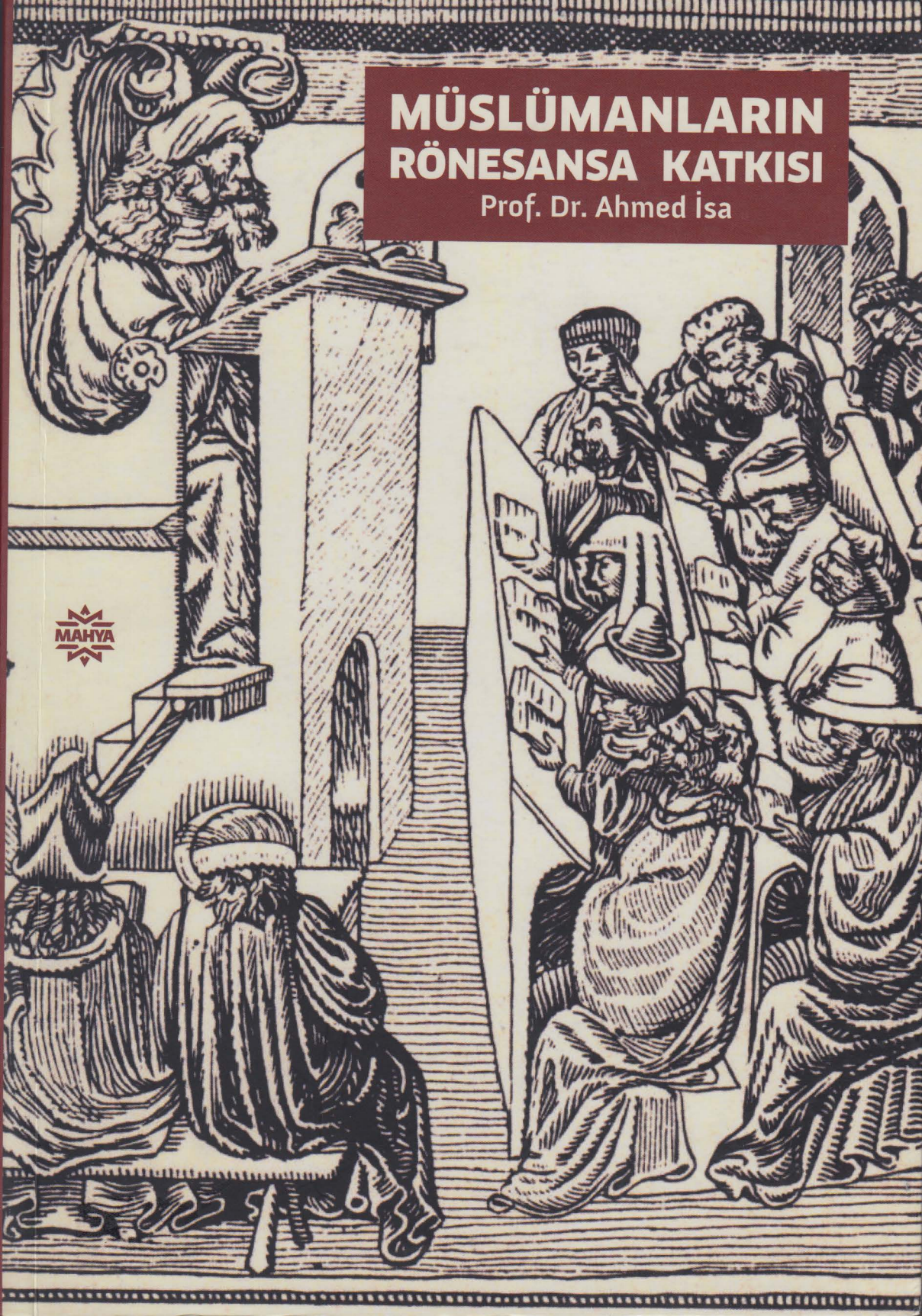

MÜSLÜMANLARIN RÖNESANSA KATKISI

Prof. Dr. Ahmed İsa

MÜSLÜMANLARIN RÖNESANSA KATKISI

AHMED İSA- OSMAN ALİ

TEŞEKKÜRLER

Bu kitabın geliştiğı ve oluştuğı on yıl içerisinde, projenin başlangıcından redaksiyon ve dizgisine kadar bana yardımcı olan eşim Eva'ya duyduğum minnettarlığı tam olarak ifade etmem imkansız. Bu süreçte ikisi açık kalp olmak üzere geçirdiğim birkaç ameliyatta ve iyileşme sürecinde bana gerçek anlamda desteğı büyük oldu.

Güney Afrika'daki Müslüman topluluklara, (özellikle de Durban, Pietermaritzburg, Johannesburg ve Pretoria'dakilere) 1952-1960 yılları arasında ABD'de çalışabilmem için yaptıkları finansal katkı için minnettarım. Bu kitap, bildiklerimi İslam'a faydalı bir yolda kullanacağım konusunda verdiğim sözün yerine getirilmesidir.

Larry Michalak'a çok değerli tavsiyeleri ve Berkeley'deki California Üniversitesi'ndeki araştırmalarıma yaptığı yardımlardan dolayı minnettarım. Bill Graham, istişare talebim üzerine, geçirdiğim ilk açık kalp ameliyatından sonra beni ziyaret etti. Bu yüzden kendisine müteşekkirim. Muhammed Esed, İsmail el-Faruki ve Selma Hadra Ceyyusi ile yaptığım görüşmelerin bu kitabı yazarken önemli faydaları oldu.

Özellikle İslam sanatları konusunda ufukumu genişlettiğı için Hüseyin Haddavi'ye müteşekkirim. Feride Kureyşî'ye bu kitap için yaptığı bazı araştırmalar, Bob Harvey'e de teşviki için teşekkür ederim. Berkeley'deki California Üniversitesi ve Reno'daki Nevada Üniversitesi kütüphanelerindeki görevlilere de yardımları için çok teşekkür ederim. Nevada Üniversitesi'ne de araştırmalarım ve seyahatlerim için bir yıl boyunca izin vermiş olması dolayısıyla minnettarım. Ayrıca bu kitap hakkında (ABD ve diğer ülkelerde) görüşlerine başvurduğum pek çok kişiye teşvik edici yardımlarından dolayı teşekkür ederim.

Ahmed İSA

AHMED İSA - OSMAN ALİ

MÜSLÜMANLARIN RÖNESANSA KATKISI

Mahya Yayınları 8

**Müslümanların Rönesansa Katkısı
Ahmed İSA - Osman ALİ**

**Özgün Adı
Studies in Islamic Civilization: The Muslim Contribution to the Renaissance
© The International Institute of Islamic Thought, 1431AH / 2010CE**

**Türkçesi
Emre Miyasoğlu**

**Yayına Hazırlayan
Yüksel Kanar**

**Kapak Tasarımı/Sayfa Düzeni
Step Ajans
stepajans@stepajans.com**

**Baskı/Cilt
Step Ajans Rek. Matbaacılık Tan. ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. Bosna Cad. No:11 Bağcılar/İstanbul
Sertifika No: 12266 T (0212) 446 88 46**

**1. Baskı, İstanbul, Nisan 2012
ISBN 978-605-62894-4-6**

**© Mahya Yayıncılık, 2011
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın çoğaltılamaz.**

**Mahya Yayıncılık ve Eğitim Hizmetleri San. ve Tic. A. Ş.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78 Bağcılar/İstanbul
Sertifika No: 21182 T (0212) 441 16 47 F (0212) 441 16 13
info@mahyayayincilik.com.tr**

İçindekiler

Sunuş / 9

Editörden / 11

Önsöz / 13

Birinci Bölüm

İslam'ın Tarihteki Rolü / 17

İslam'ın anlamı / 20

İkinci Bölüm

İlim ve İslam Medeniyeti / 23

Üçüncü Bölüm

İlk Müslüman Toplumun Kuruluşu / 29

Peygamber Hz. Muhammed / 31

Eşitlikçilik / 33

Cami / 35

Vergi ve sadaka / 36

İslam Hukuku / 39

Sonuç / 40

Dördüncü Bölüm

İslami Dünya Düzeni / 41

Müşfik yönetim / 42

Şehirler / 45
Süsleme / 48
Yönetim ülküleri / 49
Gayrimüslimlere destek / 51

Beşinci Bölüm

Avrupa ve Batı Asya'da İslam Medeniyeti / 57

Coğrafi ve askeri avantajlar / 58
Sicilya / 60
Dünyanın keşfi / 63
Pozitif etki / 67

Altıncı Bölüm

Ticaret / 69

Afrika'ya hareket / 72
Doğu ve Batı buluşması / 74
Dürüst tüccarlar / 78
Mükemmel ticaret ağı / 80

Yedinci Bölüm

Tarım ve Teknoloji / 85

Gıda ürünleri / 86
Doğal kaynaklar ve yetiştiricilik yöntemleri / 88
Başarının nedeni / 90
Teknoloji ve mühendislik / 91
Damıtma, cam yapımcılığı ve diğer sanatlar / 93

Sekizinci Bölüm

İslami İlmin Baharı / 99

Abbasi halifeliği / 102
Deneyim yoluyla öğrenme / 108
Tarih çalışmaları / 111
Hindistan'dan alınan bilgelik / 113

Dokuzuncu Bölüm

Bilimler / 115

Yunan karşılaştırması / 117
Abbasi ve Emevi dönemleri / 121
Simya / 123

Matematik ve astronomi / 126

Coğrafya / 134

Onuncu Bölüm

Tıp / 139

Tıp toplulukları ve uzmanlar / 140

Eğitim ve uygulama / 143

Büyük filozof hekimler / 145

Psikolojik tıp / 150

Batı'da tıbbi gelişmeler / 152

Biyoloji ve tıp / 156

Hasta bakımı / 161

Onbirinci Bölüm

Arap Edebiyatı / 163

Şiir / 166

Düzyazı / 171

Olağanüstü yazarlar ve şairler / 177

Makamat / 181

Yeni şiir / 183

Kadın şairler / 190

Edebiyat aşkı / 192

Onikinci Bölüm

İran Edebiyatı / 195

Tasavvuf şiiri / 203

Mevlana: Müslümanların büyük yazarı / 206

Sadi / 210

Hafız / 212

Molla Cami / 214

Hindistan'a etki / 216

Onüçüncü Bölüm

Sanat / 219

Kitap süslemeleri / 221

Öncekilerden minyatürlere / 223

Seramik ve cam / 226

Minyatür resimleri / 229

Ses ve müzik / 231

Arap hat sanatı / 232

Geometrik tasarımlar / 236

Camiler / 240

Ondördüncü Bölüm

Osmanlının İslam Medeniyetine Katkısı / 247

Sanat ve Mimari / 247

Osmanlı öncesi Türk sanatı ve mimarisi: Selçuklular (1098-1308) / 248

Osmanlı Devleti / 250

Dünya modeli olarak Osmanlı ekonomik sistemi / 253

Osmanlı sanatı ve mimarisi / 254

Osmanlı cami mimarisinde Bizans etkisi / 257

Osmanlılar ve Avrupa Rönesansı / 264

Onbeşinci Bölüm

İslam'ın Rönesansa Etkisi / 271

Tıp alanındaki etki / 272

Felsefe ve çeviri / 276

İspanya / 279

Edebiyat / 284

Kaynakça / 287

Dizin / 303

SUNUŞ

Müslümanlara uzun zaman, İslam'ı tehdit ve tehlike olarak görenlerin önyargıları doğrultusunda oluşan kirli bir aynadan bakıldı. Bugün de izleri belirli ölçüde süren bu çarpık görüntüyü oluşturanlar, kendilerine ait bütün olumsuzlukları onlar üzerine yansıtarak bir taraftan onları küçük düşürmeye çalışırken, öte taraftan da kendi olumsuzluklarını örtbas edeceklerini umuyorlardı. Bunun tipik örneği, tamamen Batı'ya ait iki özelliğin, şiddet yanlılığı ve soykırım vahşetinin, onun ruhuyla asla bağdaşmayacağını bile bile, Müslümanlara ait bir özellikmiş gibi gösterilmesidir.

Artık bu tür gayretlerin marazi bir çarpıtma biçimi olduğu, her alanda yeni araştırmalar sonucunda daha da açık olarak ortaya çıkıyor ve iddialar giderek daha fazla itibar kaybediyor. Belgeli tarih ve kültür çalışmaları; iftira ve karalamaları, zihinsel deformasyona yönelik çarpıtmaları geçersiz hale getiriyor.

Bugüne kadar Batıcı/önyargılı tarih yazımında İslam, çoğunlukla yok sayıldı. Bu anlayışta her şeyin ilk örneği, Antik çağ olarak adlandırılan Yunan ve Roma döneminde bulunur ve onu Hristiyanlığın ilk gelişme dönemi izler. Sonra araya, çok kısa bir şekilde sözü edilerek geçirilen İslam dönemi sıkıştırılır. Buradan uzun bir sıçrayışla Rönesans ve Aydınlanmaya geçilir. Rönesans onlar için bir "mucize"dir. Her nasılsa Avrupa uygarlığı, parlak antik dönemden sonra geçen en azından bin yıllık bir Avrupa karanlığını açıklamadan, aniden aydınlanmış olduğu iddiasında bulunur.

Elinizdeki kitap aslında, Avrupa için ışık sızdırmaz bir karanlıktan ibaret olan o bin yıllık dönemde, Batı'nın görmek ve göstermek istemediği, Müslüman dünyanın aydınlığını gözler önüne seriyor ve bundan sonra da insanlık tarihinde hep var olduğunu gösteriyor.

Artık gerçeklerin saklanması mümkün değildir. Çarpıtma, çarpıtılana verdiği zarardan daha fazlasını, çarpıtana verir. Bugün İslam dünyasında kendi değerlerine sahip çıkan araştırmacıların ortaya koyduğu eserler yanında, Batı'nın kendi içinde de, bu çarpıtılmış anlayışa karşı çıkan ve gerçeklere dönülmesini savunan bilim insanlarının sayısı az değildir. Onlarca örnek içinden seçilen şu birkaç yazar ve onlar tarafından yazılan kitapların sadece isimleri bile bu konuda bir fikir vermeye yeter: Jack Goody'nin *Tarih Hırsızlığı*, Michael Morgan'ın *Lost History: The Enduring Legacy of Muslim Scientists, Thinkers and Artists* (Kayıp Tarih: Müslüman Bilim adamları, Düşünürler ve Sanatçıların Mirası), James Morris Blaut'un *The Colonizer's Model of the World* (Sömürgeci Dünya Modeli) ile *Eight Eurocentric Historians* (Sekiz Avrupalı Tarihçi) ve J. L. Kincheloe ile S. R. Steinberg'in editörlüğünü yaptığı *The Miseducation of the West: How Schools and the Media Distort our Understanding of the Islamic World* (Batı'nın Hatalı Eğitimi: Okulların ve Medyanın İslam Dünyası Algımızı Çarpıtma Biçimi). Ayrıca yine Jack Goody'nin *Batı'daki Doğu* ve *Yaban Aklın Evcilleştirilmesi* ile John Hobson'ın *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri* de bu çarpıtmaları eleştiren dilimize çevrilmiş kitaplardan birkaçı.

Ahmed İsa'nın *Müslümanların Rönesans'a Katkısı* adlı bu çalışması, İslam dünyasında bilim, sanat ve kültür alanında yapılan zengin ve göz kamaştırıcı çalışmaların bir panoramasını sunuyor. Fazla ayrıntıya girilmeden, Müslümanların dünyayı araştırma, keşfetme ve onun haritasını çıkarma çabaları ana hatlarıyla ele alınarak ortaya sağlam kaynaklara dayanan görkemli bir başvuru kitabı konuluyor.

Ana hatlarıyla ortaya konulan bu görkemli tabloyu, Prof. Dr. Bekir Karlığa'nın *İslam Düşüncesi'nin Batı Düşüncesi'ne Etkileri* isimli kapsamlı çalışmasını yayınlarak ayrıntılı bir şekilde okuyucuya sunarken, her konuyu özel olarak ele alan başka kitaplarla desteklemek amacındayız. Nitekim yayınlarımız arasında çıkan George Saliba'nın *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu* adlı çalışması, bu zenginliği Astronomi alanında ortaya koymaktadır. Amacımız, Müslüman dünya hakkında oluşturulan yanlış ve maksatlı kanıları ortadan kaldırmak, okuyucularımızı sağlam kaynaklarla karşı karşıya getirmektir.

Mahya

EDİTÖRDEN

İslam medeniyetinin hikayesini tek bir kitapta anlatmak hiç de kolay değil. İslam medeniyetinin başarıları, dünyaya ve Avrupa Rönesansına yaptığı olumlu katkılar yeterince takdir edilmemiştir. Bu takdirsizliğin, konuyla ilgili araştırma eksikliği, günümüz İslam dünyasının umut vermeyen mevcut durumu ve Batı akademik söyleminde yerleşik Avrupa merkezci bir yaklaşım da dahil olmak üzere birçok nedeni vardır.

İslam medeniyetiyle ilgili olarak bugüne kadar yapılan çalışmalar iki ana kategoriye ayrılır. Birincisi, günümüz akademik dünyasında Ortaçağ Batı medeniyeti ve sonraki gelişiminde İslam'ın üstün ve kapsamlı rolünü reddeden bir eğilimdir. Bu yazarlar Ortaçağ kilisesinin başaramadığını, İslam'ın saygınlığını ve onun medeniyetinin olumlu özelliklerini inkar ederek başarmaya çalışırlar. Onların sundukları İslam ve İslam medeniyeti, çatışmacı ve dışlayıcıdır. Akademik camiadaki bu uydurma eğilimin adı "medeniyetler çatışması"dır.

Fakat bu kitabın da ortaya koyduğu gibi, Batı akademi dünyasında hem İslam hem de Batı medeniyetlerinin oluşumuna yol açan Müslümanların katkılarını takdir eden ikinci bir akım da vardır. Bu eğilimdeki alimler hünerli ve itinalı alan çalışması gerçekleştirmiş ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunan yüzlerce el yazmasını incelemişler, sonuç olarak Ortaçağ İslam medeniyetinin muazzam hazinesini gün yüzüne çıkarmışlardır. Örneğin, George Sarton, bilim tarihinde önde gelen otoritelerden

biridir. Ona göre Müslüman medeniyeti 14. yüzyıla gelinceye kadar “hâlâ insanlığın öncüsüdür. O günlerde dünyanın başka hiçbir yerinde ne Gazali ile kıyas edilecek bir filozof, ne Zerkali gibi bir astronom, ne de Ömer Hayyam gibi bir matematikçi bulunuyordu.”¹

Bu Batılı bilginler, Rönesans’ın ve modern Batı medeniyetinin İslam’a olan borçlarının, kabul edilenin çok daha ötesinde olduğunu açıkça ortaya koymaktadırlar. Ayrıca İslam medeniyetinin gayrimüslimlere karşı ne dogmatik, ne de dışlayıcı bir tavır takınmadığını belirtirler.

Bununla birlikte, 11 Eylül 2001’de ABD’de meydana gelen trajik gelişmelerin ardından, iki dünya arasında devam eden zıtlasma, siyasi olarak yönlendirilmiş bir kısım Batılı bilim insanlarının aşırı görüşlerini yaygınlaştırmıştır. Siyasi ve akademik çevrelerde önemli ölçüde etkili olan bu akım, İslam medeniyetinin tarih boyunca yeniliğe açık özelliğini ve yaratıcılığını kabaca gölgelemeye çalışmıştır. Bu yaklaşım tarzı Batı’da, gazeteci-tarihçi Karen Armstrong’un da vurguladığı gibi, “hoşgörünün, günümüzde pek çok Batılı için İslam’a gösterilmesi düşünülen bir meziyet olarak algılanmadığı”² bir atmosfer oluşturmuştur. İslam’ı ve onun medeniyetini siyasi yönlendirmeler doğrultusunda yorumlayanlar, orta yolu benimseyen bir İslam olmadığını, İslam tarihi ve geleneğinin bağnazlık, şiddet ve kutsal savaşlardan başka bir şey sunmadığını iddia ederler. Bu kitap tarihsel bir bakış açısıyla, İslam medeniyeti hakkındaki bu yorumun yanlışları ve eksikliklerine işaret etmektedir.

Kitap aynı zamanda, İslam’ın nasıl bir din olduğunu ve getirdiği hukuk sistemiyle her zaman başkalarıyla barış içinde bir arada yaşama yollarını arayıp göstermektedir. Tarihsel olarak İslami birlik kavramı benzersizdi ve totaliter değildi. Ortaçağda İslam toplumu, çeşitlilik içinde birlik aradı ve çeşitlilik aynı zamanda Müslüman olmayanların katkılarını kabul anlamına geliyordu. Geçmiş medeniyetlerin mirasını serbestçe alıyor ve ilerici bir toplum inşası için bir temel olarak bu bilgiyi kullanıyordu. Sonuçta dini bağnazlığın olmadığı, Yaratıcı’yı göz ardı etmeyen, evrensel bakış açısına ve insana değer bir veren medeniyet doğmuştu.

1 George Sarton, *Introduction to the History of Science*, 3 cilt, 1. Cilt: “From Homer to Omer Khayyam”, s. 746.

2 Karen Armstrong, *A History of God*, s. 152.

Böyle bir eserin yayınlanmasında katkım olduğu için gerçekten onur duyuyorum. Yazar, elverişsiz sağlığına rağmen, on yıl boyunca İslam medeniyetinin muhtelif alanlarında çok titiz bir araştırma gerçekleştirmiştir. Uluslararası İslam Düşüncesi Enstitüsü bu kitaba editörlük yapmam için teklifte bulundu. Bu çalışma İslam medeniyeti hakkında çok iyi belgelendirilmiş standart bir metindir ve pek çok açıdan merhum Profesör İsmail el-Farukî'nin eserini tamamlamaktadır.

Osman ALİ

ÖNSÖZ

Yazılmış pek çok dünya tarihi, İslam medeniyetinin varlığını ve tarihe katkısını ya küçümser ya da tamamıyla göz ardı eder. Bu kitap, o boşluğu doldurmayı ve İslam toplumunun başlangıcından bu yana başarılarını incelemeyi amaçlamıştır. Kitapta yer alan bölümler daha çok, Müslüman toplumların diğer bölgelere doğru genişlemesine ve İslam medeniyeti tartışmalarının çoğunda ihmal edilen; ticaret, tarım ve seyahat gibi konulara odaklanmıştır.

Bu medeniyetin gelişmesindeki en önemli etken, ilk bölümlerde değindiğimiz İslam'ın en önemli yönlerinden biri olan ilim yolunu takip etmesidir. Sonraki bölümlerde, ilmi çalışmaların felsefe, fen ve hekimlikte nasıl bir ilerleme sağladığı ele alınmıştır. Bu bölümlerde İslam'ın antik Roma-Grek medeniyeti ile Avrupa'daki Rönesans arasındaki sentezci, yaratıcı ve aracı rolü ortaya konulmuştur.

Müslüman dünyasının, Ortaçağ dünya medeniyetine katkısı ve edebi gelişmeye etkisinin yanı sıra diğer sanat alanlarına getirdiği son derece geniş ve yaratıcı bakış açısı üzerinde de durulmuştur. İslam biliminin kat ettiği yol, fark edilenin çok ötesindeydi. Örneğin, pek az bilgin Arapçanın 700 yılı aşkın bir süre boyunca uluslararası dil olarak kullanıldığını bilir. Bütün bunların Batı medeniyetini ne yönde etkilediği, kitabın sonlarına doğru ortaya konmuştur.

Bugün Batı dünyasında Müslümanlara karşı yaygın birçok önyargı bulunuyor. Bu yüzden İslam dünyasının başarılı geçmişini anlamaya ve

ortaya koymaya daha çok ihtiyacımız var. Yanlış anlamaların en belirginleri arasında, Müslüman kadınların baskı altında tutuldukları ve Müslüman olmayan azınlıklara karşı davranışları konusundaki basmakalıp düşünceler bulunuyor. Oysa elimizde, İslam medeniyetinin gelişiminde kadınların ve Müslüman olmayan azınlıkların, özellikle de Yahudi ve Hristiyanların büyük katkısı olduğunu destekleyen yeterli veriler var.

İslam, dünyayı daha iyiye dönüştürecek bir medeniyet yaratmıştır. Bu medeniyet, İspanya ve Kuzey Afrika'dan Ortadoğu ve Asya'nın en doğusuna kadar büyük bir coğrafyayı kapsayan ve diğer bütün medeniyetlerden daha geniş bir alana yayılmıştır. İslam medeniyeti aynı zamanda, Klasik dünya ile Rönesans arasındaki sürekliliği sağlamıştır. Peter Jennings, İslam'ın köprü vazifesinin önemini, İslam hakkında hazırladığı ve National Public Radio'da ilk kez 1985'de (1991'de yeniden) yayınlanan "İslam Dünyası" adlı radyo programı serisinde şöyle vurgulamıştır: "İslam medeniyetinin hayati derecede önemli katkıları olmasaydı, Avrupa Rönesansı'nın gerçekleşmesi asla mümkün olmazdı."

Yazar Gabriele Crespi de Müslümanların, "Batı'nın canlanmasını sağlayan bilim, kültür ve sanat değerlerinin müjdecileri" olduğunu söyler.³ İslam tarihi konusunda en ünlü Batılı otorite olan Marshall Hodgson ise, İslam kültürünün, "insanlığın mevcut durumuna etkisi açısından büyük öneme sahip olduğunu... çünkü milyonlarca insanın en yüksek ideallerini ve başarılarını temsil ettiğini" yazmıştır.⁴

Müslümanların Rönesansa Katkısı, Batılı bilginlerin çalışmalarından yararlanırken, bütün bu meselelere Müslüman bakış açısından bakmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda, medeniyetler için hiçbir fayda sağlamayan zıtlasma ve çatışma yerine, diyalog ve kaynaşmaya olan ihtiyacı da vurgulamaktadır.

Ahmed İSA

3 Gabriele Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 307.

4 Marshal G. S. Hodgson, *The Venture of Islam*, c. 1, s. 95-99. [Türkçe çev. *İslam'ın Serüveni*, 3 cilt, çev. Komisyon, İz Yayıncılık.]

İSLAM'IN TARİHTEKİ ROLÜ

İslam, Doğu ve Batı medeniyetleri arasında eşsiz bir köprü kurmuştur. Müslüman alimler, bilgiyi, sonsuza kadar olmasa bile, en azından yüzyıllar boyunca unutulup gitmekten kurtardılar. Dolayısıyla Müslüman bilim yapısı, mevcut bilgi üzerine bina edilmiş büyük bir sentez oluşturarak her seferinde yeni bir şeyler ortaya koydu. Müslümanlar, yaratıcılıktaki bu atılımlarıyla yüzyıllar boyunca dünyaya katkı sundular.

Bu başarılar, dinin insanlık için birçok açıdan yepyeni olan eşsiz özelliklerinden kaynaklanıyordu. O dönemlerde dünyanın pek çok yerinde insanlığın içinde bulunduğu olumsuz görüntünün aksine İslam, insanoğluna onur kazandırdı. Müslümanlar bilgi arayışını dini bir yükümlülük olarak gördüler ve bunun sonucu olarak da dünyaya bakışın yolları de-

ğıştı. Ayrıca İslam'ın benzersiz bir özelliğı olarak, insanların yeryüzü ni-
metlerine sahip olmaları gerektiğı açıkça ortaya konurken, onların ahlak
ve moral değeri de göz ardı etmemeleri sağlandı. Bunun yanında İslam,
insanlar arasındaki ırk ve sınıf ayrımlarını da ortadan kaldırmıştır.

İslam, coğrafi olarak bir insanın Avrupa'dan Kuzey Afrika'ya, Arap
ölkelerine, İran, Hindistan ve bütün yollarla Çin'e ve Endonezya'ya kadar
güvenle seyahat edebileceğı bir medeniyet kurmuştur. Seyahat için gere-
ken, sadece Kur'an ve s eccadedir.

İslam medeniyetinin yarattığı yenilikler, sadece coğrafi sınırları değil,
fakat zamanla ilgili sınırları da aşarak birbirinden farklı halklar arasında
birlik kurdu. Kadınların dünyanın pek çok yerinde meta veya ruhsuz ya-
ratıklar olarak muamele gördüğü bir devirde, İslam toplumları onlara hak
ettikleri konumu kazandırdı.

Neredeyse bin yıldır, İslam'ın dünyanın en önde gelen medeniyetlerin-
den birine sahip olduğu söylenebilir. Onun dili de -Arapça- 700 yılı aşkın
bir süredir uluslararası bilim dilidir. Oxford Üniversitesi'nin ünlü tarih-
çilerinden J. M. Roberts, medeniyetleri dünyaya sağladıkları katkıya göre
değerlendirir ve İslam medeniyetinin bu konuda en başta gelenlerden biri
olduğunu söyler.¹ Müslüman toplumun her yönüyle ilerlemesi, dünyanın
ilkelliğe yakın ve yarı okuryazar toplumlarının nasıl eninde sonunda gerçek
uygarlığa dönüşebileceğini göstermesi bakımından en iyi örneğı oluşturur.
İslam medeniyeti, dünya çapında genişlemesi, üretkenliği ve uzun ömrü
sayesinde insanlık tarihindeki yüksek konumunu kazanmıştır.

Tarih konusunda geniş çaplı okumada bulunanlar bile bu gerçeklerin
farkında olmayabilir. Pek çok tarih kitabında, yeryüzünün geniş bölgeleri-
ne yayılan Müslümanlar, kısaca Batı'nın düşmanları olarak gösterilmiştir.
Okuyucuların, bu metinlerden Ortaçağ boyunca kendi ayakları üzerinde
durabilmiş olan İslam medeniyetinin, diğer medeniyetlere, özellikle de
Batı medeniyetine değerli katkılarda bulunduğunu öğrenmesi çok zordur.

Bu gibi çalışmalar İslam medeniyetinin başarılarını ya küçümser ya da
başkalarından alınmış gibi gösterir. Örneğin, bu tarihçilerin ısrarla üzerin-
de durdukları görüşe göre Müslüman felsefesi Yunanistan'dan gelmiştir;
devlet yönetimi biçimi İran'dan; bilim Yunanistan, Hindistan ve Çin'den

1 J. M. Roberts, *History of World*, s. 378. Kitap Türkçeye İdem Erman tarafından *Dünya Tarihi*
adıyla 2 cilt olarak (İnkılap Kitabevi, 2011) çevrilmiştir.

alınmıştır; Tasavvuf, Hinduizm sayesinde şekillenmiştir. İslam mimarisi ve sanatı ise büyük ölçüde Bizans ve Fars mimarisi ve sanatının devamıdır. Bazı tarihçiler, kendi toplumları başka toplumdan hiç etkilenmemiş gibi, bu konuyu abartmaya çok düşkündürler.

Bu tarihçiler, tüm dikkatlerini tek medeniyeti olarak gördükleri Batı'ya yöneltmişler ve özellikle de bu dönemin önemli medeniyeti olarak nitelendirdikleri Avrupa'ya odaklanmışlardır. Bu çağda yaşayıp yazmalarına rağmen, zihinleri karanlık çağlarda kalmıştır. Tanımlamaları ve hükümleri, milattan sonra 7. yüzyıldan günümüze kadar İslam'a, Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e (sav) saldıran bilginlerin kitaplarından gelmektedir. O günlerin aşağılayıcı dili, bugünün akademik dili haline gelmiştir. Bu tavır, İslam'ın ve İslam medeniyetinin reddedilmesi şeklinde açıkça görülmektedir. Bu tutumun sürdürülmesindeki yöntem klasiktir: Tarihçiler Yunan, Roma ve Hristiyanlığın ilk gelişme dönemleri üzerinde uzun uzadıya durduktan sonra, İslami dönemi kısaca geçer ve oradan Rönesans'a dev bir sıçrama yaparlar.

Bu kitap, Roma ile "mucizevi" Avrupa medeniyetinin arasındaki boşluğu doldurmak niyetindedir. Bu kitap, günümüz tarihçilerinin üzerinde durduğu, tarih içerisinde sürekliliğe sahip bir olgu olan yabancı etkisini hesaba katar. Bu araştırma, gayrimüslim medeniyetlerin kendilerinden önceki kültürlerden etkilendiği gibi, Müslümanların da diğerlerinden etkilendiğinin farkındadır. Ancak Müslümanlar, kendi katkılarını gerçekleştirme yolunu seçmiş ve insanlık tarihinde benzeri olmayan bir medeniyet oluşturmuşlardır. Buna karşılık diğer medeniyetler, özellikle Avrupa'nın doğmakta olan medeniyeti, İslam medeniyetinden fikir ve materyal ödünç aldı.

İslam, ayrıca Musevilik ve Hristiyanlığın gelişmesine katkıda bulunarak tarihi bağlamda dikkate değer bir süreç başlatmıştır. Bu süreç dinlere değer katmış, insan-Tanrı, insan-insan ve insan-toplum ilişkisini geliştirmiştir.

Süreklilik doğrultusunda İslam medeniyeti, bir sonraki egemen medeniyet olan Batı'nın temelini sağladı. Batı, bilimde ilerleyişini en çok İslam'a ve Müslümanlara borçludur. O günlerin Avrupa'sını tarif ederken Roberts, Avrupa kıtası için "daha çok kültür ithalatçısı" der.²

² Roberts, age., s. 62.

21. yüzyıl dünyasının şekillenmesine yol açan sürekliliğin geniş İslami bölümü, son derece önemli yararlarına, özellikle de manevi değerler alemine yaptığı büyük katkılara rağmen görmezlikten gelinmektedir. Müslümanların, tarihlerinin ilk yıllarında karşılaştıkları krizlerle 21. yüzyılda karşı karşıya kaldıkları krizler arasında birçok paralellikler vardır. O günkü Müslümanların üstesinden geldikleri zorluklar, bugünün Müslümanları ve gayrimüslimleri için de geçerli. İslam'ın ve onun kurduğu medeniyetin tarihinden çıkarılacak dersler, bitmek bilmeyen anlaşmazlık ve çatışmalarla dolu günümüz dünyasını içinde bulunduğu mevcut durumundan kurtarmak isteyenlere ilham kaynağı olacaktır.

İslam'ın anlamı

Bu başlıkta, Müslüman olmanın ne anlama geldiği üzerinde duruluyor. Din, beş "şart"tan: günde beş vakit namaz kılmak, kutsal Ramazan ayı boyunca oruç tutmak, refah vergisi olarak zekat vermek, eğer ekonomik gücü yeterliyse haccten daha fazlasından oluşur. Çünkü İslam'da, dini ile dini olmayan yaşam diye bir ayrım yoktur. Ruhani ve dünyevi, laik ve dindar gibi ikili kavramların İslam'da bir karşılığı yoktur. Müslümanın hayatı, tek bir varoluş biçimindedir. 21. yüzyılda Müslüman olmayanların çoğu, hatta pek çok Müslüman bile, ne yazık ki bu gerçeği gözden kaçırmışlardır.

İslami yaşam tarzı, kendi bütünlüğü içinde, İslami bir uygarlık oluşturulmasını zorunlu kılar. İslam dünyaya manevi açıdan bakabilme yetisi kazandırır, derinlik ve ciddiyet yanında yaşam kalitesi sunar. Medeniyet insanların dünyaya ve evrene bakış açısını yansıtmaktadır. İnsanların toplum oluşturma biçimini, toplumun bireyler için taşıdığı önemi bu bakış açısı belirler. İnsanların yaşam biçimini, birbirleriyle ilişkilerini; fakirlere, kimsesizlere, aç ve açıkta olanlarla akıl sağlığı bozuk olanlara karşı davranışlarını şekillendirir. Medeniyet, bir toplum yapısı kurma ve onun üyelerinde, dünyaya ve evrene, değerli olan her şeyi kapsayacak bir bakış açısı oluşturma biçimidir. İslam medeniyeti, kısaca bu şekilde ifade edilebilir.

İslam'ın kökenleri sadedir. İlk ayet indirildiğinde, Hz. Muhammed Mekke'nin kuzeyinde bulunan Nur Dağı'nın tepelerindeki Hira Mağarası'nda tefekkür halindeydi. Tek bir olay değil, ama ortak amaç uğ-

runa bir araya gelen birçok gelişme, İslam'ın varlığına ve büyümesine hizmet etmiştir. Bütün bunlar, dinleyicilerini yönlendirmiş ve hâlâ da yönlendiren kutsal bir kitaba, Kur'an-ı Kerim'e bağlı kalınarak; Müslümanlar için en iyi örnek olan Allah'ın elçisi, mükemmel bir insan olan peygamber, savaşlarda cesurca çarpışan ama hep barışı yeğleyen bir adam, kral olmak yerine sade bir lider olmayı tercih eden devlet başkanı, soylu bir aileden gelmesine rağmen herkese, erkeğe ve kadına, Müslümana ve gayrimüslime, zengine ve fakire, Araplara ve Arap olmayanlara ve tüm ırktan, renkten insanlara adil davranan bir kişi olan Hz. Muhammed'e uyularak gerçekleştirilmiştir. Çok büyük potansiyele sahip olduğunu ve bunu kullanması gerektiğini anlayan esin kaynağı bir toplum ve yeryüzündeki insanlara gerçek olduğunu ispatlayan bir din...

Merhum Faruki'nin ifade ettiği gibi, İslam'ın dünya görüşü, hayata bütünsel bir bakış açısıyla bakan ilerici bir görüştür. Bu görüş, insanlık için geniş kapsamlı sonuçları olan bir medeniyet oluşturmak için itici güç görevi yaptı.

İLİM VE İSLAM MEDENİYETİ

İslam, öğrenmenin en önemli faaliyetlerden biri olduğunu vurgulayarak 7. yüzyıl dünyasında gittikçe büyüyen bir boşluğu doldurmaya başlamıştı. Mezopotamya, Mısır, Yunan ve Roma gibi başlıca medeniyetlerin etkisi azalmış, Hindistan'ın ise neredeyse yok olmuştu. Bu arada Çin medeniyeti, İslam'ın ortaya çıkışından on yıl sonra, Tang hanedanı zamanında parlamıştı. Müslümanların gelişine kadar Çin'in etkisi yalnızca komşularıyla sınırlıydı. Avrupa'da belirsizlik egemendi ve Hristiyanlık ilerlemenin önünde bir engeldi. Kıtanın karanlık çağları boyunca, İslam'ın coğrafi genişlemesi, entelektüel ve kültürel coşkusu ile uyum içindeydi.

Öğrenme, İslam'la bütünleşmiştir ve Franz Rosenthal, Müslüman bilgisiyle ilgili çalışması *Bilginin Zaferi* adlı kitabında bunu açıkça ifade

eder.¹ Daha ilk gelen vahiyde Kur'an'ın bilgiye verdiği önem göz önüne alındığında, bu bakış açısının doğruluğu kolayca anlaşılır. Müslümanlar için son derece önemli olan Kadir Gecesi'nde, göz alıcı bir nur, mağaranın içini doldurmuş ve bir ses Hz. Muhammed'e "Oku!" diyerek devam etmişti: *Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı pıhtılaşmış kandan (alak'tan) yarattı. Oku! Kalemle öğreten, insana bilmediğini bildiren Rabbin, en büyük kerem sahibidir.*²

Arapça *ilm* (bilgi: knowledge) kelimesi Kur'an'da en çok tekrarlanan kelimelerden biri olarak yaklaşık 750 kez karşımıza çıkar. Aynı zamanda Peygamber Efendimizin hadislerinde de en çok tekrarlanan kelimelerden biridir. "Beşikten mezara kadar ilim öğreniniz" ve "İlim Çin'de de olsa gidip alınız" buyurur. Bununla beraber, Arapça dışında diğer Sami dilleri arasında özellikle aynı kökten türeyen isimler çok olmasına rağmen, *ilm* kelimesi bunlardan değildir. O, Kur'an'ın vurgusudur, İslam'a özgüdür.

İlm kelimesini sadece *bilgi* olarak çevirmek son derece yetersizdir. Rosenthal, kelimenin on iki ana tanımını verir ve ek olarak bu tanımları, Müslüman alimler tarafından açıklanan 107 karakteristik tanıma böler. Kur'an'ın daha ilk suresinin ilk ayetinde bu kavrama ayrıca ek bir anlam yüklenmiştir: Dünyalar, alemler anlamına gelen *alemîn* kelimesinin köküdür. *Alemîn*, tam olarak "bir kimsenin bir vasıta ile bildiği bir şey" ya da "yaratılmış şey" anlamına gelmektedir ve "bütün dünya", geniş anlamıyla da "kainat"tır.

Bilginin İslam'daki karşılığı ise, derinliğine ve genişliğine çok boyutludur. Örneğin, Kur'an'da çeşitli yerlerde tekrarlanan *hikmet* kelimesinin anlamı, mutlak olan tek kelimelik "bilgelik" çevirisinin ötesindedir. *Hikmet*, *Lisân'ul-Arab'a*³ göre "[bilinçle ulaşılan] en mükemmel kavrayış" anlamına gelmektedir. Kur'an'daki başka bir kelime, "mütevessim"⁴ sıfatı, Müslüman alimlerden Zemahşeri ve Razi'ye göre, "aklını, bir şeyin gerçek doğasını ve özelliğini anlamaya yönelik bir bakış açısıyla kullanarak çalışan insan" anlamına gelmektedir.⁵

Kur'an net bir şekilde, insanoğlunu düşünme yeteneğinden dolayı

1 Franz Rosenthal, *Knowledge Triumphant*, s. 70.

2 Alak 96/1-5

3 İmam İbn Manzur'un altı ciltlik ünlü Arapça sözlüğü. (ç.n.)

4 Bkz., Hicr, 15/75

5 Zemahşeri ve Razi'den alıntı, Muhammed Esed, *The Message of the Qur'an*, s. 933.

diğer tüm yaratıklardan ayırmaktadır. Pek çok yerde, örneğin Adem'in yaratılışının anlatıldığı Bakara Suresi'nin 31. ayetinde, bu "ilk insan"a isimlerin öğretildiği belirtilir. Muhammed Esed'e göre bu, mantıksal tanımlama yeteneği sayılan "kavramsal düşünce"dir.⁶ Adem'e rasyonel ayırt etme yeteneği bahşedilmiştir. Bilgi sahibi insanlar, "basireti olanlar"⁷, "akıl sahipleri"⁸, ve "yürekten inanıp tasdik etmeye niyetli olanlar"⁹dır. Kendisine hikmet bağışlanan kimseye en büyük servet verilmiş demektir.¹⁰ En önemlisi, Kur'an bilgi ile aydınlığı eşit tutmaktadır.¹¹ Her Müslüman için Kur'an'da, "Ey Rabbim, benim ilmimi artır"¹² şeklinde kısa bir dua vardır.

Kur'an, diğer iki bakımdan da öğrenmenin teşvikçisi olduğunu ispatlamıştır. İlk olarak, bilimsel kavramların tanımlanmasında zengin bir dile sahip oluşu, en az onun kadar önemli olan ikincisi de, bu dilin bizzat dinleyicilerinin zihnindeki etkisidir. Bilginlerin çoğu, özellikle de anlambilimle ilgilenenler tarafından yaygın olarak bilinmesine rağmen, dilin zihni geliştiren yönü çoğu zaman görmezden gelinmektedir.

Kur'an dilinin öğrenme düzeyini yükseltmesi, bir Müslümanın çocuktan hayatının sonuna kadar onu güzel bir şekilde tekrarlaması, özenli bir şekilde ezberlemesi ve dinlemesi sayesinde. Müslüman alimler, Kur'an'ın sesli bir şekilde okunarak dinlenmedikçe asıl etkisini göstermediğini iddia ederler. Bu yüzden Kur'an'ı iyi bir şekilde ezberleyen hafızların, Müslümanlar arasında çok saygın bir yeri vardır. Dr. William Graham, Kahire'de "profesyonel Kur'an hafızları"nı ilk kez dinlediğinde öyle çok etkilenmiş ki, Şam'da fırsatını bulduğunda kendi kendine Kur'an'ı ezberlemiş. O zaman "kutsal metnin mü'min dinleyiciler için ne kadar hayat dolu, canlı" olduğunun farkına varmış.¹³

Batı, İslam'ın ve İslam medeniyetinin dilbilimsel temeli olan klasik Arapçaya bugüne kadar esirgelediği önemi vermek durumundadır. Dilin kalitesi, aynı zamanda İslam'dan önceki ve sonraki şairlerin dili olan Bedevi

6 Age., s. 9.

7 Bkz., Al-i İmran, 3/13

8 Bkz., Al-i İmran, 3/7; Maide, 5/100

9 Bkz., Bakara, 2/118

10 Bkz., Bakara, 2/269

11 Bkz., Lokman, 31/20

12 Bkz., Taha, 20/114

13 *Beyond the Written Word: Oral Aspects of Scripture in the History of Religion*, s. x.

dilinde kendisini açıkça göstermektedir. Müslüman Arap dünyasının önde gelen yazar ve şairlerinin bir kısmı, Bedeviler arasında yaşamış yahut onların dili kullanmadaki ustalıktan ve sahip oldukları kelime dağarcığından faydalanmak için şehirlerde onlara ulaşmaya çalışmışlardır. Ünlü Arap yazar Cahız, Basra şehrinin varoşlarına bölgede yaşayan Bedevileri soruşturmak için giden filologlara katılmıştır. Bedevilerin dili, bozulmadan günümüze kadar gelebilmiştir. Onlar arasında yaşayan Muhammed Esed, Bedevi dilinin üstünlüğünü övmüş ve bunun, Kur'an'ın değerini anlama konusunda kendisine çok yardımcı olduğunu eklemiştir.

Avrupa Ortaçağı sırasında, Arapça sadece İslam dünyasında egemen değildi; aynı zamanda Avrupa'da da kullanılıyordu. Yerini Latince'ye bırakmadan önce, uzak Batı'da İngiltere'ye kadar bir dizi Avrupa üniversitesinde kullanılan bir dildi. Kur'an, ayrıca bilime olan ilginin artmasını da sağlamıştır. Müslümanlar, Kur'an ayetlerini anlamak için kelimeleri; onların tanımlarını, etimolojilerini ve yan anlamlarını, kullanıldıkları yeri, kelime dizilişini ve gramerini dikkatle incelemişlerdir. Bu, neredeyse İslam'ın başlangıcında, Kur'an'ın sözlü olarak yayıldığı dönemden itibaren yapılmaya başlanmıştır. Daha sonra bunlar, Kur'an yorumcuları tarafından yazıya geçirildi. Bunlara bugün de ulaşmak mümkündür.

Müslümanların gramer konusundaki ilk çabaları, Medine'de Dört Halife döneminin başlarında (H. 11-40/M. 632-661) Arapça okulunun kuruluşuyla başlamıştır. Dört halifenin sonuncusu Hz. Ali, bir Müslüman alimden, konuşmasının bölümlerini yazmasını istemiştir. Devrin Irak valisi İbn Yusuf, hicri 1. yüzyılın sonunda, Basra'da bir dil okulunun kurulmasını sağlamıştır. Halil bin Ahmed, sonraki yüzyıl boyunca bu okulda dilbilgisine katkılarını sunmuş ve ilk Arapça sözlüğü hazırlayan isim olmuştur. İbn Dureyd daha sonra bu sözlüğü epeyce genişletmiştir.

Sözlük ve Arap gramerinin esasları, Yahudi filolojisi için kaynak olmuştur. Sa'diye bin Joseph tarafından yazılan ilk İbrani sözlüğünde, İbranice kelimeler Arapçaya çevrilmişti. Joseph, Sehl bin Mesliye ve David bin Abraham, Arapça dilbilgisini temel alan İbrani gramerini yazmış ve çalışmalarını Arapça kaleme almışlardı.

Müslüman toplum, neredeyse başlangıcından beri okumayı başlıca ihtiyaçlarından biri olarak görmüştür. Müslümanlar, putperest Mekkeli-lere karşı zaferle sonuçlanan ilk savaştan itibaren, esirlerin Medine halkı-

na okuma-yazma öğretmesini sağlamıştır. Benzer şekilde, bir savaşta esir alınan kırk genç Hristiyan okuryazar, halka öğretmenlik yapmaları için Medine'ye gönderilmiştir. (Bu genç Hristiyanlardan birinin çocuğu, ileride Müslümanlar için İspanya'yı fetheden kişi olmuştur). Her Müslüman kız ve erkek çocuk, Kur'an okumayı öğrenmiş, ayetleri ezberlemiş ve diğer İslami metinleri okumuşlardır. Daha sonraki sınıfların müfredatında ise edebiyat, fen ve felsefe de yer almıştır.

Erken zamanlardan itibaren medreseler kurulmuştur. Mensuplarına okumayı öğretmeye böylesine odaklanmış başka bir toplum hiç olmamıştır. Avrupa'da, Roberts'in ifadesiyle "kralların doğal olarak okuma-yazma bilmediği"¹⁴, yalnızca kendi isimlerini yazmayı bildikleri bir dönemde Müslüman çocuklar okuyup yazıyorlardı. Ortaçağ Avrupasında okuryazarlık papazların tekelindeydi.¹⁵ İslam'ın ilk yüzyıllarında Müslüman alimler, ilimde özenle ve sebatla çalışmanın dünya hayatında ve ölümden sonraki yaşamda faydalı olacağına gönülden inanmışlardı. Ölümden sonra görececekleri muameleyi, sahip oldukları bilginin ve dindarlıklarının belirleyeceğine inanıyorlardı. İlk Müslüman hükümdarların çoğu aynı zamanda çok kültürlü, bilgin kimselerdi; ilmi çalışmalara katılmış ve ilmi herkes için ulaşılabilir hale getirmişlerdi. Altyapısı, geldiği yer ne olursa olsun, hatta Yahudi, Hristiyan ve dünyanın dört bir yanından her alim, istediği kitaba ulaşabiliyordu. Kelimeler, özellikle de kutsal kitapların ve hatta edebi çalışmaların kelimeleri öylesine saygın bir konuma yükselmişti ki, mükemmel hat sanatıyla yazılmış, altın ve lacirverttaş ile süslenmiştir.

Kısacası bilgi, Kur'an'ın teşvik ettiği bir değer olarak İslam toplumunun odağında yer alıyordu. Hz. Muhammed söz ve davranışlarıyla bunu destekliyordu. Böylece İslami bilgi, ilk Müslüman toplumun kuruluşuyla birlikte el ele ilerlemiştir.

¹⁴ Roberts, age., s. 397.

¹⁵ Age., s. 394.

Üçüncü Bölüm

İLK MÜSLÜMAN TOPLUMUN KURULUŞU

İlk Müslüman toplumu, dünyanın daha iyi hale geleceğine inanan iyimser bir topluluktur. Başka bir ifadeyle onlar, yaşam biçimlerini Kur'an'ın ayetleri ve Hz. Muhammed'in örnek davranışı ışığında değiştirdiler. Hayatlarının her alanına bu değerleri hakim kıldılar.

Kur'an, doğa ile uyum içinde çalışmanın önemini tekrar tekrar vurgulamaktadır. İslam uzmanı Seyyid Hüseyin Nasr, İslam'da "insan ile doğa arasında ayrılmaz bir bağ"¹ olduğunu belirtir.

Allah Kur'an'da, "Gerçek şu ki, yeryüzünde güzel olan ne varsa hepsini, hangisinin daha iyi davrandığını ortaya koymak üzere, insanları test etmek için bir araç kıldık"² buyurur. Bu "test"lerden biri hiç şüphesiz insanların bu harika dünyaya nasıl davrandığıdır. Başka bir ayette Kur'an,

1 Seyyid Hüseyin Nasr, *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, s. 94-98, Kitap Türkçeye İnsan Ve Tabiat adıyla (çev. Nabi Avcı, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991) çevrilmiştir.

2 Bkz., Kehf, 18/7

nasıl davranmak gerektiğine işaret ediyor: *Rahman'ın kulları yeryüzünde mütevazı yürürler...*³

İslam münzeviliği değil, dünyanın nimetlerinden yararlanmayı vurgular. Kur'an, bunun aksini düşünenleri uyarır: *Allah'ın kulları için yarattığı ziynet ve temiz rızıkları haram kılan kimdir?..*⁴ Hatta Kur'an, Müslümanların, verilen çeşitli nimetleri, meyve ve çiçekleri, gece-gündüz ve mevsimler arasındaki dengeyi ve doğadaki diğer mucizeleri fark ederek dünyanın değerini takdir etmelerini ister.

Nasr Kur'an'ın, Allah'ın "ayet"leri arasında "tabiattaki olağanüstülüğün" de bulunduğunu açıkça ortaya koyduğunu hatırlatarak: "İslam, insan ve doğanın birbirinden tamamen ayrı görülmesini reddederek kainata bütüncül bir bakış açısı getirmiştir" der. Yani Nasr'ın mesajı bir bakıma, "yalnızca kendi varlığını merkeze alarak yaşayan", tabiata saygı duymak yerine ona hakim olmaya çalışarak çevresini yok edecek işlerle uğraşanlaradır.⁵

İslam insana çok yüksek bir statü de verir. İslam'a göre insan ne günah içinde dünyaya düşmüş bir yaratık, ne de yüce ve sorumsuz bir varlıktır. İnsan, sonsuz bir reenkarnasyon döngüsüne yakalanan ya da kitle içinde kaybolmuş hiçliğe mahkum biri veyahut hayatı saçma ve anlamsız bir canlı da değildir. Kur'an, tüm giriftliğiyle insan varlığının bir mucize olduğunu söyler.⁶

Kısacası, Allah bütün insanlığı yüceltmıştır. Kur'an bunu şöyle temellendirir: *Biz Ademoğullarını aziz, saygıdeğer kıldık...*⁷ Başka bir ayette ise, *biz insanı en güzel şekilde yarattık*⁸ denir. Shabir Akhtar'ın da ifade ettiği gibi, İslam'a göre "insanlık tarihi destanı, İnsanın Düşüşü" ile değil, yücelişiyle başlar"¹⁰

Rabbin meleklerle 'Ben yeryüzünde bir halife var edeceğim' demişti; melekler, 'Orada bozgunculuk yapacak, kanlar akıtacak birini mi var edeceksin? Oysa

3 Furkan, 25/63

4 Araf, 7/32

5 Age., s. 96-98.

6 Bkz., Sad, 38/71-72

7 İsra, 17/70

8 Tin, 95/4

9 Hristiyan doktrinine göre Hz. Adem ile Hz. Havva'nın ilk günahattan sonra dünyaya gönderilişleri, insanın günahkar doğuşu. (ç.n.)

10 Shabir Akhtar, *A Faith for All Seasons*, s. 222.

biz Seni överek yüceltiyor ve Seni devamlı takdis ediyoruz’ dediler; Allah ‘Ben şüphesiz sizin bilmediklerinizi bilirim’ dedi.¹¹

Özünde İslam, insanın gerçek niteliklerinin ortaya çıkarılması üzerine yoğunlaşmıştır. Kur’an, insanın itibarlı bir varlık olduğunu ve kendisine, başka hiçbir yaratığın sahip olmadığı bir lütuf bahşedildiğini tekrar tekrar vurgular. Bu bağış, akıl üstünlüğü, yaratıcı düşünce, muhakeme ve bunları açık bir şekilde ifade edebilme yeteneğidir.

Peygamber, buna ve Kur’an’daki diğer öğretilere örnek olmuştur. Onun liderliği ve Kur’an, aslında bir bütün meydana getirmektedir. Onun bütün hayatı, ilk vahiyden itibaren İslam’a uygun olarak toplumuna öncülük etmeye adanmıştır. Hodgson’a göre Hz. Muhammed, “lüksten uzak, çok sade ve mütevazı bir yaşam sürmüştür. Neredeyse herkese kapısı açık, alçakgönüllülüğünde samimi ve güler yüzlü” biridir.¹²

Peygamber Hz. Muhammed

Hz. Muhammed M.S. 570 yılında Mekke’de doğdu. Çocukluğundan itibaren, hem özel hayatında hem de iş ilişkilerinde en güvenilir insan olarak itibar kazandı. Velisi olan amcasına, Suriye gibi uzak mesafelere bile giden ticaret kervanlarında eşlik etti. İş hayatındaki keskin zekası sayesinde, daha sonra kendisiyle evlendiği dul Hatice’nin kervanlarının yöneticisi konumuna geldi. Hz. Hatice ile yirmi beş yıl süren evlilik hayatı boyunca, ona içten bir sadakatle bağlı kaldı.

Hz. Muhammed’e ilk vahiy, daha önce de belirttiğimiz gibi 610 yılında gönderildi. O Mekkelilere yaptığı güzel öğüt ve telkinler karşılığında onlardan eziyet gördü. Mekkeli kabilelerin bir araya gelerek kendisini öldürmeye kalkışmaları üzerine kuzeydeki Yesrib şehrine hicret etti. Bu olayın, İslami takvimin başlangıcı olması hasebiyle İslam tarihinde çok önemli bir yeri vardır. *Dar’ul-Hicre* denen bu olay çoğunlukla *hicret* diye bilinmektedir. Ama orijinal tanımı daha uygundur: “Tanıdıklarından ve sevdiklerinden, çoğunlukla onlara geri döneceğini düşünerek ayrılmak.”¹³

Yesrib, daha sonra Medinet’ün-Nebi’nin (Peygamber Şehri) kısaltması olan Medine, yani Şehir olarak tanınmıştır. Hz. Muhammed, bura-

11 Bakara, 2/30

12 Hodgson, *The Venture of Islam*, c. 1, s. 104.

13 Charles Greville Tuetey (çev.), *Classical Arap Poetry*, s. 22.

da ilk Müslüman toplumunu ve ilk mescidi kurdu. Bir dizi mücadele ve savaştan sonra peygamberimiz ve ümmeti, sonunda Mekke'yi (yalnızca birkaç şehit vererek) fethetti, Kabe'yi putlardan temizleyerek İslam'ın merkezi haline getirdi.

Hz. Peygamber Kabe'yi putperestlikten arındırdığında, misyonunun zirvesindeydi. Bununla birlikte o, elde ettiği konuma rağmen, güç kazanmaya çalışmadığı gibi, bunun için bir istek de duymadı. İlk vahyi aldığı günden itibaren hep Allah'ın elçisi olması gerçeğine sadık kaldı. Mekkelilerin tebliği bırakması karşılığında kendisine teklif ettikleri krallık, servet ve güzel kadınları reddetti. Onu ikna etmesi için amcasını araya sokanlara cevabı şu oldu: "Şunu bil ki, güneşi sağ elime, ayı da sol elime verseler bu davadan vazgeçmem." Allah, Peygamberinden putperestlere şunu söylemesini ister: ...*De ki: 'Ben sizden buna karşı yakınlarla sevgiden (veya Allah'a yaklaşmaktan) başka bir ücret istemem...*¹⁴

Hz. Muhammed, ümmeti için bir örnek olmaktan çok daha fazlasıydı. Tarihçi Ira Lapidus, "Muhammed'i tarihte ender bir kişilik yapan şey, etrafındaki insanlara kendi vizyonunu benimsetmedeki kabiliyetidir" der: "Onu Peygamber yapan şey, kendi hayatını dönüştürdüğü gibi, diğer insanların hayatlarını da dönüştürecek bir güç etrafında herkesi toplayarak, kavramlaştırmak suretiyle çevresindekilere görüşlerini yayma yeteneğiydi."¹⁵

Hodgson'un ifadeleriyle Müslümanlara, "kendilerine özgü muazam bir medeniyet kurmalarını sağlayan son derece kuvvetli" bir "vizyon" verilmişti.¹⁶

Cihad, Kur'an'da çeşitli yerlerde sözü geçen bir etkinlik olarak bu medeniyete ulaşmanın araçlarından biriydi. Bu kelimenin en yakın çevirisi, "uygun bir amaca ulaşma çabası"dır. Pek çok Müslüman buna uymuş ve sadece kendi hayatlarını değil, başkalarınınkini de iyileştirmeye çabalayarak bin yıl boyunca saygıdeğer bir konumda olan bir medeniyet kurmuşlardır. Bu kitap, o insanların çabalarını anlatmaktadır.

Peygamber, aslında "daha büyük bir cihad"a çağırmıştır insanı. Bu "kişinin nefsiyle mücadelesi"dir. Amcası ondan, "insanlara hakim

14 Şûra, 42/23

15 Ira Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 55. Türkçeye Yasin Aktay tarafından, *İslam Toplulukları Tarihi* adıyla (İletişim Yay. 2002) çevrilmiştir.

16 Hodgson, age., c. 1, s. 94.

olabilmek" için bir tavsiye istediğinde ona: "Amca, sana bundan daha büyük bir armağan vereceğim. Bir an için nefisine hakim ol" der. Mutasavvıf Hallac-ı Mansur, kendisine hep hatırlayacağı bir söz söylemesini isteyen yardımcısı İbrahim'e benzer bir cevap verir: "Nefsine dikkat et. Sen onu kendine köle etmezsen, o seni köle eder."¹⁷ Mevlana Celaleddin Rumi, daha önce *Mesnevi*'sinde bunu mecazen ifade etmiştir: "Putların anası, nefis putudur."¹⁸

O ilk Müslümanlar, kendi ayakları üzerinde duran bir medeniyet kurmak için olağanüstü bir gayret gösterdiler. Kur'an, bu görevin ne olduğunu tanımladı ve "cihad"ı daha iyi bir hedefe ulaşmak için uygulanacak çaba olarak tavsiye etti: *Sen, inkarcılara uyma, onlara karşı olanca gücünle mücadele et.*¹⁹

Eşitlikçilik

Hz. Muhammed sahip olduğu tevazu, nezaket, merhametlilik ve başkalarının duygularına karşı hassas olma özellikleri bakımından, zamanının diğer liderlerine benzemiyordu. Kur'an, birçok ayette onun "ölümlü bir insan" ve yalnızca bir "elçi" olduğunu ısrarla belirtir. Eşi Ayşe, evinde onun sıradan bir insan gibi davrandığını söyler. Hizmetçileri de dahil başkalarına yardım eder, alışverişe gider, evini temizler, sandaletlerini ve elbiselerini tamir eder ve develeri sulardı. Medine'deki ilk Müslüman toplumun hayatına aktif bir şekilde katılır ve şehrin insanlarıyla birlikte çalışır ve yemek yerd. İlk caminin inşasında diğer Müslümanlarla birlikte çalışmıştı. Medine'yi saldırılardan korumak için bir hendek kazılması gerektiğinde, kazı işleminde o da yer aldı.

İslam'ın insana verdiği değere uygun olarak Hz. Muhammed, her ne sebeple olursa olsun ırkçılığın inancımızda yeri olmadığını ısrarla vurgular. Bütün insanlar, renkleri ne olursa olsun eşit sayılmıştır. Afrika'dan Bilal, Asya'dan Selman... Kur'an, hacıların "[dünyanın] en uzak köşelerin-

17 Gazali'den, İsmail R. el-Faruki'nin Güney Afrika'da verdiği "Gazali ve Modern Hayat" isimli konferansta yaptığı alıntı.

18 E. H. Whinfield (çeviri ve kısaltma), *Masnavi i Ma'navi: The Spritual Couples of Maulana Jalalu'd-Din Muhammad Rumi 1207-1273*, s. 34.

19 Furkan, 25/52

den" Mekke'ye hac için gelmelerini söylemiştir.²⁰ Bu ayet, küçük Müslüman toplumun henüz kurulduğu ve her yanda onları yok etmek isteyenlerin bulunduğu bir devirde inmişti.

Hz. Peygamber Veda Hutbesi'nde bunu vurgular ve "Arap olanın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap olana üstünlüğü olmadığı gibi, kırmızı tenlinin siyah üzerinde, siyahın da kırmızı tenli üzerinde bir üstünlüğü yoktur" der. Peters'e göre bu, "İslam'ın Doğu'daki eski feodal düzeni altüst eden eşitlikçi niteliği"dir ve İslam bu özelliğiyle hüküm sürdüğü her yerde eşitliğe dayalı bir toplum oluşturmuştur.²¹ Armstrong da, "Bu derin ve güçlü eşitlikçilik, İslam ruhunun karakteristiği olmuş; onun dini, siyasi, hatta sanatsal ve edebi geleneğini şekillendirmiştir"²² der.

İslam, aynı zamanda kadınların konumunu da değiştirmiştir. Bu, kadınlara çok kötü muamele edildiği bir devir için son derece dikkate değer bir gelişmeydi. Arabistan bu konuda en önde giden yerlerden biriydi. Pek çok baba, kız çocuk sahibi olmayı yüzkarası olarak algılıyor ve pek çoğu yeni doğmuş kızlarını diri diri gömüyorlardı. *İnfantisid* (çocuk öldürme: bebek katiliği) İslam'da kesinlikle yasaklanmıştır.

Peygamberimiz, kadınların kocalarının "vesayet"i altında olmadıklarını net bir şekilde açıklamıştır. Kadınların kızlık soyadını evlilik sonrasında da kullanmaları yaygın bir gelenek olmuştur. Asıl büyük değişiklikle, erkeklerin sayısız kadına sahip olmaları engellenmiş, buna bir sınır getirilmiştir. Hatta Kur'an, Nisa Suresi'nin üçüncü ayetinde ideal olarak tek kadınla evlenmeyi tavsiye etmektedir. Kadınlara o devirde çok nadir görülen boşama, nafaka alma²³ ve çocukları için destek alma²⁴ hakkı verilmiştir.

İslam, başka bir açıdan da çok ilerideydi; kadınlar mülk ve servet edinme ve bunları istedikleri gibi kontrol etme hakkına sahipti. Hodgson'un da net bir şekilde ifade ettiği gibi, bir koca, ne olursa olsun karısının parasına karışma hakkına sahip değil, aksine ona ve çocuklarına bakmakla, evin geçimini sağlamakla ve bunları kendi kazancıyla yapmakla mükellefti. Kadınlar, kocalarından aldıkları çeyizin özel mülkiyeti de dahil olmak

20 Bkz., Hac, 25/27

21 F. E. Peters, *Allah's Commonwealth*, s. 129.

22 Karen Armstrong, *Muhammad: A Western Attempt to Understand Islam*, s. 34.

23 Bakara, 2/241

24 Bakara, 2/233

üzere, mirasa varis olma hakkı kazanmıştır.²⁵ 1882’de gerçekleşen Kadınların Malvarlığı Hareketi’ne kadar İngiltere’de kadınların miras hakkı yoktu. Hz. Peygamber, Veda Hutbesi’nde bunu kısaca belirtmiştir: “Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, kadınların da sizin üzerinizde hakları vardır”.²⁶ Peygamber’in kızı Fatıma ve eşi Ayşe belagatleriyle ünlüydü. Fatıma, Ayşe, Peygamber’in Yahudi eşi Safiye ile kız torunları Zeynep ve Sükeyne siyasete katılmış ve ilk Müslüman toplumun sorunlarının çözümünde çok yardımcı olmuşlardır. Kadınlar, Müslüman dünyasında yalnızca devlet işlerine katılmakla kalmamış, sultan olarak ülke de yönetmişlerdir. Üstün hayırseverler arasında adı efsaneleşen pek çok Müslüman kadın bulunmaktadır. Şiir şenliklerinde erkek şairlerle yarışan Müslüman kadın şairler vardı. Bu kadınlar arasında sanatçılar, hattatlar ve müzisyenler olduğu gibi öğretmenler, doktorlar ve profesörler de mevcuttu.

Cami

Hâlâ bütün dünyada olduğu gibi, cami İslam toplumunun merkezinde yer alıyordu. Onun temel yapısı, her zaman çok basitti: Mekke yönüne bakacak şekilde kuruluyor, içinde birkaç basamaktan oluşan küçük bir set (*minber*) bulunuyordu. Onun hizasında imamın namaz kıldıracağı bir niş (mihrap) yer alıyordu. Caminin geri kalanı, ibadet ve başka nedenlerle toplananlar için ayrılmış ya kocaman, üstü kapalı bir alan ya da muazzam bir avluydu. Yapıya daha sonra kubbe ve müezzinin inananları namaza çağırdığı minare eklenmiştir.

Cami, ilk Müslüman toplumun oluşmasından itibaren yalnızca ibadet edilen bir yer olmakla kalmadı, aynı zamanda misafirperverliğin ve daha da önemlisi, İslam medeniyetini kurmak için eğitimin merkezi oldu. Cami, yolcuların ilk durağıydı. Müslümanlar bir yolcu gördüklerinde onu yemeğe davet eder ve eğer okur-yazar biriye ondan insanlara ders vermesini isterlerdi. Pek çok Müslüman alimin, insanları eğitmek için bir şehirde aylar, hatta yıllarca kaldığı olmuştur.

Camiler, yüzyıllar boyunca en geniş anlamıyla bir eğitim kurumu olmuştur. Genele yönelik konuşmalar yapılıyor, çocuklar için sınıflar, genç-

²⁵ Hodgson, age., c. 1, s. 182.

²⁶ Ronald Eyre, *Ronald Eyre on the Long Search*, s. 149-150.

ler için okullar ve üniversite öğrencileri için konferanslar düzenleniyordu. Cami aynı zamanda bir üniversiteydi; bunun en meşhuru, bin yılı aşkın bir süredir aralıksız faaliyetini sürdüren dünyanın tek üniversitesi Kahire'deki Ezher'dir. Ezher, hâlâ İslami eğitim kurumlarının en önemlilerinden biri olarak fonksiyonunu devam ettirmektedir.

Cami, ilk Müslüman toplumunda aynı zamanda devlet yönetiminin de merkeziydi. İslam'da devlet yönetimi, toplum üyelerinin fikir birliği (Şûra) esasına dayanmaktadır. Peygamber'e de, ümmetiyle "müşavere" etmesi önerilmiştir.²⁷ Şûra her zaman, tüm toplum için iyi olana karar vermeyi amaçlamıştır. Belirli bir grubun menfaati yahut birkaç kişinin çıkarı tamamıyla göz ardı edilmiş, kimseye imtiyaz tanınmamıştır.

Vergi ve sadaka

İslam toplumu, herkes için eşit haklar idealini gerçekleştirmeye, bütün başka kültürlerden daha fazla yaklaşmıştır. İlk toplumda her bireyin ihtiyaçlarına aynı derecede önem veriliyordu. Müslümanların, başkalarında bulunmayan bir özellik olarak etrafındaki insanlarla ilgilenmeleri ve özellikle cömert bağışlarda bulunmaları bunun çok açık bir göstergesidir. Yoksullara zekatın zorunlu olarak ödenmesi konusu, büyük bir ciddiyetle uygulanmıştır. Çoğu gönüllü olarak yapılan ve değişik isimlerle anılan para yardımları da mevcuttu; bunların başlıcası, Ramazan ayında ve Haccın sonuna doğru yapılan yardımdır (fitre). Bütün bu yardımlar muhtaçlara, yolculara, borçlulara, alimlere veriliyor ve bir toplumda yaşayan herkes, inancı ne olursa olsun bu yardımlardan yararlanabiliyordu.

Gazali, Müslüman hayırseverliğinin eşsiz bir özelliğine dikkati çeker. Bir Müslüman, yoksul Müslüman kardeşine, "o istemese bile" ve "onun istemesini beklemeden" yardım etmelidir. Eğer fakir Müslüman "yardım isteyecek duruma düşerse", bu, toplum dengesinin derinden sarsıldığının göstergesidir.²⁸

Müslüman bir toplumda yaşayan sağlıklı gayrimüslim erkekler ise cizye ödemekle mükellefti. Bunun en önemli nedeni, orduda görev almıyor

27 Al-i İmran, 3/159

28 Gazali'den, İsmail R. el-Faruki'nin Güney Afrika'da verdiği "Gazali ve Modern Hayat" isimli konferansta yaptığı alıntı.

olmalarıydı. Eğer askeri hizmete gönüllü olurlarsa, bu vergiden muaf tutuluyorlardı. Bu vergi gayrimüslimleri “korumak” için kullanılıyordu. İslam tarihinin ilk yıllarında, Müslümanların bu koruma hizmetini sağlayamadıkları zamanlarda, cizye veren gayrimüslimlere ödedikleri vergiyi iade etmişlerdir. Örneğin, Müslümanlar kendi şehirlerinden geri çekilmek zorunda kaldıklarında kumandan, toplumlari tarafından ödenen tüm paraları şehrin Hristiyan liderlerine iade etmiştir. Bizans, İskenderiye’deki Kıptileri yağmaladığında ve Kıptiler kimsenin kendilerini korumadığından yakın-dıklarında, Müslüman kumandan onların kayıplarını tazmin etmiştir.²⁹

Ortadoğu’nun meşhur misafirperverlik anlayışı, bir yolcuyu memnuniyetle karşılayıp onu doyurmak ve ona kalacak yer temin etmek şeklinde tezahür etmiştir. Bir misafir katil ya da suçlu bile olsa korunurdu. Bedevi bir kadın olan Fukeyhe, çadırına sığınan bir eşkıyayı hayatı pahasına korumuştur. İkinci halife Hz. Ömer, şekeri çok sevdiği için yoksullara da şeker hediye ederdi.

Peygamberimiz, “Güleryüz sadakadır; birisini iyilik yapmaya teşvik etmek sadakadır; yasaklanmış olanı yasaklamak sadakadır; kaybolmuş birisine yol göstermek sadakadır; kör bir adama yardım sadakadır” der.³⁰ Yolda gördüğünüz bir taşı kaldırıp kenara koymak da bir sadakadır. Susayan birine su vermek ise en çok övülen iyiliklerden biridir. Hz. Peygamber, Mü’minlerin bir savaş sırasında Müslümanların kampına gelip su isteyen düşmanlara saldırmalarına engel olmak suretiyle bunun örneğini göstermiştir.

İslam’daki sadaka anlayışının belki de en önemli ve benzersiz olan tarafı, kendilerini geçindirmek için çalışamayacak durumda olanlara verilmesidir. Bunlara, kendilerini inançlarına adayanlar, ilim yolunda olanlar, başkalarına yardım etmeye çabalayanlar ve fiziksel olarak engelli olanlar da dahildir. Bu uygulama, alimlere finansal destek sağlayan (daha sonra devlet olacak) bir toplumun başlangıcıydı.

İslam tarihinin sayfaları, bu dinin eşitlikçi karakterini doğrulamakta-

29 Sevirus el-Mukaffa, *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, c. 1, s. 489-497; Deno John Geanakoplos yeniden basımı, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, s. 336-338; Philip Hitti, çev. *The Origins of the Islamic State*, c. 1, s. 346-349; Deno John Geanakoplos yeniden basımı, *Byzantium: Church, Society, and Civilization Seen Through Contemporary Eyes*, s. 338-339.

30 Eric Schroeder, *Muhammad’s People* (Muhammed’in Ümmeti), s. 338-339.

dır. Kölelerin efendi, hatta bazen tüm dünyaya hükümdar olduğu görül-müştür. Bir kısmını önümüzdeki bölümlerde tanıtacağımız ünlü alim ve bilim insanları arasında, sıradan ailelerden çıkmış pek çok şahsiyet vardır.

İlk Müslüman toplumda hayvanlara karşı tutumda da özel bir anlayış gözetiliyordu. Kur'an'a göre bütün hayvanlar, kuşlar da dahil olmak üzere, insan gibi birer yaratıktır: *...Sizin gibi birer toplulukturlar...*³¹ Hayvanların da ölümden sonra bir yaşamı olduğu belirtilir: *... Onlar sonra Rablerine toplanacaklardır.*³² Zemahşeri bu ayeti, hayvanların ahirette, dünyadayken kendilerini seven insanlarla birlikte yaşayacakları şeklinde yorumlar. Kur'an'ın sonlarına doğru hayvanlarla ilgili bir başka ayet daha yer almaktadır. Razi, Kıyamet günü, *yabani hayvanlar bir araya toplatıldığı zaman*³³ hayvanların kendilerine kötülük yapan insanlardan haklarını almak için Allah'ın huzuruna çıkacağını belirtir.³⁴

Peygamber Efendimiz, camide bulunan kediyi ve yavrularını dışarı çıkarmak isteyen cemaate engel olmuş, hatta kedinin etrafında namaz kıldırmıştır. Başka vesilelerle de hayvanlara olan ilgisini ve onların rahat yaşayıp yaşamadıkları hakkında endişe ettiğini göstermiştir. Bir seferinde, namaz kılmak üzere olan cemaati durdurarak, yeni gelen yolcuların develerine su ve yiyecek vermelerini beklemiştir. Başka bir zaman ise, devenin üzerinde insanlara vaaz veren bir adamı işaret ederek, hayvancağızın kürsü olmadığını söylemiştir. Birkaç kişinin bir kuş yuvasından yavru kuşları almasına da çok sinirlenmiştir. Hayvanlara karşı merhametli ve nazik davranan bir kadını ise övmüş ve "Hayvana yapılan iyilikte ecir vardır" demiştir.³⁵

İslam insanların, insanlara ve hayvanlara saygı duymasını ister. R. V. C. Bodley, Doğu Asya'daki bir Müslüman ülkede seyahat ederken şahit olduğu bir olayı aktarır. Bir caddeden geçen kalabalık bir cenaze alayında insanlar, âdet olduğu üzere tabutu birkaç adım taşıdıktan sonra ötekilere devrediyormuş. Bu sırada oradan geçen şoförlü lüks bir araç durmuş, içinden bir işadamı inip birkaç adım tabutu taşımış ve arabasına dönüp yoluna devam etmiş. Bodley, mevtayı tanımayan işadaminin bu hareketinden çok etkilenmiş.³⁶

31 Enam, 6/38

32 Enam, 6/38

33 Tekvir, 81/5

34 Zemahşeri ve Razi'den alıntı, Muhammed Esed, *The Message of the Qur'an*, s. 833.

35 Jim Hogshire, "Animals and Islam", *The Animals' Agenda*, s. 10-14.

36 R. V. C. Bodley, *The Quest*, s. 34.

Aslında yoldan geçen insanların mevtayı tanımına hiç gerek yoktu. Tabutu omuza almak başlı başına sevap sayılmaktadır. Belki de sevap kazanma düşüncesi yolcuların ya da işadamlarının aklına bile gelmemiştir. Bu her Müslümanın kendiliğinden yapacağı bir harekettir. Bir Müslüman cenazesi olması yeterlidir ve gerisinin bir önemi yoktur.

İslam Hukuku

İslam'ın, doğu ve batı, kuzey ve güney olmak üzere dünyanın her yönüne genişlemesiyle ortak bir anlayışa ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaç, İslam medeniyetinin temelini oluşturan İslam hukukunun kurulmasıyla giderildi.

İslam hukukunun ilk kurucuları dört bilginidir. Bunlardan birincisi, bugün de önde gelen, saygı gören, geniş itibar sahibi olan Ebu Hanife (H. 81-150/M. 700-767)'dir. Onun Kur'an'ı temel alarak kurduğu fıkıh okulu kendi ismini taşımaktadır ve Müslüman dünyasının büyük çoğunluğu onun fikirlerini benimsemiştir. Ebu Hanife, Hz. Peygamber'in hadislerinden hangilerinin sahih olduğunu tespit etmek için özenle ve sabırla çalışmıştır. Benimsediği çok titiz bir yöntemle, karşılaştığı en küçük bir sorunu bile büyük bir dikkatle araştırmıştır. Kendisi için çalışan ve kitaplar aracılığıyla bilgi toplayan yüzlerce bilim insanı, veri için ona olağanüstü miktarda malzeme ulaştırdılar. Onun İslam hukukuna yaklaşımı son derece insancıldı. Öğrencileri de birer hukuk otoritesi oldular. Sultan Alparslan, Ebu Hanife için yaptırdığı türbenin yanına, ona olan saygısını ifade etmek ve hayranlığını göstermek için bir de okul inşa ettirmiştir.

Ebu Hanife, İslam toplumunun dışında kalan halkları, Anen bin David³⁷ isimli bir Yahudi ilahiyatçı aracılığıyla etkilemiştir. Sarton'a göre, Anen bin David, "Yahudi felsefesinin yaklaşık dört asır boyunca gelişmesini" sağlayan bir reformcuydu.³⁸ Diğer üç İslam fıkhnının kurucuları ise Malik b. Enes (H. 93-179/M. 712-795), Muhammed b. İdris eş-Şafii (H. 150-204/M. 767-820) ve Ahmed b. Hanbel (H. 164-241/M. 780-855)'dir.

37 Günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Karaim Yahudilerinin lideriydi. İmam Azam Ebu Hanife'nin bir dönem hapishane arkadaşı olmuş ve ondan etkilenmiştir. (ç.n.)

38 George Sarton, *History of Science*, c. 1, s. 520.

Sonuç

Bu bölümde, basit köklerinden başlayıp giderek karmaşılaşan bir yönetimin ana çizgileri gösterilmiştir. Sosyal adaleti esas alan, sonsuz bir bilgi arayışı içinde, Allah'ın kainat mucizesini olabildiğince anlamaya çalışan ve bu kainatı Peygamber'in hayatını örnek alarak, Allah'ın yasaları çerçevesinde şekillendiren Müslüman toplumunun gelişiminin ana hatları çizilmiştir. Anlatılan örnekler, değişik toplumların her kesimine ulaşan ve uzun süre etkili olmasını sağlayan İslam'ın eşsiz özelliklerini göstermektedir. Önümüzdeki bölümlerde, bu özellikler daha ayrıntılı biçimde ele alınmış, İslam üç kıtaya yayılırken ondan etkilenen toplumlardaki değişiklikler anlatılmıştır.

İSLAMİ DÜNYA DÜZENİ

Dünyada Müslümanların gittiği her yerde İslami ruh egemendi. Bunun sonucu olarak Müslümanlarla, gittikleri bölgenin yerli insanları arasındaki ilişkiler, savaş galipleriyle mağlupları arasındaki ilişkiden çok farklı olmuştur. İslam'ın doğduğu ilk yüzyılda, Müslümanlar bir taraftan Kuzey Afrika ve İspanya'ya, diğer taraftan Çin ve Endonezya'ya ulaşmıştır. Bu başarının sırrı neydi? Neden savaşların üzerinden yüz yıl gibi uzun bir süre geçtikten sonra, önceki yıllara göre daha fazla insan İslam'ı seçiyor? Moğollar neden binlerce Müslümanı vahşice öldürdükten ve Bağdat dahil pek çok büyük kenti yerle bir ettikten sonra birden Müslümanlığı seçmiştir? Bu bölümde, bu soruların cevabı aranacaktır.

Müşfik yönetim

Savaşlar, Müslüman toplumun kuruluşundan hemen sonra başladı. Müslümanlara saldırıldı ve onlar da düşmanlarını şaşırtan bir çeviklikle karşılık verdiler. Zamanın iki büyük gücü olan Bizans ve İran sürekli birbirleriyle savaşıyorlardı. Araplar arada kalmış, dahası iki güç tarafından hem tampon hem de müttefik olarak kullanılmışlardı. Sonuçta, ne zaman Bizans ve İran savaşa, Araplardan çok sayıda insan ölüyordu.

Bizanslılar dikkatlerini Araplara çevirdiler, çünkü İslam'dan esinlenen Araplar, yüzlerce yıl süren uykularından uyanıyordu. Bizans imparatoru Heraclius, Ninova'da İranlıları yendikten sonra Müslümanların üzerine yürümek için bir ordu hazırlamıştı. Bu ordu, bazı Batılı tarihçilerin ısrarla Müslümanların galibiyetinin sebebi olarak öne sürdükleri gibi, hiç de güçsüz değildi. Bizanslılar savaş tekniklerinde çok ilerlemiş, taktik eğitimleriyle birlikte sayısız savaş deneyimine sahip bir orduydı. Silah niteliği ve sayısı bakımından üstündüler; ayrıca cerrahlar ve sedye taşıyanlardan oluşan bir ambulans birliğine sahiptiler. Bu ordu, aynı zamanda, Roma'nın Sezarlarından miras kalan savaş sanatlarında uzmanlığın da varisiydi. Bizans ordusu sayıca Müslümanlardan çok üstündü ve bir yandan da İran, Müslümanlara saldırmak için hazırlık yapıyordu.¹

Doğudaki bu ilk önemli savaşlarda, iki büyük gücün de desteği vardı; oysa Müslümanların hiçbir desteği yoktu. Yermuk Savaşı'nda kırk bin Müslüman, iki yüz bin Bizans'lı savaşıyla karşı karşıya gelmişti. Bizans ordusu Müslümanların altı katıydı. Bizans'ın, Filistin kıyısında savaşa her türlü destek temin etmek ve fazladan asker getirmek için bir filosu bulunuyordu. Güçlü bir kumandan olan Rüstem'in komuta ettiği İran kuvvetleri daha büyük gözdağı veren bir "silah"a sahipti: Savaşa filleri de getirmişlerdi. Babil savaşında saldırının başını otuz üç fil çekiyordu.² Yine de Müslümanlar tüm bu savaşları kazandılar. Dikkate değer olan yalnızca Müslümanların galibiyeti değil, aldıkları galibiyetin büyüklüğü ve çabukluğudur.

İslam dünyasının geleceği açısından önemli bir diğer konu da, barışsever toplulukların Müslümanlara nasıl davrandığıdır. Tüm Yahudiler ve kendileri de Bizanslılardan zulüm gören pek çok Hristiyan (Kuzey

1 Philip Khuri Hitti, *History of the Arabs: From the Earliest Times to the Present*, s. 44-55.

2 Hodgson, *The Venture*, c. 1, s. 200-201.

Afrikalı Donatistler dahil), Müslümanları nezaketle karşılamıştır.³ Roma İmparatorluğu çok vahşiydi, fakat Romalı yaşam biçiminin varisi olan Hıristiyan Bizans, özellikle de askeri açıdan, Sezarları geride bırakmak için elinden geleni yapmıştır. Justinian, Yahudilere karşı soykırım uygulamaya ve sinagogları yok etmeye devam etmiştir. Yahudilerin ibadetine engel olmuş ve diğer hükümdarların da onlara eziyet etmesi için uğraşmıştır. Daha sonra hüküm süren II. Basil de Bulgaristan'ı yerle bir etmiştir. Bulgarları teslim olmaya ikna etme yöntemi ise, on beş bin Bulgar tutsağı kör ederek geri göndermek olmuştur.

Müslümanlar adildi, çünkü Hz. Peygamber diğer ülkelerin insanlarına "iyi davranılmasını" tembih etmişti. Müslüman komutan Halid bin Velid, Şam halkıyla, Müslümanların o tarihten sonra sadık kalacağı şartları içeren adil bir anlaşma imzalamıştır. Bu şartlar, öncelikle Peygamber'in ve daha sonra ilk halife Hz. Ebu Bekir'in, bir şehri alan fatihin nasıl davranması gerektiği konusundaki inançlarına dayanıyordu. "Kimseyi sakat bırakmayın" diye emretmişti Ebu Bekir: "Çocukları, yaşlı erkekleri ve kadınları öldürmeyin. Hurma ağaçlarına zarar vermeyin ve yakmayın. İnsanlar ve hayvanlar için meyve veren ağaçları sakın kesmeyin. Koyun ve develeri öldürmeyin, ihtiyaç için saklayın, koruyun."⁴

Müslümanlar tutarlardı, o zamanların savaşlarında alışılmış olan şeyleri yapmıyorlardı. Ne fethettikleri şehirlere zarar veriyor, ne halkı öldürüyor, ne de kadın ve çocukları esir alıyorlardı. Müslüman ordular, herhangi kötü bir olayın yaşanmaması için şehirleri işgal etmiyorlar, çadır kentlerini ve askeri garnizonlarını şehrin dışına kuruyorlardı. Uzun süre boyunca, hiçbir Müslümanın fethedilen şehirden bina ya da arsa almasına izin verilmiyordu.

Müslümanlar sayesinde Bizans yönetiminden kurtulan Suriye'deki Hıristiyan halk: "Sizin yönetiminizi seviyoruz. Sizin adaletinizi seviyoruz. Bu, eski zamanların zorbalık ve zulmünden acımasızlığından çok daha iyi"⁵ diyordu. Mısır ve Suriye Monofizitleri⁶, Jacobitler ve Kiptiler

3 Paul Johnson, *Civilizations of the Holy Land*, s. 169-170.

4 Age, s. 170.

5 Schroeder, *Muhammad's People*, s. 169.

6 Monofizm: Hristiyanlıkta Hz. İsa'nın kişilik ve doğası konusunda bir görüş. Buna göre Hz. İsa'da bulunduğu iddia edilen Tanrılık ve insanlık özellikleri birbirinden ayrılamazlar, dolayısıyla haç üzerinde acı çeken İsa'nın sadece insani doğası değil, aynı zamanda da Tanrısal doğasıdır. (ç.n.)

gibi Müslümanları memnuniyetle karşılamıştır.⁷ Hitti'ye göre, Müslümanlar Afrika'yı fethettiğinde Berberiler, "yeni (Müslüman) efendilerini, eskilerinden (Bizanslı) daha cana yakın bulmuşlardı".⁸ Hodgson da Hindistan'daki Budistlerin, Müslümanları yeğlediğini belirtir.⁹

Ünlü bir Ortaçağ tarihçisi olan Norman F. Cantor, İslam'ı "muazzam sayıda insanı süratle kendisine çeken bir inanç" olarak tarif eder. Ona göre bunun sebeplerinden biri, İslam'ın bir din olarak "iyimser" doğasıdır.¹⁰ Kudüs'teki Halife (Hz. Ömer) egemenliği, Müslüman yönetimin pozitif doğasını kanıtlamıştır. Kudüs patriği Sofronius'un Müslüman bir hükümdar dışında kimseye teslim olmayacaklarını söylemesi üzerine, Halife 637 yılında şehri teslim almıştır. Patrik çok kısa bir süre önce Kutsal Şehir'e doğru yaklaşan "tehdit" konusunda bir vaaz vermişti.

Sofronius'un, şehri teslim almaya gelen Müslüman hükümdarı karşılamaya çıktığında gördüğü kişi, uzun, sade bir pelerin giyen ve yanında birkaç Müslümanla birlikte at süren Halife Ömer'di. Sofronius'un vaazında değindiği korkunç katliamların yaşanması bir yana, Hz. Ömer, Hristiyanlara iyi şartlar teklif etmiş, halkın güvenliğini sağlayacağına, kimsenin malına zarar gelmeyeceğine ve ibadet yerlerine dokunulmayacağına söz vermiştir. Sonra Hz. Ömer, Davud Mabedi'ni ziyaret etmek istemiş ve yapının Romalılar tarafından gübre ambarı olarak kullanılması yüzünden pislik içerisinde olduğunu görmüştür. Hz. Ömer ve arkadaşları mabedi temizleyip orada ibadet etmişlerdir.

Hz. Ömer, patrikle birlikte Kutsal Kabir Kilisesi'ni¹¹ ziyareti sırasında namaz vaktinin geldiğini söyleyince, Sofronius namaz kılmaları için kilisede yer gösterir. Hz. Ömer bu teklifi, burada namaz kılmaları halinde Müslümanların kiliseyi benimseyeceğini ve böylelikle camiye çevirmeye kalkışmalarına yol açılmış olacağını söyleyerek reddeder.

Hz. Ömer'in bundan sonra yaptığı ilk şey, Kudüs'teki Hristiyan yöneticilerin koyduğu kanunları iptal etmek olmuştur. Yahudilerin geri

7 Alexandre Papadopoulos, *Islam and Muslim Art*, s. 69.

8 Philip K. Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 69.

9 Hodgson, age., c. 1, s. 226.

10 Norman F. Cantor, *The Civilization of the Middle Ages: The Complete Revised and Expanded Edition of Medieval History: The Life and Death of a Civilization*, s. 133-134.

11 Kutsal Kabir Kilisesi (*Church of the Holy Sepulcher*): Kudüs'te bulunan ve merkezinde Hz. İsa'nın gerçek kabrinin bulunduğu pek çok Hristiyan'ın inandığı kilise. (ç.n.)

dönmesine ve Ağlama Duvarı'nda ibadet etmelerine izin vermiştir. Paul Johnson'a göre, "İslami yönetim, Yahudilerin toparlanmasını sağlamış"¹² ve "yeniden doğmalarına vesile olmuştur."¹³

Müslümanlar, fethettikleri şehirlerin halkına karşı sadece barışçıl davranmakla kalmıyor, aynı zamanda şehirleri de geliştiriyorlardı. Örneğin, Müslüman İspanyasında Emir I. Abdurrahman, 8. yüzyılda Kurtuba şehrini geliştirmiş, saraylar, bahçeler ve çeşitli yapıların yanı sıra, şehre içme suyu getirmek için bir su kemeri inşa etmiştir. Çok geçmeden, Müslüman seyyahlar ve coğrafyacılar Kurtuba'yı "Şehirlerin Anası" diye tanımlar olmuştur. Hitti'ye göre, "güzelliğiyle ta Almanya'yı bile etkileyen Kurtuba'ya Sakson bir rahibe, 'dünyanın mücevheri' adını takmıştır."¹⁴

Şehirler

Müslümanların mevcut şehirlerin dışına kurdukları bazı garnizon kasabalar, kendi başlarına özgün birer şehir haline gelmiştir. Kahire bu yolla kurulduğu gibi, Kufe ve Basra da aynı şekilde kurulmuştur. Müslümanlar Kayravan, Fes, Tunus, Timbuktu ve Bağdat gibi diğer şehirleri de bu şekilde kurmuşlardır. Yeni şehirlerin oluşturulması, İslam medeniyetinin gelişmesinde hiç şüphesiz en önemli etkenlerden biri olmuştur. Kısa bir süre içinde, ilmin gelişmesi ve yayılabilmesi için bir mekana ihtiyaç doğduğunda, Müslümanların ilk büyük entelektüel başkenti Bağdat olmuştur. Halife Mansur, yeni başkentine "Barış Şehri" (Medinetü's-Selam) ismini vermiştir.¹⁵

Bağdat, gerçekten de huzurlu bir şehirdi ve bu sayede entelektüel faaliyetler için çok uygun bir yerdi. Bu özelliğiyle daha önceki başkent Şam'ı gölgede bırakmıştır. İlmin her dalında Bağdat, yalnızca Müslüman dünyanın değil, Avrupa ve doğu yarımkürenin, en büyük merkezi haline gelmişti. Bununla beraber Müslüman dünyanın ilk şehri olan Medine'de, dini yönü ağır basan önemli bir ilim merkezi bulunmaktaydı.

Dört İslam fıkıh okulunun kurucusundan üçü Bağdat'ta yaşamış ve çalışmalarını burada sürdürmüştür. Bu şehir, ilk Müslüman filozofu,

12 Johnson, *Civilization of the Holy Land*, s. 170.

13 Abba Eban, *Heritage: Civilization and the Jews*, s. 127.

14 Hitti, *History of the Arabs*, s. 572.

15 Age., s. 292.

bazı uzmanlara göre de en önemli olanını, Kindi'yi yetiştirmiştir. Bilimi temel alan bir yaklaşımla entelektüel amaca vakfedilmiş ilk müessese olan Beytü'l-Hikme (Hikmet Evi) ve yüksek tahsilin yapıldığı Nizamiye Medresesi Bağdat'da kurulmuştur. İkisi de günümüzün üniversiteleri olarak algılanabilirler.

Nizamiye Medresesi'nin en saygın hocası, Hitti'nin tanımıyla "tarihin en büyük din alimi"¹⁶ olan Gazali'dir. Dünyanın her yerinden toplanan alimler, çalışmak ve bilime katkıda bulunmak için Bağdat'a geliyor ve akademik toplantılara katılıyorlardı. Şehirde tüm İslam dünyasının övünç kaynağı olan devrin en büyük hastanesi mevcuttu. Aynı zamanda tıp fakültesi olarak da hizmet veren bu hastane, tıp alanında büyük adımlar atılmasını sağlamıştır.¹⁷

Bağdat'ı ünlü yapan başka faktörler de vardı. Bu şehir, İslam tarihinin en uzun saltanat süren hanedanı olan Abbasilerin başkenti olmuştur. Şehir kendisini Fars etkisine ve kısa süre sonra da doğudan ve batıdan gelen yeni fikirlere açmıştır. Uluslararası ticaret asıl patlamasını burada yaptı. Umman'dan inci, Çin'den kağıt, mürekkep, ipek ve porselen, Mısır'dan kaliteli kumaş, Merv'den halı, Hindistan'dan fil, yakut, abanoz ve beyaz sandalet, bal, safran, tuz ve meyve şurupları, İsfahan'dan ve Ermenistan'dan kumaş ithal edilmiştir.

Bağdat aynı zamanda değişen siyasi kurumları da gördü. Giderek birçok Müslüman yöneticisinin de lüks ve haz düşkünlüğü ile tanındığı ve İslami yönü gittikçe zayıflayan bir şehir haline geldiği görülmüştür.¹⁸ Moğollardan Cengiz Han'ın torunu Hülagü, H. 656 (M. 1258) yılında Bağdat'ı istila etmiştir. Bir hafta içerisinde yetmiş bin insanı katletmiş ve şehirde taş üstünde taş bırakmamış, camileri, sarayları, mabetleri, okulları ve kütüphaneleri yerle bir etmiştir. Binaların çoğu yakılmış ve kütüphanelerdeki tüm kitaplar yok edilmiştir. Nehirlere atılan kitaplar yüzünden suların mürekkep rengine dönüştüğü görülmüştür.

Müslümanlar, Bağdat'ın yıkılışından sonra, İslam medeniyetinin devamını sağlayan başka şehirler kurmuştur. Pek çoğunun halen meş-

¹⁶ Age., s. 103.

¹⁷ Hitti, *Capital Cities*, s. 510-512.

¹⁸ Geoffrey & Susan Jellicoe, *The Landscape of Man: Shaping the Environment from Prehistory to the Present Day*, s. 34; Hitti, age., s. 103; Robert S. Lopez & Irving W. Raymond, "Akdeniz ve Batı'da Müslüman Ticareti", Archibald R. Lewis (ed.), *The Islamic World and the West 622-1492 A.D. içinde*, s. 132-135.

hur olduğu bu şehirlerin en önemli yanı, İslami ilmin merkezleri haline gelmeleridir. Bunlar arasında en ünlüsü, ilk Müslüman fatihlerin bir garnizon kasabası olarak kurdukları Kahire şehridir. Kahire, esas olarak üç hükümdar sayesinde itibar kazanmıştır. Başkenti Kahire olan Fatımîler Devleti'nin halifelerinden Aziz Billah, bunların en önemlisidir. Aziz, camiler, saraylar, köprüler ve kanallar inşa ederek Kahire'yi geliştirmiştir. Kendisi de bir alim olan Aziz, etrafına bilgili insanları toplayarak Ezher üniversitesini kurmuştur. Oğlu ve halefi Hakim de Abbasi halifesi Me'mun'un, bu şehri "ilim ve irfan" merkezi yapma amacından esinlenmiştir.¹⁹

İkincisi ise (Batı'da Saladin olarak bilinen) cömertliği, edebi ve merhametiyle ünlü Selahaddin Eyyubi'dir. Sahip olduğu güce ve tüm imkanlara rağmen sarayda yaşamayı reddetmiş, mütevazı bir konakta sade bir yaşamı tercih etmiştir. Selahaddin, sayısız eğitim kurumlarının yanı sıra pek çok hastane ve halen şehrin en önemli yapılarından birisi olan Kahire Kalesi'ni inşa ettirmiştir. Üçüncü hükümdar ise Memluk Hanedanı'ndan Zahir Baybars'tır. Kahire, Baybars ve varislerinin idaresindeyken İslam'ın en seçkin merkeziydi. Bu hanedanın en önemli katkısı mimari alanda oldu; o dönemde yapılan eserler halen ihtişamını korumaktadır.

Daha sonra meşhur bir şehre dönüşen başka bir askeri kamp da Kuzey Afrika'da, Tunus'da H. 50/M. 670 yılında kurulan Kayravan şehridir. Dini, ticari ve entelektüel bir merkez olarak tanınmıştır. Tunus şehrinin başkent olmasının sebeplerinden biri, tahıl pazarının merkezi olmasıdır. Şehrin hemen dışında bulunan Hz. Muhammed'in sahabelerinden birinin türbesi, halen buraya pek çok ziyaretçi çekmektedir.

Bir asrı aşkın bir süre sonra başka bir şehir, Kayravan'ın ününe rakip olmuştur: Bu şehir Fas'ta H. 192/M. 808 yılında Sultan II. İdris tarafından kurulan Fes'tir. Kurtuba ve Kayravan'da çıkan isyanlardan kaçan aileler buraya gelmiştir. Fes'in yerleşim planı tuhaftır ve farklı kapılardan geçerek şehrin merkezindeki çarşılarla ulaşan katır patikaları temel alınarak şekillenmiştir. Bu yüzden günümüzde hiçbir turist bu şehirde rehbersiz gezmeyi göze alamaz. Diğer bir sıra dışı özelliği ise, İspanya'dan gelen Yahudi göçüyle genişlemesine rağmen, böyle büyük bir şehri idare eden memur sayısının azlığıdır.

¹⁹ Hitti, *History of the Arabs*, s. 619-620.

Daha sonra, İspanyol Engizisyonu ile birlikte, Yahudi nüfusu artmıştır. Şehir kısa zamanda görkemli camileri ve medreseleri ile ünlenmiştir. Burada günümüzde de devam eden gelişmiş el sanatları görülenleri hayran bırakmaktadır. Cami-medreselerden birisi olan Karaviyyin'in kurucusu, annesi zengin bir hanım olan Fatıma isimli dindar bir kadındır. Bu cami-medrese öylesine büyüktür ki, yirmi bölümünden (sahn) her birinin yirmi sütunu vardır; merkezde ise beş kubbe bulunmaktadır. Yapının karmaşıklığı dolayısıyla bu kubbeler yalnızca içeriden görülebilmektedir.²⁰

Süsleme

Müslümanlar gittikleri her yerde bahçeler yapmış, içlerini yasemin ve leylak gibi çiçeklerle doldurmuşlardır. Bu çiçeklerin hem isimleri hem de kendileri Fars kaynaklıdır. Kur'an'daki "cennet" kelimesi "bahçe" anlamı taşımaktadır. İngilizce "paradise" (cennet) kelimesi de "etrafı çevrili bahçe" anlamına gelen Farsça bir kelimedenden türemiştir. Diğer bir Farsça kelime olan "gülistan" (gül bahçesi) da İranlı ve Urdu şairler tarafından cennet anlamında kullanılır.

Cennetin Kur'an'da yeşillikler ve güzel bitkilerle dolu bahçeler şeklinde tanımlanması, Müslümanlar üzerinde derin bir etki bırakmıştır. Bu yüzden, önce Müslüman Arapların, daha sonra da başka ırklara mensup Müslümanların, dünyada cenneti hatırlatacak bahçeler yapabilmek için su ve ekilebilir toprakların bulunduğu yerlere olan düşkünlüklerini anlamak zor değildir. Bu yerler aynı zamanda huzur dolu mekanlardı.²¹

Bahçelerin yapımından önce bile Müslümanların sanatı, Cennetin ipuçlarını içeriyordu. İlk büyük ve önemli Müslüman yapısı olan Kudüs'teki Kubbetu's-Sahra (inşası H. 70/H. 691), çiçek motifleriyle bezeli bir yapıdır. Yapılışından itibaren neredeyse bütün İslam mimarisinin şekillenmesinde çok önemli rol oynamış, özellikle de camilere Kur'an ayetlerinin hat sanatıyla işlenmesi geleneğini başlatmıştır. Bu üslup kısa zaman sonra daha da gelişip yayılmış ve Avrupa'da da "arabesk" mimari tarzı olarak revaç bulmuştur.²²

20 Titus Burckhardt, *Fez: City of Islam*, s. 122-124.

21 Elizabeth B. Moynihan, *Paradise as a Garden: In Persia and Mughal India*, s. 1-2.

22 Hitti, age., s. 220-221, 264-265.

Çiçekli motifler daha çok, İslami sanat formlarından en bilineni olan halı sanatında kullanılmıştır. Halı ve kilim, sarılarak kolayca taşınabildiği için Müslüman gezginlerin yükleri arasında bulunan başlıca eşyalardan biri haline gelmiştir. Gezginler, Müslüman dünyasının en uzak köşelerine kadar gitmiş ve bu sayede desenlerini gittikleri bölgenin insanlarına göstermişlerdir. Bu halıların üreticileri, eserlerine uyguladıkları motiflerle insanı fiziki dünyanın ötesine götüren bir sonsuzluk anlayışı katmışlardır. (Bu konu, 13. bölümde, İslami Sanatlar başlığı altında daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmıştır.)

Arapların İranlılardan öğrendikleri bahçe yapımı da bir sanat haline gelmiştir. Araplar, İran topraklarına yerleştiklerinde, “derin su depoları” ve “dipsiz havuzlar”daki suyun bolluğundan etkilenmişler, bahçelerin mükemmel tasarımına hayran kalmışlardır. Müslümanlar cami inşa ederken, hep bahçelerle çevrili olmasına önem vermişlerdir.²³

Bir sanat biçimi olarak bahçede asıl vurgu “denge”ye yapılıyordu. Yetiştirme alanları ve yürüyüş yolları düzenlemelerine ek olarak, havuz çeşitleri, ahenkli peyzaj, sokaklar ve şehrin diğer kısmıyla eşsiz bir uyum gösteren manzara... Bunların çoğu, özellikle de binalardaki kubbeler belirgin biçimde İslami öğeler taşıyordu. Duvar süslemeleri, arabesk sütunlar ve bitkiler birbirini tamamlıyordu. Sonuç olarak ortaya mükemmel güzellikte bir yer, hepsinden önemlisi bir sükunet mekanı çıkıyordu. Bu nitelik Keşmir’in Şalimar Bahçeleri’ndeki Babür Yazıtları’nda açıkça ifade edilmiştir: “Eğer yeryüzünde bir cennet varsa, bu kesinlikle ve kesinlikle burasıdır.”

Yönetim ülküleri

Güzelliğe duydukları bariz tutkuya rağmen ve bu süreçte akıl almaz bir zenginliğe sahip olsalar da Müslümanlar, aldıkları şehirleri maddi zenginlik için fethetmediler. Onlar, dünyanın en seçkin entelektüel merkezlerinden biri olduğu için, Şam’a sahip olmaktan mutluluk duyuyorlardı. İslam tarihinin olumsuz yönü üzerine ezici bir vurgu yapılarak gerçekleri saklama çabası, İslam’ın en üretken olduğu konuları gizlemeyi hedeflemiştir. İslam öncelikle yaratıcılığı esas alır. İslam’ın gelişmesini, başardık-

23 Moynihan, age., s. 28-29.

larının ışığında, özellikle de Müslüman olmayanların öldürmeye, yakıp yıkmaya ve köleleştirme eğilimini de düşünerek değerlendirmek gerekir. Bu kitapta bunlarla ilgili pek çok örnek gösterilecektir.

Unutulmaması gereken diğer bir husus da, İslam'ın ilk dönemlerindeki savaşların en az zararlı sona erdiğiidir. Yaşlı, kadın ve çocuklar öldürülmüyor, şehirler harap edilmiyor, aksine bölge halkının yaşam kalitesi artırılıyordu. İslam'a yönelişteki artış, kılıç zoruyla değil, aksine savaşlar bittikten çok sonra gerçekleşiyordu. İslam'ın kılıçla yayıldığıını söylemekte ısrar edenler, bunun aksini ispatlayan şu en büyük kanıtı hesaba katmalılar: Müslümanların hüküm sürdüğü topraklarda Müslüman halk azınlıktaydı. Albert Hourani'nin ifadesiyle, Müslümanların zaferinden yüz yıl sonra, İran ve Irak'ın, Suriye, Mısır, Tunus ve İspanya'nın yüzde onundan da azı Müslümandı ve daha hicri 4. (M. 9-10.) yüzyıl sona ermeden bu topraklardaki nüfusun büyük kısmı Müslüman olmuştu.²⁴

Müslümanlar, Hindistan ve Sicilya örneğinde olduğu gibi, kendi yönettikleri ülkelerde azınlık olarak kalmayı sürdürdüler. Lewis, Haçlıların Müslümanlardan dört asır sonra Doğu Akdeniz bölgesine geldiklerinde, "bu topraklardaki nüfusun önemli bir bölümünün, belki de çoğunluğunun bugün bile Hristiyan olduğunu" belirtir.²⁵

İslam'a yönelişin fetihlerden çok sonra başladığını ifade eden Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period* (Ortaçağda İhtida) adlı eserinde, kısaca şahadet getirenlerle, "sosyal değişim" yaşayanlar arasında önemli bir fark olduğunu belirtir. Ona göre sosyal değişim, Müslüman toplumun üyesi olmak ve kendini bir Müslüman olarak tanımlamaktır. Bulliet, fetihlerden yüz yıl gibi uzun bir süre sonra İslam'a yönelişin arttığını ve her geçen yüzyıl da artış gösterdiğini ispat etmek için yeni fetih edilen Irak, İran, Suriye, Mısır, Tunus ve İspanya topraklarındaki sosyal değişimin haritasını çıkarır.²⁶

Philip Curtin, dünyadaki en geniş Müslüman ülke olan Endonezya ve "Arapların hiç ayak basmadığı Çin"de savaş yaşanmadığını, hatta bir

24 Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples*, s. 46-47. [Kitap, İletişim Yayınları tarafından *Arap Halkları Tarihi* ismiyle Türkçeye çevrilmiştir.]

25 Lewis, *Islam and the West*, s. 12.

26 Richard W. Bulliet, *Conversion to Islam in the Medieval Period*, s. 33, 34, 37, 44, 82, 97, 109, 124.

damla kanın bile akmadığını hatırlatır. Müslümanlar, Peygamberin vefatından sonraki kırk yıl içinde Endonezya adalarına birer savaşçı olarak değil, tüccar olarak gitmişlerdir.²⁷

Asıl dikkat çekici olan, İslam'ın bu bölgede yayılış biçimidir. Bu bölge yaklaşık 13.500 adadan oluşur ve her ada birbirinden kilometrelerce uzaktadır. Buradaki halk iki tür inanışa sahipti: Animizm ve Hinduizm. İslam buraya gayet barışçıl bir şekilde geldiğinde, neredeyse herkes kendi özgür iradesiyle Müslüman olmuştur. Çoğu Hindu olan Bali, bu konuda bir istisnadır ve bugün de aynı kimliğini korumaktadır.

İslam, Endonezya'da başlarda hicri 4. yüzyıldan (M. 11. yüzyıl) itibaren Hindistan sahillerinden gelen Müslüman tüccarlar aracılığıyla yavaş bir biçimde yayılmıştır. Endonezyalılar Müslümanların özellikle dürüstlüğünden etkilenmişlerdir. Yaklaşık iki asır sonra, halk Sufilerin katkıları sayesinde kitleler halinde İslam'ı seçmeye başlamıştır. Dindarlıkta, tevazuda ve çevresindeki insanlara özveriyle hizmette eşsiz birer örnek olan Sufiler, İslam'ı çok iyi bir şekilde temsil etmişlerdir. Sonuç olarak İslam ve öngördüğü yaşama biçimi, Endonezyalılar üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Woodman, İslam'ın başarısını sorgularken şöyle der: "Bu inanç sadece dini bir inanış değildi. Bir hukuk sistemini, sosyal bir modeli ve insan davranışlarını en küçük ayrıntısına kadar şekillendiren bir doktrini kapsıyordu."²⁸ Bugün Endonezya, dünyanın en yüksek Müslüman nüfusa sahip ülkesidir.

Gayrimüslimlere destek

Tarihçi J. M. Roberts'e göre Müslümanlar, "idaresini ele geçirdikleri toplumları genellikle inanç yönünden hiç rahatsız etmediler."²⁹ Hodgson ise, Hz. Peygamber döneminden itibaren gayrimüslimlerin kendi özerk hayatlarını istedikleri gibi organize etmeleri konusunda serbest bırakıldıklarını belirtir.³⁰ İslam, Museviliğe ve Hristiyanlığa yanlıs bir din gözüyle bakmamıştır.³¹ Fethedilen ülkelerin hükümetleri görevlerine devam

27 Philip Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 107.

28 Dorothy Woodman, *The Republic of Indonesia*, s. 135.

29 Roberts, *The Penguin History of World*, s. 327.

30 Hodgson, *age.*, c. 1, s. 206.

31 Lewis, *age.*, s. 182.

etmiş, halkları yaşamlarını ve en az onun kadar önemli olan iş hayatlarını, olduğu gibi sürdürmüşlerdir. Müslüman idareciler, Bağdat'da ticaretin kontrolünü elinde bulunduran İranlı ve Yahudi esnafı hiçbir şekilde rahatsız etmemiştir.³²

Çok sonraları, İslam tarihindeki en feci dönem olan Moğol istilasında Müslüman dünyasının önemli kısmı büyük bir yıkım yaşamıştır. Fakat aynı Moğollar daha sonra gönüllü olarak İslam'ı seçmişlerdir. Peki neden? Bu soru yüzyıllardır tarihçilerin kafasını meşgul etmiştir. Hristiyanlar, Müslüman topraklarına saldıran Moğolların istilasını en başından beri desteklemiştir. İlk kez Moğollarla birlikte Müslümanları yok etmek için bir ittifak oluşturmakta ısrar eden taraf Haçlılardır. Ardından Papa, yanında oldukça büyük sayıda papazla birlikte Moğolları Hristiyanlaştırmak için büyük çaba sarf etmiştir. Moğollar, Hristiyan öğretisine karşı samimi bir ilgi duyuyorlar ve aynı zamanda Müslümanlara da kulak veriyorlardı. Uzunca bir süre tüm belirtiler, Moğolların Hristiyanlığı seçeceğine işaret ediyordu.

Fakat bir dinin gerçek kimliğinin anlaşılması için onun üzerinde konuşmak, onu anlatmak tek başına yeterli değildir. Bir dinin asıl değeri, günlük yaşamda ortaya çıkar ve İslam bu konuda büyük bir üstünlüğe sahiptir. Moğollar, Müslümanların yaşama biçimine şahit oldular. Çocuklarını gönderebilecekleri okul konusunda çok sayıda alternatifleri mevcuttu ve onlar Müslüman kurumları seçtiler. Müslümanların kendi şehirlerinde gösterdikleri yaratıcılıktan, mimaride ve sanatta gösterdikleri üstün yetenekten de etkilendiler. Sonuç olarak Moğollar İslam'ı seçti. Ardından diğer Müslümanlarla pek çok konuda yarıştılar; bilim ve sanatı desteklediler, camiler ve okullar inşa ettiler. Moğolların torunları, Timur ve Babür İmparatorluğu gibi kendilerine özgü İslam medeniyetleri ve kültürleri oluşturdular.³³

Müslümanların medeni tavırları en çok Yahudilere karşı davranış biçimlerinde kendisini açıkça göstermiştir. Müslüman dünyasının genişlemeye başladığı ilk yüzyılda, Hristiyanların Yahudilere karşı zulüm ve eziyeti sürüyordu. Örneğin 694 yılında, İspanya kralı Egica'nın³⁴ teşvikiyle

32 Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 107.

33 Robert Fox, *The Inner Sea: The Mediterranean and its People*, s. 182.

34 Egica (687-702), Yahudilere karşı son derece sert yasalar çıkarmasıyla bilinen son dönem

Yahudiler köle olarak ilan edilmiş ve mal varlıklarına el konulmuştur. Bu nedenle İspanya'nın fethinde Yahudiler Müslümanlarla birlikte savaşmıştır. Hristiyan zulmünden kaçan Yahudiler, kendilerine ancak Müslüman ülkelerde sığınacak yer bulmuşlardır.³⁵

Yahudiler, İspanya halkını da, bölgeyi de biliyorlardı ve bu yüzden Müslümanlar pek çok kez onları, bulundukları bölgeleri yönetmekle görevlendirmiştir. Örneğin bir Yahudi olan İbn Nagdela (Samuel ben Nagdela)³⁶, Hitti'nin ifadesiyle, Gırnata'daki Müslüman hakimiyetinin başlangıcında "hemen hemen en önemli gücü" elinde bulundurmıştır.³⁷ Abba Eban, İslam'ı överek ve Müslümanları tarih boyunca Yahudilere karşı en adil davranan insanlar olarak tarif ederek pek çok insanı, özellikle de Müslümanları şaşırtmıştır. Eban Yahudilerin, Müslümanların hakimiyeti altındayken özgürlüğe sahip olduğunu belirtir. Müslüman yönetimi sırasında Yahudiler "yaratıcı enerjinin, edebi zarafetin, estetik güzelliğin ve maneviyatın zirvesine çıkmış"lardır.³⁸

Yahudiler İslam dünyasında, özellikle de Kudüs, Bağdat, Kahire ve Müslüman İspanyası'nda kendi hukuk kurallarına göre yaşadıkları cemaatlarını korudular. Müslümanların yaşamlarına da katıldılar, yönetimde ve akademik kurumlarda yer aldılar. Özellikle bilim alanında tarihleri boyunca bulamadıkları fırsatlara kavuştular.³⁹ Bazıları halifelerin vezirlik görevini üstlendi, pek çoğu da danışman olarak hizmet etti. Hatta birisi on yedi yıl boyunca Müslüman ordusunun komutanlığını yaptı. Samuel ben Nagdela sadece İbranice ve Arapçaya vakıf biri değil, aynı zamanda bir şair ve Yahudi hukukunu çok iyi bilen bir bilgindi.

Yahudi bilginleri, dini ve felsefi ilimlerde elde ettikleri en önemli başarıları Müslüman idaresi altındayken kazandılar. Doğru bilginleri arasında *Sa'dia bin Joseph*'in önemli bir yeri vardır. Yahudi diasporasının entelektüel lideri olarak İbranice Kitab-ı Mukaddes'i Arapçaya çevirmiş ve ayrıca İbranice hakkında üç kitap kaleme almıştır. Abba Eban onu, "büyük bir

Vizigot krallarındandır. (ç.n.)

35 İsmail Raci Faruki, *The Great Asian Religions*, s. 330.

36 Samuel ben Nagdela (993-1055): Gırnata emiri Habbus'un veziri. Şair ve yazar. "*El-Kasasu'l-Yahudi*" isimli kitabın yazarı. (ç.n.)

37 Hitti, age., s. 537.

38 Abba Eban, *Heritage: Civilization and the Jews*, s. 127.

39 Age., s. 139-140.

arabulucu, bilimin ve dinin haklarıyla Arap kültürü ve Yahudi inancı arasında denge kuran insan" olarak tanımlar.⁴⁰

İlim adamları genellikle başkentlerin etrafında toplanıyordu ve Müslüman İspanyası Museviliğin entelektüel merkeziydi. Eban, "Yahudilerin kültürel gelişiminin" Müslüman İspanyası'nda Doğuyu çok geride bıraktığını belirtir.⁴¹ Kurtubalı bir Yahudi olan Hasday b. Şaprut⁴², Yahudi kültürünün gelişmesinde çok önemli bir rol oynamıştır. III. Abdurrahman Kurtuba'yı fethettiğinde, Hasday b. Şaprut'u kendisine danışman ve özel hekim seçmiştir. Şaprut, hükümdarın elçiliği ve gümrük müfettişliği görevlerini de üstlenmiştir. III. Abdurrahman'ın oğlu Hakim de onu kendisine vezir ve özel hekim tayin etmiştir. Sarton, Hasday'ın önemini, "Onun olağanüstü çabaları sayesinde İsrail'in entelektüel merkezi, Babil'in okullarından Kurtuba'ya nakledilmiştir" sözleriyle ifade eder.⁴³ Müslüman İspanyası'ndaki diğer Yahudi entelektüeller arasında şu isimler sayılabilir: İspanyol Yahudi halkının en büyük şairi Süleyman b. Cebiol, filozof ve şair Musa b. Ezra, şair, din felsefecisi ve hekim olan Judah ha-Levi, Batı'da Maimonides olarak bilinen Musa b. Meymun. İbn Meymun Kurtuba'da doğmuştur. İlki kendi şehriden, ikincisi ise Fas'tan olmak üzere, iki kez yaşadığı yerden kaçmak zorunda kalmıştır. Sonunda Mısır'a yerleşmiş, burada Selahaddin Eyyubi'nin hekimliğini yapmıştır. Museviliğin kutsal kavramları ve felsefesiyle ilgili çok sayıda eser kaleme almıştır. Arapça yazdığı, akılla dini uzlaştırma çabası olan *Guide for the Perplexed* (Şaşkınlar için Rehber) adlı eseri meşhurdur. Öldüğünde Mısır'da üç gün yas ilan edilmiştir.

"Müslüman İspanyası'ndaki Yahudilerin durumu, Batı Avrupa'nın herhangi bir bölgesinde yaşayan Yahudilerden çok daha iyiydi" der Norman Cantor.⁴⁴ Vivian B. Mann'a göre ise Müslüman İspanyası, "Yahudiler'in Altın Çağı"dır.⁴⁵ Müslümanlar, hakim oldukları toprak-

40 Age., s. 140.

41 Age., s. 141.

42 Hasday bin Şaprut (915-970): Endülüs Yahudisi. III Abdurrahman'ın veziri ve özel hekimi. İbranice, Arapça ve Latince bilen bir şair. Endülüs'te Yahudilerin bilimsel ve kültürel faaliyetlerinin kurucusu kabul edilir. (ç.n.)

43 Sarton, *History of Science*, c. 1, s. 520.

44 Cantor, *The Civilization of the Middle Ages*, s. 367-368.

45 Vivian B. Mann ve diğerleri (editörler), *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Muslim Spain*, s. XI.

ların halklarına karşı sergiledikleri adil ve barışçıl tutumla, her dinden insanın entelektüel anlamda gelişim göstermesi için sağladıkları imkanlarla Yahudiler ve diğer halklar üzerinde inanılmaz bir etkiye sahip olmuşlardır. Müslüman yönetimler, Yahudilere hem sığınacak güvenli bir liman olmuş hem de onlara kültürel ve entelektüel gelişimlerini teşvik eden bir ortam sağlamıştır.

AVRUPA VE BATI ASYA'DA İSLAM MEDENİYETİ

İslam imparatorluğunun okyanusların kontrolünü hızla ele geçirmesinden sonra, İslam dünyası daha da genişledi. Araplar yüzyıllar boyunca gemilerle seyahat ediyor, balıkçılık yapıyor, denizden inci ve mercan topluyor ve kıyı kıyı gezerek ticaret yapıyorlardı. Arapların Hindistan ile, Ptolemaioslardan¹ çok önce başarılı bir ticari ilişki içinde olduğu kanıtlanmıştır. Bu başarılarının en önemli sebebi, muson mevsimi hakkında sahip oldukları ayrıntılı bilgi birikimidir. Araplar ve Hintliler, milattan önce 4. yüzyıldan beri *dhow* olarak bilinen yelkenli gemiler kullanıyorlardı. Yaklaşık sekiz asır sonra Arap-Hint deniz ticareti, okyanuslarda Bizans ve Fars gücünün ortaya çıkmasıyla düşüşe geçmiştir. Ancak buna rağmen, iki toplum arasındaki ticaret devam etmiştir.²

1 Ptolemaios: MÖ 305 ile MÖ 30 arasında Mısır'da hüküm süren hanedan. (ç.n.)

2 Ali Muhammed Fehmi, *Muslim Sea-Power*, s. 27,81.

Coğrafi ve askeri avantajlar

İlk İslam toplumu döneminde, Müslümanların deniz savaşı tecrübesi yoktu. İlk girişimde (bir donanma Fars güçlerine saldırmak için Bahreyn kıyılarına yanaştığında) başarısız olunmuştu. İranlılar tarafından kuşatılan Müslümanlar, karadan gelen yardımla kurtarılmıştı. Bu hezimet Müslümanları, İslam'ın doğuşundan on yıl sonra Mısır fatihi Amr bin As tarafından tasarlanan Süveyş'te Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştiren bir kanal inşa etme fikrinden vazgeçirmiştir.

Bununla birlikte Kur'an'dan esinlenen Müslümanlar, denizcilikle ilgili becerilerini geliştirmeye devam ettiler. Gemilere dümen eklediler. Asimov'a göre Batılılar dümeni ilk kez Haçlı Seferleri'nde Müslümanlardan görmüşlerdir. Yunanlılardan aldıkları ve dünyanın en eski bilimsel aleti olduğuna inanılan usturlabı büyük ölçüde geliştirdiler.³ Usturlap, İslam dünyasıyla özdeşleşmiştir; çünkü Müslümanlar onu bütün diğer toplumlardan daha uzun süre kullanmışlardır. Ronan, Müslümanların "irtifa ve azimus"⁴ ("azimus" Arapça kökenli bir kelime) kullanarak gökcisimlerinin konumlarını ölçme yollarını bulduklarını belirtir.⁵ Müslümanlar zaman içinde yaptıkları başka katkılarla çeşitli usturlaplar elde ettiler: Doğrusal, küresel ve mekanik usturlap ile usturlap saati.

Müslümanlar, Çinlilerden aldıkları pusula iğnesini de kullandılar. Hitti, *Arap Tarihi* adlı muazzam eserinde, Müslümanların bu aleti denizde kullandıklarını anlatır ve şöyle der: "Çinliler manyetik iğnenin yön gösterme özelliğini keşfetmiştir. Ama bunu denizcilikte yön bulmak için ilk kez kullananlar Müslümanlardır."⁶ Sarton da pusulanın Müslümanların icadı olduğunu belirtmekle beraber, kullanımının ticari kaygılar nedeniyle yüzyıllarca gizli tutulduğunu vurgular.⁷

Üçüncü Halife Hz. Osman döneminde, Müslümanlar denizcilikte hızla ilerleme kaydetmiş, tam teçhizatlı donanmalara sahip olmuşlardı. Halifenin deniz komutanı Abdullah bin Kays el-Harisi üstün başarıları

3 Isaac Asimov, *Asimov's Chronology of Science and Discovery*, s. 82.

4 İrtifa ve azimus: Astronomide, top atıcılığında, denizcilikte, arazi ölçümlerinde ve başka sahalarda bir cismin konumunu belirlemeye yarayan iki koordinat. (ç.n.)

5 Colin A. Ronan, *Science: Its History and Development among the World's Cultures*, s. 207.

6 Hitti, *History of the Arabs*, s. 299.

7 Sarton, *Introduction to Science*, c. 1, s. 565-566.

sayesinde Bizanslıların dehşetle korktuğu bir isim olmuştur. 688 yılında Kıbrıs'ın fethinde şehid düşmüştür. Buna rağmen Müslümanlar deniz seferleriyle fetihlerine ara vermemişlerdir. Rodos, Girit, Sardunya ve hatta İspanya, Sicilya ve Güney İtalya'ya kadar ulaşmış, çok geçmeden tüm Akdeniz bölgesinin hakimiyetini ele geçirmeyi başarmışlardır.

Örneğin, bir keresinde Avrupalılar, güçlü bir Müslüman donanmasından yardım aldılar. 8. yüzyılın sonları ve 9. yüzyılın başlarında Vikingler, İngiltere, Fransa ile İspanya ve İtalya'nın bir kısmını viraneye çevirdiler. Fakat Sevilla'daki Müslümanlara saldırdıklarında, Müslüman donanması Vikinglerin önünü kesmiş, çok sayıda insan ve gemiye zayıat vermiş, sonunda geri çekilmelerini sağlamıştır.⁸

Müslümanlar gemilerin dümenlerini başka yönlere de çevirdiler. Hindistan sahillerine kadar gidip Çin'le deniz ticareti yaptılar. Yaklaşık aynı dönemde Afrika'nın güney sahillerine de ulaştılar. Donanmanın komutasından sorumlu kişiye "amir" deniliyordu. Amir kelimesi aynı zamanda İngilizce *admiral* (amiral) kelimesinin de köküdür.

İlk deniz donanması zamanında Mısır'da yalnızca bir tersane mevcuttu. Bizanslılar İslam'ın yeni başkenti olan Şam'a ulaşmak için Suriye sahillerine saldırı düzenlemişlerdi. Bu saldırı, Akka ve Sur şehirlerindeki tersanelerin onarılıp yeniden faaliyete geçirilmesine neden olmuştur. Bu gelişme Müslümanların Akdeniz'deki ve özellikle de Afrika'ya en yakın yer olan Cebelitarık'tan başlayarak öteki kıtadaki gayretlerini artırmıştır.⁹

Cebelitarık ismi Tarık Dağı'ndan gelmektedir. Müslüman Arap komutanı Tarık bin Ziyad, H. 92/M. 711 yılında Müslüman kuvvetlerini Akdeniz'in karşı kıyısına götürmüştür. Aynı yıl Malaga, Granada, Kuruba ve Toledo'yu fethetmek için yola çıkmış, İspanya tahtını gasp eden Roderick'i yenmiştir. İspanya, 713 yılından Hristiyanların eline geçtiği 1492 yılına kadar Müslümanların hakimiyetindeydi.

İspanya ve Sicilya'dan sonra Müslümanlar büyük fetihlere ve yayılma çabasına girişmediler. Avrupa'daki Müslüman varlığı ve tarihi hakkındaki çarpık görüşler de dahil, daha sonraki gelişmeleri yargılarken bu

8 Melvinger A., "Al-Madjuş", İslam Ansiklopedisi, 2. Baskı, c. V, (Leiden 1986), s. 1118-1121; Melvinger A., *Les premières incursions des Vikings en Occident d'après les sources arabes* (Uppsala, 1955); Munis, H., "Contribution à l'étude des invasions des Normands en Espagne", *Bulletin del Société Royale d'Etudes Historiques, Egypte* vol. II/I.

9 Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 66.

hususu gözden kaçırmamak gerekir. Müslümanlar Pirene Dağlarını aşıp güney Fransa'ya ulaşarak Garon Vadisi'ni ele geçirdiler. Kaybedilen tek savaş Toulouse'da yapılandı.¹⁰

732 yılında tarihi açıdan çarpıtılan bir çatışma gerçekleşmiştir: Poitiers'deki (Puvatya) Tours Savaşı. Küçük bir Müslüman ordusu, İspanya'nın fethinden sonra Fransa'da Charles Martel ve Fransız güçlerinden oluşan büyük bir orduyla karşı karşıya geldi. Müslümanlar hedeflediklerinin de ötesine geçip Cebelitarık'tan bin beş yüz kilometre daha ileriye kadar ulaştılar. Başkentleri olan Şam'dan çok uzaktaydılar. Erzak azdı ve takviye güçlerin kendilerine ulaşması mümkün değildi. Yine de tüm güçleriyle mücadele ettiler. İki tarafın da ağır kayıplar verdiği ve sonuçta bir şey kazanamadığı çok çetin bir savaştı. Sonunda Müslümanların komutanı öldürülmüş, ordu geri çekilmek zorunda kalmıştı.

Batılı tarihçilerin iddiasına göre Müslümanların ilerleyişini durduran ve Avrupa'daki Hristiyanları kurtaran Puvatya Savaşı, aslında "çok önemli" bir savaş değil, hatta tam anlamıyla bir "savaş" bile değildi. David Nicole'un belirttiği gibi Puvatya, "aslında büyük çaplı başarısız bir Müslüman baskınıydı". Bu başarısızlık Müslümanların daha sonra Avrupa'ya girmelerini kesinlikle engellememiştir.¹¹

Müslüman orduları, Batılı tarihçilerin iddialarının tersine, Avrupa'daki fetihlerine devam ettiler. 734 yılında Avignon'dan ve 743'de güneydoğu Fransa'daki Lyon'dan Almanya ve İtalya'ya ilerlediler. 827'de Sicilya'yı, 834'de Messina'yı, 859'da Castrogovanni'yi ve 878'de Sirakuza'yı¹² fethettiler. Müslümanlar, 882 ve 915 yılları arasında İtalya'nın hakimiyetini ellerinde bulundurdular; Napoli ve Roma'ya kadar hiçbir direnişle karşılaşmadan ilerlemelerine rağmen Roma'nın kapılarında durdular.

Sicilya

Müslümanlar, Batı Avrupa'da Sicilya ve İspanya'dan başka bir yere yerleşmeyi hiç düşünmediler. Çünkü Roberts'e göre, aslında onlar daha çok tica-

10 Sicilya hakkında bilgilerin çoğu Hitti'nin *History of the Arabs* eserinden (s. 606-611) alınmıştır. Seyyid Feyyaz Mahmud, *A Short History of Islam*, s. 208-209; Crespi, *The Arabs in Europe*, s. 298.

11 David Nicole, *The Armies of Islam: 7th-11th Centuries*, s. 27.

12 Sirakuza (Siracusa, Syracuse): İtalya'nın Sicilya Özerk Bölgesi'nde Antik Yunan çağında bir koloni devlet olarak kurulmuş, günümüzde Siracusa'nın merkezi olan şehir. (ç.n.)

retle ilgileniyorlardı.¹³ Bu, özellikle bazı Batılı bilim insanlarının Avrupa'nın İslamlaşma "tehdidi" altında olduğuna dair iddialarını çürütmektedir.

Sicilya'nın fethi, İspanya'nın fethinden çok önce başlamıştı. Fetih girişimi Hz. Peygamber'in vefatından yirmi yıl sonra, Müslümanlar ilk donanmalarını kurduklarında gerçekleşti. Deniz gücünün desteğiyle, Müslümanlar Bizanslıları İskenderiye'de mağlup ettiler ve sonra yüzlerini Sicilya'ya çevirdiler. Bununla birlikte adadaki nihai galibiyet, Müslümanların ilk devirlerinde Avrupa'da gerçekleştirdikleri fetihlerin sonuncusu olmuştu. Sirakuzalıların isyanı Kuzey Afrikalı Müslümanların, Sicilya'nın Bizanslı valisine karşı harekete geçmesine yol açtı ve böylece Müslüman ordusu¹⁴, 902 yılında adayı fethetti. Bundan sonra Müslümanlar Sicilya'da 200 yılı aşkın bir süre hüküm sürdüler.

Sicilya'ya seyahat edenler ve başka coğrafyacılar, burada gelişmekte olan bir İslam medeniyetinden söz ederler. Pek çok yönetici, bilimi, sanatı ve mimariyi desteklemiştir. Gezginlerden biri olan İbn Havkal, Müslüman Sicilya'nın başkenti olan Palermo'ya gitmiş, burada gördüğü din ve eğitim kurumlarından övgüyle söz etmiştir. Müslüman hükümlerinin sona ermesi, adadaki İslam medeniyetinin sonlandığı anlamına gelmiyordu. Çünkü I. Roger zamanında Sicilya pek çok bakımdan İslami bir özellikteydi. Üç resmi dil kullanılıyordu: Latince, Yunanca ve Arapça. Yönetim Müslümanların elinde kalmıştı. Aynı şekilde ticaret ve mimaride de Müslümanlar söz sahibiydi. Askerlerin çoğu Müslümanlardan oluşuyordu. Ayrıca Müslüman bilim insanları, fizikçiler ve doğulu filozoflar I. Roger tarafından, Avrupa'yı ziyaret edenlerin ona "Doğulu bir Hükümdar" demelerine sebep olacak kadar iltifat görüyorlardı.¹⁵ Hitti'ye göre, I. Roger'ın Sicilya'sı bir "Hristiyan-İslam kültürü" idi. Hitti ek olarak, "Arap-Norman sanat ve kültürünün bereketli döneminde Arap dehası, güzel sanatlar alanında en verimli ürünlerini vermiştir"¹⁶ der.

Sicilya, I. Roger'ın halefleri II. Roger ve II. Frederick dönemlerinde de "Müslüman" kimliğini korudu. Müslümanların gemi inşası ve denizcilikteki uzmanlığı, II. Roger'a pek çok avantaj sağladı. Hükümlerlikleri

13 Roberts, *History of World*, s. 389.

14 9. yüzyılda Abbasiler adına Kuzey Afrika'da hüküm süren Müslüman-Arap hanedanı olan Aglebiler'in ordusu. (ç.n.)

15 Seyyid Feyyaz Mahmud, *A Short History of Islam*, s. 208.

16 Hitti, *age.*, s. 606-607.

sona erdiğinde de Müslümanların çoğu bölgede kalmış, sanatlarını icra edip hünerlerini göstermeye devam etmiştir. Gemi yapımı ve gemicilikte ustalık kazananlar sayesinde II. Roger, Hitti'nin ifadesiyle, "Sicilya'yı Akdeniz'de öncü bir deniz gücü konumuna yükselten" bir donanmaya sahip olmuştur.¹⁷

Bunun yanında İslam'ın kültürel öğeleri de bölge için önemli bir hediye-ydi. II. Roger, Müslümanların Arapça karakterlerle süslenmiş cübbele-rinden giyiyordu. Hatta bu yüzden kendisini eleştirenler onun için "yarı kafir"¹⁸ kral demişlerdir. Hristiyanlar, kadınlar da dahil, Müslümanlar gibi giyiniyorlardı. Hitti, bu giysiler için muazzam bir talep olduğunu, çünkü "hiçbir Avrupalının, bu elbiselere sahip olmadığı müddetçe ger-çekten iyi giyindiğini hissedemediğini" belirtir. Binaların, hatta kiliselerin tasarımı bile İslam mimarisinden ödünç alınmıştı.¹⁹

II. Frederick'in, Doğu'da Müslüman dünya ile olağanüstü bir ilişki-si vardı. Müslüman idarecilerle yakın bir dostluk kurmuştu. Özellikle Mısır'ın Eyyubi yöneticisi Sultan Kamil Muhammed²⁰, kendisine yaba-ni hayvan koleksiyonu için, aralarında "Ortaçağ Avrupa'sında ilk kez görülen zürafa"nın da bulunduğu pek çok hayvan göndermiştir.²¹ Şam Sultanı da kendisine bir planetaryum göndermiştir. Fakat II. Frederick'in İslami olan hemen her şeye olan düşkünlüğü, kendisine Avrupa'da düş-manlar kazandırmıştır. Buna rağmen o (yönetiminin başkenti Sicilya olan) Almanya'nın hükümdarı olarak bir Kutsal Roma İmparatorudur. Ama yine de Hristiyanların "kafir" yaftalamasından kurtulamamıştır.²²

Ne yazık ki II. William'ın ölümünden sonra Sicilya'da yaşam Müs-lümanlara yapılan zulümlerle gölgelendi. Savaşlar ortaya çıktı ve Müs-lümanlar yenilgiye uğratıldı. Pek çok Müslüman bilgin, yazar ve sanat-çı, komşu Müslüman ülkelere kaçtı. Bunlar arasında ünlü Arap şair İbn Hamdis önce Tunus'a, oradan da İspanya'ya gitti.

Crespi, bütün bunlara rağmen "Sicilya'daki İslam ruhunun, son Müslü-

17 Age., s. 609.

18 İngilizcede "half-heathen" şeklinde geçen kavram, inancının ne olduğu kesin olmayan insanlar için kullanılır. (ç.n.)

19 Age., s. 608.

20 Sultan Kamil Muhammed (1180-1238): Selahaddin Eyyubi'nin yeğeni. Eyyubiler son parlak devrini onun zamanında yaşamıştır. (ç.n.)

21 Age., s. 610.

22 Mahmud, age., s. 209.

manların bozguna uğratılmasıyla da söndürülemediğini” vurgular.²³ Avrupalı bilginler, Müslümanlardan miras kalan bilgiyi elde edebilmek için Sicilya’ya seyahat etmeyi sürdürüyorlardı. Muazzam İslami bilgi birikimi İtalyancaya aktarılıyordu. Sonuç olarak, Mahmud’un ifadesiyle, “Arapçayı Avrupa’nın birinci kültür dili olmaktan çıkaran İtalyanca oldu.”²⁴

Ancak Sicilya’daki Müslüman egemenliğinden Avrupa’ya, daha büyük bir miras kaldı. Frederick 1224 yılında Napoli Üniversitesi’ni kurmuş, burada zengin bir Arapça elyazması koleksiyonu oluşturmuştur. Bu elyazmalarının çevirileri Paris ve Bologna üniversitelerine gönderilmiştir. Öte yandan Michael Scot, Sicilya’ya gelmiş ve Müslüman İspanyasının ilmini de beraberinde getirmiştir. Bunlarla ve Müslümanların diğer katkılarıyla birlikte Avrupa’da dikkate değer bir değişim başlamıştır. Hitti’nin ifadesiyle, “Frederick’in sarayını şekillendiren bu modern araştırma, deney ve inceleme ruhu, adeta İtalyan Rönesansı’nın başlangıcına işaret etmektedir.”²⁵

Dünyanın keşfi

Yapılan cüretkar yolculuklar, Müslümanların bir başka önemli alana, coğrafyaya katkı yapmalarını sağlamıştır. Bu, ziyaret ettikleri toprakların ve kıyıların ayrıntılı bilgileri yanında, okyanus yollarının ana hatlarını veren tüccar ve gemicilerin açıklayıcı eserleriyle başlamıştır. Örneğin bir tüccar olan Süleyman, ticaretten çok, Müslümanlara Çin ve Hindistan’ın sahil bölgeleri hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler dolayısıyla ünlüdür. Çin’e seyahat eden İbn Vehb’in yazdıkları, *Arap Geceleri* diye de bilinen *Binbir Gece Masalları*’ndaki Denizci Sinbad’ın bazı serüvenlerine kaynak oluşturmuştur. Müslümanlar arasında, Rusya’yı anlatan ilk kişi İbn Fadlan’dı.

Müslümanlar arasında yaşayan ve hem Müslüman ülkeleri hem de diğer yerleri gezen Yahudi ve Hristiyanlar da vardı. Bunlardan bazıları seyahatname yazmıştır. Yahudi gezginlerin en ünlüsü Tudelalı Benjamin’dır.²⁶ Müslüman İspanyası’nda yaşamış ve Avrupa’yı baştanbaşa gezmiş, Roma, Yunanistan ve Bizans yoluyla Mısır ve Sicilya dahil, Akdeniz sahillerinde-

23 Crespi, *The Araps in Europe*, s. 298.

24 Mahmud, age., s. 209.

25 Hitti, age., s. 611.

26 Tudelalı Benjamin (1130-1170): 12. yüzyılda Marco Polo’dan çok daha fazla yol kat etmiş ve kaleme aldığı gezi notları Ortaçağ’da Yahudilerin yaşamına dair iyi bir kaynak olmuştur. (ç.n.)

ki şehirlere kadar gitmiştir. Seyahatlerini anlatım biçimi İbranicede türünün ilk örneğidir ve Müslüman dünyasında yaşayan Yahudi toplulukları ile onların iş ve ticareti hakkında bilgilerle doludur.

Orada yaşayan Hristiyanların çoğu Kutsal Topraklara gelen hacılardı. Bunlardan bazıları seyahatlerini yazıyordu ve böylelikle Avrupa, Müslüman dünyası hakkında bilgi sahibi oluyordu. Galli piskopos Arculf, bir süre Kudüs’de kaldıktan sonra önce Şam’a, oradan da Mısır’a yolculuk etmiştir. Burada özellikle Nil’i sık sık gemi ile gezmiş ve İskenderiye kıyısında keşif gezilerine çıkmıştır. Kutsal Toprakları ziyaret eden ilk İngiliz hacı olan Aziz Willibard, hacdan sonra Suriye’ye de gitmiştir. Gezileri hakkında yazdığı kitap, kendinden sonra Müslüman bölgelere giden gezginler için çok değerli (örneğin Müslüman dünyasında seyahat edebilmek için gereken pasaport niteliğinde temel) bilgiler sağlamıştır.

Müslüman fetihleri Asya’nın içlerine, Hindistan, güney Rusya ve güneybatı Çin’e doğru sürdü. Müslümanlar bu uzak ülkelerle iletişim kurabilmek için Baharat Yolu ve diğer ticaret yollarının ana arterler olarak kullanıldığı bir posta sistemi kurmuşlardı. Posta sistemi en verimli dönemini, Bağdat merkez olmak üzere Abbasiler, özellikle de Harun Reşid zamanında yaşamıştır. James ve Thorpe katır, deve ve atların kullanıldığı dokuz yüz otuz posta istasyonunun kurulduğunu belirtir ve Müslümanların güvercin postasını geliştirip havayolu posta sistemine ulaştıklarını ekler. Öncelikli olarak devlet için kullanılan bu sistem, kısa sürede makul fiyatlarla halkın kullanımına sunulmuştur.²⁷

James ve Thorpe ayrıca “tarih kayıtlarına geçmiş havayolu ile gönderilen ilk paket postası”ndan bahseder: Kuzey Afrikalı Halife Aziz Billah’ın “canı bir gün Lübnan’ın Baalbek şehrinde yetişen lezzetli kiraz”lardan çekmiş. Bunun üzerine veziri Baalbek’den Kahire’ye her biri küçük ipek çantalarda birer kiraz taşıyan 600 güvercin göndermiş.²⁸

Bu gelişme ve keşifler Kur’an ayetlerine ve Peygamber’in hadislerine uygun olarak sürdürülüyordu. Müslümanlar diğer kültürlerle açıldılar ve daha da önemlisi onlardan bilgi ediniyorlardı. Biruni bunun en çarpıcı örneklerindendir. Henüz genç yaşında entelektüel özellikler kazanmasıyla ünlenmiş bir ilim adamı ve her açıdan gerçek bir bilgindi. Allah vergisi

²⁷ James & Thorpe, s. 523-525.

²⁸ Age., s. 527-528.

eleştirel bir ruha sahip, çok dikkatli, dünyayı kitaplardan olduğu kadar kişisel tecrübeleriyle de öğrenmeye düşkün usta bir yazardı. Bilimsel ve felsefi, edebi ve dini pek çok alanda bilgi sahibi, araştıran ve öğrenen bir alimdi. Ekber Ahmed, *İslam'ın Keşfi* adlı eserinde ondan "ilk gerçek antropolog" olarak söz eder.²⁹ Biruni, bir Sibiry ve Kuzey Avrupa coğrafyacısıydı. Aynı zamanda bir hekim, astronom, matematikçi, fizikçi ve tarihçiydi. Kısacası İslam'ın en ünlü bilginlerinden biriydi.³⁰ İçindeki öğrenme isteği, Müslüman dünyasında o güne kadar gözden kaçırılan ya da görmezden gelinen bilgilerin gün ışığına çıkarılmasını sağlamıştır.

Gazneli Mahmud'un maiyetindeki Biruni, 10. yüzyılın sonlarında ya da 11. yüzyılın başlarında Hindistan'a seyahat etmiştir. Hindistan halkından ve kültüründen öylesine etkilenmiştir ki, yirmi yıl boyunca burada kalmış ve bütün ülkeyi dolaşmıştır. Hindu felsefesi kitaplarını orijinal metinlerinden okuyabilmek için Sanskritçe öğrenmiştir. Hindistan ile ilgili yazdığı kitabında amacının, dini konularla ilgilenenler için Hinduizmin tamamıyla farklı ve doğru tanımını yapmak olduğunu belirtir. Yalnızca bu çalışması on iki yılını almıştır. *Tahkik el-Hind* isimli telifi ile *Sankhya* (eşyanın aslı ve niteliği hakkında) ve *Patanjali* (Yoga Sutra hakkında) gibi Sanskritçe eserlerin Arapça çevirileriyle Hindistan ilminin kapılarını Müslümanlara açmıştır.

Tahkik el-Hind, Hindistan'ın çok kültürlü yapısını anlatan ve günümüzde İngilizce çevirisi mevcut olan hacimli bir ansiklopedik çalışmadır. Eser, Hindular hakkında ayrıntılı anlatım ve onların inancı hakkında kapsamlı bir görüşle başlar. Yazar daha sonra bölgenin bilim ve edebiyat kültürüne değinmiş, jeoloji, coğrafya, astronomi, matematik, Hint takvimi ile Hint kanunları ve hukuk sistemi hakkında bilgi vermiştir. Bu çalışma, büyük bir Hindistan ve Hintli aşkıyla kaleme alınmıştır. Biruni ayrıca Öklid ve Batlamyus'un eserlerini de Sanskritçeye çevirmiştir.

Yazdıklarıyla meşhur olan diğer Müslüman gezginler arasında en bilinenlerinden birisi İbn Batuta'dır. Mesudi ve İbn Cübeyr de önemli iki isimdir. Mesudi filozof, tarihçi ve doğa bilimcisidir. İbn Cübeyr ise Hac için Mekke ve Medine'ye gittiğinde değişik kültürlerin halklarına karşı büyük bir ilgi duymuş ve çok geniş bir coğrafyada seyahat etmiştir.

29 Ekber S. Ahmed, *Discovering Islam*, s. 99.

30 Cemil Ahmed, *Hundred Great Muslims*, s. 225.

İnsanlar, bu gezginlerin eserleri sayesinde yabancı ülkelerdeki yaşam konusunda düşünce sahibi olmuş, sadece Müslümanları değil, Yahudileri, Hristiyanları ve Hinduları tanıma fırsatı bulmuştur. Mesudi, Hindistan'dan öylesine etkilenmiştir ki, Afrika ve Orta Asya'yı gezdikten sonra tekrar buraya dönmüştür. Ona göre Hindistan'ın geçmişinde "şeref ve hikmet" hüküm sürmüştür. O aynı zamanda üstün bir tarihçidir. *Mürûcû'z-Zeheb* (Altın Bozkırlar) isimli tarih kitabı Batı'da çok takdir toplamış ve kendisine "Arapların Heredot'u" denmiştir.³¹

İbn Cübeyr, Hristiyan ülkeleri de gezmiş ve Mekke'ye doğru yola çıkan Müslüman hacıların, St. Mark (Sardinya) Burnu'ndaki pazarda köle olarak satılmak dahil, çeşitli sıkıntılarını anlatmıştır. Öte yandan, Müslüman Şam'da Hristiyanlar Aziz Meryem Kilisesi'nde özgürce ibadet edebiliyorlardı. Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki çatışmaya rağmen aralarındaki ticaretin savaşlarda bile sürmesi dikkate değer bir konudur. Örneğin Müslümanlar Baharat Yolu'ndaki bir kaleyi kuşatmaya hazırlanırken, Müslüman kervanları herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan "Frenk toprakları"ndan geçebilmişlerdir.

Aynı zamanda İslam fıkhi konusunda bir otorite olan İbn Batuta, Yakın Doğu'dan Asya'da Çin'e kadar, Avrupa ve Afrika da dahil bütün Müslüman ve bazı Hristiyan ülkeleri gezmiştir. Eğer aynı şeyi bugün yapmış olsaydı, kat ettiği yaklaşık 115 bin kilometre yol ile, kırk dört ülkeyi ziyaret etmiş olurdu. Onun seyahatlerinin başka önemli yanı da, Moğolların Müslüman dünyasının önemli bir kısmını viraneye çevirmesinden kısa bir süre sonra gerçekleşmiş olmasıdır. Yıkılan şehirleri, özellikle de Bağdat'ı anlatışı, Moğol saldırılarının trajik boyutunu açıkça göstermektedir.³²

Fakat bununla birlikte çok önemli bir değişim meydana gelmişti. Moğollar artık Müslüman olmuşlardı. İbn Batuta Moğolların başkentine gitmiş ve buradan bir Bizans prensesi olan Han'ın eşiyle birlikte yola çıkmış, ona İstanbul'daki ailesini ziyaretinde eşlik etmiştir. Burada muhafızlar tarafından tutuklanıp hapse atılmıştır. İbn Batuta'nın çok değerli bir şahsiyet olduğunu fark eden imparator, onu serbest bırakmış ve herkesin ona saygılı davranmasını emretmiştir. Ayrıca kendisine eyerli bir at ve şemsiye hediye etmiştir.

31 Cyril Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 262.

32 Bu ve bundan sonraki paragraflardaki detaylar (editör ve çevirmen) Hamilton Gibb'in *The Travels of Ibn Battutah*, 2 Cilt, eserinden alınmıştır.

İbn Batuta, gittiği yerleri sadece ziyaret etmemiş, aynı zamanda pek çok ülkede yıllarca yaşamıştır. Hindistan'da sekiz yıl kalmış ve Tuğluk Şah'ın maiyetinde kadılık yapmıştır. Daha sonra eve dönmeden önce Çin ve Endonezya'yı ziyaret etmiştir. Yine de seyahat tutkusu ağır basmış ve tekrar yollara düşmüştür. Bu sefer Müslüman İspanya'ya gitmiş, ardından Batı Afrika'dan Sahra Çölü'nü geçip Doğu Afrika'ya ulaşmıştır.

İbn Cübeyr gibi İbn Batuta da, Müslümanların cömertliğine hayran kalmış. En ilginç tecrübelerinden birisini Hac sırasında Mekke'de yaşamış. Şehrin baş kadısından, dünyanın dört bir yanından gelen hacılara kadar herkesin, muhtaçlara yardım etmek için olağanüstü bir çaba sarf ettiğine şahit olmuş. En güzel sadaka bölgenin kurak olmasından dolayı su temin edilmesiymiş. Şam'da gördüğü son derece sıra dışı bir hayırseverlik âdeti İbn Batuta'nın dikkatini çekmiş: Bir uşak efendisinin Çin porseleni tabağını kazara düşürmüştü. Derhal etrafına toplanan pek çok insan ona kırılan parçaları "aletlerin tazmininden sorumlu" kişilere götürmesini teklif etmişler.³³ Burada uşağa, kırılan porselen tabağın aynısından almasına yetecek kadar para verilmiş ve böylece efendisinin onu cezalandırması engellenmiş.

İbn Batuta nihayet seyahatlerine son vermiş ve Fes'e yerleşmiştir. Burada dünya için büyük şans olan seyahatnamesini dikte ettirmiştir.³⁴ *İbn Batuta Seyahatnamesi* günümüze kadar orijinal haliyle korunmuş ve pek çok Doğu ve Batı dillerine çevrilmiştir. İbn Batuta gerçekten de dünya tarihinin en ünlü gezginlerinden biridir.

Pozitif etki

İslam, ulaştığı her yerde medeni bir söylem ve yaşam biçimi tesis etmiştir. Müslüman etkisi tüm dünyada küçük veya büyük yerleşim yerlerinde kendisini göstermiştir.

Orta Asya'daki kırsal bölgeler, ticaret yollarına yakın olmaları sayesinde Müslümanlaşmıştır. Orta Asyalılar ve Sufiler, ticaret yollarına uzak bölgelerde yaşayanları bu dinle tanıştırmış ve böylelikle İslam doğu ve batıda yayılmıştır. Kendi istekleriyle Müslümanlığı seçen Moğollar, İslam

33 Age., s. 149.

34 *Ruhletü İbn Battûta*: Batuta'nın gezi anılarını şair Muhammed İbn Cüzac kaleme almıştır. Dünyanın birçok yöresinin 14. yüzyıldaki halini en doğru ve açık şekilde anlatan elimizde kalmış en önemli eserdir.[Eser İbn Battuta Seyahatnamesi adıyla YKY tarafından 2005 yılında yayınlanmıştır.] (ç.n.)

dinini her iki yönde de daha uzak bölgelere taşımışlardır.

Bu yüzden Müslüman ülkelerdeki köyler, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi tecrit edilmiş konumda değildiler. Şehirlerle kurulan iletişimin en büyük mimarları, başka pek çok bilgiyi de ücra köşelere ulaştıran din öğretmenleriydi. Ayrıca İslam'ın kendisi, bizzat iletişime önem veren ve bunu sağlayan bir dindir. İslam'ın en önemli gereklerinden biri olan hac için Mekke ve Medine'nin ziyaret edilmesi bunun açık göstergelerindendir. Köylerden kutsal şehirlere her türlü zorluğu aşıp gidenler, yaşadıkları yerlere dünyanın dört bir yanından toplanan hacılardan aldıkları malumatla dönmüşlerdir. Ayrıca, bölgeden gelip geçen gezginler ve tüccarlar da pek çok haber getirmişlerdir. Böylelikle Müslüman köyler ile dünyanın geri kalanı arasındaki iletişim günümüze kadar devam etmiştir.

İslam fetihleri diğer imparatorluklarındaki gibi olmamıştır, çünkü Müslüman idaresi büyük ölçüde olumlu sonuçlar doğurmuştur. Curtin'e göre bu imparatorluk medeniyetin doruk noktasındayken, "Roma ve Fars'ın varisleri arasında en dinamik ve yaratıcı olanıydı; ayrıca farklı kültürler arasında ilişki kuran en önemli aracıydı."³⁵

Müslümanlar yaşadıkları ülkelerde hayat standardının yükselmesine yardımcı oldular. Ticaret gelişti, ilim yaygınlaştı ve bu sayede daha kaliteli bir yaşam elde edildi. Böylece İslam, Müslümanların olduğu kadar gayrimüslimlerin de potansiyelini ortaya çıkardı. Müslümanlar yaşadıkları ve seyahat ettikleri her yerde toplumu zenginleştirdi.

35 Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 107.

TİCARET

Müslümanlar, Afrika'da tacir ve coşkulu yatırımcılar olarak tanınırlardı. İlk dönemlerde, Mısır ve Akdeniz'in kuzey kıyısındaki savaşlar dışında ticaret ve dindarlık, İslam'ı ve onun takipçilerini Kuzey Afrika'ya taşımıştır. Müslümanlar sadece ticareti devam ettirmekle kalmadılar, aynı zamanda kervan yolları ve doğu kıyısı boyunca onu geliştirdiler. Böylece Afrikalılar'ın ortağı haline geldiler.

Müslümanların ticarete odaklanmaları, İslam medeniyetinin dünya çapında yükselişine katkıda bulunmuştur. Theodore Zeldin'e göre, "Ticareti teşvik eden ilk din" İslam'dır.¹ Ticari anlayış, dini inanç ve kültürel açıklığın bileşimi Müslüman dünyasının büyümesinde güçlü bir etki olmuştur. Andrew S. Ehrenkreutz ticareti, Ortaçağ İslam medeniyetinin

1 Theodore Zeldin, *An Intimate History of Humanity*, s. 156.

yükselişinin arkasındaki sessiz güç olarak adlandırır ve İslam fetihlerinin, iki büyük güç olan Bizans ve Fars'ın yapay politik arenasını birleştirdiğini belirtir. Ona göre, Müslümanlar iç güvenliği sağlamış ve aynı zamanda mevcut ticaret yollarındaki alışverişi geliştirmişlerdir.² Bununla birlikte, tüccarlar fethedilen bölgeleri zenginleştirmiş, özellikle de ürettikleri büyük sayıda altın ve gümüş para rezervi ile ekonomiye büyük katkı sağlamışlardır. Robert Fox'a göre, "en revaçta olan para, efsanevi Müslüman altınıydı ve bu bütün Hristiyan aleminde böyleydi." Bu nedenle, dünyanın farklı bölgelerinde yerleşen Müslümanlar, gittikleri yerlere para ve yatırım götürdüler ve bu nedenle onlar aynı zamanda yeni tüketiciler oldular. Gıda ihtiyacının karşılanabilmesinde kırsal alanların ekonomisine katkıda bulundular. Ekonomik yükselişin dikkat çekici yönü, gayrimüslimlerin en büyük girişim olarak adlandırdığı bu gelişmeden büyük kazanç sağlamasıdır.³

Ehrenkreutz, bu yararlı ekonomik etkinliğin sonucunda Müslüman dünyanın tüm sakinleri için, Bizans ve Fars döneminde olduğundan çok daha yüksek bir hayat standardı sunulduğunu savunur. Ona göre, bu durum aynı zamanda "İslam medeniyetinin muazzam bir şekilde genişlemesini" sağlamıştır.⁴

Albert Hourani de Müslümanların ticaretini artıran diğer önemli bir faktöre dikkat çeker. Müslüman ülkelerdeki esnaflar, toplumun entelektüel kesimine mensup kişilerdi ve zanaatkarlar çok saygın konumdaydılar. Tüccarlar oğullarını hukuk öğrenmeleri için medreselere gönderirlerdi. "Bir adamın hem öğretmen ve alim hem de tüccar olması hiç de nadir görülen bir şey değildi" der Hourani.⁵

Araplar, zaten İslam'ın doğuşundan önce de ticaretle uğraşıyorlardı ve en önemli ürünlerinden biri tütüydü. Tütü, Antik Mısırlılar, Yahudiler, Romalılar, Çinliler ve doğudaki diğer halklar tarafından yüzyıllarca güzel koku, büyü ve ilaç olarak kullanıldı. Tütünün üretimi ve satışı binlerce yıl olmasa bile, yüzyıllar boyunca önemli bir meslek sayılmıştır. Dünyanın en eski ticaret yollarından biri olan Baharat Yolu ve diğer

2 Andrew S. Ehrenkreutz, "The Silent Force behind the Rise of Islamic Civilization", s. 25.

3 Fox, *The Inner Sea*, s. 311.

4 Ehrenkreutz, agm., s. 25.

5 Hourani, *A History of the Arab Peoples*, s. 115.

önemli kervan yollarında gidip gelen başlıca ürünlerden biri olmuştur. Kınaçiçeği ve reçine çok talep edilen diğer iki üründü ve bunlar da tütsü gibi Arap yarımadasının güney sahil bölgelerinde yetişen ağaçlardan elde edilirdi.

Baharat Yolu, yarımadanın sahili boyunca ilerler, Yemen'in batısından Ürdün'ün kuzeyine giderdi. Burada ikiye ayrılır, yollardan biri kuzeyde Şam'a, diğeryse batıda Mısır'a ulaşırdı. Diğer bir yol da kuzeye, Palmira'ya⁶ gider, buradan da doğu ve batıya doğru ikiye ayrılırdı. Bu yolda önemli duraklardan biri, daha sonra İslam'da en kutsal şehir olan, Mekke idi. Hz. İbrahim'in, Hz. Hacer'i ve Hz. İsmail'i yanına alarak daha sonra Mekke diye anılmaya başlayan şehre Baharat Yolu'nu kullanarak ulaştığına inanılır. Saba Melikesi de Hz. Süleyman'ı ziyaret etmek için büyük ihtimalle bu yolu kullanmıştır.

Baharata ek olarak, Baharat Yolu aracılığıyla doğudan Aden olarak bilinen Güney Arabistan limanına altın, ipek ve mücevher gibi başka malzemeler de taşınıyordu. Bu yüzden Baharat Yolu, tarihteki en gözde yollardan biridir. Asurlular bu yolu ele geçirmek istiyordu; Yunanlılar ve daha sonra İskender de. Romalılar neredeyse bu yolu tamamen ele geçirmeye çok yaklaşmışlardı. Bizanslılar, müttefikleri Hristiyan Habeşlilerle birlikte Arabistan'ın güneyini ele geçirmiş ve ticaret kaynaklarının kontrolünü elde etmişlerdi. Böylece bir zamanlar bölgenin en zengini olan Arap tüccarlar, artık eskisi kadar zengin kalamadılar.⁷

Servet ve zenginlik artık kervanların önemli merkezlerinden biri haline gelen Mekke'deydi. Daha sonra İslam'ın doğuşundan itibaren, kervanları yöneten "imam"lar, aynı zamanda ibadeti yönetmeye başlamıştır. Çünkü her iki konuda da rehber insanlar olmaları gerekiyordu. Böylelikle, ahlaki rehber anlamı taşıyan "imam" kelimesi, günümüze kadar ulaşmıştır.

Hız. Muhammed, genç yaşında amcasıyla birlikte Şam'a seyahat ederek bizzat ticaret yapmıştır. Ticaretteki başarısından dolayı, Mekke'nin önde gelen tüccarlarından Hız. Hatice kendisini yanında çalıştırmış daha sonra da onunla evlenmiştir. Kur'an'da⁸ ticareti sürdürmenin emredilmesi

6 Tedmur adıyla da bilinen Palmira, Suriye'nin Humus şehrinin 155 km. doğusunda olan, dünyanın en eski yerleşim birimlerinden birisidir. (ç.n.)

7 Arap ticaret güzergahları hakkında bilgi için bkz. Irene M. Frank & David M. Brownstone, *To The Ends of the Earth: The Great Travel and Trade Routes of Human History*, s.169-186.

8 Kureyş, 106/2

ve insanların bu emre sıkıca bağlı kalması sayesinde ticaret önemini kaybetmemiş ve Baharat Yolu boyunca devam etmiştir. Bu yol daha sonraları Hac Yolu olarak da anılmıştır.

Ticaret Müslümanlar için o kadar önemlidir ki, hac sırasında tınakların kesilmesi ve yiyecek için avlanmak gibi rutin işler yasaklanırken, alışveriş yapmaya izin verilmiştir. Sonuç olarak Mekke şehri, uluslararası ticaret açısından son derece güvenli bir merkez haline gelmiştir.

Afrika'ya hareket

Afrika'daki en eski ticaret, Sudan'ın doğu bölgesiyle Afrika Boynuzu'nda ve Kızıldeniz limanlarından aşağı sahillere ve iç bölgelere doğru yapıyordu. Daha sonra ticaret, Afrika kıtasının kuzeyiyle batı kesimini, özellikle Gana ve Mali'yi birbirine bağlamış ve burada medeniyetin gelişmesini sağlamıştır. Müslümanlar, pek az yabancıların gitmeye cüret edebildiği Afrika'nın değişik bölgelerine seyahat etmiştir.

2. ve 5. yüzyıl arasında deve kullanılmaya başlanmasına kadar, at arabaları çorak bölgelerde ve hatta çöllerde bile yük taşıyordu. İslam'dan önce nadiren Sahra Çölü'nden geçen ticaret yolları kullanılıyordu. Müslümanların gelişi bunu değiştirdi. Philip Curtin, "Kuzey Afrikalılar Sahra Çölü'nü düzenli olarak MS. 800'lerde geçmeye başladılar" der ve bu tarihin "Kuzey Afrika'da İslam medeniyetinin başlangıcı" olduğunu ifade eder.⁹ Sahra'nın batısından, kıtanın öteki tarafındaki Beyaz Nil çevresine kadar uzanan bu rota başlı başına çok geniş bir alanı kapsar.¹⁰

İslam'ın ticaret sayesinde yayılmasıyla Afrika'nın yarısından fazlası Müslüman olmuştur. Kıtanın farklı bölgeleri arasındaki tek fark dilleriydi. Doğu Afrika, Kongo ve güneyde Zenzibar kendi dillerini korurken, Afrika'nın kuzeyi ve Sudan çoğunlukla Arapça konuşmaya başlamış ve insanları Arap olarak telakki edilmiştir. Ticaret sayesinde Bantu ve Arapçanın birleşimi olan, kendine farklı ve önemli bir konum sağlayan Svahili dili ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak her bölge, günümüze kadar sürdürdükleri kendilerine has birer kültüre sahip olmuştur.¹¹

Ticaret yollarındaki vahalar, hurma ağacının yayılmasıyla Yakın Doğu

9 Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History*, s. 21.

10 Fox, *The Inner Sea*, s. 164.

11 Lewis, *Islam and the West*, s. 11.

karakteristiğine sahip olmuştur. Müslüman ticareti bu bölgelerde, Mali, Benin ve Songhai gibi Afrika medeniyetlerinin oluşumuna vesile olmuştur. Mali, Mansa Musa idaresinde Afrikalı Müslüman bir imparatorluk olana değin büyümeye devam etmiştir. Mansa Musa, çok kalabalık maiyetiyle hac için Mekke'ye gidişinde gösterdiği cömertlikle meşhurdur. Yanında bir buçuk tona yakın altın götürmüş ve büyük bir kısmını sadaka olarak dağıtmıştır. Dönüşte maiyetine bazı alimleri dahil etmiş; bu insanlar sayesinde ülke ekonomisini geliştirmiş ve Timbuktu'yu, Batı Afrika'nın ilim ve kültür merkezi ve diğer bölgelerdeki alimler için cazip bir hale getirmiştir. Sahra'nın batı ucunda bulunan Timbuktu, çok geçmeden kendi su kaynaklarına kavuşmuş ve 40.000 nüfuslu şehrin kuyuları halka yetmiştir.¹²

Müslümanlar, Benin'de Parakou isimli bir kasaba kurdular. Bu arada kıtanın öte tarafında, Etiyopya'da prenslerin hakim olduğu dağlık bölgelere gitmelerine izin verilen tüccarların neredeyse tamamı Müslümandı.¹³

İlk ticaret yolları, 19. yüzyıla kadar ticaret için yeterli geliyordu. Sayısız yeni bölgenin ticaret pazarına katılmasıyla yeni bir yola ihtiyaç doğdu. Bu yolun mimarları, yeni kurulan tasavvufi tarikat olan Senusiliğe mensuplardı. Tüccarlık yapmış ve doğu Libya'da ticareti organize etmişlerdir. Böylece kullanılmaz hale gelen ticaret yollarını yeniden faaliyete geçirmiş ve ayrıca Sahra'yı boydan boya geçen yeni bir yol oluşturmuşlardır.¹⁴

Afrika'daki Müslüman dini liderler kısa zamanda "giyim kuşam ve davranışta" vakurluklarıyla meşhur olmuşlar; Hristiyan misyonerler bile Müslümanlar gibi giyinmişlerdir.¹⁵ İslam'a yöneliş, ticarete muazzam bir değişime yol açmıştır. Afrikalılar da kısa zamanda gelişim göstererek ticarete aktif olarak katılmışlardır; güneye hareket etmişler, Nil ve onun kollarını, tüccarları ve onların mallarını taşımak için kullanmışlardır.

Akdeniz limanları, Avrupa ile ticaret yapmak için geliştirilmişti: Cezayir, Tanca, Sele, Rabat, Trablus, Mısır, Bingazi ve Derne. Birçok kervan yolu bu limanlara ulaşıyor, altın, fildişi, tuz, boya ve devekuşu tüyü ile başka pek çok ürün Kongo gibi uzak noktalardan bu yollar sayesinde bölgeye ulaşıyordu.¹⁶

12 Mahmud, *A Short History of Islam*, s. 433-434.

13 Curtin, *age.*, s. 40.

14 Age, s. 51-52.

15 Yazarn 1990'da ziyaret ettiği Toronto'daki Royal Ontario Müzesi'nde bir sergide edindiği bilgidir.

16 Fox, *The Inner Sea*, s. 332, 364.

Bununla birlikte, sahil bölgelerinde yüzlerce yıldır süren ticaretin artık genelde Müslüman hakimiyeti altında olmasına rağmen, bu etki Sahra'nın güney bölgesindeki iç kesimlere nüfuz edememiştir. Curtin'e göre Afrikalılar, Müslümanların sahil bölgelerinden iç kesimlere gitme hevesini kırmıştır. Fakat bunun bir istisnası vardı: Müslümanlar altın madenleri için Zimbabve'ye, oradan da güneydoğu sahillerinde Kilva (Tanzanya) ve Sofala (Mozambik) gibi uzak bölgelere kadar giderek ticaret yapmışlardır.¹⁷

Müslümanlar ticaret için Afrika'nın güneydoğu sahillerinde nerelere kadar gittiler? Büyük ihtimalle bugün Natal olarak bilinen Güney Afrika'daki Zululand'ın güneyine kadar ulaştılar. 1950'li yılların sonlarında, Durban'da yaşayan Müslümanlar, rıhtımların karşısındaki kayalıklarda bir mezarlık bulmuşlar. Bu mezarların taşlarında eskimiş ve neredeyse okunamaz duruma gelmiş Arapça yazılar bulunuyormuş.

Doğu ve Batı buluşması

Afrika ile ilk karşılaşma, Çin ile ilk Müslüman temasına benzer. Bölgeye seyahat eden Müslüman tüccarların çoğu buraya yerleşmiştir. Müslüman gemilerle Kanton arasındaki savaş, ticaretin bir süreliğine kesilmesine neden olmuştur. Sonuç olarak Kanton yabancı gemilere kapatılmış ve gemiler Tonkin Körfezi'ne yönelmiştir. Yaklaşık kırk yıl sonra, Kanton yeniden açılmış ve ticaret kaldığı yerden devam etmiştir. Göçler yoluyla Çin'de oldukça büyük bir Müslüman nüfus oluşmuştur. Öyle ki, Çin imparatoru Müslüman kadılara hukuki sorunlarda kendi kanunlarına göre hüküm verme yetkisi tanımıştır.¹⁸

Dinler arası evlilikler, Müslümanların örnek davranışları ve dürüst ticaretleri dolayısıyla Çinliler arasında İslamiyet'e yöneliş artmıştır. Roberts'e göre, Moğolların ilk dönemlerinde Müslümanlar, İslam'a gelmelerini sağlamak için "kalıcı bir Müslüman azınlık" oluşmasını sağlamıştır.¹⁹ Daha sonraki Moğol hükümdarları zamanında, tebliğ yapması yasaklanan tek dini grup Müslümanlar olmuştur. Yine de Moğollar yavaş yavaş onları anlamış ve davranışlarını değiştirmişlerdir. Marco Polo za-

¹⁷ Curtin, age., s. 27.

¹⁸ Mahmud, age., s. 131.

¹⁹ Roberts, age., s. 436.

marındaki Büyük Han Kubilay, Yunnan'ı²⁰ yönetmeleri için Maveräünnehir'deki Müslümanları görevlendirmiş ve bundan sonra Müslüman olan Çinlilerin sayısında dikkate değer bir artış görülmüştür. İslam Çin'de oldukça iyi karşılanmış olmalı ki, kısa zaman sonra Müslümanların gelişini anlatan ve günümüzde halen oynanan bir opera yazılmıştır.²¹

Müslümanların kullandığı başka bir yol da İpek Yolu'ydu. Bu yol MÖ. yaklaşık 100 yılından itibaren Çin'den, Çinlilerin bir sır gibi sakladıkları ipeği taşımak için kullanılmaya başlanmıştı. En son keşifler, bu yolun başlangıcının MÖ. 10. yüzyıl olduğuna işaret etmektedir. Bu yol yalnızca Müslümanlar tarafından kullanılmamıştır; Abbasi Hilafeti ile Tang Hanedanı²² arasında yapılan anlaşmayla herkes için kolay ve güvenli bir rota olmuştur.²³ Böylece Bağdat, Seyyid Mahmud'un sözleriyle, "doğu-batı ticaretinin mihveri" olmuştur.²⁴ Curtin, özellikle Avrupa'nın Müslümanlara kapalı olan bölgelerine seyahat edebilen Yahudilerin bu yoldan faydalandığını belirtir.²⁵

Buna ek olarak Müslümanlar, İran ile Çin arasında, İslam'dan önce de var olan deniz ticaretinden de yararlanmıştır. Hatta Müslüman Farisiler, Hainan adasında kendilerine ait bir yerleşim yeri inşa etmişlerdir. Müslümanlar ile Çinliler arasında karada kurulan ilk iletişim, Çin'in batı sınırlarına yerleşen Müslüman tüccarlar sayesinde olmuştur. Müslümanlar Çin'de ticareti yoğunlaştırmıştır. Çin'in antik başkenti Chang-an'ın "dünyanın sayılı kozmopolit şehirlerinden biri" olmasında en büyük katkıyı sağlayan Müslümanlardır.²⁶ Kanton'da, Müslüman nüfus öylesine artmıştır ki, imparator bölgede İslam hukukuna göre hüküm verilmesine müsaade etmiştir.²⁷

Kısa zamanda Müslüman ülkelerle Çin arasındaki ticarete artış görülmüş, özellikle ipek, kâfur, misk ve yöresel baharat ticareti yayılmıştır. Ticari hayat Çin'i de, Müslüman hakimiyeti altındaki toprakları da ihya etmiştir.²⁸ Çin, aynı zamanda Müslümanların gemi yapımı ve gemicilikle

20 Çin'in güneydoğusunda bir eyalet. (ç.n.)

21 Age., s. 439-440.

22 618-907 yılları arasında Çin'de hüküm sürmüş hanedan. (ç.n.)

23 The New York Times, 16 Mart 1993.

24 Mahmud, age., s. 103.

25 Curtin, age., s. 105.

26 Roberts, age., s. 436.

27 Mahmud, age., s. 131.

28 Hodgson, age., c. 1, s. 233.

ilgili bilgisinden yararlanmıştır. Müslüman bir Çinli olan Cheng Ho, Endonezya adalarına, Mısır'a ve Afrika'nın güneyindeki Zenzibar sahillerine düzenlenen yedi yolculukta gemilere komuta ederek Çin'in deniz gücüne sahip olmasını sağlamıştır. Görkemli gemilerin görücüye çıktığı bu seferlerin başlıca amacı, en iyi Çin ürünlerini gittikleri hükümdarlara ve halklarına ulaştırarak bu ülkenin ihtişamıyla dünyayı etkilemektir.²⁹

Müslüman Araplar Hindistan'a seyahat ve ticaret için giderken muson rotalarından ("muson" kelimesi Arapça "mevsim"den türemiştir) faydalanıyorlardı. Kuzeydoğu muson rotasıyla Umman ile Kalikut arasında seyahat etmişler; güneybatı muson rotasını da Aden'den Kalikut'a gitmek için kullanmışlardır. İki muson rotası da, Müslümanlara, Hindistan'ın Chola bölgesine, oradan Kra Isthmus'ı (günümüzde güney Tayland) geçip Güney Yönetim Bölgesi'nin (Vietnam'ın güneyi) etrafından Çin'e ulaşma imkanı sağlıyordu.

Pek çok örnek, tüccarlarla yerel halk arasında dostça ilişkiler kurulduğunu göstermektedir. Curtin'e göre Malezya'nın Melaka şehri, "küçük bir balıkçılık merkezinden, bölgesinin en önemli ticaret şehri" konumuna yükselmiştir. Bu şehre daha sonra bir de "bölgenin Müslümanlaşmasına önayak olma" özelliği eklenmiştir. Curtin, tarihçi Tom Pires'in *Suma Oriental* isimli kitabından yaptığı alıntıyla, Kahire gibi uzak yerler dahil, dünyanın dört bir yanından bu şehri ziyarete gelenlerin ve buraya yerleşen insanların listesini verir.³⁰

Müslümanlar, aynı zamanda Çin ile Batı arasındaki bağlantıyı da kolaylaştırmış ve böylelikle tüccarların Uzak Doğu'dan Akdeniz bölgesini geçip Müslüman İspanya'ya rahatlıkla ve güven içinde seyahat edebilmelerini sağlamıştır. Akdeniz havzasında ticaret İslam'dan önce de vardı. Curtin, Müslümanların gelişiyle bölgedeki uyumun "zayıfladığını", fakat yerine "ticareti kolaylaştıran yeni bir tür ahenk" geldiğini belirtir. Bu, yeni kurulan ve Avrupalıların da dahil olduğu ticari uyum yüzyıllarca, savaş dönemlerinde, özellikle Haçlı Seferleri sırasında bile sürmüştür. Curtin bunu "yeni bir ekümenik ticaret kuşağı" diye nitelendirir.³¹

Curtin, Mısır'daki Fatimiler ve Eyyubiler devrini bir örnek olarak gös-

29 Dorothy Woodman, *The Republic of Indonesia*, s. 135.

30 Curtin, age., s. 129-130.

31 Age., s. 104.

terir. Yahudiler ticarete tam ve serbest olarak katılmış ve Mısırlı Müslümanlarla birlikte Hindistan ile ticaret yapmışlardır. Hristiyan gemileri Müslüman limanlarında barınmıştır. Yabancı tüccarlar için, alacakların tahsili, mal ve erzak yüklenmesi, konaklama gibi sorunlara yardımcı olan yasal mümessiller atanmıştır.³²

Ticaretin yükselişi, Müslüman dünyasında yeni şehirlerin kurulmasına yol açmıştır. Merkezi bölgelerde çiftçilerin ve diğer tüccarların kendi ürünlerini sattıkları haftalık pazarlar kuruluyordu. Bu mekanlar zamanla yerleşim yeri, daha sonra da şehir olmuştur; bazıları ise büyük kentlere dönüşmüştür. Tamamıyla yeni bir mesken olmaları ve hiçbir kabileye yahut sınıfa bağlı olmamaları nedeniyle, gelişim amaçlarına uygun olarak huzurlu bir ticaret merkezi oluyorlardı. Esnaf ve zanaatkarlar bu bölgeler arasında gidip geliyor ve ticaret yapıyorlardı. Hourani'nin kelimeleleriyle, böylece İspanya'dan Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'ye, Mekke ve Medine'den Irak, İran ve Hindistan'a kadar "İslam dünyasının bir ucundan öbür ucuna şehirlerden oluşan muazzam bir zincir" kurulmuştu.³³

Hz. Peygamber'in ölümünden sonraki yetmiş yıl içinde Müslüman tüccarlar Endonezya adalarına ulaşmış ve oradan baharatla dönmüşlerdir. Asimov, daha sonraları Müslümanların bu baharatları Avrupa'ya tanıttıklarını ve Avrupalıların yiyeceklerin tatlandırılabilceğini ve tuzdan başka şeylerle de bozulmadan saklanabilceğini öğrendiklerini belirtir. Avrupalıların baharatlara verdiği isimlerin bazıları doğrudan Arapçadan ya da Arapça vasıtasıyla başka dillerden türetilmiştir. Bazı örnekler: *Caraway* (keraviye-karamankimyonu), *carob* (harrub-keçiboynuzu), *cumin* (kemun-kimyon), *saffron* (za'faran-safran) ve *tarragon* (tarçın, tarhun).³⁴ Batı'nın ticari literatüründe yer alıp Müslümanlardan alınan diğer kelimelerden örnekler: *Amber* (anber), *damask* (Şam kumaşı), *jar* (jarrah-kavanoz), *lemon* (leymun-limon), *orange* (nâranc-portakal), *marzipan* (marzban-badem ezmesi), *muslin* (müslin), *satın* (saten), *sherbet* (şerbet), *sofa*, *spinach* (sabanih-ıspanak), *syrup* (şarap-şurup), *talk* (talk pudrası), *traffic* (taraffa-ka-trafik), *risk*, *tare* (tarah-dara), *caliber* (kalib-kalibre), *ream* (rizmah-kağıt topu) ve *magazine* (makhazin-depo).³⁵

32 Age., s. 111-113.

33 Hourani, *A History of the Arab Peoples*, s. 110.

34 Asimov, *Science and Discovery*, s. 70.

35 J. & H. Kramers (editör), *Shorter Encyclopedia of Islam*, s. 103-105.

Dürüst tüccarlar

Müslüman tüccarların başarılı olmalarının en önemli nedenlerinden biri, ortak dürüstlük prensibidir. Kur'an pek çok ayetinde ısrarla dürüstlüğü tavsiye etmektedir. Şuara suresinin 182-183. ayetleri tüccarlara iki önemli uyarı içerir: Bütün işlerde "doğru terazi ile tartmak" ve "insanların mallarını ve haklarını eksiltmemek." İslam dünyasının ünlü bir ilahiyatçısı, Ezher şeylerinden Mustafa el-Meragi en önemli vaazlarından birini, bir sahabe ile Peygamber arasında geçen diyalogla noktalar. "Din nedir?" diye soran sahabeye Hz. Muhammed, "Samimiyettir" demiş, "Peki itikat nedir?" sorusuna ise "Dürüstçe alışveriş yapmaktır" cevabını vermiştir.³⁶

Bu "dürüst ticaret", çek uygulamasının icadına yol açmıştır. Batılı sözlük derleyicilerinin "çek" kelimesinin aslı konusunda verdikleri bilgiler tartışmalıdır. Farsça kral anlamına gelen "şah" sözcüğüne dayandığını belirtirler. Etimologlar satrançtaki İngilizce *check mate* tabirinin "kral öldü" anlamına gelen "şah mat"tan geldiğine inanırlar. Aynı kelimeye hem bir kralın ölümü hem de bir bankadan para talebini belirten ilgisiz anlamlar yüklemek nasıl mümkün olur? Neticede bu iki anlam arasında herhangi bir mantıklı bağ kurmak mümkün görünmüyor.

Alimler, Müslümanlığın ilk dönemlerinde kullanılan Arapça şakk kelimesinin, bugün kullanılan "çek" kelimesinden farklı olmadığı konusunda hemfikirlerdir.³⁷ James ve Thorpe, Müslümanların "gelişmiş bankacılık ağını" tesis ettiklerine dikkat çeker.³⁸ Bu bankaların merkezleri Bağdat'da, şubeleri de diğer Müslüman şehirlerinde bulunurdu. Bu bankalar nakit ve çek yanında kredi mektupları da kullanırlardı.

Curtin, Müslüman tüccarların dürüstlük avantajlarını anlatırken, "yere ticari sınıflardan geniş toplumlara yayılan bu İslami modelin tarihsel altyapısının İslam'ın Senegal'den Filipinlere kadar olan geniş sınırlarına yayıldığını" belirtir.³⁹ Endonezyalılar da, birçoğu Arap ülkelerinden, Hindistan ve Çin'den gelen Müslüman tüccarların dürüstlüğünden etkilen-

36 Kenneth Cragg & Marston Spreight, *Islam from Within*, s. 71.

37 Sir Thomas Arnold ve Alfred Guillaume (editör), *The Legacy of Islam*, s. 102; Ahmed Yusuf el-Hasan ve Donald R. Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, s. 102; Kramers, *Shorter Encyclopedia of Islam*, s. 107-109.

38 James & Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 372.

39 Curtin, *age.*, s. 15, 21.

mişlerdir. Bunlardan bazıları Endonezya adalarının kıyı bölgelerine yerleşmiş, oranın yerel dilini öğrenmiş ve burada evlenmişlerdir. Böylece bu yerleşimler, farklı birer topluluk haline gelmiştir.

Zengin olmalarına rağmen Müslümanlar, kendilerini ayrıcalıklı görmüyor ve dolayısıyla halktan soyutlanmıyorlar, gayrimüslim komşularıyla birlikte uyum içinde çalışıyorlardı. Mahmud, Gucarat ve Bengalli Müslüman tüccarların, İslam'ın Sumatra sahillerine ve diğer adalara ulaşmasında büyük etkisi olduğunu söyler. İslam bu bölgelerden içeriye doğru yayılmıştır.⁴⁰

Doğuların Müslümanlara karşı olumlu tavır takınmasının başka bir nedeni de, Avrupalı sömürgecilerin yanlış davranışlarıdır. Özellikle Portekizliler, sadece ticaret yapmayı değil, aynı zamanda hem de çoğunlukla şiddet yoluyla, Hristiyanlığı yaymayı akıllarına koymuşlardı. Müslümanlarla mükemmel bir ticari ilişkileri bulunan Çinliler, bu zorba tüccarlarla nasıl başa çıkacaklarını bilmiyorlardı. Daha kötüsü, Portekizliler (ve daha sonra Hollandalılar), gittikleri yerlerin iç meselelerine karışmadan duramadılar. Lapidus'a göre, Endonezya'da bu türden müdahaleler "İslam'ın kabul edilmesini hızlandırdı."⁴¹ Böylece İslam, Endonezya'da hakim din haline geldi.

Müslümanlar, dünyanın diğer bölgelerine gittiklerinde kesinlikle oralara zarar vermemişler, fethettikleri yerlerdeki toplumların bütünlüğünü korumuşlardır. Onlar gerçekte yerel halkı, ekonomiye verdikleri destekle "fethettiler". Gayrimüslim yönetimler ise, özellikle Çin'de ve Avrupa'da ticareti açıkça kösteklemişlerdir. Avrupa hükümetleri ancak 17. yüzyıldan sonra ticaretin "devlet için çok değerli bir şey" olduğunu idrak ettiler.⁴² Örneğin Fox'a göre, Balkanların kenarındaki Venedikliler, "tarihi düşmanları Türklerden öğrendikleri mısır gibi yeni ürünleri tanıdıktan sonra, ziraatın ticari bakımdan daha cazip olduğunu" fark etmişlerdir. Fox ayrıca bölgenin bugüne kadar bahar ve yaz aylarında baştanbaşa Türk Tahılı (Gran Turco) ile kaplandığını ekler.⁴³

40 Mahmud, age., s. 291.

41 Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 249.

42 William MacNeill, *The Rise of the West*, c. 1, s. 583.

43 Fox, *The Inner Sea*, s. 153.

Mükemmel ticaret ağı

Dünya tarihinde ilk defa merkezden tek bir toplum olarak çıkıp bir yandan Yakın Doğu'dan Çin'e, öte yandan Kuzey Afrika'dan Avrupa içlerine kadar İslam'ın yayılması, bütün ticareti kolaylaştırdı. O, doğu yarımkürenin çoğunu kaplamıştı. Bu olgu şaşırtıcı gibi görünse de, Hint yarımadasının tek başına Avrupa kıtası genişliğinde olduğu hatırlanmalıdır. Ticaret yolları Müslüman dünyanın en uzak köşelerine kadar uzanmaktaydı. Gelişmiş limanlar da bulunuyordu. İslam'dan önce var olan limanlar genişletilmiş, birçoğu yeniden inşa edilmiş ve yeni limanlar yapılmıştı. Hourani, bu İslam topraklarını "medeni dünyanın iki büyük deniz havzasını, Akdeniz ve Hint Okyanusunu birbirine bağlayan ekonomik açıdan çok önemli bir imparatorluk" olarak tanımlar.⁴⁴

Müslüman İspanya, İslam'ın sunduğu üstün bir model olmuştur. III. Abdurrahman, Batı'da başarılı bir medeniyet kurmak için sebatla çalışmıştır. Onun devrinde Kurtuba, Avrupa'nın en zengin şehri haline gelmiştir. Sarton bu şehri, "medeniyetin en büyük merkezlerinden biri" olarak nitelendirir.⁴⁵ Örneğin, halifenin bütçesinin üçte biri, yeni kanallar inşa edilerek sulama sisteminin geliştirilmesi için harcanıyordu. Bu nedenle Müslüman İspanya, Avrupa'daki en gelişmiş bölge olmuştur. Crespi'nin, III. Abdurrahman saltanatını "Müslüman İspanya'nın altın çağı" olarak tanımlamasının sebebi budur.⁴⁶

İspanya ticaretini geliştirmeyi sürdürdü. Çiftçilere destek olmak için bilimsel tarım hakkında pek çok kitap yayınlandı. Gayet başarılı olunan tekstil sanayiinde de, daha sonra İspanya İpeği olarak tanınan mükemmel bir ipek türü üretilmiştir. Dericilikte ince işçilik öyle seviyeye çıkmıştır ki, ilk kez Müslüman İspanya'da üretilen "cordovan" halen ince ve yumuşak deriler için kullanılan bir sıfattır.

Yine de Avrupa, yanıbaşındaki bu Müslüman ülkeden yararlanma konusunda ağır kalmıştır. Muhtemelen komşu Hristiyan ülkeler, İslam'a karşı duydukları kin yüzünden araya çok kalın duvarlar ördüler. Sonraları Hristiyanlar neredeyse enerjilerinin tümünü Endülüs'ü fethetmeye ayırdılar.

44 Hourani, age., s. 43.

45 Sarton, *History of Science*, c. 1, s. 620.

46 Crespi, *The Araps in Europe*, s. 94.

İspanya'da meydana gelen savaşlar sırasında, özellikle Müslüman ve Hristiyan bölgeleri arasında yapılan ticaret getirilerinin çoğu yok edilmiştir. Fakat Hristiyanlar bu savaşlardan kazanç sağladılar. Müslümanlardan ele geçirdikleri hazineler arasında içinde binlerce kitap bulunan kütüphaneler de vardı. Bu kitaplar daha sonra Latinceye çevrilmekle birlikte kilise tarafından saklandığı için, İslam ilminin Avrupa'da yayılması yavaş oldu. Sonunda zamanı geldiğinde, Avrupa Rönesansı başka bir yönden, İslam medeniyetinin büyük katkısıyla ortaya çıktı.

Müslüman ticaretinin Avrupakıtasını ne denli geliştirdiğini tarih kitapları çoğunlukla görmezlikten gelir. Avrupa küçük, feodal yerleşim yerleri kümesinden, uluslararası ticaretin yapıldığı geniş bir alan haline gelmiştir. Bu gelişme, Avrupa'nın İslam'dan öğrendikleriyle birlikte Rönesans'ın gerçekleşmesine yardımcı olmuştur.⁴⁷ Campbell da Rönesans'ın İslam'dan kaynaklandığını, çünkü Müslümanların, Yunan'dan aldıkları ilmi ulaşılabilir hale getirip Batı'ya tanıttıklarını söyler.⁴⁸

Daha önce de belirtildiği gibi, Batı, İslam ilminin muazzam zenginliği-ne Haçlı Seferleri'yle değil, Müslüman İspanya ve Sicilya aracılığıyla ulaşmıştır. Ancak Haçlılar zenginlikte kesinlikle ticaret sayesinde büyüdüler. Onlar, Kiliselerde kutsal emanetler olarak kullanılmak üzere, Müslüman kuyumcular ve oyma sanatçılarından sanat ürünleri satın aldılar. Daha sonra, Haçlılar Müslümanların topraklarına yerleşince, savaşlarda mücadele etmek yerine ticarete yoğunlaşmayı ve Müslümanların doğudan getirdikleri ürünlerden faydalanmayı tercih ettiler. Bu ürünler arasında özellikle şeker, tüm Avrupa'da yoğun talep görüyordu.

Beşinci Haçlı Seferinden sonra, Venedik ve Cenovalı yatırımcıların merakı sayesinde Avrupa ile yapılan ticaretin odak noktası Mısır oldu. Ticaretteki muazzam yükselişle birlikte Fransa'nın Marsilya şehri, Doğudan gelen ürünlerin en önemli limanı konumuna gelmiştir. Avrupa şehirlerinde bankalar kurulmuş, bunlar Suriye'nin bankalarıyla da iş yapmışlardır; daha sonra da Müslüman ülkelere ticaret komisyoncuları atamışlardır. Adına Bizans Saranecentus'u denen Arapça yazılı ilk altın para İtalya'da basılmıştır.⁴⁹

47 Hitti, *History of the Arabs*, s. 307.

48 Donald Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. 1-2, s. 168.

49 Mahmud, *age.*, s. 217, 227, 235, 251.

İslam dünyasıyla yapılan ticaret, Avrupa'da, kendi kıtasının dışındaki dünyayı keşfetme ihtiyacını doğurmuştur. Bu olgu başka bir açıdan bakınca daha net görünür. Ticaret yüzyıllar boyunca tamamıyla tek taraflı olarak yapılmıştır: Çin dahil Doğu, Avrupa'ya teklif edilecek neredeyse her şeye sahipti, ama Avrupa'nın elinde alışveriş için ürün, bilgi, ilim ve teknik olarak hiçbir şeyi yoktu. Avrupa'nın bazen köle teklif ettiği oluyordu. Alışveriş için kullanılan araçlar, önceleri gümüş ve daha sonra altın gibi değerli madenler olmuştur. Bunların bile yetersiz kaldığı dönemler yaşanmıştır. 19. yüzyılda ise, Britanya, ticaretinde alışveriş aracı olarak Çin'i afyon kullanmaya mecbur bırakmıştır.

Avrupalılar aynı zamanda Müslüman dünyasıyla yaptıkları ticaret sayesinde zenginleştiler. Doğu topraklarından gelen ürünlerin tekeline ellerine aldıktan sonra, Müslümanların bu ürünlerden çok büyük kazanç sağladığı belirtilmektedir. Asıl gözden kaçırılan şey, Avrupalıların da Müslümanlarla yapılan ticaretten çok büyük paralar kazandığıdır. Müslümanların yaşadığı tarafta "fahiş fiyatlar" dan şikayetçi olan Portekizliler, zamanla Lizbon kargolarında "on misli kazanç" elde etmeye başladılar.⁵⁰

O günlerde Müslümanların ticaret tarzlarıyla Avrupalılarınki arasında önemli bir fark vardı. Müslümanlar yerel halkın kendi topraklarındaki haklarına saygı duyarken, Avrupalılar başkalarının topraklarına zorla el koyup halkları ucuz işçi olarak kullanıyordu. Pek çok Avrupalı güç kullanarak böylece tekel oluşturmuştur.

Venedik bunlardan biridir. Öteki İtalyan şehir-devletleri, Cenova ve Pisa, Haçlılardan kazanç elde ederken, Müslümanlar bunlarla çalışmak istemiyordu. Sonuç olarak Venedik, Müslümanların bu kararından çok yarar görmüş, en önemli gelişmesini ve en yüksek konumunu onlar sayesinde elde etmiştir. Cenova daha sonra Müslüman gemilere mürettebat katkısında bulunmuştur. Diğer Avrupa ülkeleri, Portekiz ve Hollanda, özellikle de daha sonra İngiltere, Doğu ile yaptıkları ticaret sayesinde muazzam bir servet edinmiştir. İngilizlerin, Hindistan'a yatırdıkları her bir pounda karşılık yüz bin pound kazanç sağladıklarına inanılır. Hindistan gerçekten de İngiltere'ye güç ve servet sağlamıştır.⁵¹ Roberts, ismini vermediği bir İngiliz valisinin şu sözlerini aktırır: "Hindistan'a hakim oldu-

50 Charles Corn, *Distant Islands*, s. 157-158.

51 Mahmud, age., s. 131.

ğumuz müddetçe dünyanın en büyük gücü oluruz. Eğer onu kaybedersek anında üçüncü sınıf güç durumuna düşeriz.”⁵²

Avrupa ile ticaret kısa zaman sonra İskandinavya’ya kadar genişlemiştir. Bu ticaretin kanıtları, 20. yüzyılda kuzey Avrupa’da yapılan araştırmalarda milyonlarca Müslüman ülke parasının bulunmasıyla gün yüzüne çıkmıştır. Avrupa’da Müslümanların yaptıkları ticaretin bir başka farklı tarafı daha vardı. Ticaret çoğunlukla doğrudan Avrupalılar ile Müslümanlar arasında gerçekleşmesine rağmen, Yahudilerin Müslümanlara aracı olarak görev yapması şeklinde de oluyordu. Avrupa o dönemde çok katı bir feodal yapıya sahipti. İnsanlar yalnızca iki sınıfa ayrılmıştı: Bir tarafta aristokrasi, diğer tarafta işinin ustası emekçiler de dahil bütün bir halk. Yahudiler, Müslümanlardan öğrendikleri bankacılık sistemini Avrupa’ya tanıttılar. Bu da bütün bir toplum olarak niçin parayla birlikte anıldıklarının göstergesidir. Yahudi tüccarlar ve bankacılar Batı’da orta sınıfı oluşturdular.⁵³

Müslüman ticareti ve kültürü, baştanbaşa Sicilya’dan güney İtalya ve oradan orta ve kuzey İtalya kanalıyla Avrupa’nın geri kalanına ulaşmıştır. Örneğin İslam dünyasının dinarı İtalya’da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Asaletleri, bilgileri ve ustalıkları hep revaçta olan Müslüman alimler, zanaatkarlar ve sanatçılar, Normanların bölgeyi ele geçirmesinden sonra da çalışmaya devam ettiler.⁵⁴ Üzerlerinde dekoratif birer unsur olarak Arapça yazılar bulunan kaftan gibi ürünler de Hristiyanlar için üretiliyordu. İtalyanlar Müslümanlardan öğrendikleri ipeği, başka dokumaları, züccaciye ve el sanatları ürünlerini kendileri üretmeye başladılar. Sanat, mimari, bilim ve edebiyat hakkında da pek çok şey öğrendiler. “Dante’nin öteki dünya hakkındaki düşünceleri hiç şüphesiz Doğu kaynaklı görünmektedir” der Hitti.⁵⁵

Kısacası Avrupa ve Asya’daki İslam medeniyetinin gelişimi, genel olarak İslam’ın işbirliği, dürüstlük ve sosyal eşitlik prensiplerinden kaynaklanmaktadır. Özel olarak da bu gelişim, Müslümanların önemli ürünlerin bir araya getirilmesi ve yüzyıllarca işleyişini sürdürecektir olan yeni ticaret ve nakliye ağları aracılığıyla taşınması konusunda getirdikleri yenilik sayesinde olmuştur.

⁵² Roberts, age., s. 392.

⁵³ Mahmud, age., s. 131.

⁵⁴ Crespi, age., s. 76.

⁵⁵ Hitti, age., s. 613.

TARIM VE TEKNOLOJİ

Tarım, Müslümanlar için ticaretin temel öğelerinden ve İslam dünyasının ekonomik ve kültürel gelişiminde belirleyici faktörlerden biri olmuştur. Batı, Arap topraklarının kupkuru ve halklarının da tarım hakkında çok az bilgiye sahip olduğu gibi çarpıtılmış ve basmakalıp düşünceler yüzünden bu gerçeklerin yalnızca küçük bir kısmından haberdardı. Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World* (Erken İslam Dünyasında Zirai Yenilikler) isimli eserinde bu düşünceleri reddeder ve tam tersine şaşırtıcı bir tablo ortaya koyar. Müslümanlar yalnızca bilgili olmakla kalmamış, aynı zamanda mevcut tarımsal ürünlerin gelişip yayılmasını sağlamış ve *alfalfa*¹ gibi yeni ürünler ortaya çıkarmıştır.

Watson bunun sebeplerini sıralar. Ona göre Müslümanlar, “hiç alışılmadık şekilde yeniliklere açık” toplumlardır ve “bir şeyi öğrenme ve yay-

1 Kabayonca da denilen “alfalfa” Arapça asıllı bir kelimedir. (ç.n.)

ma kapasitesine" sahiplerdir. Tarımsal verimi artıran ve dolayısıyla ekonomiyi güçlendiren çok faydalı değişiklikler yaptılar. Yüksek kâr getiren yeni mahsullerin icadı, toprağı daha verimli kullanarak mevcut ürünlerin yeni çeşitlerinin üretimi ve sulama sistemlerinin geliştirilmesi vs. En çok gelişme meyve, sebze, pirinç, tahıl, şeker kamışı, hurma ve pamuk üretiminde görülmüştür.²

Gıda ürünleri

Yetiştirilen meyveler arasında portakal, limon, ıhlamur, muz, karpuz ve mango da bulunmaktadır. Turunçgiller Burma'da üretilmeye başlanmış ve komşuları Çin, Hindistan ve Malezya'da geliştirilmiştir. Muz ve mango da bu bölgeden, karpuz ise doğu ekvatorial Afrika'dan yayılmıştır. Bazı turunçgiller ancak Doğu Akdeniz bölgesine kadar ulaşmıştı. Müslümanlar bu meyveleri daha birçok ülkeye götürmüş, hatta İspanya'nın doğusuna kadar ulaştırmışlardır. Portakalın Amerika kıtasında yetiştirilmesi Müslüman İspanya sayesinde olmuştur. Muz, İslam'dan önce Mısır ve Akdeniz bölgesinde biliniyordu. Müslümanlar bu meyveyi Batı'ya, Kuzey Afrika ve İspanya yoluyla ulaştırmıştır.³

Karpuz Doğu'ya İslam öncesi dönemde, Müslümanlar onu Batı'ya tanıtmadan önce taşınmıştı. Karpuz yetiştiriciliğı Doğu Afrika'dan Mısır'a ve Kutsal Topraklar'a yayılmış, oradan doğu Hindistan'a ulaşıp bugünkü büyük ve tatlı halini almıştır. Müslümanlar da bu türleri yetiştirmiş, kurutulmuş karpuz ve çekirdeklerini ise ilaç olarak kullanmışlardır. Sonraları taze meyve tohumları olarak kullanılmış, Mısır ve Mağrip'de yetiştirilmiş, buralardan da diğer Müslüman bölgelere yayılmıştır.⁴ Mango ağacı ise, sınırlı bir difüzyona sahipken, Hindistan'dan Basra Körfezi aracılığıyla Umman'a, oradan Güney Irak'a ve çok sonraları da Doğu Afrika'ya ulaşmıştır.

Müslümanlar ıspanak, patlıcan ve enginar gibi bitkilerin anavatanlarının dışında da ekilmesini sağlamıştır. Ispanağın gıda olarak tüketilmeye başlandığı Hindistan'ın kuzeybatısına ulaştıkları dönemde, bu bitki

2 Andrew M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, s. 2.

3 John McPhee, "Oranges", *The Contemporary Essay*, s. 300.

4 Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, s. 233.

Çin’de de yetişiyordu. Onu Batı’ya getirenler, Müslümanlar olmuştur. Patlıcan zaten muhtemelen anavatanı olan Çin’de ve İran’da İslam öncesi dönemde mevcuttu. Müslümanlar onu İran’dan Mısır’a ve Kuzey Afrika kanalıyla İspanya’ya taşımıştır. Enginar ise Kuzey Afrika’dan doğuya ve İspanya’ya yine Müslümanlar tarafından götürülmüştür.⁵

Müslümanlar gıda ürünlerinin yeryüzünde geniş bir alanda ekilmeye başlanmasına büyük katkıda bulunmuştur. Yakın Doğu için (çok sonraları tüm dünya için) önemli bir tahıl olan durum [sert, makarnalık] buğdayı, kuskus, sandviç ekmeği, spagetti ve diğer makarna türlerinin yapımında kullanılmıştır. Anavatanı ve ne şekilde yayıldığı konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte tarihi kaynaklar, buğdayı Arap dünyası ile ilişkilendirir ve Müslümanların onu Orta Asya, Habeşistan, Mağrip ve İspanya’ya taşıdıklarını kaydeder. Farklı yerlere yayılmasıyla yeni çeşitleri ortaya çıkmıştır. Spagetti ve diğer makarna çeşitlerinin İtalya’ya Müslümanlar tarafından getirildiğine dair güçlü kanıtlar vardır.⁶ Watson, 14. yüzyıla ait bir İtalyanca yemek kitabında tüm makarna türlerinin *tria* ismiyle ve yine 14. yüzyıla ait bir Katalan kitabında eriştenin *aletria* ismiyle anıldığını belirtir. Bu iki kelimenin de açık bir şekilde Arapça *ıtriya* kelimesinden türetildiğini ifade eden Watson, *ıtriya*’nın Yakın Doğu dillerinde uzun bir geçmişi olduğunu ekler.⁷

Bir başka değerli tarımsal ürün de, çok rağbet gören ve darı olarak da bilinen sorgumdu (süpürge darısı). Sorgum kurak bölgelerde, verimsiz topraklarda yetişir ve bu nedenle diğer tahıl ürünlerinden daha ucuza mal olurdu. Başka amaçlara da hizmet ederdi. Sapları ve çekirdekleri sığırlar ve kümes hayvanları için yem olarak kullanılırdı. Bazı türleriyle dam örtüsü, sepet, fırça ve süpürge yapılırdı. Sorgumun anavatanı Doğu Afrika idi ve dünyaya büyük ölçüde Müslümanlarla birlikte yayıldı. Hatta, bu ürünün Hindistan’da yeni bir türünü geliştirdiler ve İslam dünyasının batı bölgelerine taşıdılar. Böylece bu tahılın dağıtım çemberini tamamladılar: Doğu Afrika’dan Hindistan’a, oradan da yeni türünü tekrar Doğu Afrika’ya göturdüler.⁸

5 Watson, *Agricultural Innovation*, s. 62, 70-71.

6 Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, s. 43.

7 Watson, *age.*, s. 22.

8 *Age.*, s. 10-11.

Öte yandan pirinç (İngilizcedeki karşılığı *rice*, Arapça *ruzz* kelimesinden gelir), bol suyun bulunduğu ortamlarda yetişir. İslam öncesi dönemlerde doğu Akdeniz bölgesine Çin ve Hindistan'dan gelmiş, fakat fazla yayılmamıştır. İslam'ın gelişiyle yaygınlaşan pirinç, Dicle ve Fırat civarındaki alanlarda yetiştirilmeye başlanıp Müslümanların başlıca yiyeceklerinden biri haline gelmiştir. Müslümanların pirinci Afrika'ya da götürdüklerine, Hindistan'dan Okyanus vasıtasıyla Doğu Afrika'ya taşıdıklarına dair dilbilimsel kanıtlar mevcuttur.⁹

Hindistan cevizi ve hurma gibi sınırlı yetiştirme alanına sahip ürünler de Batı'ya Müslümanlar tarafından tanıtılmıştır. Hindistan cevizi Hindistan'dan gelmiş; fakat hurma İslam'dan çok önce de çöl bölgelerinin başlıca yiyeceklerinden biri olmuştur. Müslümanlar hurma yetiştiriciliğine, yüze yakın yeni tür geliştirerek katkıda bulunmuştur. Ortadoğu ve Kuzey Afrika halen hurmalarıyla meşhurdur. Batı'da yetişen en iyi hurmalardan biri olan Güney California hurması, doğrudan Arap ülkelerinden getirilmiştir.

Batı'ya Müslümanlar tarafından taşındığı dilbilimsel olarak kanıtlanan tarımsal ürünlerden biri de şekerdir. İngilizce'de *sugar* olarak geçen şeker, Arapça *sukkard*an gelmektedir. Şaşırtıcıdır ki, İslam'ın yayılmasından önce şekerin kullanım alanı Doğu Asya ile sınırlıydı. Müslümanlar şekerle tanıştıktan sonra, onun yayılması hızlanmıştı, fakat yalnızca (İspanya ve Sicilya dahil) Müslüman ülkelerde yetiştiriliyordu. Ne var ki, İspanya ve Sicilya'da şeker yetiştiriciliği, Müslümanların bu ülkelerden ayrılmasından kısa süre sonra sona ermiştir.

Doğal kaynaklar ve yetiştiricilik yöntemleri

Pamuğun kaynağı ve yayılışı daha karmaşık bir geçmişe sahiptir. Kelimenin kendisi Arapçadan gelmekle birlikte, ilk olarak nereden çıktığı bilinmemektedir. Botanikçiler, pamuğun ilk kez Güneybatı Afrika'nın yukarı Nil vadisinde ve Pakistan olarak bilinen bölgenin İndus vadisinde yabancı bir bitki olarak yetiştirdiğini belirtmektedir. Muhtemelen ilk kez İndus vadisinde yaşayan Mohenjo-Daro medeniyeti tarafından yaklaşık MÖ. 2000 yıllarında yetiştirilmiştir. Hindistan'da, Hristiyan egemenliğinin başla-

⁹ Age., s. 17-18.

rında, pamuktan üretilen kumaş ürünleri uluslararası ticaretin bir parçasıydı. Pamuk ürünleri kuzeydoğu Afrika'da ve iki asır sonra da Mısır ve Çin'de satılmaya başlanmıştır. Sonraları pamuk ekimi, Hindistan, Malezya ve Çin gibi uzun süren sıcak mevsimlere sahip, iklimin müsait olduğu bölgelerle sınırlı kalmıştır.

Daha serin bir iklimde, daha kısa zamanda yetişen pamuk türü, geç de olsa geliştirilmiştir. Pamuk Müslümanların elinde en yaygın ve önemli dokuma türü haline gelmiştir. Neredeyse her Müslüman ülkede geniş bir ekim alanına sahip olmuştur. Avrupa ülkelerinde de ekilmiş, Müslüman İspanya'dan Fransa, Almanya, İtalya ve İngiltere'ye yayılmıştır. Zamanla başlıca ticari ürün haline gelmiş, hatta Bağdat'da özellikle pamuk ticareti için bir rıhtım kurulmuştur.

Pamuk endüstrisi İslam dünyasında gelişmiştir. İbn Müberrid¹⁰ on tür pamuk dokumasından sayısız keten, kilim, halı, çadır bezi, çuval ve çulha türünden söz eder. Kaliteli pamuğa talep çoktu. Janet Abu-Lughod, "Her türlü pamuk ürününün ticareti öylesine önem kazanmıştır ki, pamuk dokuması sırf Mısır'da, kırsal üretimi endüstriyel ekonomiye bağlayan ikinci bir endüstri kurmuştur"¹¹ der. Yüzyıllar sonra Osmanlı Türkleri, Gazze'de farklı türden, *gazze* ismiyle ünlenen pamuk kumaşlar üreten bir endüstri geliştirmiştir.¹²

Müslümanlar zirai ürünleri ve tarım yöntemlerini İspanya'ya taşıdılar. Özellikle meyve çeşitliliği ve bolluğu hızla başlıca ticari değerlerden biri olmuştur. Yerel ihtiyaca fazlasıyla yetiyor ve Mekke, İskenderiye, Şam, Bağdat, Orta Asya, İstanbul ve Hindistan gibi hem Müslüman hem de gayrimüslim bölgelere ihraç ediliyordu. Ticaret, Endülüs'ün Müslüman ve gayrimüslim halkında ve ekonomisinde muazzam bir değişime neden olmuştur. "Bu zirai gelişme, Müslüman İspanya'nın onur kaynağı ve Arapların bölgeye çok önemli bir armağanıdır" der Hitti.¹³

10 Ebu Abbas Muhammed İbn Yezid (826-898): *el-Kamil* eserinin müellifi Basralı ünlü Arap dilbilimci. Abbasi Halifesi Mutevekkil'in maiyetinde bulunmuştur. (ç.n.)

11 Abu-Lughod, age., s. 233.

12 Fox, *The Inner Sea*, s. 505.

13 Hitti, *History of the Arabs*, s. 528.

Başarının nedeni

Bütün tarımsal ürünler Asya ve Afrika'da zaten İslam'dan yüzyıllar önce mevcuttu. Peki, bu dinin gelişi neden tarım ürünlerinin çeşitliliği ve yayılışında büyük değişiklik meydana getirdi? Müslümanlar bunları neden dünyanın pek çok bölgesine taşıdılar? Cevabı aslında basit: İslam dinamik, samimi, olumlu, iyimser ve insanla ilgilenen bir özelliğe sahiptir. Bi-reysel, toplumsal ve dünya çapında bir gelişimin yolunu açmıştır. Ayrıca Müslümanlar, insanlara yardım ederek dünyayı düzeltebileceklerine ilişkin güçlü bir inancın sahibidirler.

Eski medeniyetlerle bir karşılaştırma yapılırsa, bütün bunlar doğru bir açıya oturtulmuş olur. Mezopotamya, Mısır, Hindistan ve Çin medeniyetleri kendilerini yüzyıllar boyunca genişletmek yerine gelişmeye adanmışlardır. Yunanistan kısa süren bir altın çağ ve çok önemli bir iç savaş (Peloponez Savaşı) yaşamıştır. Bu savaş Yunanlıların düşüncelerini yaymasını engellemiştir; İslam'ın gelişinden sonra, Müslümanlar bunu Yunanlılar için yapıncaya kadar bu böyle sürmüştür. Roma, Yunanistan'dan faydalanan ilk medeniyet olmuştur. Fakat düşüncelere varis olmakla onları pratiğe dökmek birbirinden farklı şeylerdir.

Romalıların güç takıntısı, millete olan takıntılarından daha güçlüydü. İnsan Roma medeniyetini düşündüğünde aklında şöyle bir tablo canlanıyor: Karşınızda pırıltılı metaller, çelik miğfer, çelik yelek, çelik kalkan ve ağır çelik kılıç yüklenmiş bir yüzbaşı dikiliyor. Evet, şehirler kurdukları doğru; çoğunu da Yunanlılardan öğrendiler. Bununla birlikte, özellikle imparatorluğun uzak köşelerindeki şehirler ve hatta Roma bile, askeri güçle yerleşim yeri haline getirilebilmiş, buralara zorla insan yerleştirmek durumunda kalınmıştır. Askeri güçler kendi dünyalarının yalnızca medeni bölgelerini, yani kentlerini destekliyorlardı. O yüzden imparatorluk çöktüğünde, uzak bölgelerdeki pek çok insan çaresizliğe terk edilmişti.

Roma'nın yıkılışı Avrupa'nın bir kısmını perişan etmiştir. Abu-Lughod'a göre insanlar öylesine sıkı bir kontrol altındaydı ki, serbest kaldıklarında, çoğu hayata nasıl devam edeceklerini şaşırıyordu. Kilisenin bu insanlara hiç faydası olmamıştır. Müslümanların getirdiği yeni tarım ürünlerine, onlar Ortaçağ'da Avrupa'dan ayrıldıktan sonra yapılanlar, Hristiyanların davranış biçimini açıkça gösterir. Müslümanların ektiği pek

çok üründen vazgeçilmişti.¹⁴ Watson, Hristiyanların “ustalık, teşvikler, iyi tutum ve yeniliklere açık kurumlar”a ihtiyacı olduğunu belirtir ve etkileyici bir örnek verir. Sicilya Kralı II. Frederick, Sur şehrine şeker üretimini öğrenmeleri için uzman göndermiştir. Aragonalı II. James ise şeker ve pamuğu, fethettiği yeni topraklara yeniden tanıtmaya çalışarak Sicilya’ya dönmüş, ama başarılı olamamıştır.¹⁵

Müslümanların tarıma yaptığı katkıların pek çok başka önemli kaynağı vardır. Watson kitabında çok önemli bir tartışma konusu açar. İslam dünyanın yalnızca tek bir bölgesiyle sınırlı kalmamış, Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarına yayılmıştır. “Müslüman alimler bu bölgeler hakkında, çoğunu doğrudan tecrübeyle edindikleri engin bilgileriyle eşsizdiler.” Watson, Müslümanların seyahate, özellikle de Mekke’ye Hacca gitmeye çok düşkün olduklarını söyler ve bunun da yapılan katkıların bir nedeni olduğunu belirtir. Ayrıca bir yerden bir yere gitmek konusunda sonsuz bir özgürlük vardı. Sıradan insanlar ve hatta fakirler bile gezer ve tohum, canlı bitki, kök, çelik, alet edevat ve özel bitkilerin ekimi hakkında edindikleri bilgileri de yollarında götürürlerdi.

Watson, Müslüman idarelerin ulaşım ağı, kervan yolları, kervanların günlerce dinlenebilecekleri geniş alanlar ve gerekli yerlerde limanlar kurarak ve ayrıca hukuk sistemlerini, para birimlerini, ağırlık ve uzunluk ölçülerini gittikleri yerlere götürerek insanların ve ürünlerin dolaşımını kolaylaştırdığını belirtir. Ziraat, büyük bir ticaret alanıydı; şehir ve kentlerin kozmopolit yapısı şüphesiz bu ticarete büyük katkı sağlıyordu. Yeni bir ürün ya da yeni bir yemek tarifi ortaya çıktığında, kısa zaman içinde yayılıyor ve yemek kitapları yayınlanıyordu. Gıda dışındaki tarım ürünleri de revaçtaydı. Örneğin, pamuk dokuma, sıcak iklimlerde rahat bir giyim sağlıyordu. Müslümanlar muslin, Şam ipeği (damask), tafta ve astar ipeği (sarsanet) gibi diğer dokumalardan da imal etmiştir. Bütün bu ürünlerin isimleri Arapçadan gelmektedir.

Teknoloji ve mühendislik

Bu arada teknolojiye de ilerleme kaydedilmiştir. Watson kitabının bir bölümünü sulama konusuna ayırmıştır; Ahmed Yusuf el-Hasan ve Donald R.

¹⁴ Abu-Lughod, age., s. 43.

¹⁵ Watson, age., s. 83, 92.

Hill de *İslam Teknolojisi* adlı değerli eserde bununla ilgili detaylar vermiştir. Başka alanlarda olduğu gibi, teknolojiyen bahsederken de Batılı bilim insanları arasında, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, Müslümanların neredeyse bildikleri her şeyi geçmiş medeniyetlerden miras aldıkları konusunda ısrarcı bir tutum sergileme eğilimi vardır. “Biz çalışmamızda seleflerimizin ayak izlerini takip ettik” der Ebu’l-Ferec Abdullah bin Tayyib.

Hasan ve Hill, Benu Musa¹⁶ kardeşlerin *Kitâb’ul-Hiyel* adlı eserinin, Müslümanların Yunanlılardan aldıkları teknolojiyi kayda değer bir biçimde geliştirdiklerini kanıtladığını belirtir. Hasan ve Hill, bu kitapta yüzden fazla aletin tarif edildiğini ve yetmişe yakınının kendi buluşları olduğunu da ekler.¹⁷ James ve Thorpe ise Benu Musa kardeşleri, “Ortaçağ İslam dünyasında yüksek mühendislik alanında yapılan sıra dışı yeniliğin öncüleri” olarak tanıtır.¹⁸

Bu makineler ses mühendisliği prensiplerine dayanmaktadır. Pek çok buluş, birer yenilik ve pratiklik göstergesi olmuştur. Müslüman mühendisler basit saat mekanizmalarına sıra dışı katkılar yaparak harika ve faydalı objeler ortaya çıkarmayı çok seviyorlardı. Harun Reşid’in Şarلمان’a hediye olarak gönderdiği su saati buna müthiş bir örnektir. James ve Thorpe, bu saatin “ay doğarken yavaş yavaş suyla dolan ve batarken de boşalan iki dev kap”tan oluştuğunu belirtirken, “Ortaçağda altın çağını yaşayan İslam mühendisliğinin göz alıcı teknolojik başarıları”nın altını çizerek.¹⁹

Örneğin suyun, sulama ve başka alanlarda kullanım yöntemleri İslam’dan önceki yıllarda zaten mevcuttu. Ama Müslüman mühendisler bunlardan çoğunu, kendi icatlarını da ekleyerek geliştirdiler. Hasan ve Hill’e göre, Cezeri “bilindiği kadarıyla manivelayı ilk kez bir makinede kullanan” mucittir. Müslüman mühendisler önemsiz bulunan aletler icat ettiklerinde bile, “aletlerin oluşmasını sağlayan fikirleriyle ve kullandıkları parçalarla modern makine teknolojisinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.”²⁰

Müslümanlar mevcut yeraltı sularını taşıyan kanalları uzatmışlardır.

16 Ahmed, Muhammed ve Hasan bin Musa: 9. yüzyılda Abbasi Halifesi Me’mun devrinde yetişen üç büyük matematik ve fen bilgini. Otomatik makineler ve mekanik aletler konusunda uzmanlaşmışlardır. Me’mun’un maiyetinde astronomiyle uğraşan Musa bin Şakir’in oğullarıdır. Benu Musa diye bilinirler. (ç.n.)

17 El-Hasan ve Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, s. 13.

18 James & Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 139.

19 Age., s. 126, 524.

20 El-Hasan ve Hill, age., s. 45.

James ve Thorpe, “en büyük genişleme”nin İslam Ortaçağında İran’da gerçekleştiğini ve bu kanalların “halen modern İran tarımının hayat damarı” olduğunu belirtir.²¹ Müslümanlar aynı zamanda alçak yerlerden yükseklerdeki tarım alanlarına su taşıma konusunda mevcut yöntemleri aşmışlardır. İcat ettikleri makinelerden biri, mevcut yöntemlerden daha rahat işlemiş, daha önemlisi, mahsulü dört katına çıkarmıştır. Su çarklarını [değirmen] buğday öğütme için kullanan Müslümanlar, su gücünü sanayide kullanan ilk toplum olmuşlardır. Dolayısıyla hayvan gücü büyük ölçüde terk edilmiş, yerini su gücüyle çalışan makineler almıştır. Müslümanların icat ettiği bu makineler, her biri su gücüyle çalışan altı silindirli tulumbarın randımanlı kullanımını sağlamıştır. Bağdat’dan Musul’a kadar Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde büyük değirmenler kurulmuştu ve her biri günde yaklaşık on ton üretim yapıyordu.

Günümüzde yel değirmenleri Avrupa’da yalnızca Hollanda’da büyük rağbet görmektedir. Hasan ve Hill, Çin bilimi ve teknolojisi konusunda büyük bir otorite olan Joseph Needham’dan alıntıyla, yel değirmenleri tarihinin İran’la ve İslam kültürüyle birlikte başladığını belirtirler.²² Avrupa bu teknolojiyi muhtemelen Müslüman İspanya’dan öğrenmiştir. Hasan ve Hill, yel değirmenlerinin Müslüman dünyasında hiç şüphesiz daha 9. yüzyılda mevcut olduğunu ifade etmektedir. Pek çok başka teknolojik ilerlemeler üretimi ve ticareti kolaylaştırmıştır. Yollar, binalar, barajlar, gemiler, limanlar, endüstriyel bitkiler ve değirmenler... Bunların her biri, gıdaların ve ürünlerin ekimi ve üretimlerine çeşitli katkılar sağlamıştır. Özellikle bilim, kimya ve metalurjideki ilerlemeler yeni yöntemlerin gelişmesine neden olmuştur.

Damıtma, cam yapıcılığı ve diğer sanatlar

Kimya, imalat sanayiinde kullanılıyordu. Örneğin, *alkol* isminin Arapça’dan geliyor olması anlaşılabilir bir şeydir, çünkü alkol üretim araçlarını keşfedenler Müslümanlardır. Bu buluş gerçekten damıtma sanatında esaslı bir bilgiye ve kapsamlı bir tecrübeye gereksinim duyar. Müslüman bir bilim insanı olan Cabir b. Hayyan, alkolün aynı zamanda yanıcı özelliği

²¹ James & Thorpe, age., s. 394-395.

²² El-Hasan ve Hill, age., s. 54-55.

olduğunu ortaya çıkarmış ve böylece bazı laboratuvarlarda, sanayide ve başka alanlarda yapılan deneylerde kullanılmasında öncü olmuştur. Müslümanlar, Bathlı Adelard, Roger Bacon ve Albertus Magnus (Büyük Albert) gibi Batılı bilim insanlarının bilgilerinin kaynaklarını kendilerine mâl etmeden alkolün çeşitli kullanım alanlarını açıklayan kitaplar yazmıştır.²³

Damıtma, petrolün rafine edilmesi açısından son derece önemlidir. Batı tarihi, Batılı petrol şirketlerinin Yakın Doğu ülkelerine kuyular açarak petrol bulmak için yaptıkları yolculuklarla başlar. Müslümanlar ise bölgede petrol endüstrisini bin yıl öncesinden kurmuşlardır. Bakü petrolü İslam'ın ilk devirlerinde ticari kullanımdaydı ve Derbent'teki ham petrol kaynakları H. 272/M. 885 yılında üretim sürecindeydi. James ve Thorpe, Marco Polo'nun Bakü kuyularını ziyaret ettiğini ve "bir seferde yüz yük gemisini dolduracak kadar" petrol çıkarıldığını söylediğini belirtir. Petrol Irak, Mısır ve İran'da da üretiliyordu. Ham petrol ve rafine petrol için ayrı Arapça isimler verilmişti. "Siyah petrol" ve "beyaz petrol" isimleri ikisi arasındaki ayrımı gösteriyordu. Petrol en yaygın biçimde aydınlatma amaçlı olarak evlerde kullanılıyordu.²⁴

Müslümanlar cam üretiminde de daha verimli teknikler geliştirdiler. Hasan ve Hill, "İslam medeniyetinin yükselişiyle cam endüstrisinde rönesans yaşanmıştır" der. Hicretin 3. (M. 9) yüzyılında Irak, Suriye, İran, Kuzey Afrika ve İspanya'da cam fabrikaları bulunuyordu. Samarra'da üretilen camlar, o devrin kaliteli ürünleriydi.²⁵

Müslümanlar cam yapımında kullanılan malzemeler arasından özellikle ikisini tercih ediyorlardı. Bunlarda biri çöven (sabunotu) olarak bilinen bir Suriye otunun külü, diğeri de camın berraklaşması için kullanılan manganez dioksit idi. Mozaik camlar, farklı kalıplı, dalgalı, desenli, buzlu, parlak ve mineli camlar üretmişlerdir. Kabartmalı, mineli ve yaldızlı camlardan üretilen harikulade cami lambalarından pek çok örnek Kahire'deki İslam Eserleri Müzesi'nde ve New York'taki Metropolitan Müzesi'nde sergilenmektedir.

Günümüzde bir sanat dalı olarak kabul edilen züccaciye'nin yanı sıra dünyanın dört bir yanında pek çok müzede İslam seramikçiliğinin çeşitli

23 Age., s. 13-14, 45, 60.

24 James & Thorpe, age., s. 405.

25 El-Hasan ve Hill, age., s. 151.

örnekleri de sergilenmektedir. Müslümanlar ayrıca zaten mevcut olan sır kaplama işine yeni katkılarda bulunmuş, özellikle camın yüzeyi için beyaz, neredeyse yarı-şeffaf cila ve çanaklara parlaklık katmak için kalay ve diğer madeni sırların uygulanması konusunda yenilikler sunmuşlardır.

Venedik kendi camını 13. yüzyılda henüz üretmeye başlarken, Suriye yüzyıllar öncesinden beri cam ürünleri ürettiyordu. Haçlı Seferleri sırasında Hristiyanlar, Venediklilere Suriyelilerin cam yapımının sırlarını açıklamış, onlar da Avrupa'daki cam ticaretini tekellerinde bulundurmak için bu bilgileri kendilerine saklamışlardır.

Hem damıtma alanında hem de küçük cam kapların üretimindeki gelişme, yüzyıllar boyunca Doğu ile, özellikle de Müslüman dünya ile ilintili bir başka önemli ürün olan parfüme de büyük katkı sağlamıştır. Shakespeare, *Macbeth*'inde "Arabistan esansları"na gönderme yapmaktadır. Güzel kokuların en ünlüsü misktir, çünkü Cennet'ten gelmektedir. Hz. Muhammed (sav) de, miski ve diğer güzel kokuları severdi.

Cennet'ten geldiğine inanılan bir başka koku da, gül kokusudur. Dördüncü bölümde söz edildiği üzere, "gülistan" Cennet'in isimlerinden biridir. Sadi, en meşhur eserine *Gülistan* ismini vermişti. Sadi-i Şirazi, bir dostunun güzel kokulu çiçekleri bir araya topladığını görünce, etrafındaki bütün çiçeklerden çok daha uzun süre yaşayacak bir gül bahçesi yapacağına söz vermiştir. Sadi'nin ülkesi İran'da Gur olarak bilinen bir bölge, kırmızı gül esansı ve gül suyu üretimiyle meşhurdur. Gur'dan bir Bağdat halifesine otuz bin şişe gül esansı gönderildiği kayıtlara geçmiştir. Günümüzde İslam dünyasının bazı bölgelerinde misafirler gül suyu ile ağırlanır, camilerdeki özel kutlamalarda cemaatin üzerine gül suyu serpilir. Müslümanların hazırladığı saf gül esansı, en pahalı çiçek kokularından biridir.

Dünyanın en büyük doktorlarından biri olan İbn Sina (Batı'da Avicenna olarak bilinir), çiçeklerin özünü damıtarak elde eden ilk kişidir. "Yüz gül yaprağıyla" deney yaptığı söylenmektedir. Müslümanlar, Kindi'nin bir bilimsel incelemesinde anlatıldığı üzere, yüz yedi ayrı yöntem ve formüle ulaşıncaya kadar deneylerine devam etmişlerdir. Parfümler Şam'da, İran'ın pek çok merkezinde ve daha sonra da Müslüman İspanya'da üretiliyordu.²⁶ İran'daki Şapur bölgesi ve vadisi, "menekşe, nilüfer, nergis,

²⁶ Roy Genders, *Perfume through the Ages*, s. 101.

palmiye, zambak, mersin, mercanköşk, limon ve portakal çiçeklerinden elde edilen dünyaca ünlü on çeşit esans yağı" üretmiştir. Koku ticareti başlarda büyük ölçüde İslam dünyasında gerçekleşmiş, zamanla Hindistan ve Çin'e de yayılmıştır.²⁷

İslam dünyasında halen çok iyi işleyen bir koku endüstrisi bulunmaktadır. Müslümanlar "yerel" esansları tercih ederler; çünkü bunlar alkol içermezler. Yakın Doğu seyahatlerimde yalnızca esans satan dükkanlara rastladım; rafları her birinde farklı bir esans bulunan büyük, uzun cam şişelerle doluydu. Bu dükkanlarda koku yapımı bir sanat olarak telakki ediliyordu. Satıcı müşterisinin ihtiyacına en uygun koku karışımını hazırlarken onunla uzun uzadıya görüşüyordu. Müslümanlar bayram ve diğer özel günlerde camiye giderken üzerlerine esans sürer, güzel kokmaya önem verirlerdi.

Bunlar ve diğer ürünler Müslüman ve Arap ticaretiyle özdeşleşmiş, taşınan ve satılan nesnelerin doğasında bir değişiklik görülmeye başlanmıştır. En önemli ticaret yolu olan "İpek Yolu"nun ismi değişmemiş, fakat artık bu yol Çin'den ipek taşımayı bırakmıştır. İpek artık Müslüman dünyada üretiliyordu ve her çeşit dokuma üretiminin yükselişinin bir parçası olmuştu. Bir bölge, ürettiği dokumayla meşhur oluyordu. Bağdat'ın bir bölgesi olan Attab, daha sonra *attabi* olarak tanınan çizgili kumaşın ilk kez üretildiği yerdir. Bu kumaş daha sonra "İspanya'daki Araplar tarafından 'tabi' adı altında taklit edilmiş" ve Fransa, İtalya ve Avrupa'nın diğer bölgelerinde satılmıştır. Hitti, "tabi" teriminin artık günümüzde "çizgili ve işaretli kedi" (Tekir kedisi) anlamında kullanıldığını belirtir. Başka bir şehir Kufe ise, ipek başörtüleriyle tanınmıştır; bu nedenle *kûfiye*, artık Arapların başlarına giydikleri kıyafete verdikleri isim haline gelmiştir.²⁸

Her çeşit dokuma üretiliyor, kasaba ve şehirlerdeki evlerde tekstil ürününe dönüştürülüyordu. Evler de böylece uluslararası ticaretin bir parçası haline gelmişti. Sadece dokuma tezgahı ile dokumayı ve brokar (sırmalı ipek kumaş), goblen (duvara asılan işli örtü), sofa, yastık kılıfı ve halı gibi ürünler yapmayı bilen birisinin varlığı yetiyordu. Müslümanlar halen bu ürünlerin en iyilerini yapmaktadırlar.

²⁷ Hitti, *age.*, s. 350.

²⁸ Hourani, *A History of the Arab Peoples*, s. 43.

Halı yüzyıllar boyunca özel bir ev endüstrisi olarak kalmıştır. Yüksek standartlarda bir kalite ve tasarım çizgisinin korunmuş olması dikkate değer bir konudur. Halifeler, sıradan halk ile aynı yerlerden halı alıyordu; tek farklılık aldıkları halının boyutundaydı. Halifelerin halıları çok daha büyük ve çoğu kez daha süslü oluyordu. Müstain'in annesi için özel olarak dokunan halının iplikleriyle altından kuş motifleri çizilmiş, bu kuşların gözleri yakut ve başka değerli taşlardan yapılmıştır.²⁹

Sonuç olarak İslam imparatorluğunun Avrupalı, Afrikalı, Arap ve Asyalılar üzerinde yüzyıllar boyunca muazzam bir etkisi olmuştur. Müslümanların dinlerini ve kültürlerini yayma konusundaki başarıları, ekonomik büyümeyi de beraberinde getirmiştir. Ticari alışverişlerdeki girişkenlik, Müslüman tekniklerinin, ürünlerinin ve dillerinin dünyanın sayısız bölgesine nüfuz etmesini sağlamıştır.

²⁹ Age.

İSLAMİ İLMİN BAHARI

Müslüman toplum büyüdükçe, bilgi edinme yolları da genişledi. Bu çabalar en yüksek derecesine Abbasi Halifeliği yüzyıllarında, özellikle de Harun Reşid ile oğlu ve halefi Me'mun döneminde ulaştı. Bu iki halife İslam medeniyetinin ilerlemesine çok büyük katkı sağlamıştır. Bu dönem, Müslümanların öncelikle Kur'an hakkında ve diğer dini konularda kitap yazmaya başladığı dönemdir. İbn İshak'ın Hz. Muhammed biyografisi (daha sonra İbn Hişam tarafından yeniden yazılmıştır) İslam dünyasında en eski tarih çalışması sayılır. Ondan sonra gelen ise İbn Abdülhakem'in¹ Mısır'ın ve batıdaki bölgelerin fethini anlatan *Fütûh* adlı eseridir.

1 İbn Abdülhakem (öl. 870): Mısırlı tarihçi. *Fütûhu'l-Mısır* adlı eseri Mısır'ın, Kuzey Afrika'nın ve İspanya'nın fethini anlatır. Bu ülkelerin fetihlerini Arapçada ilk kez anlatan kitap olması bakımından önemlidir. (ç.n.)

Birçok dilden Arapçaya çevrilen kitapların sayısı bu dönemde çok büyük artış gösterdi. Yunancadan Arapçaya yapılan ilk çeviriler, daha hicretin üzerinden bir asır geçmeden, Yunan bilim ve felsefesine ilgi duyan Emevi şehzadelerinden Halid bin Yezid b. Muaviye tarafından teşvik edilmisti. İlk büyük tercüme faaliyeti, ikinci Abbasi halifesi ve Bağdat'ın kurucusu olan Mansur tarafından uygulanmıştır.² Mansur bilime tutkun biri olarak Süryanice, Farsça ve Yunanca eserleri Arapçaya çevirtmiştir. Bunların en tanınanı, İbnü'l-Mukaffa tarafından Sanskritçe aslının Farsça versiyonundan tercüme edilen *Kelile ve Dimne*'dir. Bu çeviri, diğer Farsça ve Sanskritçe sürümleri kayb olduğu için, şanslıydı. Bu nedenle daha sonra İzlandaca da dahil olmak üzere, diğer bütün Asya ve Avrupa dillerine yapılan çevirilerin kaynağı, bu Arapça metin oldu.³

İran'ın Cündişapur bölgesindeki ilim kurumlarının, özellikle de kütüphanelerin varlığı çok önemli katkılar sağlamıştır. Bu kurumların tarihi, MÖ. 3. yüzyılda, İskender'in kurduğu ve arkasından [Mısır'ı yöneten] Batlamyus hanedanlığı tarafından da kütüphane olarak korunan ünlü İskenderiye kütüphanesiyle birlikte Roma devrinden başlar. Batılı bilim insanları, ısrarla bu kütüphanenin Müslümanlar tarafından yok edildiğini söylerler. Oysa Ortaçağ konusunda bir otorite olan Hugh Kennedy'nin de ifade ettiği gibi, bu efsane "uzun süre önce ciddi tarihçiler tarafından çöpe atılmıştır".⁴ Bu kütüphane iki kez yakılıp yıkılmıştır. İlk kez MS. 48 yılında Julius Sezar tarafından yakılmış, daha sonra yeniden inşa edilmiş ve içi doldurulmuştur; ikinci yangın ise 389 yılında Hristiyan imparator Theodosius zamanında çıkmıştır. Bu yangınlar sırasında pek çok önemli Yunan eseri de yok olmuş, ancak pek azı kurtarılabilmektedir. Nasturiler, kurtardıkları az sayıdaki kitabı, mevcut diğer kitaplarla birlikte koruma altına almışlardır. Saklanan bu kitaplar sonunda Cündişapur'a ulaşmıştır.

Başka bir Hristiyan imparator olan Justinian, Atina'da ve İskenderiye'deki felsefe okullarını kapattığı için, buradaki Nasturiler önce Suriye'ye, sonra da İran'a gittiler. Burada iyi karşılandılar ve Cündişapur'a yerleştiler. Müslümanlar İran'ı fethettiklerinde, bilime duydukları saygı dolayısıyla Nasturileri koruma altına aldılar ve Cündişapur kütüphanelerinde

2 Hitti, *History of the Arabs*, s. 255.

3 Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 308-309.

4 H. Kennedy, "When Intrigue Really Was Byzantine", *New York Times Book Review*, s. 10.

bulunan çalışmaları korudular. Buna karşılık Nasturiler de, Yunanca eserlerin Arapçaya çevrilmesine katkı sağlayarak Müslümanlara çok değerli yardımlarda bulundular.

Bazı Yunan eserlerinin Cündişapur ve İslam dünyasının başka bölgelerinde bulunması, büyük ölçüde onların korunmalarını sağlayan etken olmuştur. Çünkü izleyen yüzyıllar içinde İstanbul'da kitap yok etme eylemi devam etmiştir. Asimov'a göre burası, "dünyada Yunan edebiyatının bütün varlığının yer aldığı son yerdi". Asimov, Venedik doğesi Enrico Donald'o'nun, Dördüncü Haçlı Seferi'nin yönünü değiştirerek nasıl İstanbul'un yağmalanmasına dönüştüğünü anlatır. Haçlı yağmalamasında neredeyse bütün Yunan eserleri yok edilmişti.⁵ Yunan eserlerinin Arapça versiyonları, geç de olsa Latin Avrupa'ya ulaşmış, böylece yalnızca Aristo'ya değil, Yunan metinlerine de yeniden ilgi uyanmıştı.⁶ Ayrıca Batılı tarihçiler arasında yaygın, düzeltilmesi gereken iki yanlış kanı bulunmaktadır. Bu yanlış kanılardan ilki, Müslümanların Yunan bilgisini tevarüs etmelerinin sanki her şeyi Batı'dan öğrendiklerinin bir göstergesi olarak sunulması, ikincisi ise Arapçaya çevrilen metinlerin orijinal Yunan-cadan yapılmadığı iddiasıdır. Hatırdan çıkarılmamalıdır ki, bu çevirilerin yapıldığı dönemde, henüz ortada üzerinde durulmaya değer bir Batı yoktu. Roberts, "klasik Yunan düşüncesi, Yunanlılardan daha çok, sonraki çağların ürünüdür" der.⁷ Hodgson'un belirttiği gibi, Batı yüzyıllar sonra "geçmişe dönük" bir biçimde Yunan tarihini sahiplenmiştir. Süryani ve Farisi gibi, Yunan "kültürel öğeleri Müslüman nüfusun çoğunun atalarından kalma geleneklerini oluşturmuştur."⁸

William McNeill, "Arkaik Yunan"ın bildiklerinin çoğunu Doğu'dan öğrendiğini belirtir ve örnek olarak Yunan felsefesinin kurucusu Miletli Thales'i gösterir ve Doğu'ya ait düşüncelerin "Helenizmin eski merkezine nüfuz ettiğini" ekler.⁹ Roberts, Alman bir bilim insanının, Neo-Platoncu felsefe ortaya çıktığında Hindistan'ın Budist kralı Asoka'nın Makedonya, Kıbrıs ve Mısır'a misyonerler gönderdiğini söylediğini aktarır.¹⁰

5 Asimov, *Science and Discovery*, s. 82.

6 Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, s. 185.

7 Roberts, *History of World*, s. 436.

8 Hodgson, *The Venture of Islam*, c. 1, s. 55.

9 William Hardy McNeill, *The Rise of the West: A History of the Human Community*, s. 267.

10 Roberts, *age*, s. 182, 208.

Batılı bilim insanlarının bir başka iddiası da, Müslümanların yalnızca Yunan eserlerinin “değersiz” Süryanice basımlarına erişebildikleridir. Benu Musa kardeşlerin çabaları, Yunanca aslından daha doğru çeviriler yapılmasını sağlamıştır. Nasturi bir doktor olan Huneyn bin İshak, Yunan el yazmalarını toplamak ve tercüme etmekle görevlendirilmiştir. İbn İshak bununla yetinmemiş, elde ettiği değerli Yunanca yazmaları okuyup Süryanice ve Arapça versiyonlarıyla karşılaştırmış ve bu eserleri sadık bir bilim insanı anlayışıyla tercüme etmiştir. Cantor, yüzyıllar sonra Arapçadan Latinceye çevrilen bu eserler için “son versiyonların aslına uygunluğu hayret vericidir” der.¹¹

Abbasi halifeliği

Abbasi halifelerinden üçünün hikayesi ilginç bir rastlantıyı ya da muhtemelen kaderi ortaya koyar. İslam tarihi açısından benzersiz bir gecede bir halife ölmüş, diğeri görevi devralmış ve üçüncüsü de aynı gece doğmuştur. Ölen Mehdi, tahta çıkan Harun Reşid ve yeni doğan da Me'mun'dur.

Harun Reşid, üç nedenle bunlar içinde en ünlüleridir. O, bir dünya devleti halifelerinin ilkiydi. Onun halifeliği boyunca, büyük bir ihtişam kazanan Bağdat, İslam'ın Altın Çağı'nın kalbi oldu. O kadar popüler birisiydi ki, *Arap Geceleri* olarak da bilinen *Binbir Gece Masalları*'nda efsanevi bir figür olarak yer aldı ve dünya çapında en meşhur halife haline geldi. *Binbir Gece Masalları*'ndaki Harun Reşid betimlemesi, bir bakıma gerçekçidir¹², çünkü halkın hayat şartlarını görmek için kılık değiştirerek Bağdat sokaklarında dolaşıyordu.

Öğrenme sevgisinin ölçüsünü tam anlamıyla kavramak zor. Bu sevgi, kendisinden sonra oğlu Me'mun'a geçmiştir. Harun, oğlunun en iyi öğretmenler tarafından eğitilmesi için elinden gelen çabayı gösterdi. Bu öğretmenlerden en bilgili olanı, İslam'ın dört fıkıh okulundan birinin kurucusu ve dört temel fıkıh kitabından birinin yazarı olan İmam Malik'tir. İmam Malik, Harun Reşid zamanında Medine'de yaşamıştır. Bu yüzden Halife onu, iki çocuğuna öğretmenlik yapması için Bağdat'a davet etmiştir. İmam Malik bu teklifi, “ilim insanının peşine düşmez, insan ilmi aramak

11 Cantor, *The Civilization of the Middle Ages*, s. 358.

12 Hitti, *age.*, s. 292-293.

için yola düşer,” diyerek reddetmiştir. Harun Reşid bunun üzerine iki çocuğunu Medine’ye götürmüş ve kendisi de onlarla birlikte İmam Malik’in derslerine katılmıştır.

İmam Malik gibi hocalardan ders almak, Harun Reşid’in halefi Me’mun’u hukuk, edebiyat, felsefe, belagat ve bilim alanında üstün bir kişilik yapmıştır. O’nun öğrenimi okulla sınırlı kalmadı. Merv valisi olduğunda, dünyanın çeşitli bölgelerinden buraya gelen Budistlerden, İranlılardan, Türklerden ve başka insanlardan pek çok şey öğrendi. O yüzden halife olduğunda, Bağdat’da, yeryüzündeki bilim insanları için cazip bir yer olan *Beytü’l-Hikme’yi* (Bilgelik Evi) kurmuş olması çok da şaşırtıcı bir şey değildir.¹³

Bu “Ev”, daha çok Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçe eserlerin tercüme edildiği bir merkez haline gelmiştir. Me’mun, Ermeni İmparatoru Leon’a bir elçi göndererek Bizanslılardan el yazmaları toplamak için büyük gayret göstermiştir. Benu Musa kardeşlerin de halifeye çok yardımcı olmuş, matematik ve astronomi alanında çok değerli katkılarda bulunmuşlardır. Hatta Yunancadan çeviri yapan sayısız çevirmenin maaşını, kendilerine ayrılan bütçeden vermişlerdir.¹⁴ *Beytü’l-Hikme’de*, rasathane yanında bir de araştırma merkezi mevcuttu. Me’mun, Şam yakınlarına başka bir rasathane daha kurmuştur. Buradaki bilimsel araştırmalar çok yüksek başarılar getirmiş ve Müslümanlara o devirde medeniyetin standartlarını belirleyen toplum statüsü kazandırmıştır.¹⁵

O günlerin yöneticileri, gelişmişlik derecesi yüksek birer bilim insanı konumundaydı. Bilim arayışına katılmış ve (en az bunun kadar önemli olarak) bilgileri her Müslüman ve gayrimüslim bilginler için ulaşılabilir hale getirmişlerdir. Kitaplar, kim olduğuna bakılmaksızın her alimin kullanımına açıktı.

Ayrıca, Müslüman alimler için oldukça yararlı olan başka bir şey de kahvenin Müslüman dünyasına tanıtımıdır. James ve Thorpe’a göre, kahvenin anavatanı Etiyopya idi ve buradan Güney Arabistan’a götürülmüştü. Mekke’de, Ezher’de ve diğer üniversitelerdeki Müslüman alimler kah-

13 Hodgson, age. c. 1, s. 298-299; Hitti, *Capital Cities of Islam*, s. 103; Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, s. 48-49.

14 Hitti, *History of the Arabs*, s. 313.

15 Sarton, *Introduction to Science*, c. 1, s. 558.

veyi ilk kez deneyenler arasındaydı, çünkü kahve geceleri insanı uyanık tutuyordu. James ve Thorpe bu konuda, “Müslüman hacılar bu alışkanlığı İslam dünyasının her köşesine yaydılar” der. Batılıların kahveyle ilk kez, Osmanlı’daki Venedik elçisi Gianfrancesco Morosini aracılığıyla tanıştığı kaydedilir. Morosini, kahveyi “kahve dedikleri bir tohumdan çıkardıkları ve insanı uyanık tutmaya yaradığı söylenen siyah bir sıvı” şeklinde tanımlamıştır.¹⁶ Avrupa’daki ilk kahvehane Paris’te 1643’de açılmıştır.

Hakim iki asır sonra, *Darü'l-Hikme* (Hikmet Evi) adıyla bilinen bir başka daha büyük kurum tesis etti. Bu isim, Me’mun’un koyduğu isim gibi, “bilim evi” anlamına gelir. Bu üniversitedeki çalışmaların ana eksenini bilim olmakla beraber, tüm diğer alanlarda da eğitim veriliyordu. Hasan ve Hill’e göre Hikmet Evi, araştırma hizmetlerini ve derslerini “halka açık” tutuyor ve onlara aynı zamanda mürekkep, kalem ve kağıt da temin ediyordu.¹⁷

Hicretin daha ilk yüzyılı sona ermeden, pek çok ilmi alanda önemli ölçüde ilerleme kaydedildi. İlk hukuk kuralını kayıt altına alan İbn Ebed ile ilk Arapça gramercisi Ebu’l-Esved, bu konulardaki araştırmaları başlatmış oldular. Başarılarla dolu bu yılların bilim, arkeoloji ve tarih alanında pek çok meyvesi olmuştur. İbn Dureyd, Hemedani ve Ebu’l-Ferec el-İsfahani’nin, tarih alanında da Taberi ve Mesudi’nin eserleri bunun kanıtlarındandır.

Kadınlar da ilim konusunda çok etkindiler: Kur’an araştırmalarında, ilahiyatta, fıkıhta, sanatta (özellikle şiir ve musikide) ve tıpta. Çok ihtiyaç duyulan ebelikte ve tıbbın diğer alanlarında kadınlar büyük bir aşama kaydetmiştir. Bazı kaynaklarda, kadınların cerrahlık yaptığı ve “Salerno ve diğer İtalyan şehirlerinde” ders bile verdikleri kayıtlıdır.¹⁸

Halife eşleri şiirde de erkeklerle boy ölçüşüyordu. Muaviye’nin eşi Meysune’nin yazdığı bir şiir, şairliğini kanıtlamıştır. Bu şiirde Meysune, mermer saraylara tercih ettiği çetin çöl yaşamına duyduğu özlemi ve aşkı ifade etmiş ve kocasını “morluk içinde kaba bir şişko” olarak tasvir etmiştir. Bu şiiri okuyan halife eşini çöle geri göndermiştir.¹⁹

Halifenin diğer eşi (meşhur Harun Reşid’in annesi) müziği ve resmi onaylamamış, bunun yerine dini bir okula gitmeyi tercih etmiştir. Sonuçta

16 James & Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 326-328.

17 Hasan ve Hill, *Islamic Technology: An Illustrated History*, s. 9.

18 Naila Minai, *Women in Islam: Tradition and Transition in the Middle East*, s. 34.

19 Schroeder, *Muhammad’s People*, s. 157.

iki halife annesi ve devrinin en zengin kadını olması dolayısıyla siyasi ve ekonomik olarak mevki ve güç kazanmıştır. Cenazesinde yağmur yağmış ve cenazeyi yöneten oğlu Harun Reşid çamurda yalınayak yürümüştür. Saray dışındaki kadınlar da olağanüstüydü. Abbasiler döneminde yaşayan Şuhde²⁰, Hz. Peygamber'in hadisleri konusunda en başta gelen otoritelerden biridir. Başka bir kadın fıkıhçı olan Emet el-Vahid²¹, Bağdat kadılarından biri olan babasından fıkıh dersi almış ve tanınmış bir fakih olmuştur.²²

Abbasi döneminin en meşhur kadını Rabia (717–801), tamamen farklı, transandental (aşkınlık) alanda ilerlemeyi tercih etmiştir. Bağdat'ın imar ve ihtişama kavuştuğu bir dönemde yaşadığı halde Bağdat'a ilgi duymadı; O, bu şehrin ihtişamı ve refahının çok çok uzağındaydı. Bir mutasavvıf olarak doğduğu Basra şehrinde yaşadı. Bütün mal varlığı, bir testi, bir hasır ve yastık olarak kullandığı bir tuğladan ibaretti.²³

Sayırsız Müslüman kadın ilimde ve başka alanlarda itibar kazanmıştır. A. M. A. Shustery, İslam kültürü hakkındaki çalışmasında bu kadınların listesini vermiştir. Aralarında on yedi hükümdar ve yönetici, dokuz hatip, kırk iki ilahiyatçı ve hadisçi, yirmi üç müzisyen ve yetmiş altı şair ile cami ve başka kamusal kurum inşa eden dört kadın bulunmaktadır. Ayrıca bunlardan başka aralarında doktorlar da bulunan başka pek çok kadın yaşamıştır.²⁴

Araştırmalar ve yazılı eserlerin bolluğu İbn el-Nedim'in, binlerce kitabın listelendiği ve yazarları hakkında ilginç detayların verildiği *Fihrist* adlı eserinde kendini gösterir. *Fihrist*, bibliyografyadan daha fazla bir eserdir; hem kendisi hem de diğer Müslümanlar için ulaşılabilir olan uçsuz bucaksız bir ilim hazinesine sahip entelektüel zihnin kayıt altına alınışıdır. Yazar, yapılan bütün çalışmaların, Arap ve Arap olmayanlar tarafından Arapça yazıldığını açıkça belirtir. Bu eserlerin konuları şunlardır: Dil, kutsal yazı ve metinler, Kur'an-ı Kerim, dilbilim ve gramer, tarih, makale, biyografi, soyağacı, şiir, ilahiyat, hukuk ve gelenek, felsefe ve bilim (mantık, matematik, müzik, astronomi, mühendislik ve tıp), büyü ve masal, İslam mezhepleri, inanç ve simya.

20 Ünlü İslam alimi İbn'ül-Cevzi'nin kızı ve hadis bilgini. (ç.n.)

21 (öl. 988) Kur'an hafızı olan Emet el-Vahid, özellikle Şafii fıkhında miras uzmanı olarak anılır. (ç.n.)

22 Necibullah, *Islamic Literature*, s. 52-53; Minai, *Women in Islam*, s. 30-34.

23 Annemarie Schimmel, *As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam*, s. 38; Hitti, age., s. 439.

24 A. M. A. Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, s. 325.

İbn Ebi Yakub el-Nedim (öl. 385/995), Bağdat'ın en büyük kitap dükkanının sahibi olan birinin oğlu olması bakımından şanslıydı. Nedim ömrünü kitap okumaya vakfetmiş olmalıydı. Kitabında kendisine rehberlik eden "ilme çok düşkün" diye nitelediği üç hocasından bahseder: Cahız, Feth bin Hakan, İbn İshak el-Kadı. Cahız, bir kitabı aldıktan çok kısa bir süre sonra bitirmiş. Feth, her zaman yanında bir kitap bulundurur, bulduğu her fırsatta, hatta yürürken bile onu okumuş. İbn İshak'ı her ziyaret ettiğinde Nedim, onu mutlaka kitap okurken veya bir sonra okuyacağı kitabı seçerken bulurmuş.

Fihrist'in kanıtladığı kayda değer bir başka gerçek de, kütüphanelerdeki kitapların bolluğu ve kişilerin kendi evlerinde sahip oldukları muazzam kitap koleksiyonlarıdır. Kitaplar onlar için hayati derecede önemliydi. Pek çok metinde bunun en iyi örneği olarak gösterilen Sahib bin Abbad, Samani hükümdarının vezirliği gibi üst düzey bir mevkiyi reddetmiştir. Çünkü bu, yaklaşık dört yüz deveyle nakledileceğini düşündüğü muhteşem kütüphanesini başka bir yere taşımak anlamına geliyormuş. Endülüs Emevi halifesi II. Hakem'in kütüphanesinde de dört yüz bin kitap bulunduğu bilinmektedir. Bu kitapların sayfa kenarlarına eklediği notlar pek çoğunu okuduğunu göstermektedir.

Fihrist'le, 938 yılında yayınlanışından üç yüz ve daha fazla yıl sonra tanışan alimler için büyük bir hayal kırıklığı vardı. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi Nedim'in sözünü ettiği kitapların neredeyse tümü, Moğollar Bağdat'ı (656/1258 yılında) yerle bir ettiğinde yok olmuştur. Bütün kütüphanelerdeki kitaplar Dicle'ye atılmış; öyle ki nehrin suları mürekkepten kararmıştır. *Fihrist*'de adı geçen kitaplardan yalnızca birkaçı diğer şehirlerde bulunabilmiştir. O muhteşem hazineden geriye yalnızca binde biri kalmıştır²⁵.

O zamanlar sayısız Arapça kitap zaten Latinceye çevrilmişti. Aynı zamanda Batı için son derece önemli olan, henüz tercüme edilmemiş çok daha fazla kitap vardı. Eserleri aslından okumak isteyenler, özellikle de 10. yüzyılda Nedim zamanında, ilk Arapça-Latince sözlüğe ulaşabilmişlerdir.

Kilise bilimi tekeline aldığından ve keşişler de İslami çalışmaları Latinceye çevirebilmek için Arapça bilme ihtiyacı duyduğundan, bu sözlü-

25 İbn el-Nedim ile ilgili bilgi için bkz. Sarton, age., c. 1, s. 662; İbn Nedîm, *The Fihrist of al-Nedim*, (editör ve çev.) George Bayard, 2 cilt, s. 398, 338, 615-626, 349, 361.

gün kullanım alanı büyük oranda dini kurumlarla sınırlıydı. Buna rağmen tercümeler bazı açılardan zayıftı. Keşişler, Latince karşılığı olmayan Arapça kelimeleri dillerine adapte etmiş, çeviri işinin bu zor tarafını bu şekilde çözmüşlerdir. Benimsedikleri Arapça kelimeler zamanla İngilizce söz dağarcığının bir parçası haline gelmiştir.

Daha sonraları Batı'da kurulan bazı üniversitelerle birlikte Arapça dersleri, hatta Arapça eğitim verilmeye başlanmıştır. Örneğin, II. Frederick'in 1224 yılında kurduğu Napoli Üniversitesi "Avrupa'nın imtiyazlı ortaklıkla kurulan ilk üniversitesidir" ve "devasa bir Arapça el yazmaları koleksiyonuna sahiptir."²⁶ Napoli Üniversitesi öğrencilerinden biri de Thomas Aquinas'tır.²⁷

Müslümanların ilim merkezi Kurtuba'da, eğitim dili olan Arapça, Batı üniversitelerinde de kullanılmaya başlanmıştı. Batılı bilginler, kiliseye rağmen kendi ilmi kuruluşlarından ayrılarak Müslüman Kurtuba'daki enstitülere katılıyorlardı. Roberts bunun nedenini, "Batı'daki hiçbir bilim, hiçbir okul yüzyıllar boyunca, Arap İspanya'sındakilerle karşılaştırılmazdı" diyerek açıklamıştır.²⁸

Batı, bu kurumlardan birçok teknik almıştı. Geçmişte "münazara" adı verilen diyalektik tartışma tekniği de bunlardan biriydi. Daha doğrusu bugünün tanımıyla "seminer" ... Campbell'e göre Müslümanların bu geleneği, Batı üniversitelerinde tez sunumunda modern uygulamaları ortaya çıkarmıştır²⁹

İlim öğrenmenin o dönemde revaç bulan bir başka yolu da, öğrencilerin, uzmanlık alanı hakkında bilgi toplayabilmek için sayısız şehir gezmeleriydi. Avrupa bu uygulamayı İslam'dan öğrenmiştir. Çünkü, Batı'da medreselerden esinlenerek üniversiteler kuruluncaya kadar öğrenciler, Müslüman İspanya'sından Çin'e kadar, İslam dünyasının bir ucundan diğerine seyahat etmek zorunda kalıyordu.

10. yüzyılda başka bir gelişme daha yaşandı. Farsça eski konumunu yeniden kazanmaya başladığı için, artık edebi ve bilimsel çalışmalar yal-

26 Hitti, age., s. 611; Ronan, *Science: Its History*, s. 260.

27 Akinolu Thomas: 1225-1274 yılları arasında yaşamış ünlü Hristiyan filozof. Hristiyan teolojisine yaptığı katkılar ve verdiği eserler ile ölümünden yaklaşık üç asır sonra 1567'de Katolik Kilisesi'nin azizleri arasına yükseltilmiştir. (ç.n.)

28 Roberts, age., s. 196.

29 Campbell, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, c. 1, s. 58-59.

nızca Arapça yazılmıyordu. Farsça, İran'da İslam öncesi dönemde de neredeyse sonrasıyla aynı olmakla birlikte, Müslüman dünyasındaki diğer diller gibi bünyesine sayısız Arapça kelime almıştır. "Yeni" Fars dilinin ve bu dille yapılan edebiyatın önemi Ali ibn Ahmed'in yazdığı Farsça sözlükte kendini kanıtlamaktadır.³⁰

Deneyim yoluyla öğrenme

Müslümanlar ayrıca hayatın neredeyse her alanında yaşadıkları deneyimlerle çok değerli bilgiler ediniyor, bir yandan tıbtan kumaş boyamaya, madenlerde çalışmaktan hukuk pratiğine, öte yandan da pek çok alanda Tanrı'ya duyulan mistik sadakatle adalet dağıtıyorlardı. Müslüman bilginler, sanatları ve zanaatları göz ardı etmediler. Carlton S. Coon'un da dediği gibi; "Yunanlılardan farklı olarak Müslümanlar, zanaatkar sınıfın tekniklerinin bahsedilmeye değer olduğunu düşünüyorlardı."³¹

İslam tarihi, Müslümanlar'ın hayatın her alanında tecrübe edinmenin önemine canlı birer örnek olduklarını gösterniştir. Bir kısmı bunların kayıtlarını tutmuş ya da bunun için başkalarını istihdam etmiştir. Diğerleri ise yaptıklarını kaydetmemiş, bilgilerin çoğu nesilden nesile sözlü olarak aktarılmıştır. Bu, daha sonraki zamanlarda kazandıkları başarıların çoğunu, mevcut yazıları temel alarak elde eden birçok bilgin tarafından sürekli göz ardı edilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, İslam dünyasında yüksek öğrenim, cami sütunları arasında yapıyordu. Aslında belirlenmiş kitap sayısı çok azdı, çünkü bilgi sahibi hocaların kendileri yaşayan birer ders kitabı gibiydiler. Öğrencilere bol bol notlar tutturuyor ve aynı zamanda onlar dinlediklerini ezberliyorlardı. Sonuç olarak, sadece öğrencileri tarafından yazılı olarak bildirilen bu düşünce devlerinin yalnızca isimleri kalmıştır.

İlim ve tecrübenin önemli örneklerinden biri, İslam ilahiyatının en büyük alimi olan (Batı'da Algazel olarak bilinen) İmam Gazali'dir. Bir yün ipliği satıcısı olan babası, okuma yazma bilmemesine rağmen eğitimin öneminin farkındaydı. Bir arkadaşı aracılığıyla da, Gazali ve kardeşinin

30 Tuslu Esedi olarak da bilinen şair Ebu Mansur Ali bin Ahmed, İran'ın en ünlü şairlerinden Firdavsi'nin yeğenidir.

31 Carlton S. Coon, *Saturday Review*, (24 Ekim, 1953), s. 61.

eğitim almalarını sağladı. Gazali döneminin önemli bilginlerinden faydalanabilmek için şehir şehir seyahat etmiş, tanınmış bir alim olan Ebu Nasr İsmailî'den ders almak için Tus'taki evinden Cürcan'a gitmiştir.

Gazali bu yolculuklardan biri sırasında soyulmuş ve derslerde aldığı sayısız notlar da dahil, sahip olduğu her şeyi kaybetmiştir. Soyguncuların liderine hiç olmazsa notları geri vermeleri için yalvarmış; çete lideri gülmüş ve cevabı yalnızca o notlar arasında bulunan bir soru sormuş. Bu olay, Gazali için bir dönüm noktası olmuştur. O günden sonra artık bilgiyi kağıda değil, hafızasına kaydedeceğine dair kendisine söz vermiş ve zamanla hafızasının müthiş derecede güçlü olduğunu keşfetmiştir. Bu daha sonraları kazandığı ilimdeki kavrama gücünü yoğunlaştırıp geliştirmesini, inceleme ve analize yönelmesini sağlamıştır.

O dönemde daha fazla yükseköğrenim kurumu bulunuyordu. Kahire'deki Ezher Üniversitesi 100 yıldan fazla süredir faaliyette idi ve oluşturduğu akademik gelenekler bugün bile özellikle Batı'da uygulanmaya devam etmektedir. Bu uygulamalardan birisi de, üniversite öğrencileri ile mezunları arasında ayırt edici fark olsun diye siyah kep ve cüppe giyme geleneğidir. Alfred Guillaume, bakaloryanın aslının büyük ihtimalle üniversite mezunları için kullanılan Arapça "*bi bekk'ür-rivaye*"³² deyiminden geldiğini yazmaktadır.³³ Ayrıca Selahaddin Eyyubi de Filistin ve Suriye'de daha fazla yükseköğrenim kurumu tesis etmiştir.

Çok geçmeden en az Ezher kadar itibar kazanan Nişabur ve Bağdat'daki diğer iki üniversite, ilk Selçuklu vezirlerinden Nizamülmülk tarafından kurulmuştur. Kendisi bizzat İslam fıkıh alimiydi ve eğitime verdiği önemle biliniyordu. Öyle ki 12. yüzyılda inşa edilen pek çok okula onun ismi verilmiştir.

Gazali, İslam fıkıhı okumak için Nişabur'a gitmiş ve buradaki çalışmalarıyla öne çıkarak Nizamülmülk tarafından Bağdat'daki Nizamiye Medresesi'ne hukuk profesörü olarak atanmıştır. Burada hukukla meşgul olmuş ve büyük başarılarla imza atmıştır. Yine de bu şehirlerde kazandığı başarılarla yetinmemiştir. Pek çok şeyden, özellikle de duyuların ve mantığın sınırlarından şüphe duyuyordu. Hakikate ulaşma konusunda da kendisini eksik hissediyordu. Bu yüzden görevini, kitaplarını ve yaşa-

32 Bir başkasına eğitim verme yetkisi tanıyan diploma. (ç.n.)

33 Alfred Guillaume, *The Legacy of Islam*, s. 257-263.

ma biçimini terk edip hakikat arayışında Mekke, Medine, Şam, Kudüs ve el-Halil'i dolaşmıştır.

Gazali Şam'da inzivaya çekilip tüm vaktini ibadet, tefekkür ve tasavvufa vakfetmiştir. Şam'dan da, kendi yazdığı kitaplardan uzun uzadıya alıntı yapan bir öğretim görevlisiyle karşılaşınca oradan ayrılmıştır. Tanınmaktan ve kendisine gururunu besleyecek imkanlar verilmesinden korkarak Kudüs'e gitmiştir. El-Halil'de Hz. İbrahim'in türbesinde, saltanatla hiçbir bağlantı kurmamaya ve gereksiz münakaşalara girmemeye karar vermiştir.

"Sufilerin gerçek manevi deneyimlere sahip olduğunu, boş konuşmadıklarını anlamıştım" diyen Gazali, böylece tasavvuf yoluna girmiş ve mistik yaşamı tercih etmiştir. Bu yaşam şüphelerini gidermiş ve onu hakikate yöneltmiştir. Ulaştığı bu noktada yalnızca Kur'an ve Hadislere önem verişyle ünlenen ve kendisine Müceddid (dinin yenileyicisi) ve Hücetü'l-İslam (İslam'ın delili) denilmesini sağlayan *İhyau Ulumi'd-din* (Dinî İlimlerin İhyası) eserini kaleme almıştır.³⁴

Gazali, hayırseverler ve kamu çalışanları, yönetici sınıf, ilahiyatçılar ve bizzat yöneticiler de dahil, neredeyse herkesin İslam'ın ahlaki öğretilerinden sapmış olmasını şiddetle eleştirmiştir. İnsanların artık, insanlık gereği olduğu için değil, yalnızca meşhur olmak için sadaka verdiklerini söylemiştir. Pek çok konuda olduğu gibi idarecilikte de yozlaşma olduğunu belirtmiştir. Dini liderler güce olan düşkünlükleri uğruna vicdanlarını satmışlardır. Yöneticilerin kendilerini tamamen dünya zevklerine kapıldıklarını gören Gazali, Müslümanların idarecilerini düzeltme hakkına sahip olduklarını ifade etmiştir.³⁵

Gazali, başka hiçbir Müslüman alimin başaramadığını başarmış, ilim ve tecrübenin en uç noktalarını keşfetmiş, böylece ilmin, insanı aklın ulaşamadığı yerlere götürebileceğini kanıtlamıştır. Kainatta ve yeryüzündeki canlı-cansız, küçük-büyük her şey, kendisini öğrenmek isteyen herkesin hükmü altındadır. Neredeyse her şey öğrenilebilirdir. Bunun istisnası Kur'an'da bilinemeyeceği söylenen şeylerdir. Fakat bunlar bile kısmi olarak tecrübeyle keşfedilebilir.³⁶ Gazali'nin ilim hakkındaki

34 Hitti, age., s. 431-432.

35 El-Faruki, Lois Lamia, *The Cultural Atlas of Islam*, s. 299-301.

36 Muhammed Esed, *The Message of Quran*, s. 206.

temel düşüncesi idealistlerin başarabileceği türden çaba gerektiren bir düşüncedir.

Tarih çalışmaları

Başka bir büyük entelektüel de, tarihte apayrı bir konumu olan sosyolojinin kurucusu İbn Haldun'dur. Müslüman alimler için "tarihin prensip olarak temel gerçek olduğuna" işaret eden Hodgson, İbn Haldun'un "siyasi bilimin tarihsel açıdan yeni bir yönlendirilmiş türünü" geliştirmiş ve "ekonominin ve para teorisinin esaslarını" belirlemiş olduğunu belirtir.³⁷ M. Said Şeyh, İbn Haldun'un yaklaşımını "tarihi araştırmanın bilimsel metodu" şeklinde tanımlar.³⁸ İbn Haldun'un en önemli eseri *Mukaddime*'si (onun çok ciltli evrensel tarihine *Giriş*) günümüzde pek çok Batı üniversitesinde tarih alanında doktora yapan öğrencilerden okunması istenen bir kitaptır.

Diğer taraftan Sarton, İbn Haldun'u "insanlık deneyimi en büyük filozof" ve "tarih felsefesini kuran kişi" olarak tanımlar.³⁹ Arnold Toynbee, bir tarih felsefesi olarak *Mukaddime*'yi hiçbir aklın, hiçbir devirde benzerini ortaya koyamadığı, türünün şüphesiz en mükemmel örneği olarak tarif eder.⁴⁰ Hodgson da Endülüs geleneğinin "son büyük" filozofu olduğunu söyler.⁴¹ İbn Haldun, yazdığı tarih eserinin ve özellikle de bu eserdeki giriş bölümünün felsefenin "bir kolu" olduğunu söyleyerek kendisinin bir filozof olduğunu kabul eder.⁴²

Başta İslam'dan önce de var olan ve *Mukaddime*'nin temel tezini oluşturan *asabiyye* kelimesinin kullanılışı olmak üzere, İbn Haldun'un düşünceleri yeniydi. Şevket Ali, *asabiyye*'yi kısaca "bir kabile içinde amaç, düşünce ve eylem birliği, dinamik liderlik ve sosyal ve ekonomik uyum" diye tanımlar.⁴³ İbn Haldun tanımı, toplumun bütününe içine alacak şekilde genişletti. İbn Haldun'un göçebeleri *asabiyye*'nin birer örneği olarak görmesinin nedeni, onların yok olmaktan korunmak için birliklerini

37 Hodgson, age., c. 2, s. 480-481.

38 M. Said Şeyh, *Islamic Philosophy*, s. 144.

39 Sarton, age., c. 3, s. 294.

40 Arnold Toynbee, *A Study of History*, c. 10, s. 64-86, c. 9, s. 175-182.

41 Hodgson, age., c. 2, s. 478.

42 Anwar G. Chejne, *Muslim Spain: Its History and Culture*, s. 275.

43 Şevket Ali, *Intellectual Foundations of Muslim Civilization*, s. 114.

sürdürme zorunda olmalarıdır. Öte yandan şehir hayatı, lüks ve konfor düşkünlüğü, maddi zenginliğe vurgu, adaletsizlik, yolsuzluk, şükürsüzlük, iç ve dış saldırı tehlikesine karşı aldırmaçlık gibi nedenlerden dolayı dağılma eğilimindeydi.⁴⁴

Bütün bunlar, Chejne'nin de özetlediği gibi, İbn Haldun'un tarih felsefesinin kalbi mesabesindedir: "Toplum, ilkelden yerleşik düzene, sonunda da kendi kendisini bozulma ve çöküşe sürükleyen bir lüksün şekillendirdiği son derece karmaşık kent düzenine doğru dairesel bir büyüme özelliği gösterir."⁴⁵ Elbette İbn Haldun'un felsefesi çok daha karmaşıktır. Toplumu ilgilendiren dini, siyasi, ekonomik, psikolojik, tarihi, coğrafi ve eğitim gibi bütün alanlarda ayrıntılı ve zekice bir analize sahiptir. İbn Haldun'un getirdiği açıklamalar insanı şaşırtır: Yanlış yolda olan yöneticiler, saraydaki dalkavuklar, insanların güç elde etmek için sınırları zorlaması, dinin başlıca faydaları, emeğin değeri, baskıların neden olduğu ekonomik yıkımlar, gıdanın, çevrenin, havanın etkileri, en basit sanat ve zanaat dahil, toplumun bütün ihtiyaçları. *Mukaddime*, kendi başına gerçek bir eğitimidir ve dahi bir aklın ürünüdür.

Kitâb'ül-İber yedi ciltten oluşan muazzam bir eserdir. İbn Haldun'un bakış açısı, Yaradılış'tan başlayarak yaşadığı yıllara kadar pek çok gelişmeyi kapsar. Bu eser, *Kitab-ı Mukaddes*, Fars, Yunan ve Roma dönemleri, Arapların ilk zamanlarından, Müslüman İspanya'nın kaybına kadar, Moğollar tarafından defalarca tahrip edilen pek çok gelişmeyi içerir. Bu yüzden İbn Haldun'un, insanların tarihten bir şeyler öğrenebileceği konusunda kötümser olması şaşırtıcı değildir. Hodgson, İbn Haldun'un bu nedenle, "İbn Rüşd'ün gerçekten haklı olduğuna, kimsenin toplumu istediği gibi şekillendiremeyeceğine" kanaat getirdiğini belirtir.⁴⁶

Gazali ve İbn Haldun gibi alimler için en yararlı olan şey, İslam'dan önce son derece az bulunur bir şey olan kitapların çoğalması, bu mirasın büyümesidir. Mevcut yazılar genellikle deriler, palmye yapraklarının kuru sapları, kemikler ve düz beyaz taşlar üzerine yazılmıştı. Sadece önemli belgeler, en iyisi ceylan derisinden yapılan parşömene yazılmıştır.

44 Hodgson, age., c. 2, s. 481; Muhsin Mehdi, "Islamic Philosophy", *The New Encyclopaedia Britannica, Macropedia*, c. 22, s. 24-31.

45 Chejne, *Muslim Spain: Its History and Culture*, s. 275.

46 Hodgson, age., c. 2, s. 479, 482.

Fakat Mısır'ın fethinden sonra papirüs, Müslümanlar için kolayca bulunabilir hale gelmiştir.

İslam medeniyetinin Batı'ya sağladığı en önemli katkılardan biri de, 8. yüzyılda, Müslüman toplumun kuruluşundan yetmiş bir yıl sonra gerçekleşmiştir. Bu, Çin'in keşfettiği bitki lifinden, ketenden ya da kenevirden yapılan çok kaliteli yazı kâğıdıdır. Müslümanlar, üretim tekniklerini öğrene kadar kağıt üretiminde Çinlileri çalıştırdılar. Bir asır içerisinde Bağdat, bir kağıt fabrikasında çok büyük miktarda kağıt üretimi yapmıştı. Çok geçmeden Mısır, Fas, İspanya ve Sicilya'da her türden, beyaz ve sarı kağıt üreten başka fabrikalar kurulmuştur. Kağıt üretimini Fransa Müslüman İspanya'dan, İtalya ise Müslüman Sicilya'dan öğrenmiştir.

Hindistan'dan alınan bilgelik

Müslümanların bir yüzü, her zaman için, kutsal metin ve edebiyatında derin bir hikmet barındıran, ancak bunun neredeyse tamamı sözlü olan Hindistan'a dönük olmuştur. Hintliler hafızalarında birikmiş tüm bilgileri, Hindistan'a ilim arayışı için gelen Müslümanlarla paylaşıyorlardı. En çarpıcı örneklerden biri, daha önce de değindiğimiz Hindu bilgilerinden pek çok şey öğrenen Biruni ve onun Hint bilgeliğine olan hayranlığıdır.

Hitti'ye göre, "Hindistan, özellikle bilgelik edebiyatına ilk ilham kaynağı olmuştur."⁴⁷ İsmail el-Faruki, Müslümanların hicretin ilk yüz yılı sonunda Hindistan'a yönediklerini belirtir ve ekler: "Sanskritçeyi Yakın Doğu'ya tanıtanlar Sindli alimlerdir." Daha sonra Müslümanlar, Hindistan'dan tıp, eczacılık, astronomi ve matematik öğrenmiştir.

Müslümanların, Hindistan'dan öğrenip Batı'ya kazandırdıkları ve başka hiçbir medeniyette bulunmayan çok önemli bir şey vardır. Diğer Hint rakamlarıyla birlikte sıfır rakamının, Araplardan geldiği düşüncesi yaygındır, çünkü Batı bunları Araplardan öğrenmiştir. Faruki, Hindistan'da pek çok sayı sistemi olduğunu, Müslümanların bunların ikisini aldığını belirtir ve Batı'nın yalnızca Gubâri rakamlarını benimsediğini ve halen kullandığını ifade eder. Faruki, Müslümanların en önemli icadının sıfır simgesi olduğunu söyler. Hintliler böyle bir simge kullanmamış, sıfırı be-

⁴⁷ Hitti, age., s. 307.

lirtmek için boşluk bırakmışlardır. Sıfırın Batı'daki diğer bir ismi de, Arapça *sıfır*'dan ödünç alınan ve şifre anlamına da gelen *chip*'dir.⁴⁸

İslam medeniyetinin dehası, diğer kültürlerden aldığı bilgilerden yararlanış biçimiyle entelektüel bir çevre meydana getirmiş ve dünya bilimlerine kendi katkısını sağlamış olmasıyla kendini kanıtlar. Entelektüel faaliyet, İslam medeniyetinde hiçbir siyasi ya da başka değişkenlerden etkilenmeksizin aralıksız sürdürülen bir eylemdir. Aslında Müslümanların bilgi arayışı, Ortaçağda Müslüman olmayanların ulaşamadığı bir seviyeye ulaşmıştır.

48 Faruki, *The Cultural Atlas of Islam*, s. 308.

BİLİMLER

Müslümanlar Hz. Muhammed'den, daha önceki peygamberler gibi mucize göstermesini isteyince Allah onlara, etraflarına ve kendilerine bakmaları gerektiğini söyledi, çünkü doğada sayısız mucizeler yaşanmaktaydı ve en büyük mucize de insandı. *Yeryüzünde dolaşın; Allah'ın yaratmaya nasıl başladığını bir görün...*¹ Kur'an pek çok ayette bunların "derin kavrayış sahipleri"² ve "düşünüp aklını kullananlar"³ için birer ibret vesilesi olduğunu belirtir.

Kur'an'da bir surenin neredeyse tamamında, insandan güneş ve ayı, "yeryüzünü ve onun uçsuz bucaksız genişliğini"⁴ ve kendi yaratılışını düşünmesi istenir. Başka bir surede de Allah, mucizelerin insanların "gözü önünde"⁵ olduğunu net bir şekilde açıklar.

1 Ankebut, 29/20

2 Al-i İmran, 3/190

3 Bakara, 2/164

4 Şems, 91/6

5 Rum, 30/24

Ünlü Müslüman şair Mevlana Celaleddin Rumi'nin eserleri doğal yaşamın övgüleriyle doludur. Arının Allah vergisi bir "zeka"ya, ipekböceğinin de çok özel yeteneklere sahip olduğunu belirtir ve okuyucularını uyarır. "Ey surete tapan kişi. Daha ne kadar dış görünüşle ilgileneceksin?" der ve ekler: "Eğer insan suretle insan olsaydı, Hz. Muhammed'le en büyük düşmanı Ebu Cehil eşdeğer olurdu." Rumi ayrıca Kur'an'ın Müslümanlardan her zaman tefekkür etmelerini istediğini ifade eder.⁶

Müslümanlar net ve dikkatli bir gözlemlerde bulunmuşlardır. Onlar çölde, bir yağmur fırtınası sonucunda bitkilerin nasıl ortaya çıktığını gördüler. Geceleri şehirlerin üstündeki koyu mavi gök kubbede parıltıya alan alçak ve parlak yıldızları gözlemlediler.

Kur'an'da, evrenin ve dünyanın harikaları üzerinde düşünmeye çağıran bölümler bulunmaktadır. Tanrı'nın "kudret tahtı suyun üzerindeydi"⁷. Yeryüzü "(başlangıçta) tek bir bütün" idi ve Allah "yaşayan her şeyi sudan yaratmıştır"⁸. Başka bir yerde de Allah'ın "bütün canlıları sudan yarattığı"⁹ ifade edilir. Bir ayette iki tür su olduğu belirtilir: Biri tatlı, diğeri ise "tuzlu ve acı"¹⁰dur. Bir sonraki ayette de şu ifade geçer: *İnsanı sudan yaratarak, ona soy sop veren O'dur...*¹¹

Kur'an'ın diğer ayetleri de bu bakımdan ilgi çekicidir. Fussilet, suresinde (41/11), özellikle göklerin "duman" (belki de gaz bulutu) olarak nitelendirildiği, Allah'ın "göklere şekil verdiği" ve yeryüzüne "ol"mayı takdir ettiği belirtilen Furkan suresinin 11. ayeti şaşırtıcıdır.

Kur'an aynı zamanda, insanın tam olarak kavrayamadığı "değer biçme" ve "yetki" anlamına gelen *takdir* kelimesini çok sık kullanarak Allah'ın insanoğlu dahil, yarattığı her şeyde dünyevi bir özellik olduğuna dikkat çeker. Kur'an'da *kader*, 131 ayette beş farklı kategoride karşımıza çıkar. Her kategorinin birbirinden ince farkları vardır ve neredeyse hepsi Allah'ın gücünü vurgular. Pek çok ayette Allah'ın yarattığı her şeye kendine özgü bir ölçü ve nispet verdiği belirtilir (Kamer, 54/49, Furkan, 25/2 vs.). *Takdir*, bu nedenle dünyada bu ölçünün hesaplanması kanunudur.

6 Muhammed Esed, *The Message of the Qur'an*, s. 34.

7 Hud, 11/7

8 Enbiya, 21/30

9 Nur, 24/45

10 Furkan, 25/53

11 Furkan, 25/54

“Değer biçme” ve “yetki” anlamına geliyor olması, *takdir*’e başka bir önem daha katar: O hiçbir şeyi ihmal etmeden, her şeyin miktar ve kalite olarak dengesini sağlar.

Bu kanun, günümüzün evrensel bilinciyle düşünüldüğünde kavranılabılır bir şeydir. 1940’ların sonunda Muhammed Reşid Rıza, Kur’an’da (Yunus, 10/98) insanlara bir süre tanındığını belirtirken “onların doğal yaşam süresi”ne işaret eder.¹² Kur’ani terimle ifade edecek olursak, Yaratılış kanununa göre her şeyin belirlenmiş bir süresi vardır. Biyologlarca da belirlendiği gibi, her yaratığın ayrı yaşam süresine sahip olması bunun bir kanıtıdır. Örneğin fare üç yıl, inek otuz yıl, kaplumbağa ise yüz-yüz elli yıl yaşar. Nesnelerin etkisi veya gücü de rakamlarla verilir: Beygirgücü, volt, röntgen, sürat vs.¹³

İslam, bilimsel araştırmalara karşı değil, aksine onların teşvikçisidir. Müslümanlar yaşadıkları dünyayı incelemeye çok hevesli oldukları için, Yunan biliminin çok çok ötesine gitmişlerdir. Aristo, yaşadığımız dünyayı ve çevremizi bilimsel bir bakışla araştırmamız ve gözlemlememiz gerektiğinde ısrar etmiştir. Fakat Yunan “bilim”i büyük ölçüde teori ve spekülasyon tercih eden filozofların elindeydi. Sonuçta sonu gelmez diyaloglara sürüklenen aklın çıkardığı sonuçlar, çevresindeki realiteden daha önemli oluyordu.

Yunan karşılaştırması

Pek çok Yunan bilgini gözlemler yapmış ve bilime kalıcı katkılarda bulunmuştur. Geometriyi Mısır’dan, astronomiyi de Babil’den öğrenen ilk büyük Yunan bilimcisi Thales, dünyanın neden yapıldığını araştırmış ve ilk unsurun su olduğu sonucuna ulaşmıştı. Pithagoras, geometriye yaptığı katkılarının yanında, dünyanın düz değil yuvarlak olduğunu belirtmiştir. Demokritos’un koyduğu “madde, atom isimli küçük parçacıklardan oluşur” tanımı bugün bilimsel bir gerçek olarak kabul edilir. Aristo, gözleme verdiği önemle tam bir bilimsel yaklaşım sergilemiştir. Özellikle sınıflandırmaya odaklanmıştır. Öğrencilerinden biri olan Theophrastus, Aristo’nun 550 bitkiyi sınıflandırdığı bitkibilimi konusunda bir tez yazdığını belirtir.

¹² Age., s. 308.

¹³ Whinfield, *Masnavi-i Ma’navi*, s. 19-20.

Bununla birlikte, Yunanlıların çoğu, mitlerden ve efsanelerden oluşan dinlerine sıkı sıkıya bağlı oldukları için yeni bilimsel buluşları kabul etmeye yanaşmıyordu. Örneğin, güneşin “kırmızı ve sıcak bir plaka” olduğu efsanesine karşı çıkan bir filozof cezalandırılmıştır. Roberts’e göre, günümüzdeki bazı bilim insanları, “mantık yürüterek soyut sonuçlara ulaşmayı, doğanın gözlemlenmesine tercih eden” Yunan akılcılığının bilimsel ilerlemenin önünde engel olduğuna inanmaktadır.¹⁴ Roberts buna örnek olarak da Sisamlı Aristarchus’un, dünyanın güneşin etrafında döndüğü tezinin Aristocu fiziğe aykırı olduğu için reddedilişini gösterir.¹⁵

Müslümanlar özellikle, Yunanlı değil Romalı olan, o dönemin astronom ve matematikçisi Batlamyus’tan (Ptolemy) etkilenmiştir. O da dünyanın, evrenin merkezi olduğu teorisiyle meşhurdur. Kopernik, 13 asır sonra Batlamyus’un tezini çürüttüğünde, Kilise bir başka önemli bilim insanı Galileo dahil, onu destekleyen herkesi kovuşturmuştu.¹⁶

Batlamyus, kendi gözlemleriyle birlikte, önceki astronomların çalışmalarını kullanarak büyük eser derlemesi *Mathematika Syntaxis*’i (The Mathematical Collection) oluşturdu. Daha sonra *Ho Megas Astronomos* (The Great Astronomer) olarak değiştirilen ve astronomiye çok önemli katkılar sağlayan bu eser, eğer Müslümanlar olmasaydı büyük ihtimalle yok olup gidecekti. Bir ya da daha fazla nüshası İskenderiye Kütüphanesi’nde korunmuştur. Kütüphanenin geçirdiği ilk yangından sonra geriye kalan kitapların pek çoğu, bilginler tarafından kaldırılıp saklanmıştı. Batlamyus’un kitabının kalan tek nüshası da, korunmak üzere İran’ın Cündişapur bölgesine, bir manastırın kütüphanesine götürülmüştü. 8. yüzyılın ortalarına doğru Müslümanlar kütüphaneyi keşfettiklerinde, felsefe ve bilim alanında yazılmış sayısız Yunan eserleri yanında Batlamyus’un kitabını da ortaya çıkarmışlardı. Manastırı koruma görevini üstlenen Nasturilerin de yardımıyla bütün bu eserler Arapçaya çevrilmiştir. Sonuç olarak, Müslümanlar bu büyük astronomdan pek çok şey öğrenmişlerdir.

Batlamyus’un eseri, güneş sistemi ve evren hakkında yazılmıştır; 1022 yıldızı ve onların gökyüzündeki konumlarını anlatan bir katalogu içer-

14 Roberts, *History of the World*, s. 204.

15 Age., s. 205, 223.

16 Ronan, *Science: Its History*, s. 203. Kitap Türkçeye E. İhsanoğlu-F. Günergun tarafından (Tübitak Yayınları, 2003) çevrilmiştir.

mehtedir. Bu bilgi Müslümanların evren hakkındaki ufuklarını genişletmiş, uzay söz konusu olduğunda yıldızları teşhis etmelerine yardımcı olmuştur. Müslümanlar, *Ho Megas Astronomos* adlı eserden çok faydalanmışlar ve ona asıl ismi yerine, *megas* (büyük) kelimesinin anlamını da içeren ve Latincesi “daha üstün bir derece” (megiste) anlamına gelen Arapçalaştırılmış *el-Mecest* (The Majestic [Book]: Görkemli Kitap) adını vermişlerdir. Günümüzde Batı’da bile hâlâ kullanılan bu isim, Müslümanların Batlamyus’a ödedikleri bir borçtur.¹⁷

Bilim tarihçisi Colin A. Ronan, Batlamyus’dan sonra, 2. yüzyılda Yunan biliminin büyük ölçüde yerinde saydığına dikkat çeker.¹⁸ Batılı fizikçiler Müslüman astronomları, Batlamyus’a ve onun yermerkezli teorisine (geosantrizm)¹⁹ sıkı sıkıya bağlı olmakla, onun hatalarını görmezlikten gelmekle eleştirirler. Bu, astronomi alanında yapılan diğer önemli keşiflerin 20. ve 21. yüzyıl bakış açısıyla geç idrak edildiği bir anlayışın eleştirisidir. Zaten Kopernik güneşmerkezli teorisini oluşturduğunda, bunu kamuoyuyla paylaşmak konusunda isteksizdi; çünkü Kilise, İncil’e uygun olduğuna inandıkları yermerkezli teoriye katı bir şekilde bağlıydı. Kopernik’ten onlarca yıl sonra bile Hristiyanlar güneşin, evrenin merkezi olduğu fikrini reddetmekten vazgeçmiyordu. Öyle ki, bu fikri savunanları yakacak kadar ileri gidiyorlardı. Öte yandan Müslümanlar, 10. yüzyılda kesinlikle güneş merkezli teoriyi biliyorlardı; çünkü Biruni bundan bahsetmiştir.²⁰ İncil’den farklı olarak Kur’an, evren ya da dünya gerçekleriyle çelişmez. İlk Müslüman bilginler dünyanın yuvarlak olduğunu, Kur’an’da yapılan bir tanımlamayı yorumlayarak zaten kavramışlardı. Bu arada Avrupalılar Rönesans’a kadar, dünyanın düz olduğu düşüncesinde ısrar ederek bu olguyu kabul etmeyi reddetmiştir.

Müslüman bilginler, Batlamyus’a tepki göstermiş ve önemli araştırmalara imza atmışlardır. En önemli Müslüman astronomlardan biri sayılan Battani, Batlamyus’un ay ve diğer bazı gezegenlerin yörünge hesaplamalarında değişiklik yapmıştır.²¹ Battani, “Batlamyus’unkinden farklı olan”

17 Hodgson, *The Venture of Islam*, c. 1, s. 314-315; Asimov, *Science and Discovery*, s. 109.

18 Ronan, *age.*, s. 203.

19 Geosantrizm (Yermerkezcilik): Batlamyus’un dünyayı evrenin merkezi kabul eden görüşü. (ç.n.)

20 Seyyid Hüseyin Nasr, *Science and Civilization In Islam*, s. 148.

21 Timothy Ferris, *Coming of Age in the Milky Way*, s. 148.

bir formül bularak küresel trigonometriye önemli bir katkı sağlamıştır.²² Diğer Müslüman bilginler, Batlamyus'un teorilerini geliştirmiş ve "bazen de onu açıkça eleştirmişlerdir." Müslüman fizikçi İbn Heysem *Batlamyus'a Dair Şüpheler* adlı eserinde şöyle bir uyarıda bulunur: "Tanrı bilginleri hatasız yaratmamıştır." Bağdat'da, Moğol istilas ve yıkımından sonra bile astronomi ile ilgili yeni yıldız haritaları derlenmişti. Bunlar arasında Bağdat'ı yıkan Hülagü Han'ın yaptırdığı rasathanede çalışan Nasirüddin Tusi'nin yıldız haritası da bulunmaktadır. Doğudaki diğer Müslüman astronomlar da "Batlamyus'un eksiklerini gidermiştir."²³

İslam dünyasının öteki ucundaki Müslüman İspanya Batlamyus'u tamamen reddetmiş, hem Müslüman hem de Yahudi astronomlar Aristo'nun çalışmalarına yönelmiştir. Cabir bin Eflah, eserini tashih ettiği Batlamyus'u eleştirenlerin başında gelir.²⁴ Müslüman astronomlar, gözleme dayalı olarak ve başka gezegen sistemlerinin varlığını kabul ederek hazırladıkları takvimlerdeki yıldız haritalarına uyması için Batlamyus'un gezegen modelinde düzeltmeler yapmıştır.²⁵ Bu, Müslüman bilim insanlarını Batlamyus'a sıkı sıkıya bağlı olmakla eleştiren Timothy Ferris gibi fizikçilerin iddialarını çürütmektedir.²⁶

Müslüman fizikçilerin en ömenlisi İbn Heysem, Batlamyus'un gezegenlerin düzensiz hareket ettiği tezini reddetmiştir. Kurtubalı Müslüman bir astronom olan Bitruci, Batlamyus'un gezegen hareketleri ile ilgili açıklamalarının "matematiksel yorumlardan öteye geçemeyeceğini" belirtmiştir.²⁷ Hitti'ye göre Bitruci'nin katkısı, "Müslümanların Batlamyus karşıtı hareketinin zirve noktası" olması sebebiyle önemlidir.²⁸ Ayrıca pek bilinmeyen bir şey de, Müslümanların astronomi ve matematik hakkında Yunan kaynaklarından öğrendiklerinin daha fazlasını, başka kaynaklardan öğrendikleridir. Bu bilgilerin büyük kısmı Hindistan'dan gelmiştir. Hintli bir alim olan Manka, Halife Mansur'a ve diğer bilgin Müslümanla-

22 Hitti, *History of the Arabs*, s. 376.

23 Bernard Carra de Vaux, "Les sphères célestes selon Nasîr Edin-Attusi", Paul Tannery, *Recherches sur l'histoire de l'astronomie ancienne* içinde, Appendix VI, s. 337-367, 396.

24 Hitti, age., s. 572.

25 J. Casulleras ve J. Samsó (editörler), *From Baghdad to Barcelona: Studies in the Islamic Exact Science in Honour of Prof. Juan Vernet*, c. 1, s. 479.

26 Ferris, age., s. 43.

27 Ronan, age., s. 212, 217-218.

28 Hitti, age., s. 572.

ra, bir Hindu sistemine dayalı astronomiyle ilgili olan *Siddhanta* isimli eserini sunmuştur. Müslümanlar, Hintlilerden matematik ilmini de almıştır. Müslümanlar aslında, matematiğe "Hint bilimi" demiştir. Bir başka kaynak da İran'dı: Farsça bir metinde *Şahın Yıldız Haritası* olarak adlandırılan eser Arapçaya çevrilmiştir. Müslümanlar bu eseri tercih etmiş ve Müslüman İspanya'da da bunu referans almışlardır.

Abbasi ve Emevi dönemleri

Emeviler döneminde yapılan bilimsel katkıları değerlendirebilmek için elimizde yeterli kanıtlar yoktur. Bununla birlikte, İslam'ın ilk döneminde Araplar zaten bilimlerle (Yunanca tıp eserlerinin Cündişapur'da Süryaniceye çevrilmesi sayesinde özellikle tıpla) ilgileniyorlardı. Hz. Peygamber, "ilmi açıdan eğitilmiş ilk Arap tıp adamı" olan "kendisinden yaşça büyük çağdaşı" Haris b. Kelede'yi (öl. 670) tanıyordu. Müslümanlar ilme duydukları derin saygıyla, fetihleri sırasında Bizans ve Fars bilimsel kurumlarını korumuştur. Cündişapur, İslam dünyası için bir ilim merkezi olmuş ve buradaki bilginler, Emevilerin başkenti olan ve Emevi Halifeliği devrinde İslami ilmin temelini atıldığı Şam'a gitmişlerdir.²⁹

Emeviler döneminde bilimlerin durumu ne olursa olsun, yüzyıllar boyunca dünyaya egemen olan İslam ilmi hiç şüphesiz Abbasiler döneminde parlamıştır. Her çeşit ilim, Bağdat'ın kurucusu ve ikinci Abbasi halifesi Mansur döneminde ilk ivmesini kazanmıştır. Bazı tarihçilere göre bu şehrin kuruluşu, tamamıyla yeni bir toplumun başlangıcı olmuştur.

Sahip olduğu kültür ve bulunduğu dönem göz önünde bulundurulduğunda, bu başlangıç çok önemli bir başarıya ön ayak olmuştur. Hindistan, Bizans İmparatorluğu ve İran'dan gelen bilginler Müslümanlardan ilim öğrenmek için yalnızca Bağdat'da değil, Basra ve Kufe'de de bir araya geliyorlardı. Tüm bilimsel gereçler -müzakereler ve metinler- daha önce bilimde kullanılmayan bir dilde hazırlanıyordu. Her şey, yorumlanmadan önce Arapçaya çevrilmek zorundaydı. Böylece yeni terimler ortaya çıkıyor, daha da önemlisi yaratıcılık kapasitesi artıyordu.³⁰

Bilime katkıda bulunan bazı Müslümanların isimleri ya kayıt altına

²⁹ Age., s. 254, 572-573.

³⁰ Whinfield, age., s. 22.

alınmamış ya da kaybolmuştur. Müslümanlar henüz Yunan geometrisinden haberdar değilken bile, “Yunanlılarınkinden daha doğru” bir *pi* sayısıyla dairenin çevresini hesaplayabiliyorlardı.³¹

Astronomide, Müslüman bilim insanlarının isimlerinin Batılı isimlere benzetilerek ya da değiştirilerek ortadan kaldırıldığına ilişkin pek çok kanıt bulunmaktadır. Astronomi alanında bir otorite olan William J. Kaufmann, “Gökyüzündeki parlak yıldızların çoğu Arapça isimler taşır” der. Kaufmann buna, karanlık gökyüzünün en gözdesi olan Büyük Ayı’yı oluşturan yıldızların isimlerini örnek gösterir. Büyük Ayı’nın “en parlak yedi yıldızı” şunlardır: Alkaid, Mizar, Alioth, Megrez, Dubhe, Pheebe ve Marak. Latiniye edilen bu isimlerin Arapça asıllı olduğu bellidir; fazla değişmemişlerdir. Fakat neredeyse bütün öteki isimler tanınamaz hale gelmiştir. 850’den fazla yıldız, Müslümanların verdiği ismi taşıyordu; çoğu Latinize edilmiş ya da değiştirilmiştir. Örneğin Libra takım yıldızındaki en parlak yıldız olan ve yüzyıllar boyunca Müslümanların koyduğu Zebe el-Cenûbî (Güney Kiffa) ismiyle anılan yıldız bugün Alfa Libra diye bilinmektedir.³²

Abbasiler döneminin başlarında, çoğunlukla astronomi ve matematik alanında ufak da olsa ilerleme kaydedilen bilimsel faaliyetler yapıldığı konusunda kayıtlar vardır. Bu alanlara verilen önem anlaşılabilir bir şeydir. Çünkü o devirde İslam dünyası çok genişti; güney yarımkürede Atlantik’ten Pasifik’e kadar uzanıyordu. Mekke’nin hangi yönde kaldığı bilinmeli ve namaz saatleri her bölgeye göre ayarlanmalıydı. O yüzden bu hesaplamaların doğru olmasına yüzyıllar boyunca özen gösterilmiştir.

Bilimsel çalışmalar ivme kazanmış ve kütüphanelerin bu konuda büyük yaranı olmuştur. Halife Hakim’in Darü’l-Hikme’sinin bir parçası olan kütüphane, benzerlerini çok geride bırakmıştır. Çünkü bütün bilimler burada temsil edilmiştir. Çok sonraları Kahire’de, bilimin her alanına ait kitaplarla dolu kırk odadan oluşan başka bir kütüphane büyüklüğüyle meşhur olmuştur.

Hicretin ilk yüzyılında Müslümanlar, yeryüzünün en eski bilimsel aracı olduğuna inanılan Yunan usturlabını ortaya çıkarmıştır. Müslümanlar bu aracı, kendileriyle özdeşleşmesini sağlayacak derecede uzun süre kullandı. Usturlaptan bahsettiği bilinen ilk eser, 6. yüzyılın başlarında ya-

31 Watson, *Agricultural Innovation*, s. 65.

32 William J. Kaufmann III, *Universe*, s. 140-143.

şayan Yunan filozof Simplicius'unkidir. Usturlap hakkında doğru bir tanımlama getiren başka bir eser de, aynı yıllarda John Philoponus tarafından yazılmıştır. Yaklaşık otuz yıl sonra, Süryani bir piskopos olan Seberus Sebokht, Yunan kaynaklarına dayanan bilimsel bir inceleme hazırlamıştır.

Batılı bilim insanları, Philoponus'un tarif ettiği usturlabın astronomlar tarafından bin yıldan uzun süre kullanıldığına inanır. Öte yandan İslam kaynakları, Ronan'ın da işaret ettiği gibi, "kesin olarak bir Arap sistemi olan irtifa ve azimutu kullanarak göksel konumların ölçümü" dahil, Müslümanların gerçekleştirdiği gelişmeleri anlatır. Ronan, "azimut" kelimesinin Arapça asıllı olduğuna dikkati çeker. Ebu Mansur el-Harizmi, usturlaptan daha çok verim alınabilmesine yönelik başka bir girişimi nakleder. Yaklaşık yüz yıl sonra Ali ibn Halef ve daha sonraları Batı'da Azerquiel olarak tanınan İbn Yunus başka katkılarda bulunmuşlardır.³³

İbrahim el-Fezari (öl. 796 ya da 806), usturlap yapan ilk Müslümandır. Yüz yıl sonra Hamid b. Ali ve Ali b. Musa en iyi usturlap yapan isimler olarak ün kazanmışlardır. Zerkali (1028-1087), daha sonra Latince *saphaca arzechelis* adı verilen (Batı'da *azafea* olarak bilinen *sefihe* adlı) gelişmiş bir usturlap icat etmiştir. Ayrıca Biruni, İranlı bir astronom ve matematikçi olan Ebu Said el-Siczi (945-1020) tarafından güneş merkezli teoriye dayanan bir usturlap yapıldığından bahseder.

Usturlap Müslümanların astronomi çalışmalarında kullandıkları en karmaşık araçtır. Doğrusal, küresel, mekanik usturlaplarla, usturlap saatleri olarak bilinen çeşitli biçimlerini geliştirmişlerdir. Bunların yanında kadrant, halkalı usturlap, diyopter, pusula, güneş saati ve ekvatoryum gibi araçlar da Müslümanlarca icat edilmiştir.³⁴

Simya

İslam'ın ortaya çıkışının üzerinden daha bir buçuk asır geçmeden Müslüman biliminin doğuşu gerçekleşti. Bu süreçte Cabir b. Hayyan'ın (öl. 803) ismi öne çıkmaktadır. Sabii olmasına rağmen, Müslüman dünyasının bir parçası ve Bağdat'daki Müslüman alim ve bilim insanları topluluğunun bir üyesiydi. Batı'da *Simyacı Cabir* olarak bilinir.³⁵

33 Ronan, age., s. 236-237.

34 J. Casulleras ve J. Samso, age., s. 475-476.

35 Sarton, age., c. 1, s. 520.

Cabir, felsefi açıdan gerçek bir simyacı (Arapça *el-kimya*'dan) idi. Çünkü en çok "ruhun arındırılması" ile ilgileniyordu.³⁶ Simyadaki en popüler inanç, sıradan metallerin altına dönüştürülebileceğidir. Metafizığe dayanan bu spekülatif felsefe, *Britannica Ansiklopedisi*'nde "insan ile evrenin ilişkisini keşfetmek ve bu ilişkiyi kendi yararı için kullanmak" şeklinde tanımlanır.³⁷

Bununlabirliktesimya aynı zamanda kimya ilminin başlangıcıdır; "kimya" kelimesi, "simya"dan gelmektedir. Simya, Ronan'ın ifadesiyle, "metaller ve minerallerin özenle araştırılmasını teşvik etmiştir."³⁸ Cabir, simya üzerine yazdığı ve açıkça felsefesini ortaya koyduğu kitaplarıyla tanınmıştır. Bunun yanında o, bilim insanına dönüşen bir simyacı için mükemmel bir örnektir, çünkü Yunanlıların simya alanındaki düşünce ve yöntemlerini düzeltmiştir. Yunanlılar tüm metallerin aynı olduğunu ve bu yüzden her birinin istenilen bir başka şeye dönüştürülebileceğine inanıyordu. Yunanlıların yöntemi sonsuz tartışma ve tezlerden oluşuyordu. Cabir, içinde metaller ve diğer kimyasal maddelerle deneyler yaptığı bir laboratuara sahipti. Bu yüzden modern kimyanın başlıca kurucularından sayılmaktadır. Onun Laboratuvar uygulamaları hakkında yaptığı açıklamalar, deneysel kimya çalışmalarının ses getiren kanıtlarıdır.³⁹ Cabir'in, uygulamaları konusunda yaptığı açıklamalar arasında, kimyasal bileşiklerin saflaştırılması, metallerin arıtılması, çelik ve diğer çeşitli kimyasal maddelerin hazırlanması, kumaş ve deri boyaması ve asit yapımı bulunmaktadır. O zamanlar bilinen en güçlü asit, sirkeydi. Cabir sirkeyi damıtmak suretiyle daha güçlü bir asetik asit üretmiştir. Bu başarı genel anlamda dikkate değer bir gelişme olmuştur, çünkü bu buluşa kadar kimyasal değişim yalnızca ısıyla sağlanabiliyordu. Daha güçlü bir asit, kimyasal değişim meydana getirmekte farklı bir yöntem sağlamıştır. Cabir, bilimsel yöntemle bağlılık konusunda çok titizdi. Örneğin, metalleri üç türe ayırmıştır: Uçucu "ruhlar", biçimlenebilir metaller ve biçimlenemeyen maddeler. Cabir, her şeyden önce mükemmel bir pratisyendir.⁴⁰

Cabir'in çalışmalarında kullandığı Arapça teknik terimler Avrupa dil-

36 Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 203.

37 *Britannica Ansiklopedisi*, c. 1, s. 208.

38 Ronan, *age*, s. 237.

39 *Age*, s. 239.

40 Asimov, *Science and Discovery*, s. 69.

lerine olduğu gibi aktarılmıştır. Bunlardan bazıları: Alkali, antimon, im-bik (damıtma tasının üst kısmı), ludal (alt kısım), kırmızı zırnık (realgar) ve günümüz İngilizcesinde kullanılmayan “tutya” (çinko oksit). Cabir büyük olasılıkla, Yunanlıların varlığından haberdar olmadığı ve ilk kez kendisinin söz ettiği yeni bir kimyasal madde olan amonyak tuzunu (ni-şadır) keşfetmiştir. Cabir, simyacılar için çözülmesi en zor problem olan, tüm hastalıkları tedavi eden ve yaşam süresini uzatan bir maddenin var olma olasılığını ortaya çıkarmıştır. Çünkü böyle bir madde üretmek için yapılan deneylerde (daha sonra Arapça *el-iksir*’den türetilen *elixir* olarak isimlendirilen) bir tür kuru toza ihtiyaç duyuluyordu.⁴¹

Cabir’in kitapları simya ve kimya alanında uzun süre en önemli eserler olmuştur. 16. yüzyılda İtalyan ve Alman bilim insanları bu alanlarda üstünlüğü ele geçirmeye başlayana kadar da Avrupa’da benzerleri yazılmamıştır. Bundan sonra da Cabir’in Latinize edilmiş ismi “Geber”, Avrupa’daki ününü korumaya devam etmiştir. Cabir’in ismi öylesine meşhur ve muteber olmuştur ki, ölümünden neş asır sonra, sülfürik asidi bulan meçhul bir bilim insanı, hemen kabul edilmesi için bunun Cabir’in keşfi olduğunu söylemiştir.⁴²

Meyerhof’a göre “Cabir’in etkisi, Avrupa’daki simya ve kimya tarihinin seyri takip edilerek anlaşılabilir.”⁴³ Onun simya (ve dolayısıyla kimya) alanındaki çalışmalarının Avrupa’da bilinmesi yine başka bir Müslüman alim sayesinde olmuştur. Cabir’den bir asır sonra doğan bu kişi, Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya el-Razi’dir (H. 254-313 veya 323/M. 854-925veya 935) ve Batı’da *Rhazes* ya da *Rasis* olarak bilinir. Razi, Ortaçağın en büyük doktorlarından biri olması dolayısıyla muhtemelen Cabir’den çok daha ünlüydü. Belki de bunun nedeni, Sarton’un deyişiyle “gerçek bir kimyager” olmasıydı. O ayrıca kimya ile ilgili, içlerinde kimyasal cihazları tarif ettiği ve ayrıca mineral maddeleri sınıflandırmaya çalıştığı kitaplar yazdı. En az bunlar kadar önemli olan başka bir şey de, kimya hakkında bildiklerini doktorluğunda da uygulamaya çalışmış olmasıdır.⁴⁴ Bu bilim alanındaki başlıca çalışması *Kitâbu l-Esrâr* (Sırlar Kitabı), “seçkin çevirmen” Cremonalı Gerard tarafından 1187 dolaylarında Latinceye tercüme edildi ve “yerini 13. yüz-

41 Ronan, age., s. 239.

42 Asimov, age., s. 87.

43 Max Meyerhof, *Le monde islamique*, s. 327.

44 Sarton, age., c. 1, s. 586.

yılda Cabir'in çalışmalarına bırakıncaya kadar kimya alanında en önemli başvuru kaynağı" olarak kaldı. Roger Bacon bu eserden alıntı yapmıştır.⁴⁵ Razi, "tecrübeyle doğruluğu kanıtlanabilen" konular üzerinde çalışmakta ısrar etmesi nedeniyle, gerçek bir bilim insanıydı.⁴⁶

Müslümanlar kimya alanındaki çalışmalarını, belirli bir disiplin içerisinde olmasa da, yüzyıllar boyunca devam ettirdiler. Hastalıkların tedavisine büyük önem vererek kimya alanındaki araştırmalarını, farmakolojinin bir bölümü olarak sürdürdüler. Bu durum, İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıb* (Tıp Kanunu) ve *Kitabu'ş-Şifâ* (Şifa Kitabı) gibi, Ortaçağın en seçkin tıp kitaplarında açıkça görülmektedir. Bu eserlerde İbn Sina, mineraleri sınıflandırmış ve nasıl oluştuklarına ilişkin tahminlerde bulunmuştur.⁴⁷ Tıbbın bir kolu olan farmakoloji daha ayrıntılı bir şekilde onuncu bölümde ele alınmıştır. Orada ele alınan diğer bir alan olan botanik de, doğa bilimi olarak görülmek yerine, bir tıp ilmi olması açısından önemli bulunuyordu.

Matematik ve astronomi

Sarton, meşhur matematikçi Muhammed b. Musa el-Harizmi'yi 9. yüzyılın ilk yarısının temsilcisi olarak görür. *Algoritma* kelimesi, onun isminden gelmektedir.⁴⁸ Algoritma, özellikle bilgisayarın temelini oluşturması bakımından büyük faydalar sağlamıştır; Ferris'in ifadesiyle, "tüm bilgisayarlar birer algoritmadır."⁴⁹ Sarton'a göre Harizmi, "matematiksel düşünce alanında bütün Ortaçağ yazarlarından daha etkili olmuştur."⁵⁰ Onun cebir (Arapça *el-cebr*) tanımı, matematiğin bu dalına adını vermiştir. Harizmi ayrıca, cebiri geometriden ayıran kişidir.

Onun matematik alanına yaptığı diğer katkılar arasında geometrik çözümler, açı hesaplamaları ve trigonometrik tablolar da bulunmaktadır. Bathlı Adelard bu tabloları Rönesans'dan daha önce, 1126 yılında Latinceye çevirmiştir. Astronomiyle ilgili olan ve Sarton'a göre "Müslümanların

45 Hitti, age., s. 366.

46 Ronan, age., s. 238.

47 Age.

48 Sarton, age., c. 1, s. 563.

49 Ferris, age., 388.

50 Sarton, age., c. 1, s. 563.

yaptığı ilk tablo ve çizelgeler”i içeren kitabı da aynı zamanlarda tercüme edilmiştir. Harizmi, aynı zamanda bir astronomdur.⁵¹

Harizmi’nin izleyicilerinden matematikçi ve astronom olan Sabit b. Kurra, Müslüman olmamasına rağmen Halife Me’mun’un Bağdat’daki akademisinin bir üyesiydi. Merkezinde bir önceki halifenin yaptırdığı felsefe ve tıp okulu bulunan Harran’daki bir Helenistik gruba mensuptu. Sabit b. Kurra mensup olduğu Sabiiler grubuna imtiyazlar kazandırmıştır, çünkü ilahi vahye dayalı bir din olması hasebiyle Sabiiler de İslam’ın altında kabul ediliyordu.

Sabit b. Kurra’nın yaptığı katkılar arasında, gelişmiş çeviri çalışmaları örnekleri olarak geometri, mekanik ve irrasyonel sayılar hakkında yaptığı önerme ve varsayımlara getirdiği değerli yorumları ve yeni tezleri de içeren Öklid çevirileri bulunmaktadır. Güneş saatindeki gölgeler hakkında bilinen ilk yazılmış kitap ona aittir. Diferansiyel hakkında yazdığı kitap Latinceye tercüme edilmiştir. Olduğu gibi kayıt altına aldığı astronomi alanındaki incelemelerinde, güneşin açısı ve güneş yılının süresini belirlemek için gösterdiği çaba önemlidir.⁵² Sabit b. Kurra’nın İslam bilim tarihi-ne bıraktığı miras, hepsi de seçkin birer bilim insanı ve çevirmen olan oğlu ve öğrencisi Sinan, torunları Sabit ile İbrahim ve torununun oğlu Ebu’l-Ferec’dir.

Astronomların çabaları sayesinde gökyüzü hakkında elde edilen güvenilir bilgiler, gidecekleri rotayı belirlemek ve zamanı hesaplayabilmek için takım yıldızlarının konumlarını ve parlak yıldızların hareketlerini bilme ihtiyacı duyan gezginler için devrim niteliğinde olmuştur. Ay, Arapların yaşamında çok önemli bir rol oynuyordu ve ay takvimi onlar için son derece önemliydi. Araplar yıldız kümelerini yirmi sekiz gruba ayırmıştır. Ayın bu yıldızlar karşısındaki konumu, mevsimlerin belirlenmesini sağlamıştır. Belirli yıldızların her yıl doğdukları dönemler de zirai takvimi belirlemiştir.⁵³

Müslüman matematikçilerin en büyüklerinden biri sayılmasına rağmen, Batılılar tarafından yazılan bilim tarihlerinde sözü çok az edilen bir başka önemli matematikçi/astronom da Ebu’l-Vefa el-Buzcani’dir (940-

51 Age., s. 666, 1022.

52 Carra de Vaux, agm., s. 388.

53 Ahmed, *Discovering Islam*, s. 346-238.

998).⁵⁴ Matematiğe yaptığı en önemli katkı, geometrik çizimler ve trigonometri alanında olmuştur. O zamanın trigonometrisi, onu “yegane kuramsal sanat” kabul eden Yunanlılardan kalmaydı.⁵⁵ Öte yandan, Carra de Vaux’ya göre Müslümanlar “hiç şüphesiz, kelimenin tam anlamıyla Yunanlıların habersiz olduğu, düzlem geometrisi ve küresel geometrinin mucitleridir.”⁵⁶

Ebu'l-Vefa'nın başarıları, burada anlatılamayacak derecede teknik konulardır. Geometri alanındaki çalışmaları, parabol ve parabolit hacmiyle ilgilidir. Çok düzlemli şekillerle ilgili olanı dahil, pek çok geometri problemini çözmüştür. Trigonometriye sekant ve tanjant kavramlarını kazandırmıştır. Çinli Kuo Shou-Ching'in düzlemsel trigonometri hakkında yaptığı çalışmalar çok büyük ihtimalle Ebu'l-Vefa'dan alınmıştır.⁵⁷

Ebu'l-Vefa, Batlamyus'un *Elmecisti* adlı kitabının yeni bir Arapça çevirisi üzerine çalışmıştır. Daha önceki çeviri tatmin edici bulunmadığı için, Ebu'l-Vefa çeviriyi geliştirmiştir. Matematik ve astronomi sayesinde Benu Musa kardeşler dünyanın çevresini belirlemeleyi sağlamıştır. Kutup Yıldızı'nın rakımını belirlemiş, kuzey ve güney yönlerinden hesaplamış ve trigonometriyi kullanarak 24.000 mildeki “gerçek figürüne” ulaşmışlardır. James ve Thorpe, Benu Musa kardeşlerin “Ortaçağ İslam dünyasında yüksek mühendislik alanında sıra dışı yeniliklerin öncüleri” olduğunu belirtir.⁵⁸

Doğu'da ve Batı'da çok iyi tanınan, aynı zamanda bir şair olan büyük matematikçi ve astronomlardan biri de Ömer Hayyam'dır (1048-1131). Yaşadığı dönemin en iyi eğitimini almış ve medresede (daha sonra Selçukluların büyük veziri olacak) Nizamülmülk ile tanışmıştır. Hayyam şiire yoğunlaşmayı seçmesine rağmen, dostu Nizamülmülk ve Selçuklu sultanının davetini kabul ederek İsfahan'daki rasathanenin yönetim görevini üstlenmiştir. Bilimsel olarak matematik ve astronomi ile ilgisini sürdürmüştür. Nispeten az bilinen bir diğer yönü de hekimliğidir.

Ömer Hayyam'ın rasathanedeki görevlerinden biri de sarayın astrologluğunu yapmaktır. Bu işi isteksizce yapıyordu, çünkü astrolojiye inanmıyordu. Onun üzü, matematik ve astronomi alanında yaptığı önemli çalış-

54 Sarton, age., c. 1, s. 666.

55 Ronan, age., s. 225.

56 Carra de Vaux, agm., s. 388.

57 Sarton, age., c. 1, s. 666, 1022.

58 James & Thorpe, *Ancient Inventions*, s. 63.

malardan, örneğin sadece Yunanlıları değil, Harizmi'yi de çok geride bırakan cebir kitabından kaynaklanmaktadır. Ömer Hayyam'ın, Harizmi'nin cebirle ilgili çalışmalarına eklediği yenilikler arasında, üçüncü dereceden denklemler (Harizmi yalnızca ikinci dereceden denklemlerle uğraşıyordu), denklemlerin sınıflandırılması, ikinci ve üçüncü dereceden denklemlerin konik kesitler ile çözümleri bulunmaktadır. Meyerhof, onun üçüncü dereceden denklemler hakkında bulduğu çözüm yöntemlerinin "matematikğin bu dalında yeni bir aşama" olduğunu belirtir.⁵⁹ Hayyam'ın matematik alanındaki eserlerinin asıllarının kaybolduğuna ve mevcut olanların sadece çevirileri olduğuna inanılmaktaydı. Bu eserler İran'da yakın zamanlarda ortaya çıkarılmış ve yayınlanmıştır. Nizamülmülk, Hayyam ve Abdurrahman Hazini'den, İran güneş takvimini geliştirecek matematikçi ve astronomlardan oluşan bir grup kurmalarını istemiştir. Hayyam öylesine başarılı olmuştur ki, onun hazırladığı takvim, Miladi takvimden çok daha eksiksiz olmuştur.⁶⁰ Ronan'a göre, Hayyam'ın takvimi "beş bin yılın yalnızca bir gününde yanılma payına sahip olabilir."⁶¹ Müslümanlar mekanik takvimler icat etmiştir; bunlardan bazıları karmaşık dişlilerden oluşturulmuştur. James ve Thorpe, Ebu Said el-Siczi'nin tasarladığı, "ayın evrelerini ve burçların işaretlerine göre güneşin hareketlerini kayıt altına alan" çarklı takvimi olağanüstü bir örnek olarak gösterir.⁶²

O günlerde matematik ve astronomi bir bütün olarak algılanır ve bunlar üzerinde birlikte çalışılırdı. Harizmi'nin çağdaşları arasında seçkin matematikçi ve astronomlar ile her iki alanda da uzman olan şahsiyetler bulunmaktaydı. Bu alanlarda önemli katkıları bulunan isimler şunlardır: Farisi-Yahudi asıllı bir astronom ve hekim olan Ali b. Rabban el-Taberi (838-870), Batlamyus'un *Elmecisti*'sini Arapçaya ilk kez çeviren kişidir. Mervli astronom Habeş el-Hasib (öl. 870), rakım aracılığıyla zamanın hesaplanması yöntemini ilk kez tasarlayan isimdir. 9. yüzyılın en parlak astronomu ise Fergani'dir. Batı'da *Elements of Astronomy* (Astronomi Öğeleri) olarak bilinen kitabının orijinal ismi *Göksel Hareketler ve Yıldızlar Bilimi*'dir. 12. yüzyılda Latinceye çevrilen eser, sonraki üç asır boyunca tüm dünyada büyük etki uyandırmıştır.

59 Meyerhof, age., s. 393.

60 Glasse, age., s. 224.

61 Ronan, age., s. 227.

62 James & Thorpe, age., s. 123.

Müslüman İspanya'da astronomi alanında yapılan önemli çalışmalar, özellikle de hazırlanan astronomi tabloları Batı'ya intikal etmiştir. Yazdığı veciz evrensel tarih eseriyle ünlü olan tarihçi İbn Sa'id, aynı zamanda çok iyi bir uzay gözlemcisiydi. Kendisine ve başkalarına ait sayısız incelemeyi derlediği eseri, Zerkali (1028-1087) tarafından yeni çizelgeler oluşturmak için kullanılmıştır. Zerkali'nin bu çalışması daha sonra *Toledo Çizelgeleri* olarak ünlenmiş ve Batı Avrupa'da güvenilir bir kaynak olmuştur. Zerkali bu çizelgeleri karmaşık trigonometri görüşleriyle birlikte sunmuştur. Mecriti (öl. 1007) ile birlikte Endülüs'ün en önde gelen bilim insanlarından biri olmuştur.⁶³

Batı, dünyanın yuvarlak olduğunu Müslüman İspanya'dan öğrenmiştir. Hitti, Müslümanların bu gerçeğin unutulmamasını sağladığını ve Valencialı Balansi'yi (öl. 823) bu doktrinin "temsalcisi" olarak belirlediklerini yazar. Bu bilgi ilk kez 1410'da basılan Latince bir yayında yer almıştır. Hitti, Kolomb'un bu çalışmadan dünyanın en azından üst kısmının yuvarlak olduğunu öğrendiğini de ekler.⁶⁴

Müslüman bilim insanlarını uzmanlık alanlarına göre sınıflandırmak zordur. "Müslüman Kişi" ruhuna sadık kalarak yalnızca bilimde değil, diğer alanlarda da ilerlemişlerdir. Bahis konusu olan dönemden bir diğer örnek de Kindi (801-873)'dir. O, pek çok Müslüman alim gibi bilge bir kişiydi. Kendisine "Arapların Filozofu" unvanını kazandıran çalışmalarının pek çoğu felsefeyle ilgiliydi. Kindi ayrıca matematik, fizik, farmakoloji ve coğrafya ile ilgili kitaplar da yazmıştır. Sarton'a göre geometri ve fizyolojik optik alanında yazdığı kitaplar, diğerleri arasında Roger Bacon ve Witelo'yu da etkilemiştir. Onun Arap müziği hakkındaki bilimsel incelemesi, bu alanda günümüze ulaşan ilk çalışmadır. Kindi ayrıca olağanüstü bir fizikçiydi.⁶⁵

Kindi, İslam tarihinde fizikten bahsedildiğinde en sık adı geçen kişidir. 265 eseri arasında, yalnızca fizikle ilgili 33 tezi, ayrıca meteoroloji, özgül ağırlık, gelgitler, optik, müzik ve özellikle ışığın yansıması ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır. Bunlar arasında en ünlüsü *On Optik* (Optik Üzerine) adlı eseridir. Bu eserin elimizde kalan nüshası, yalnız-

63 Sarton, age., c. 1, s. 740.

64 Hitti, age., s. 570.

65 Sarton, age., c. 1, s. 559.

ca Kindi'nin diğer pek çok eserini de tercüme eden Cremonalı Gerard'ın yaptığı Latince çeviridir. *Optik Üzerine*, Batı'da Roger Bacon, Witelo, John Pecham ve diğer bilim insanlarını etkilemiştir. Bu arada Kindi'nin, altının yalnızca madenden çıkarılabileceğini ve laboratuarda başka metallerin dönüştürülmesiyle elde edilemeyeceğini ısrarla dile getiren kişiler arasında olduğunu unutmamalıyız.⁶⁶

Müslümanların fizik alanına en büyük katkısı, Batı'da *Alhazen* olarak tanınan Ebu Ali el-Hasan ibn el-Heysem'in (965–1039) eseridir. Colin Ronan, İbn Heysem'i "en büyük Müslüman fizikçi" diye nitelendirir.⁶⁷ Meyerhof ise ondan "optik alanında İslam biliminin medar-ı iftihar"ı diye söz eder ve "Öklid ile Batlamyus'u (matematik yetenekleri açısından) gölgede bırakmıştır" der.⁶⁸ Bir biyografide tıp, optik, matematik, fizik ve felsefe alanında ona ait yaklaşık 200 çalışma listelenmiştir.

İbn Heysem, doğduğu şehir olan Basra'da ve Bağdat'da hekimlik yapmıştır. Bir süre sonra diğer bilimsel alanlara da ilgi duymaya başlamıştır. Kariyerinin başlarında, Kahire'de Fatımi halifesi Hakim tarafından, neredeyse hiçbir bilgisinin olmadığı bir alanda, Nil'in her yıl neden olduğu su taşkınlarının kontrol edilmesi görevini almış, fakat başarısız olmuştur.

İbn Heysem, ışığın doğasını ve insan gözünü ciddi olarak gözlemlemeye başladığında dehasını göstermiştir. Kendini, ışığın değişik nesneler üzerindeki hareketlerini, ortaya çıkan renkleri, günün farklı vakitlerinde ışığın değişmelerini, havada ve suda yaptığı yansıma ve uğradığı kırılmaları gözlemlemeye vermiş ve doğal bir olayın nasıl görsel bir illüzyona dönüştüğünü ilgiyle izlemiştir. Bununla birlikte, keşiflerin ortaya çıkması yalnızca gözlemle değil, Müslüman bilim insanları arasında ortak uygulamalar haline gelen deneylerle gerçekleşmiştir.

İbn Heysem'in araştırmaları, Öklid ve Batlamyus'un, gözün baktığı nesneye optik ışınlar gönderdiğini, bu ışınların nesnenin şekline bürünüp geri döndüğünü ve böylece görmenin gerçekleştiğini öne süren teorilerinin yanlışlığını ortaya koymuştur. O görmenin, nesnelerden çıkan ışınların göze ulaşmasıyla gerçekleştiğini ispatlamıştır. Bunu Leonardo da Vinci'nin keşfettiği doğru değildir. Sonuç olarak, John William Draper'in

66 Age., s. 559-560.

67 Ronan, age., s. 277.

68 Meyerhof, age., s. 229.

ifadesiyle İbn Heysem, “Yunanlılardan kalan görme ile ilgili yanlış bilgileri düzeltten ilk kişi”dir.⁶⁹ Heysem’in bu konuda sürdürdüğü deneyler, görüntülerin retinaya kaydedildiğini ve göz sinirleri tarafından beyne aktarıldığını ortaya çıkarmıştır.

İbn Heysem gözlemlerinin kapsamını genişletmiş ve ışığın yeryüzüne düşüşünde atmosferin etkisini araştırmış ve atmosfer ne kadar yoğunsa, ışığa etkisinin de o kadar büyük olduğunu ortaya koymuştur. Dahası, atmosfer görsel bir yanılsama meydana getiriyordu. Örneğin yıldızların konumu zirvedeyken asıl yerlerinde olduğundan daha yakın görünüyordu. Yıldız ışıkları ve gökkuşağı konusunda deneyler yaptı. İbn Heysem’in optik konusunda yaptığı başlıca çalışması, aslı günümüze ulaşmayan *Kitâbu l-Menâzır* Latinceye tercüme edilmiş ve 1572’de yayınlanmıştır. Eser Ortaçağda optik alanındaki gelişmeleri ve Witelo, Roger Bacon, Leonardo da Vinci ve Johann Kepler gibi bilim insanlarını etkilemiştir. Gökkuşağı, hale ve tutulmanın meydana geliş sebepleri üzerine tezleri bulunmaktadır. Tutulma meydana geldiği sırada güneşe doğrudan bakmak istemediği için, kepengine küçük bir delik açarak pencerenin karşısındaki duvarda oluşan görüntüyü izledi. İcadın ona ait olup olmadığı kesin olmasa da, kayıtlara geçen ilk karanlık oda tarifi ona aittir.⁷⁰

İbn Heysem’in en önemli eserlerinden birisi *On the Burning Glass* (Büyüteç Hakkında)’dır. Meyerhof’a göre bu eser, “görüntülerde odaklama, büyütme ve ters çevirme konusunda derin ve doğru bir analiz getirmiş ve renklerin oluşumunu deneylerle ortaya koymuştur.” Onun sunduğu görüntüyü büyüten mercekler teorisi, İtalya’da ancak üç asır sonra yapılabilmektedir.⁷¹

Biruni’nin bilime yaptığı katkıların çoğu, sıkça belirttiğimiz gibi pek fazla bilinmez. Jeolojiyle ilgili çalışması buna bir örnektir. Zaman döngüsü hakkında Hint kaynaklarından öğrendikleri onu jeoloji tarihini araştırmaya yöneltmiştir. Özgül ağırlıkları tespit etmekte ulaştığı kesinlik, kendi döneminde son derece dikkat çekicidir. Astronomi hakkında yazdıkları, bizzat ürettiği araçlarla yaptığı deneylere dayanmaktadır. Biruni ayrıca farmakoloji, botanik, yerçekimi, yerbilimi, fizik ve matematikle ilgili makaleler yazmıştır.

69 Ahmed, age., s. 230.

70 Hitti, age., s. 629.

71 Meyerhof, age., s. 335.

Müslüman bilim insanları, mütevazı bir şekilde yaşamlarını çok faydalı çeviriler ve (Müslüman olsun olmasın) başkalarının bilgilerinden de yararlanıp daha önceki buluşların ve yeni keşiflerin bütünleşmesinden oluşan kitaplar yazarak kendilerini İslam biliminin ilerlemesine adanmışlardır. Bu kitapların çoğunluğu Latinceye tercüme edilmiştir.

Bu usta bilginlerden biri de Nasirüddin Tusî'dir (1201-1274). İlginç olan şey, Müslüman ülkelerin görülmemiş derecede büyük yıkıma uğradığı Moğol istilasının hüküm sürdüğü sıkıntılı dönemde yaşamış olmasıdır. Fakat Nasirüddin için Moğol Hanı Hülagü, bir hayat kurtarıcı olmuştur. Nasirüddin bir astrolog olarak şöret bulmuş ve bu özelliğiyle Haşhaşilerin⁷² dikkatini çekmiştir. Yöneticilerinden biri onu yakalatarak Kafkas Dağları'ndaki kalelerinden, Alamut Kalesi'ne göndermiştir. Burası iki asır boyunca, Hülagü'nün ele geçirdiği tarihe kadar aşılması en güç kale özelliğini korumuştur.⁷³ Nasirüddin'in kale hakkında Moğollara istihbarat sağlamış olması muhtemeldir. Hülagü tarafından azad edilen Nasirüddin, onun güvenilir danışmanı olmuş ve ölene kadar Moğollarla birlikte yaşamıştır.

Nasirüddin, astronomi konusundaki üstün bilgisi sayesinde, Hülagü tarafından Meraga Rasathanesi'ni kurmakla görevlendirilmiştir. Bu rasathane çok geçmeden seçkin kütüphanesi, astronomları ve en iyi bilimsel araçlarıyla dünya çapında üne kavuşmuştur. Müslümanlar alet yapımında son derece titizdiler. Özellikle de ekvatorial-halkalı küre gibi özel aletler de mevcuttu. En yaygın olarak kullanılanı derece ve dakikaların işaretli olduğu beş oval halkadan oluşan bir setti. Bu aletler de, Avrupalıların kendi imalatlarını başlatmak için model aldıkları araçlardandır. Örneğin, Kastilyalı Alfonso, en iyi küresel usturlabı elde etmek için Rönesans sırasında "Batlamyus'un eliptiğini yeniden yapmak" isteyen Regiomontanus⁷⁴ gibi bütün bu aletleri kullanmıştır.⁷⁵

72 Haşhaşiler: Hasan Sabbah tarafından Selçuklulardan intikam almak için 1080'de kurulan, 15. yüzyıla kadar faaliyetlerini sürdüren ve suikastı bir yaptırım aracı olarak kullanan terörist grup. (ç.n.)

73 İran sınırları içerisinde bulunan Kazvin şehri sınırları içerisinde bulunmaktadır. Alamut Devleti'nin merkezi olarak sarp dağların tepesine yaptırılan bir kaledir. İddialara göre burası, Hasan Sabbah'ın fedailerine cennet vaad ederek kendi öğretisini yaydığı mekandır. Dünya üzerinde suikast kavramının ilk ortaya atıldığı yerdir. (ç.n.)

74 J. Müller von Königsburg (1436-1476): Latince "Regiomontanus" ismiyle tanınan Alman matematikçi, astronom, astrolog, çevirmen ve alet yapımcısı.

75 Carra de Vaux, age., s. 396.

Nasirüddin için rasathane, kendi değerini kanıtlamak için bir araçtı ve sonuçta astronomi alanında değerli katkılar yapmasını ve tanınmasını sağladı. On iki yılını yeni bir gezegenler tablosu olan "İlhani Çizelgeler"ini⁷⁶ hazırlamakla geçirdi. Ayrıca devrinde astronomiyle ilgili mevcut bütün bilgileri içeren kapsamlı bir eser üzerinde uzun süre çalıştı. Kısaca *Tezkire* (tam adı *Tezkîre fi İlmi'l-Hey'e*) olarak bilinen bu kitabın Türkçe dahil pek çok Doğu ve Batı diline tercüme edilmiş ve hakkında pek çok yorum yapılmış olması, onun önemini kanıtlamaktadır. Nasirüddin, Batlamyus eleştirisinde samimidir ve *Elmecisti* adlı eserinde yaptığı pek çok düzeltme, Kopernik devriminin yolunu açmıştır.⁷⁷

Nasirüddin, matematik ve özellikle de geometri ve trigonometri alanında faydalı çalışmalar yapmıştır. Yine kendi döneminde matematikle ilgili bilinen tüm bilgileri içeren, dördü İslam dönemini ele alan on altı ciltlik başka geniş kapsamlı bir eser daha meydana getirmiştir. Dörtgenler hakkında hazırladığı kitabı ise küresel trigonometri alanında çok saygın bir eserdir.⁷⁸

Nasirüddin optik hakkında üç, müzikle ilgili iki, tıp alanında bir ve mantık ilmiyle ilgili iki tez yazmış, ayrıca mineralbilim, coğrafya, jeodezi, felsefe, ilahiyat ve ahlak üzerine de çalışmalar yapmıştır. Sonuç olarak gerçek bir bilge ve bilime büyük katkılarda bulunan bir büyük şahsiyettir.

Coğrafya

İslam dünyasının bilimsel katkıları, pek çok bilim dalı açısından İslam Ortaçağının farkının anlaşılmasını sağlamıştır. İslam dünyasında coğrafya, Me'mun'un 830 yılında kurduğu *Beytül-Hikme*'yle (Bilgelik Evi) birlikte bir bilim dalı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu bilim dalı muhtemelen gezginlerin tecrübelerinin birikimiyle oluşmuştur. Ya da alimlerin, mevcut materyaller toplamının, dünyanın Müslümanlar tarafından bilinen bölgelerinin bir resmini oluşturduğunu keşfetmeleriyle başlamıştır. Belki de bu bilimin yolunu bir Yunan metni açmıştır. Coğrafya üzerine

76 Zic-i İlhanî: Nasirüddin Tusi'nin 1272'de tamamladığı, gezegen hareketlerini gösteren çizelgeleri içeren Farsça astronomi eseri. Meraga Rasathanesi'nde Tusi ve ekibinin on iki yıllık çalışmasının ürünüdür. (ç.n.)

77 Cemil Ahmed, *Hundred Great Muslims*, s. 262.

78 Carra de Vaux, age., s. 396.

Arapça yazılmış, bilinen en eski çalışma, 9. yüzyılda yaşayan İranlı İbn Hurdabih'e aittir.⁷⁹

Batlamyus'un *Coğrafya Rehberi* (Guide to Geography), Latince'den Arapçaya tercüme edilen eserlerden biridir ve Müslümanları coğrafya bilimiyle tanıştırmakla kalmamış, onları dünyayı araştırmaya da teşvik etmiştir. Kitaptaki pek çok yanlış (bunlar tabii ki Yunanlıların sınırlı bilgisinden kaynaklanıyordu) ilk kez düzeltenler de yine Müslüman alimler olmuştur. Harizmi, Batlamyus'un eserini redakte etmiş, geliştirmiş ve yeni haritalar ekleyerek *Dünyanın Yüzü* (Kitâbu Sureti'l-Arz) adıyla yeniden yayınlamıştır.

Daha sonraları Batlamyus'un hatalarının çoğunu düzelten, Müslüman bilge Biruni olmuştur. O, Batlamyus'un bazı konum hesaplamalarında, özellikle enlem ve boylam hesaplarında hatalı ölçüler kullanılmasından doğan yanlışlıklar tespit etmiştir. Biruni, enlem ve boylamları doğru olarak tespit etme konusunda epey ilerlemiştir. Jeodezik⁸⁰ ölçümler yapmış ve cevabını veremediği ya da vermediği, dünyanın kendi eksenine etrafında dönüp dönmediği sorusunu ortaya atmıştır.⁸¹

Biruni ve selefi Ali el-Mesudi⁸², kendi dönemlerinin iki büyük coğrafyacısıydı. İkisi de yaşadıkları (Mesudi 10., Biruni de 11.) yüzyıla damgasını vuran kişilikler olmuştur. 10. yüzyıl, coğrafyanın yükselişte olduğu bir zamandır. Sarton o dönemin birkaç seçkin Müslüman coğrafyacı ve gezgininden söz etmektedir. Bu şahıslar ve yaptıkları önemli katkılar aşağıda sıralanmıştır.

İbn Serefyun daha çok yeryüzünün suyla kaplı bölgelerine ilgi duyuyordu. Çalışması denizler, adalar, göller ve nehirlerle odaklanmıştır. İbn Rüste, önemli kısmı coğrafya ile ilgili olan *Çok Kıymetli Şeyler* isminde bir ansiklopedi hazırlamıştır. Ebu Zeyd, pek çok gezginin yazdıklarını derleyen bir derlemecidir. Hatta bu gezginlerden bazıları Zeyd'in derleme-

79 Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, s. 138.

80 Jeodezi: Dünyanın şeklini tespit ve yeryüzünü ölçme işlemlerini konu edinen bir bilim dalıdır. Haritacılık ve topografinin de ilkelerini içerir. Yerçekimi, dünyanın dönüşü, kutupların durumu, gel-git gibi olaylar jeodezinin inceleme konularıdır. (ç.n.)

81 Müslüman coğrafyacılar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sarton, age., c. 1, s. 546-547, 571, 586-587, 621-622, 631, 637, 675, 707-708.

82 Ali el-Mesudi (öl. 957): Bağdat doğumlu Arap tarihçi, coğrafyacı ve gezgin. "Arapların Herodot'u" olarak tanınır. Tarih ile coğrafyayı geniş çaplı ve ayrıntılı bir biçimde birleştiren ve aynı eserde sunan ilk Arap olmuştur. (ç.n.)

leri sayesinde tanınmıştır. Bunlardan biri 870 yılında Çin'i ziyaret eden İbn Vehb'dir; eserleri Marko Polo'nunkilerden önce yazılmıştır ve en az onunkiler kadar iyidir.⁸³ Hem iyi bir coğrafyacı hem de arkeolog olan Hemdani'nin en önemli çalışması Arap Yarımadası coğrafyasıydı. Ebu Dülef, bir Hint prensiyle birlikte seyahat etme şansına sahip olmuş ve Tibet'teki gözlem ve incelemelerini kayıt altına almıştır. Bu coğrafyacılar ve gezginler dünya hakkında bilinenlerin kapsamını genişletmiş ve ayrıca bizzat gidip görerek bilgi sahibi oldukları yerlerin haritalarını çıkarmaya devam etmişler ve haritaların çoğu renkli hazırlanmaya başlamıştı. Biruni 11. yüzyılda, dünyanın en üstün coğrafyacısı unvanına sahip olmuştur.

Coğrafya bilimi, o devirde Müslüman dünyasının batı bölgelerinde, Endülüs'de yaşayan ve burada sayılamayacak kadar çok coğrafyacı ile birlikte büyük rağbet görmeye başlamıştır. Bu coğrafyacılarından Bekri ve İdrisi'nin ünü İspanya'yı aşmıştır. Bekri⁸⁴ bir şair, tarihçi, filolog, botanikçi ve coğrafyacı olarak coğrafi yazılara yeni bir irtifa kazandırmıştır. İlk eseri bir coğrafya sözlüğüdür. İkincisi, Müslüman ve gayrimüslim siyasi oluşumlar, halklar hakkında da bilgi verdiği çok ciltli, muazzam bir tarih ve coğrafya eseridir. Bu çalışmanın bir bölümü ticaret, endüstri ve doğal kaynaklarla ilgilenen ekonomik coğrafya eseri olarak kabul edilebilir.

Ortaçağın ünlü bir coğrafyacı ve kartografı olan İdrisi (öl. 1166), İspanya dışında, dünyanın başka bölgelerinde de tanınmıştır.⁸⁵ Hamisi, Hristiyan bir kral olan Sicilyalı II. Roger'dır. Mevcut Yunan ve Arap haritalarını daha doğru olan versiyonlarıyla yenilemek isteyen II. Roger, İdrisi'yi "gümüş üzerine rölyefler işleyerek" güncel kopyalar üretecek bir ekip kurması için görevlendirmiştir.⁸⁶ İdrisi, gümüş bir düzlemküre üretmiş ve ayrıca, *Roger'in Kitabı* (bir başka ismi de *İklimler Boyunca Yolculuk Yapmayı Arzu Edenin Sevinci*'dir) isimli bir eser yazmıştır. Sarton bu kitabı "Ortaçağ dünyasının en mükellef betimlemesi" diye nitelendirir.⁸⁷ Bu eserin diğer Müslüman coğrafyacıların çalışmalarından farkı, pek çok Hristiyan ülkenin ayrıntılarını içermesidir. İdrisi daha sonraları başka kapsamlı bir coğrafya eseri daha yazmıştır. II. Roger'in oğlu ve veliahtı I. William için

83 Sarton, age., c. 2, s. 410-412.

84 Chejne, *Muslim Spain*, s. 284-286.

85 Sarton, age., c. 2, s. 410.

86 Ronan, age., s. 233.

87 Sarton, age., c. 2, s. 410-412.

yazılan *İnsanın Sevinci ve Ruhun Sevinci* adlı bu eser ilkinden çok daha fazla bilgi içerir.

İdrisi'nin çalışması, birkaç açıdan nadir bir örnektir. Seyahatlerinde, eline geçen, çeşitli bölgeleri gezen bir grup coğrafyacının kitaplarına, kendi bilgi ve tecrübelerine dayanarak hazırladığı,⁸⁸ çok sayıda harita içeren eseri o devir için sıradışı bir örnektir.

Yaklaşık elli yıl sonra bir başka önemli coğrafyacı da, genç yaşlarında kısaca Yakut olarak bilinen Yakubi'dir. Hamalı bir tüccar olan Ebu Nasr İbrahim el-Hamevi tarafından kölelikten kurtarılmış ve ondan eğitim almış olduğu için, daha sonraları Yakut el-Hamevi olarak tanınmıştır. Sarton, sonradan Müslüman olan ansiklopedici ve kaşif Yakut'un "zamanın en ünlü Grek'i" olduğunu söyler.⁸⁹ Yakut'un şaheseri, üzerinde on yıldan fazla çalıştığı bir coğrafya sözlüğü olan *Mu'cemül-Büldan*'dır. Bu eserde, İslam dünyasının tüm bölgeleri hakkındaki bilgilerin yanı sıra, tarih, etnografya ve gramer hakkındaki düşünceleriyle bilginlerin kısa biyografileri yer almaktadır.

Yakut'un yaşadığı dönemlerde gezginlere, özellikle de Mekke yolcularına yardımcı olacak rotalar ortaya çıkmıştı. Çok geçmeden Müslüman hacılar için şehirler hakkında çok faydalı açıklamalar içeren, adım adım yolcu rehberleri yayınlanmıştır.⁹⁰ Muhtemelen ilk seyahat rehberleri olan bu kitapların, Müslüman topraklarında yaşayan farklı alimlerden ilim öğrenmek isteyen öğrencilere paha biçilemez faydaları olmuştur.

Müslüman alimler doğrudan doğruya coğrafi gerçekleri öğrenmek için yolculuk etmiş ve daha önceki gezginlerin yazdıklarına güvenmişlerdir. Müslüman ve gayrimüslim yolcular, Müslüman dünyasının doğu kısmını, Moğol saldırıları dönemi hariç, baştanbaşa rahatlıkla dolaşmıştır. Seyahatler, Moğollarda meydana gelen büyük değişim sayesinde kısa süre sonra yeniden başlamıştır. Moğollar istilalardan birkaç on yıl sonra kendi iradeleriyle İslam'ı seçmiş ve sakinleşmişlerdir.

Yolculuklar baştanbaşa, özellikle de Moğolların ulaşmadığı bölgelerde kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Bazı gezginler kendi seyahatlerini kaleme almıştır. Bunlardan en önemlisi, özellikle de olağanüstü se-

⁸⁸ Chejne, age., s. 287.

⁸⁹ Sarton, age., c. 2, s. 513.

⁹⁰ Moynihan, *Paradise as a Garden*, s. 29.

yahatname çalışması ile dünya çapında ün kazanan Türk gezgin Evliya Çelebi'dir. Bu meşhur gezgin, Osmanlı topraklarında ve Avrupa'da kırk yıl boyunca seyahat etmiştir. Evine geri döndüğünde, üç yıl boyunca seyahatlerini kaleme almış ve sonunda on ciltlik *Seyahatname*'yi meydana getirmiştir.

Seyahatin yeniden kolaylaşması, alimlerin Müslüman topraklarında rahatça dolaşabilmelerini sağlamıştır. İslam topraklarının tümü bir bakıma bir üniversite gibiydi; Müslümanların ilim öğrenmek ve bilgi için yollara düşmekle mükellef olduğu ilkesini kanıtlıyordu. Bu gereklilik, İslam medeniyetinin hedefini ve dikkati çeken özelliğini belirliyordu.

İslam bilimi, öncelikle Fars, Hint ve antik Yunan gibi öteki medeniyetlerdeki gelişmelere açık olunması sayesinde gelişmiştir. Tercüme faaliyetlerinin Müslüman yöneticiler tarafından desteklenmiş olması, bu konuda son derece önemli bir teşvik sağlamıştır. Ayrıca İslam bilimindeki ilerleme Rönesans'ı etkilemiştir. İslam biliminin özellikle de tıp alanındaki gelişimi, üzerinde dikkatle durulması gereken bir konudur.

TIP

Yazarlar Ortaçağdaki Batı tıbbi uygulama standartlarını kötülemek veya Müslümanlarınkini yüceltmek istediklerinde, o döneme ait olay tarihçelerinin kayıtlarını verirler. Thomas F. Madden'in *Crusades: The Illustrated History* (Haçlı Seferleri: Resimli Ortaçağ Tarihi) isimli kitabının hekimliğe dair bir bölümü Haçlı seferleri sırasındaki iki olayla başlar. Hristiyan bir asker bacağından yaralanmış ve Müslüman bir hekim onu tedavi ettikten sonra bacağına bandajlayıp kampına geri yollamış. Orada, Hristiyan bir hekim hastayı muayene etmiş ve bacağına kesmiş; asker ölmüş. Başka bir olayda, karnı ağrıyan Hristiyan bir kral Müslüman bir hekim tarafından muayene edilmiş. Hekim kendisine gece dinlenmesini söylemiş. Hristiyan olan başka bir hekim ise aksine, krala ilaç tedavisi uygulamış. Kralın durumu kötüye gitmiş ve geceyi çıkaramadan ölmüş.

1095’de, Haçlı Seferleri başladığında dünyaya gelen Üsâme b. Münkız, Avrupa Hristiyanlarının bunlardan başka o dönem bildikleri iki vakayı daha tasvir ederek aktarıyor. *Kitâbü’l-İ’tibâr* (İbretler Kitabı) isimli eserinde, farklılığa rağmen yukarıdakilerle dikkate şayan bir şekilde benzerlik gösteren iki olay tasvir etmiştir. Bacağı yaralı adam, asker değil sadece “bir adam” ve mide rahatsızlığından muzdarip hasta da, bir kadındı. İkisini de tedavi eden Arap hekim Üsâme’nin amcası Sabit idi. Diğer detaylar ise aynı: İki hasta da hatalı tıbbi tedavi yüzünden ölmüştür.

Üsâme diğer taraftan iki Hristiyan hekim tarafından yapılan tedaviden de bahseder. İlk olayda hasta, Hristiyan bir kontun Bernard isminde hazinedarıdır. Bacağına at tekmesi isabet eden hastanın yarası iltihaplanmış ve merhemlerle tedavi edilmiştir. Frenk bir hekim de merhemleri temizlemiş ve bacağı çok keskin bir sirkeyle yıkamıştır. Diğer hasta da boynu sıracı hastalığına yakalanmış Müslüman bir gençmiş. Genç adam Antakya’da babasına iş konusunda eşlik ediyormuş. Frenk olan başka bir hekim de sıracayı fark etmiş ve ilacı satmayacağını söylemiş, ancak bedelsiz olarak başkasıyla paylaşması şartıyla babasına tedavi için reçete vermeye razı olmuş. Hristiyan hekimin metodu başarılı olmuş ve gencin boynu kısa sürede iyileşmiş.

Tıp toplulukları ve uzmanlar

O günlerde de tıp, dar bir bölge ile sınırlı değildi. Tıp haberleri, bugünkü gibi süratle dünyayı dolaşıyordu. Yunan bilim insanlarına iltica hakkı tanıyıp gelişmelerine imkan veren İran’ın en gelişmiş öğrenim merkezi Cündişapur sayesinde, İslam’ın ilk yıllarında Çin, Hindistan, Yunanistan ve İran, ilaç konusunda önde olan dört ülke konumundaydı. Bilim adamlarının hamisi Hüsrev Enuşirvan kendi hekimi Burzuuya’yı Hindistan’a ilaç üzerine kitaplar ile Hintli doktor getirmesi için göndermiştir. Bununla birlikte her yerde her çeşit ilaç, özellikle de bitkisel ve kocakarı ilaçları yaygın olarak kullanılıyordu.

Cündişapur, Arap ve Fars dünyasına pek çok hekim kazandırdı. İslam’ın ilk yıllarında yaşayan, Hz. Peygamber’in çağdaşı ünlü hekim Haris b. Kelede tıp eğitimini orada aldı. İbn Kelede’nin kendi döneminde olduğu gibi, bugün de geçerli olan sağlık reçetesi, yemekte ölçülü olmaktı. İnsanın doyduğunda yemeye devam etmesinin zararlı olduğunu söyle-

miştir. Hz. Muhammed ve İbn Kelede dostane ilişkiler içerisindeydi ve Allah'ın elçisi hastaları ona yönlendirirdi. Hz. Muhammed, bir cerrah olan İbn Abi'yi de tanıyordu. Peygamber'in bir başka çağdaşı Aeginalı Paul'e¹ de, doğum ve ameliyat konusundaki yetenekleri sebebiyle Arap dünyasında rağbet ediliyordu.

Peygamber bizzat hastalıklarla ilgili sağduyulu tavsiyelerde bulunmuştur. Bal şerbeti içme, yara bağlama ve (Çin'de halen uygulanan) bardak tutma, bu tavsiyelere örnektir. Enfeksiyonun tehlikelerinin farkında olan Hz. Muhammed, Müslümanları salgın hastalık bulunan yerlere gitmemeleri konusunda uyarmıştır. Aynı zamanda hastaları ziyaret edip onlara moral verilmesini tavsiye etmiştir. Pek çok tavsiyesi arasında sağlıklı ve hijyenik yemek yeme alışkanlığı da vardır.

Hiçbir belgede kayıtlı olmamakla beraber, Müslümanların İslam devrinde (ikinci Emevi halifesi Yezid döneminden itibaren), Yunanca ve Kıpticeden Arapçaya yapılan ilk çeviriler sayesinde Yunanlılardan tıbbi bilgiler aldığı bilinmektedir. Bu çevirilerden bazıları felsefi çalışmalardı. Bununla birlikte Shakespeare'in de hatırlattığı gibi, "diş ağrısına katlanan, katlanabilen filozof hiç gelmemiştir."² Pek çok Müslüman hekim, aynı zamanda birer filozoftu; kendi toplumlarında sahip oldukları tıbbi deneyimden dolayı çok rağbet görüyorlardı.

Emevi halifeliğinin ilk yıllarında yaşayan tıp pratisyenlerine ait kayıtlar bulunmaktadır. İbn Usal, ilk Emevi halifesi Muaviye'nin özel hekimliğini yapmıştır. Bir diğer hekim de, yüz yaşına kadar yaşamış olan Ebu el-Hakem'dir. Hakem, şiddetli bir arter kanaması vakasında uyguladığı başarılı tedaviyle ünlüdür. Hakem'in kalifiye bir hekim olan oğlu İsa'nın, muhtemelen Müslüman dünyasının tıp alanındaki ilk kitabı olan eserinden hiçbir iz ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır. Göz iltihabı tedavisiyle uğraşan bir tıp pratisyeni olarak tarih kitaplarında ismi geçen, o dönemin başka bir hekimi de Bedevi bir kadın olan Zeynep'dir.

765 yılında ikinci Abbasi halifesi Mansur, Bağdat'da hastalığını tedavi edecek bir hekim bulamamıştır. Cündişapur'dan Cürcis b. Bahtışu'yu³ ya-

1 Aeginalı Paul (625-690): Batı'nın uzun süre boyunca tıp ilmindeki başlıca kaynaklarından biri olan *Yedi Kitapta Tıp Bilimi Özeti* isimli eseriyle ünlü Yunanlı hekim. (ç.n.)

2 *Concise Oxford Book of Quotations*, s. 204, William Shakespeare'den alıntı: *Much Ado About Nothing*, v, i, 35.

3 Cürcis b. Bahtışu: Cündişapurlu Bahtışu'nun torunu, bilim insanı ve hekim. Nasturi

nına aldırılmıştır. Cürcis kendisini tedavi etmiş ve birkaç yıl onun yanında kalmıştır. Cürcis'in tıp alanında ilk kayıtlı belgeler sayılan Arapça çevirileri de Müslümanlar için başka bir yararlı hizmet olmuştur. Cürcis'in oğlu (II. Bahtışu) da hem bir hekim hem de Cündişapur'daki hastanede görevli bir memurmuş. Bahtışular dededen toruna altı nesil, iki yüz elli yıl boyunca hep en başta gelen hekimler arasında yerlerini almışlardır. Sonuncuları Cebrail'di.

Cebrail, kendi çevreleri dışındakilere bildiklerini öğretmek istemeyen Cündişapurlu hekimler gibi ketum biri olmamış, tıp bilgisinin "bekçiliği"ni yapmamıştır. Galen ve Hipokrat'ın çalışmalarının yalnızca Süryaniceye çevrildiği o dönemde, geleceğin hekim adayları, kendilerine başvuran öğrencileri geri çevirmekten veya sınıflarından kovmaktan hiç çekinmeyen bu alimlere bel bağlamış durumdaydı. Çok azimli bir öğrenci olan Huneyn b. İshak⁴ özellikle de Yunancayı çok iyi derecede öğrenmiştir. Amacına ulaştığında Cebrail b. Bahtışu onu Cündişapur'a çağırması ve kendisini geri çeviren hocasının onu kabul etmesini sağlamıştır.

Huneyn b. İshak hekimlikte uzman olmuştur. Halife Mütevekkil namını duymuş ve onu Bağdat'a davet etmiştir. Huneyn'den ilk istediği şey de, bir düşmanı için etkili bir zehir hazırlaması olmuştur. İsteğini kabul ederse ödüllendirileceğini, etmezse öldürüleceğini söyler. Huneyn'in zehir yapmayı reddetmesi üzerine halife kendisini sınıadığını söyler ve ona saray hekimliği görevini verir.

Saraydaki yoğun işlere rağmen Huneyn, Yunancadan Arapçaya çeviri işi için kendisine vakit ayırabilmiştir. Sekizinci bölümde belirttiğimiz gibi, tercümelerinde son derece titiz, çoklu metin karşılaştırması yapan ve aslına en yakın çeviri yapmaya özen gösteren biridir. Öğrencilerinden biri olan İsa b. Yahya'yı çevirilerde kendisine yardımcı olması için eğitmiştir. İkisi birlikte Galen'in tüm kriterlerini esaslı bir şekilde incelemiş ve eserlerini Hipokrat'ın kriterleriyle birlikte Arapçaya kazandırmışlardır. Bu çeviriler öncekilerden çok daha üstündür.

Hristiyanlarından olan Bahtışu sülalesinin kurduğu ve iki yüz elli yıl boyunca yönettiği önemli bir tıp okulu ve hastane olarak faaliyet gösteren kurumun yöneticiliğini üstlenmiştir. 765-769 yılları arasında Halife Mansur'un özel hekimliğini yapmıştır. (ç.n.)

4 Huneyn b. İshak (809-873): Eski Yunan felsefe ve biliminin İslam dünyasına geçişine katkıda bulunan Nasturi çevirmen ve hekim. Göz hakkında bilinen en eski tıp kitabının yazarıdır. (ç.n.)

Huneyn kendisini yalnızca tercüme işiyle sınırlandırmamış, çoğu tıpla ilgili olan yaklaşık yüz eser kaleme almıştır. Bu eserlerden üçü Müslüman dünyasında olduğu gibi, öteki coğrafyalarda da çok etkili olmuştur. *Medical Questions* (Tıp Meseleleri) isimli eseri bir tıbbı giriş kitabıdır. Diğer ikisi ise *Makâlât fîl-Ayn* (Göz Hakkında Risaleler) ve *Göz Hakkında Sorular* isimli eserlerdir. *Makâlât fîl-Ayn* göz anatomisi hakkında yazılmış bilinen ilk kitaptır.

Huneyn'in tıbbı katkıda bulunan öğrencilerinden bir diğeri de Jesu Haly olarak da tanınan Hıristiyan İsa b. Ali'dir. Başarılarının pek çoğu kendisinden daha ünlü olanlar tarafından gölgede bırakıldığı için tıp tarihi kitaplarında uzmanlık alanı hariç, ismi nadiren geçer. İbn Ali çok iyi bir göz hekimidir; bu alandaki uzmanlığını son derece orijinal olan eseriyle kanıtlamıştır. Harici göz hastalıklarıyla ilgili olan bu eser aynı zamanda gözün anatomisi ve fizyolojisine de değinmektedir. 130 göz hastalığı ve 143 ilaçlı tedaviyi içeren kapsamlı bir çalışmadır. Oftalmoloji hakkında yazılmış en eski Arapça eser özelliğini taşıyan bu metnin tamamı orijinal haliyle günümüze ulaşmıştır.⁵

Huneyn'in çağdaşı Kindi ise, hekimliğinden çok filozof olmasıyla ünlüdür. Yazdığı iki yüz eserden yirmi ikisi tıpla ilgilidir. Özel ilgi alanlarından birisi ilaç dozajları ayarlamak olmuştur. Doğru reçeteler hazırlayabilmek amacıyla bu konuda bir cilt eser vermiştir.

Eğitim ve uygulama

Abbasi döneminde bütün alimler iyi bir tıp eğitimi alıyor ve sonuç olarak çoğu bilge birer bilim insanı oluyordu. Ortam ilim öğrenmek için son derece müsaitti ve alimler de çok muteber kişilerdi. Bilgi arayışı, sakinleri arasında Teveddüd⁶ isimli bir kadının da bulunduğu halife haremine kadar ulaşmıştır. Halife Harun Reşit ondan, tıp alanı da dahil ustaların sorduğu pek çok soruyu cevaplamasını ister. Bütün soruları başarıyla cevaplandırmış, hatta kendisine soru soranların cevaplayamadıkları yeni sorular ortaya atmıştır.

⁵ Sarton, *History of Science*, c. 1, s. 731.

⁶ Harun Reşit zamanında yaşayan bir cariyeye olan Teveddüd, çok zeki ve pek çok ilim alanında bilgi sahibi bir kadındır. (ç.n.)

O devirlerde sınav, rutin bir uygulama olmuştur. Campbell, "Tıp pratisyenliğine meşru yoldan kabul edilmek için ehillik sınavı uygulaması düşüncesini Araplara borçluyuz" der.⁷ Tıp sınavı, teşhis koyma yanında patoloji, diyetisyenlik ve hijyeni de içeriyordu. Sıradan bir baş ağrısıyla, migren ve içki sersemliği arasındaki fark ortaya konmuştur. Nezle, fil hastalığı, vertigo (baş dönmesi) ve deniz tutması gibi hastalıklarla ilgili Arapça terimler bulunmaktaydı. Browne'a göre "Arapça, her alan hesaba katıldığında, teknik terminoloji sağlama konusunda çok elverişli bir dildir; öyle ki tüm Müslüman dünyası için bunu gerçekleştirmiştir."⁸

9. yüzyılın başlarında Bağdat'da izin belgeli 860 hekim, pek çok hasta-ne ve okul mevcuttu.⁹ Yaklaşık elli yıl sonra tıp hakkında Arapça ilk önemli eser, Abbasi halifesi Mütevekkil'in özel hekimliğini yapan Ali b. Rabban el-Taberi (838-870) tarafından yazılmıştır. Ali b. Rabban muhtemelen devrinin ilimlerini biliyor olmalıdır, çünkü eserine *Firdevsu'l-Hikme* ismini vermiştir. Arap ve öteki kaynakların tanıtıldığı bu eser, aynı zamanda Yunanlılardan miras alınan bilginin ötesine geçilen alanların tanımlandığı ilk önemli çalışmadır. Felsefe, psikoloji ve diğer bilimlere de değinen eser, aslında tıpla ilgilidir. Ali b. Rabban, Hipokrat, Aristo ve Galen'e müteşekkik olduğunu belirtir ve ayrıca Yuhanna b. Mesaveyh¹⁰ ile Huneyn b. İshak'ı da tanıtır. Kitap, Hint tıbbının bir özetini de sunmaktadır. Kitabın içindekiler kısmı, bugünün ders kitapları izlenimini vermektedir. Ali b. Rabban'ın öğrencilerinden biri de, en büyük Müslüman hekimlerden biri sayılan Razi'dir.

Kısa süre içinde, çok kalifiye olmayıp imtihanları veremeyen bazıları olsa da, pek çok tıp pratisyeni yetişmiştir. Halife Muktedir, Sinan ibn Sabit'ten (Sabit b. Kurra) ülkesinde bulunan 860 hekimi bir imtihana tabi tutmasını istemiştir. İmtihandan yalnızca çok muteber hekimler muaf tutulmuştur. Örneğin İbn Sabit, saygıdan ödün vermeden sorguladığı yaşlı ve ağırbaşlı bir hekimin hiç hocasının olmadığı ve okuma yazma bilmediği, bildiklerini tıp kitaplarından öğrenmediği cevabını almış. Yine de ilmüne duyduğu saygıdan ötürü, onun bilmediği şeylerle ilgilenmemesi şartıyla

7 Campbell, *Arabian Medicine*, c. 1, s. xiv.

8 Edward G. Browne, *Arabian Medicine*, s. 36.

9 Age., s. 48.

10 Yuhanna b. Mesaveyh (777-857): Cebrail b. Bahtışu'nun öğrencilerinden Asurlu bilim insanı ve hekim.

hekimlik yapmaya devam etmesine izin vermiş. Ertesi gün genç birisi İbn Sabit'in huzuruna çıkmış. Sabit'in tıp bilgisini nasıl edindiğini sorması üzerine genç adam, bildiklerini babasından öğrendiğini söylemiş. Genç hekimin babası, bir önceki gün gelen yaşlı adammış. Sabit onun da hekimliğe babasının tavsiyelerine uyması şartıyla devam etmesine izin vermiş.

Büyük filozof hekimler

Çok önemli eserlerin sahibi şu üç büyük hekim ve filozofun İslam tıp tarihinde önemli bir yeri vardır: Razi, Mecusi ve İbn Sina.

Ebubekir Muhammed b. Zekeriya el-Razi (Batı'da Rhazes olarak bilinir), Tahran'ın yakınlarında bulunan Rey'de 850 yılında doğmuştur. Onun eseri İslam tıbbının gelişmişliğine işaret etmektedir. Çiçek hastalığını kızamıktan ayırarak¹¹ tıp bilimine önemli katkılar sağlayan Razi'nin matematik, felsefe ve astronomiyle ilgili eserleri de vardır. Eserlerinden ikisi günümüzde de bilinmektedir. Birisi "işbölümü" ve "işbirliği ile karşılıklı yardım" üzerinedir; diğeryse "zevk ve acı teorisi" ile ilgilidir: Kişi ne kadar acı çekerse, acıdan sonra alacağı zevk o kadar şiddetli olur.¹²

Razi, Huneyn b. İshak'dan tıp dersi almış ve çeşitli hastanelerde pratik yapma şansı bulmuştur. Öyle ki diğerleri arasında *üstad* unvanını kazanmıştır. Kariyeri ve eserleri için başkalarında pek sık görülmeyen çok yararlı alışkanlığı gereği hastanelerde karşılaştığı tecrübeli büyük eczacı ve sağlıkçılarla uzun uzadıya görüşüp onlardan bilgi alırdı. Saray hekimliği yerine doğrudan hastanelerde çalışırdı. Kimya deneylerinde kullandığı laboratuvar aletlerinin pek çoğunu bizzat kendisi icat etmişti. Razi, Rey'deki hastanenin yöneticiliğini yapmış, ününün artmasıyla birlikte Bağdat'daki yeni ve daha büyük hastanenin de idaresini üstlenmiştir. Hatta hastane inşa edilmeden önce nereye yapılması konusunda kendisine başvurulmuştur. Şehrin çeşitli yerlerine et parçaları astırmış ve en geç bozulmaya başladığı bölgeyi hastane yeri için seçmiştir. Müslüman hekimler çevrenin sağlığa olan etkisini biliyorlardı. *Firdevsu'l-Hikme*'de hekimlerin "yiyecek, içecek ve diğer besinlerin hangi iklimlere uygun olduğunu" bilmeleri gerektiğini belirtmiştir.¹³

11 Campbell, age., c. 1, s. 51.

12 Eugene A. Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 13-14.

13 Reynold A. Nicholson, *Mathnawi of Jalauddin Rumi*, s. 22.

Razi'nin ünü, bir yerde uzun süre kalmasına engel oluyordu, çünkü pek çok devlet adamı onu kendi yanına istiyordu. Belirli bir yerde ne kadar uzun süre kaldığı, oranın idarecisinin kaprislerine ya da mevcut politik duruma bağlı oluyordu. Razi dönüp dolaşıyor ve sonunda Rey'e geliyordu. Kimilerine göre aşırı çalışmaktan zarar gören gözleri katarakt olmuştu. 313/925 yılında yaşadığı Rey'de hayata veda etmiştir.

Razi, karşılaştığı her hastalıkla ilgili dikkatli notlar alıyor, ilaç reçete ediyor ve tedavi sonuçlarını takip ediyordu. Bu notlar, yarısı tıpla ilgili olan iki yüzden fazla eserini yazarken kendisine çok faydalı olmuştur. İlk eserleri arasında Yunan tıbbıyla ilgili on ciltlik bilimsel bir incelemesi bulunmaktadır. Jinekoloji, oftalmoloji ve Doğu'da yaygın hastalıklar olan mesane ve böbrek taşı gibi konularda ciddi katkılar ortaya koymuştur. Olağanüstü eserlerinden birisi de, kendisine "Pediatriğin Babası" unvanını kazandıran çocuk hastalıklarıyla ilgili olanıdır. Razi, aynı zamanda, kimyasal ilaç hazırlama yöntemlerini tanıtarak ilaçla tedavi alanına önemli bir katkıda bulunmuştur.¹⁴

Çiçek hastalığına ve semptomlarına halen geçerli olan ilk doğru tanımları getiren tezi sayesinde ünü daha çok yayılmıştır. Bu metin Avrupa'da ilk ve en yaygın basılı eser olmuş, 19. yüzyıla kadar kırktan fazla baskı yapmıştır. Tıp tarihi konusunda uzman olan Alman Dr. Max Neuberger bu eserin "epidemiolojinin (salgın hastalıkları inceleyen bilim dalı) tarihi açısından çok önemli" olduğunu söyler.¹⁵ Hitti ise "Sadece İslam'ın değil, Ortaçağın da en zeki, özgün ve en büyük klinisyeni olan Razi'nin meşhur olmasına katkıda bulunmuştur" der.¹⁶ Razi'nin bundan sonraki ve daha önemli olan çalışması, tıp biliminde daha kapsamlı ve geniş bir kitaptır. Yirmi bir ciltlik *Kitâbu'l-Hâvi* adlı bu ansiklopediyi tamamlaması on beş yılını almıştır. O kadar büyük bir eserd ki, yalnızca birkaç nüsha hazırlanabilmişti. Max Meyerhof'a göre bu eserin kapsamlı muhteviyatı Yunan, Süryani, Arap, Fars ve Hintli pek çok yazarın her hastalığa dair düşünce ve tecrübelerini içeriyor ve "klinik anlayışı hakkında çarpıcı örnekler" sunuyordu.¹⁷ Razi klinik gözlemcilik konusunda uzmanlaşmıştır.¹⁸ *Kitâbu'l-*

¹⁴ Browne, age., s. 51, 66.

¹⁵ Age., s. 47, 50.

¹⁶ Hitti, *History of the Arabs*, s. 366.

¹⁷ Meyerhof, *Le monde islamique*, s. 324.

¹⁸ Browne, age., s. 59.

Hâvi'nin Latince çevirisi *Liber Continens* ismiyle 1279'da tamamlanmış ve 1486'dan itibaren pek çok kez yeniden basılmıştır. Meyerhof, bu eserin "Avrupa tıbbına hatırı sayılır bir etkisi" olduğuna inanır.¹⁹

Razi tıbbın "psikolojik" yönü hakkında psikosomatğin bir bölümü sayılabilecek makaleler yazmıştır. Böylelikle günümüz doktorlarının bile değinmeye cesaret edemediği konulara değinmiştir: Donanımlı doktorlar neden bütün hastalıkları tedavi edemezler; korkmuş hastalar tecrübeli doktorlardan neden kaçır; insanlar şarlatanlar ve sahte doktorları uzman doktorlara niçin tercih ederler; neden bilgisiz doktorlar, tıp okumayan adamlar ve kadınlar, öğrenim görmüş tıp insanlarından daha başarılı olurlar? Fizik, astronomi ve matematik alanlarında verdiği eserler günümüze ulaşmasa da bazı görüşleri günümüze kadar ulaşmıştır. Razi, varlıkları, bugün de kulanılan bir sınıflandırmayla hayvan, bitki ve mineral diye bölümlere ayırmıştır. Hidrostatik terazi vasıtasıyla yerçekimini bulan da kendisidir. Uzay, hareket ve zaman çalışmalarıyla da tanınır.

Razi'nin çağdaşı ünlü bilim insanlarından biri de Yuhanna b. Mesaveyh'tir. Harun Reşid'in özel hekimi olmuş ve Bağdat'daki bir tıp okulunun yöneticiliğini yapmıştır. Razi, yazılarında İbn Mesaveyh'in bugün elimizde bulunmayan eserlerine değinmiştir. Razi ya da İbn Sina kadar ünlü olmayan bir başka şahsiyet de Batı'da Haly Abbas olarak bilinen Ali b. el-Abbas el-Mecusi (öl. 994)'dir. Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. İranlı bir profesörden²⁰ ders aldıktan sonra kendi çalışmalarına devam etmiş, kendinden önce yazılan eserleri iyi bir şekilde okumuştur. Büveyhoğulları hükümdarı Emir Adudüddeve Fena Hüsrev'in ricası üzerine, toplam yaklaşık 400 bin kelimelik yirmi nutuktan oluşan *Kitâbu'l-Meliki* (Kraliyet Kitabı) adlı eserini yazmıştır. En mükemmel bölümler diyetetik ve ilaçla tedaviye ayrılmış olanlarıdır. Kılcal damar sistemi hakkında özgün materyaller ve bebeklerin rahimden kendi çabalarıyla değil, adale kasılmaları sayesinde çıktıklarına ilişkin kanıtlar sunulmuştur.²¹ Anatomi hakkındaki bir bölüm Avrupa'da yüz yıl boyunca²², daha yetkin çalışmalar yapılana kadar tek kaynak olma özelliğini korumuştur.

19 Meyerhof, age., s. 329.

20 Ebu Mahir b. Seyyar. (ç.n.)

21 Hitti, age., s. 367.

22 Fielding H. Garrison, *An Introduction to the History of Medicine*, s. 129.

Kitâbu'l-Meliki'nin avantajı, veciz ve kolay ulaşılabilir olmasıydı. Bu özelliği onu öğrenciler arasında gözde bir eser haline getirmiştir. Razi'nin en önemli eseri çok hacimliydi ve fazla nüshası yoktu. Oysa *Kitâbu'l-Meliki* kolayca basılabiliyordu; o yüzden geniş bir alana yayılmıştı. Bu eser tıp bilgilerinin bir derlemesi olmasının yanında Hipokrat, Galen ve çağdaşlarının eleştirisini de içerir. Mecusi aynı zamanda Razi'yi, eserinin hacmi ve öğrencilerin bütçesi için pahalı olması sebebiyle eleştirir. Öğrencilere ilgisinden dolayı onlara tecrübe kazanmaları için rehberlik etmiştir. Mecusi öğrencilere, hastaneleri düzenli olarak ziyaret etmelerini, buralarda mevcut olan şartları dikkatle incelemelerini ve sık sık hastalarla semptomlar ve tedavi süreçleri hakkında konuşmalarını tavsiye etmiştir.

En çok tanınan Müslüman alim ve Ortaçağın ünlü filozoflarından biri de kısaca İbn Sina (Batı'da Avicenna olarak tanınır) olarak bilinen Ebu Ali el-Hüseyin b. Sina'dır. Hem felsefe hem de tıp alanında bir dehadır. Felsefe hakkındaki eseri sayesinde Aristo'nun ardından "Üstad-ı Sani" (İkinci Hoca) olarak tanınmıştır. Daha öğrencilik döneminde kendi öğretmenlerini geride bırakmış ve çalışmalarını kimsenin yardımı olmadan sürdürmüştür. Kendi ifadesiyle, Buhara kütüphanesinde "çoğu insanın adını bile duymadığı ve başka hiçbir yerde bulamayacakları" kitapların neredeyse tamamını okumuştur. Çok yüce bir amaç besliyordu: "İnsan ruhunun mükemmeliyeti." Yirmi bir yaşındayken yazmaya başlamış, günde yaklaşık elli sayfa yazarak 238 eser vermiştir.²³ İbn Sina ile birlikte Müslüman tıbbi başarılarının zirvesine ulaşmıştır. Tıp eğitimine on altı yaşında başlamış ve karmaşık olsa da, işinin zor olmadığını fark etmiştir. Öğretmeni İbn Nuh el-Kumri (öl. 990), başlı başına çok önemli bir hekimdir. Daha dikkat çekici olan ise, İbn Sina'nın daha on sekiz yaşında hekimliğe başlaması ve o yaşta meşhur olmasıdır. Buhara emiri Nuh b. Mansur, başarısından çok etkilendiği İbn Sina'yı huzuruna çağırması ve ona kendi kütüphanesini tahsis etmiştir. İbn Sina yalnızca kitap okumakla kalmamış, yirmi bir yaşında matematik hariç tüm bilimleri içeren bir ansiklopedi hazırlamıştır.

İbn Sina maceraperest bir hayat sürmüştür. Ünü dünyaya yayıldıkça güçlü hükümdarlar onun saraylarında özel hekim olarak bulunmasını istemişlerdir. Bir hükümdarın esaretinden kaçarak kurtulmuş; askerlerin çıkardığı bir isyanda muhafızı hayatını kaybetmiş; kendi yöntemiyle ko-

23 Sarton, *History of Science*, c. 1, s. 700.

likten kurtardığı bir hükümdar tarafından da hapse atılmıştır. Tekrar kolige yakalanan hükümdar İbn Sina'yı kendisini iyileştirebilmesi için serbest bırakmıştır. Düşmanları, İbn Sina'nın samimi bir Müslüman olmadığını iddia etseler de, ölümünden sonra hakkında olumsuz konuşmamışlardır. Elli sekiz yaşında vefat etmiştir.

İbn Sina'nın tıp tarihindeki önemli yeri, Batı'da kısaca *Kanun* diye bilinen, beş bölümden ve yaklaşık bir milyon kelimeden oluşan *el-Kanun fi't-Tıbb* adlı eserine dayanmaktadır. Bu eser döneminin tüm tıp bilgisini ve ayrıca kendi tıbbi keşifleri ile ilaçla tedavi alanındaki çözümlerini içermektedir. Benzersiz olan eserde bulaşıcı hastalıkların yapısıyla ilgili buluşları ve hastalıkları önleme tavsiyeleri de bulunmaktadır. İbn Sina ayrıca akut ve kronik hastalıkların tedavisinde kullanılan 760 ilacı ayırtılılarıyla anlatmıştır.

İbn Sina, sülfürik asit ve alkolün özelliklerini ve nasıl hazırlandığını anlatan ilk kişi olarak tanınır. Yara için en iyi pansuman olarak şarabı tavsiye etmiştir. Ayrıca şeker hastalığının tam tanımını yapmış ve idrardaki şekerin varlığını tespit etmiştir. Mediastinit ve akciğer iltihabı farkını ortaya koymuş, tüberkülozun bulaşıcı olduğu ve salgın hastalıkların kara ve su yoluyla başka yerlere taşındığı sonucuna varmıştır.

Kanun, Doğu ve Batı'da en yaygın tıp eseridir; pek çok Avrupa diline çevrilmiştir. Kanadalı tıp tarihi profesörü Dr. William Osler, bu eseri, "herhangi başka bir kitaptan çok daha uzun süre boyunca tıbbın İncil'i olmuştur" sözleriyle tanımlar.²⁴ Eserdeki operatörlük hakkındaki bölümün sayısız Avrupalı hekimi etkilediği söylenmiştir.

Kanun, bir tıp ansiklopedisinin ötesine geçmiştir, çünkü felsefe ve mantığa dayalıdır. Örneğin ilaç hakkındaki bölüm, alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir; hastalıklar hakkındaki bölüm ise baştan ayak parmağına kadar vücudun her bölgesine değinmiştir. Her konu belirli bir metodolojiye göre alt başlıklara ayrılmıştır. Meyerhof bu metodolojinin, "Batılı skolastik felsefeyi de etkileyen bölümlerle merakının kısmen sorumlusu olduğuna" inanır.²⁵

Batılı ve Doğulu bilginlerden pek çoğu bu eserden övgüyle söz etmişlerdir. İbn Sina'nın eseri tıp tarihini değiştirmiştir. Çünkü Müslümanların

²⁴ Ahmed, *Discovering Islam*, s. 221.

²⁵ Meyerhof, *age.*, s. 329.

ulaştığı bilgi birikiminin ve yaptıkları katkıların çok daha geniş kitlelere yayılmasını sağlamıştır. *Kanun*'un Latince çevirisi yüzyıllar boyunca Batı'nın temel tıp kaynağı olmuştur. Dokuzuncu bölümde bahsedildiği gibi, İbn Sina aynı zamanda jeoloji alanında da uzmandı. Mineraller hakkındaki tezi, 13. yüzyıl Hristiyan ansiklopedistlerinin ürettiği jeoloji fikirlerinin ana kaynağıdır.²⁶ Garrison, "dağların kaynağı hakkındaki mü-kemmel tanımı, onun 'Jeolojinin Babası' unvanını hak ettiğini kanıtlamaktadır" der.²⁷ İbn Sina'nın eserinin Avrupa'da önemli etkileri olmuş, Hristiyan bilginlerin başlıca eğitim kaynağını oluşturmuştur.²⁸

Psikolojik tıp

Müslümanlar, Razi'nin *el-ilacü'l-nefsânî* (psikoterapi) diye nitelediği tıbbın başka bir alanında da çalışmıştır. Razi, İbn Sina ve öteki hekimlerin bu yöntemi uyguladığı pek çok vaka kayıtlara geçmiştir. Razi'nin vakalarından biri şaşırtıcı bir şekilde başlamıştır. Kötü bir eklem iltihabı geçirip yatağa düşen ve hiçbir hekimin iyileştiremediği Maverâünnehir hükümdarı Emir Mansur'u tedavi etmesi istenmiş. Razi ve beraberindeki grup Emir'in sarayına giderken Ceyhun nehrini geçmek durumunda kalmışlar. Razi hızla akan geniş suyu ve mahkum oldukları küçük kayığı görünce evhamlanıp binmeyi reddetmiş. Emir'in sadık ulakları Razi'yi bağlayıp kayığa bindirmişler. Karşı kıyıya geçtiklerinde Razi hiç öfkelenmemiş, aksine kayığa neden binmeye yanaşmadığını keşfetmiş. Eğer bunu tek başınayken yapsa boğulabilirdi; kendi hayatını riske attığı için de insanların onu aptal yerine koyacaklarını düşünmüştü. Fakat başkası tarafından zorla kayığa bindirildiği için başına bir şey gelse kimse onu suçlayamazdı.

Razi, emiri tedavi etmek için pek çok yöntem denediyse de başarılı olamadı. Sonunda tamamen farklı, hiç alışılmadık bir şey denemeye karar verdi. Emirden en güzel atını ve en güzel katırını istedi. Ertesi gün ata bindi, bir eliyle de katırı kontrol ederek emiri şehrin dışındaki bir hamamın en sıcak odasına götürdü; orada ona sıcak duş aldırıp kendi hazırladığı ilaçlarla tedavi uyguladı. Razi bir ara ortalıktan kayboldu, elbiselerini giyip elinde bir bıçakla geri döndü ve emire bağırıp çağırmaya başladı, onu

26 Sarton, age., c. 1, s. 711.

27 Garrison, age., s. 130.

28 Campbell, age., c. 1, s. 78.

öldüreceğini söyleyerek tehdit etti. Bunun üzerine Emir, büyük bir öfke ile ayağa fırladı. Anlatıldığına göre Razi hamamdan çıkmış, uşağı katıra, kendi de atına binip kaçarcasına eve geri dönmüşler. Emir Mansur bacaklarını hareket ettirebildiğini fark edince çok sevinmiş. Emiri ölümle tehdit eden Razi, geri dönüp ödül almayı reddetmiş; at ve katırı geri göndermiş, neden böyle sıra dışı bir yonteme başvurduğunu açıklayan bir de mektup yazmış. Emir yine de kendisini ödüllendirmiş. Başka benzer bir uygulama da, kimliği meçhul bir hekim tarafından yapılmıştır. Bu hekim de, eklem yeri şişmiş bir kadını “şok” yöntemiyle tedavi etmiştir.

İbn Sina anlatacağımız şu olayı aktarmış ve önemini vurgulamıştır. Cürcan hükümdarının genç akrabası, fiziksel bir nedeni olmayan bir hastalıktan dolayı bitkin şekilde yatıyormuş. Hekimlerin herhangi bir teşhis koyamamaları üzerine İbn Sina’ya başvurulmuş. İbn Sina hastayı incelemiş ve karmaşık bir yöntem uygulamaya karar vermiş. Bölgeyi iyi bilen birine, kendisi hastanın nabzını tutarken her şehrin ismini tek tek okumasını söylemiş. Bir şehrin ismi okunduğunda nabız atışı hızlanmış. İbn Sina bu sefer o şehrin bütün sokaklarını bilen birini buldurtmuş ve ondan bütün sokak isimlerini saymasını istemiş. Yine belirli bir sokak isminde hastanın nabzının attığını görmüş. Daha sonra o sokaktaki bütün evleri bilen biri bulunmuş ve aynı yöntem tekrar edilmiş. Evlerden biri söylendiğinde nabız öncekilerden daha hızlı atmaya başlamış. İbn Sina, hastanın bu evdeki genç bir kıza aşık olduğunu açıklamış. Bu teşhisin doğru olduğu anlaşılmış ve gerçekleştirilen evlilik hastanın iyileşmesini sağlamıştır.

İbn Sina’nın başından geçen, ama anlatmadığı başka bir olay daha vardır. Bir şehzade kendisinin inek olduğunu ve “kesilip etiyle iyi bir güveç pişirilmesi gerektiğini” söylüyor ve yemek yemeyi reddediyormuş. İbn Sina şehzadeyi tedavi etmeyi kabul etmiş ve kendisini kesmek için bir kasabın yola çıktığını haber vermiş. Hastanın odasına bir kasap elinde bıçağıyla girmiş. Elleri kolları bağlı oturan şehzadeyi görünce çok zayıf olduğunu ve besili olması gerektiğini söylemiş. Hasta kendisine söyleneni yaparak yeniden yemek yemeye başlamış, güç kuvvet kazanmış ve kısa zamanda kafasındaki vehimden kurtulmuş. Bu olayı aktaran kişi, bir hekimin böyle bir tedaviye başvurması için “üstün bir akla, mükemmel bir bilgiye ve şaşmaz bir zekaya” sahip olması gerektiğini belirtmektedir.²⁹

29 Browne’dan aktarılan bir vaka: *Arabian Medicine*, s. 83-89.

İbn Sina'nın *Kanun*'u ayrıca psikoterapi yöntemini genel terimlerle açıklamaktadır.³⁰

İbn Sina'yı takip eden pek çok diğer Müslüman hekim, her ne kadar onun gibi meşhur olmasa da, öyle veya böyle İslam tıbbının gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bunlardan birisi İbn Sina'nın ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra Bağdat'da doğup 1100 yılında ölen İbn Cezle'dir. Tıp üzerine hat sanatı açısından da benzersiz birer örnek olan iki kitap yazmıştır.

Hekim Abdullatif Bağdadi (1162–1231) de Bağdat'da doğmuştur. Şam, Halep ve Kahire'de tıp ve felsefe öğretmenliği yapmıştır. Çoğu tıpla ilgili 166 çalışması mevcuttur. Selahaddin Eyyubi'nin davetiyle Kahire'ye gitmiş burada Musa b. Meymun'la tanışmıştır. Abdullatif'in eserlerinden birisi Mısır tecrübelerini ayrıntılarıyla anlatmaktadır.

Abdullatif'in çağdaşlarından biri İbn Ebi Useybia'dır (1203–1269). Şam'da doğup eğitim aldıktan sonra Kahire'ye gitmiş, burada hekimlik yapmıştır. İbn Ebi Useybia, ilk İslam tıbbı tarihçisidir. Ünlü ve önemli şahsiyetlerin biyografilerinin yer aldığı *Tabakât'ül-Etibbâ* (Hekimlerin Hayatı) adlı eseri Batılı tarihçiler için de çok faydalı bir kaynak olmuştur. Abdullatif'in bir başka çağdaşı da Şamlı İbn Nefis (1213-1288)'dir. İbn Sina'nın *Kanun fi't-Tib* adlı eserine yazdığı ve Latinceye çevrilecek kadar faydalı bulunan yorumuyla ünlüdür.

Batı'da tıbbi gelişmeler

Müslüman dünyasının batı bölgelerinde de tıpla ilgili gelişmeler olmuştur. Müslüman İspanya'nın ilk yüzyıllarında, hekim olmak isteyen alimler öğrenmek, medrese ve hastanelerde tecrübe kazanmak için Bağdat, Kahire ve Şam gibi şehirlere, hatta İran'a kadar gitmişlerdir. Mekkari³¹, doğuya seyahat eden Endülüslü alimlerin bir listesini hazırlamıştır. Anlaşmazlıklar ve savaşlara, yöneticiler ve politikalar arasındaki farklara rağmen, Hz. Peygamber zamanında İslam'ın koymuş olduğu evrensel toplum ilkeleri halkların hayatında ilerleme sağlamıştır. Yolculuk, özellikle de bilgi aramak için yapılanı, ne gidilen yere, ne de orayı kimin yönettiğine aldırmadan devam etmiştir.³²

30 Nicholson, Mathnawi, s. 23.

31 Ahmed Muhammed El-Mekkari (1591-1632): Cezayirli ünlü Müslüman tarihçi. (ç.n.)

32 Hitti, age., s. 578.

Sonraları Müslüman İspanya, özellikle de Kurtuba'da kendi üniversitesini kurmuş, böylelikle Doğu'ya yolculuk yapma ihtiyacı azalmıştır. Yine de kimileri ilim yolculuklarını sürdürmüştür. Doğu ve Batı üniversitelerinin birbirinden farklı yönleri vardı. Doğuda Yahudiler, Müslüman topluluğun entelektüel dünyasına özgürce katılıyordu. Fakat İspanya'da, özellikle de akademik çevrede çok daha büyük bir rol oynamış, tıp ve felsefe alanında uzmanlaşmışlardır. Müslüman İspanya'nın ilk ünlü hekimlerinden Hasday b. Şaprut, bir Yahudidir. Bundan başka Endülüs'de daha fazla Hristiyanın bu alana katkıda bulunduğunu görürüz.

Müslüman İspanya'da tıp okulları ve hastaneler nitelik bakımından gelişmiştir. Sonuç olarak 12. yüzyıl dolaylarında ilim arayışı Doğu'dan Endülüs'e doğru yön değiştirmiştir. Bu da ilerde Müslüman biliminin Avrupa'nın kalan kısmına doğru akmasını kolaylaştırmıştır.

Tıp alanında yazılı eserler Müslümanların İspanya'ya yerleşmesinden kısa süre sonra verilmeye başlamıştır. İlk metinlerden biri Endülüs halifeleri III. Abdurrahman ve II. Hakem'in özel hekimliğini de yapan İbn Sa'd'a aittir. Jinekoloji, hamile kadın ve bebek hijyeni ve kadın doğum alanıyla ilgili bir kitap yazmıştır. Batı'da "Abulkasis" olarak bilinen Ebu'l-Kasım Zehravi (930-1013), cerrahlığa yaptığı özgün katkılarla Müslüman İspanya'nın en meşhur hekimlerinden biri olmuştur. O da III. Abdurrahman ve II. Hakem'in özel hekimliğini yapmıştır. Hayatı hakkında fazla bir bilgi yoktur. Cerrahlikle ilgili yazdığı ve o devirde bilinen tüm bilgileri içeren kitabı sayesinde özellikle Avrupa'da çok tanınan bir şahsiyet olmuştur. Bu eserin "uzun bilimsel incelemeleri anlamayanlara yardım" anlamına gelen bir ismi vardır.³³ Ameliyatlarda kullanılan araçların şemalarını içeren ilk tıbbi çalışmaydı.

Kitap aslında tam olarak ismi gibi mütevazı değildir. Zehravi'nin yara dağlama, böbrek taşıyı mesanede parçalama, hayvan üzerinde yapılan deney (vivisection) ve dokuları kesip ayırma (dissection) işleminin gerekliliğini de içeren özgün katkılarıyla doludur.³⁴ Yara dağlamanın çeşitli yöntemleri net bir şekilde resimlendirilmiştir. Göz ve diş ameliyatları ve yara tedavisinde uygulanan Arap yöntemleri de yer almaktadır.³⁵ Bir

33 Zehravi'nin 50 yılda yazdığı 30 ciltlik bu tıp ansiklopedisi *Et-Tasrif Limen Acize ani't-Te'lif* adını taşımaktadır. Ortaçağ Avrupa cerrahisinin temel eseridir. (ç.n.)

34 Age., s. 577.

35 Campbell, age., c. 1, s. 86.

bölümde de kırıklar ve belkemiği zedelenmesinden kaynaklanan felçlere değinilmiştir. Başka bir bölümse doğumla ilgilidir; bugün Walcher pozisyonu olarak bilinen doğum pozisyonu tarif edilmiştir. Eser, ağız ve dış eti bozukluğuyla ilgili ilk tedavi yöntemlerinin sunulması bakımından da önemlidir. Bu tıp tezinin cazip tarafı, cerrahi araçlarla ilgili çok sayıda çizim içermesi, bunların da günümüz bilginlerine Ortaçağ Avrupa'sında ne gibi aletlerin kullanıldığı hakkında fikir vermesidir. Daha az bilinen başka bir eser de Zehravi'nin mineral, bitki ve hayvanlardan üretilen ilaçların tarifiyle ilgili eseridir. Bu eser aynı zamanda, tıpta kimyanın kullanımının ilk örneği sayılmaktadır.

Zehravi'nin Avrupa tıbbına etkisi bir başka açıdan da önem taşımaktadır. Materyallerini çok sistemli bir şekilde ortaya koyan Zehravi, eserini gayet açık ve anlaşılır bir dille yazmıştır. Bu, Batılı bilginleri öylesine etkilemiştir ki, Müslümanların bilgisine olan ilgileri artmış ve böylelikle Zehravi sayesinde Hristiyan Avrupa'daki cerrahlığın statüsü yükselmiştir.³⁶

Diğer bir Endülüslü hekim İbn Zühr (öl. 1162) de aynı şekilde, özgün eseriyle tıp alanındaki yüksek standardı sürdürmüştür. Latince "Avenzor" diye bilinen İbn Zühr, zamanının diğer hekimlerinden farklı olarak hayatını yalnızca tıba adamıştır. Tıp ilmini genç yaşlarında usta bir hekim olan babasından öğrenen İbn Zühr, hem İspanya'da hem de Kuzey Afrika'da şöhret kazanmış, genç yaşta da hayata veda etmiştir.

İbn Zühr de pek çok eser yazmıştır. En dikkat çekici olanı, bir bölümünü tamamen ilaç ve diyetle, ikisinin tedavi edici kombinasyonuna ayırdığı eseridir. Zekice gözlemlerini, hatta geçirdiği acılı bir apse vakası da dahil, kendi tecrübelerini ayrıntılarıyla titiz bir şekilde aktarmıştır. Uyuz-böceğiyle ilgili ilk tanımı onun yaptığı belirtilmekteyse de Hitti, Ahmed el-Taberi'nin ondan iki asır önce bu konuda bir öngörude bulunduğunu ifade etmektedir. İbn Zühr'ün hekimlik mesleğinde en çok önem verdiği şey, tecrübe olmuştur.³⁷

Endülüs'ün en ünlü Müslüman alimi Batı'da "Averroes" olarak tanınan İbn Rüşd (1126–1198)'dür. Filozof olarak tanınmış ve Batı'daki en önemli etkisi bu alanda olmuştur. İyi bir hekim, aynı zamanda Sevilla ve Kurtuba'da hakimlik yapmış usta bir hukukçudur. Endülüslü biyografi yazarları onun

36 Age., s. 88.

37 Hitti, age., s. 585.

kariyerinin bu yönünü vurgular ve hakim olarak bu alanda tecrübe kazandığını ve hukuk konusunda pek çok eser yazdığını belirtirler.

İbn Rüşd'ün eserlerine hakim olan en önemli ilke, mükemmelliktir. On altı yılını tıp hakkında hacimli bir ansiklopedik kitap yazmakla geçirmiştir. Çiçek hastalığı geçiren birinin bu hastalığa karşı bağışıklık kazana- cağını tespit eden odur. Bu bilgi büyük ihtimalle aşılamanın gelişmesini sağlamıştır. Retina hakkında yaptığı tanımlama, gözüün nasıl çalıştığını çok iyi bildiğini kanıtlamaktadır. İbn Rüşd'ün farmakolojiye katkısı da olağanüstüdür. Bu alanda yaptığı çalışmalar Ortaçağ boyunca Avrupa'da standart başvuru kaynağı olmuştur ve etkileri öyle büyüktür ki, halen günümüz kodekslerinde yer almaktadır.³⁸

İbn Rüşd'ün, Batı'da felsefe ve tıp alanında en az onun kadar ünlü çağdaşlarından biri üç isimle tanınır: Arapçada Ebu İmran b. Meymun, İbranicede Musa b. Meymun ve bugün hâlâ Batı'da bilinen ismiyle Maimonides (1135–1204). İbn Rüşd gibi o da, bir hekimden çok filozof olarak tanınır. Tıp eğitimini Razi, İbn Sina ve İbn Zühr'den almıştır. Onun bilgisi de çoğunlukla gözleme dayalıdır ve tıp eserlerinin kendine özgü katkıları olmuştur. Örneğin, sünnetle ilgili gelişmiş bir yöntem anlatmış ve hemoroite neden olan kabızlığa değinerek çözümü için hafif vejetaryen diyet önermiştir. En çok diyet ve kişisel hijyenin vurgulandığı sağlık kılavuzunu Sultan el-Efdal'e ithaf etmiştir. Bu eser sonraları Rabbi Moses bin Samuel bin Tibbon tarafından İbraniceye tercüme edilmiştir. Başka bir eserinde İbn Meymun sürünge zehirleri ve bunların panzehirlerine değinmiştir. Diğer bir önemli eseri de İbn Sina'nın *el-Kanun fi't-Tıb* adlı eserinin İbranice tercümesidir.³⁹ İbn Meymun hayatının ileriki dönemlerinde mecburen tıbbı yönelmiştir. Felsefeyi tercih etmesine rağmen, bu alandaki çalışmalarını yeni ve hoşgörüsüz Muvahhid⁴⁰ lider yüzünden Kurtuba'da daha fazla sürdürememiştir. Önce Fes'e, sonra Filistin'e, oradan da Kahire'ye göç ederek nihayet buraya yerleşmiştir. Ailesinin tüm serveti, mücevher ticareti yapan kardeşi David ile birlikte bir gemide denize batmıştır. İbn Meymun pratisyen bir hekim olarak başarılı olmuştur.

38 Garrison, age., s. 133.

39 Hitti, age., s. 585.

40 Muhtemelen, 12. ve 13. yüzyıllarda Endülüs, Fas ve Tunus'a kadar bütün batı Müslüman ülkelerine hakim hanedan olan Muvahhidlerin üçüncü hükümdarı Yakup Mansur'dan bahsediliyor. (ç.n.)

Selahaddin Eyyubi'nin özel hekimliğini yapmıştır. Haçlı seferleri sırasında ünü sınırları aşmış ve İngiltere Kralı Richard'a kadar ulaşmıştır. Richard onu kendi yanına istese de İbn Meymun bu teklifi kabul etmemiştir. Kahire'de bulunan Maimonides isimli sinagog, halen hasta Yahudilerin tedavi olmak umuduyla bir gece geçirmek için gittikleri bir ziyaret alanıdır.

Müslüman dünyasının en tanınmış hekimlerinin yaptığı katkılar günümüze ulaşmıştır, çünkü kendi keşifleri hakkında eserler yazmışlardır. Bu eserler Batı'da ve Doğu'da geniş alanlara yayılmıştır. Diğer şahsiyetler günümüzde sadece bıraktıkları eserlerden bilinmektedir. Tıp alanında ilerlemiş ve bu alanın gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş isimleri bilinemeyen nice başka şahsiyetin yaşamış olduğu muhtemeldir.

Biyoloji ve tıp

Müslümanların bitki araştırmaları tuhaf bir şekilde başlamıştır. Yazarlar, özellikle de şairler, mecaz anlatımlarını çiçek, ağaç ve özellikle de okuyucuların bilmediği bitkilerle süslemek istiyorlardı. Bu yüzden de bitkileri ayrıntılarıyla tarif ediyorlardı. Zamanla bilim insanları ve hekimlerin botanikle ilgilenmeye başlamasıyla pek çok bitkinin tanımı yapılmaya başlanmıştır.

Biyolojinin diğer bir önemli kolu olan zoolojinin, bugün veterinerlik bilimi diye tanımlanabilecek bir başlangıcı vardır. Tıbbın diğer alanlarında olduğu gibi, muhtemelen hayvan hastalıkları ve bunların tedavileri konusunda bilgi sahibi olan yerel pratisyenler mevcuttu. İslam dönemine ait ilk kayıtlı çalışma Abdülmelik b. Kurayb el-Esmai (740-828)'ye aittir. Biri deve, at ve koyun, biri vahşi hayvanlar ve biri de insan vücuduyla ilgili metinleri içeren eserler yazmıştır. Onun eserleri, Arapların daha o devirde insan anatomisi hakkında hatırı sayılır bilgiye sahip olduklarını göstermektedir.⁴¹ Veterinerlik bilimi çok geçmeden farklı bir disiplin olarak ortaya çıkmıştır. 16. Abbasi halifesi Mutezid (öl. 902)'in hara ve atlarından sorumlu olan Ebu Yusuf Yakub b. Ahi Hizam'ın (el-Huttali) binicilikle ilgili çalışması veterinerliğin temelini oluşturmaktadır.

İlaçla tedavi alanında; ormanda çok etkili şifalı bitkiler keşfedenlerinden laboratuarda deney yapanlarına kadar bilinmeyen pek çok kaşif ya-

41 Sarton, age., c. 1, s. 534.

şamıştır. Onların yaptığı katkılar Yunan, Hint, Fars ve İslam döneminin ortak katkıları olarak algılanmıştır. Bugün hâlâ Hindistan'da uygulanan Yunan tıbbı⁴² buna iyi bir örnektir. Yapılan keşifler görmezden gelinmeyecek kadar değerliydi. Bu keşifler, tıbbın farmakoloji yönüne yoğunlaşanlar tarafından toplanmış ve ciltler halinde yayınlanmıştır.

Bu konudaki en önemli eserlerden birinin yalnızca Latincesi eldedir; Arapça asıllarının tümü ne yazık ki kaybolmuştur. Metni derleyen, kendisini Mesue diye tanıtan meçhul bir kişidir. Bu eserin önemli yönlerinden biri, müshillere ayrılan bölümüdür: Burada müshiller üç çeşide ayrılmıştır: Yumuşatıcı müshil (demirhindi, incir, erik, Çin tarçını), hafif müshil (sinameki, sarısabır, ravent) ve sert müshil (çalapa, bingözotu, acıelma).⁴³

İbn Serabi, Toledolu İbn el-Vafid ve İbn el-Baytar, araştırmalarını büyük oranda ilaçla tedaviye hasretmiş Endülüslü üç bilgidir. Eserleri dışında kendileri hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Serapion Junior diye de tanınan İbn Serabi ve Toledolu İbn el-Vafid, eczacılıkla ilgili birer kitap yazmışlardır. İbn el-Baytar da aynı alanda daha kapsamlı bir eser vermiştir. Müslüman İspanya'da doğmuş ve Şam'da 1248'de ölmüştür. Hayatının büyük bir kısmını Yunanistan, Mısır ve Anadolu'da tedavi edici bitkileri araştırmaya ayırmıştır. Bu ülkelerden, diğer insanların araştırmalarından ve kendi yaptığı keşiflerden öğrendiklerini, Müslüman dünyasında uygulanan ilaçla tedaviler konusunda hazırladığı çalışmasında aktarmıştır. Eserde, 300'ü o devirde yeni sayılan 1400'e yakın ilaç tanımlanmıştır.

Müslümanlar aynı zamanda çeşitli ilaç yapımı yöntemleri keşfetmişlerdir. Aynı şekilde hem kendi araştırmalarını hem de yaptıkları yolculuklardaki keşiflerini ilaç alanına uygulamışlardır. Ayrıca eczacılığı başlatmışlar ve ilaç hazırlamada ustalaşmışlar; şerbet, şurup, alkol (hepsi Arapça terimdir) ve kitre ("Kestere" de denilen "kitre", pastiller ve hapları katılaştırmak için kullanılan bir tür zamktır) bunlardan bazılarıdır.

Müslüman doktorlara nefes yoluyla kullanışlı bir anestezi sağlayan eczacılık gereçlerinden birisi, istisnai bir araç olan "uyutucu sünger"dir. Bu sünger acıya karşı duyarsızlık sağlayan uyuşturuculara batırılırdı. Daha sonra kurutulur ve gerektiğinde ıslatılarak burun deliklerine ve ağza uy-

42 Hipokrat ve Galen'in öğretilerine dayanan, şifalı kürlerle uygulanan bir alternatif tıp yöntemidir. Balgam, kan, sarı ve kara safra olmak üzere dört esas temele dayanır. (ç.n.)

43 Garrison, age., s. 133.

gulanırdı. Campbell, bu süngerin Müslüman cerrahların operasyonlarda daha verimli olmalarını sağladığını belirtir. Sünger Batı'da ilk kez, Bolognalı Theodoric'in Müslümanlardan alıp Avrupa'ya tanıtmasıyla birlikte kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁴

Edward Browne, Yunanlılardan miras kalan kimya ve tıbbi malzemeler alanındaki bilimsel doktrine en büyük katkıyı Müslümanların yaptığını belirtmektedir.⁴⁵

Ticari amaçla ilk kez 9. yüzyılda açılan eczaneler, kısa süre içinde Müslüman dünyasının dört bir yanında görülmeye başlanmıştır. Müslüman toplum ve hekimler böylece tüm Müslüman dünyasından toplanıp bir araya gelen ilaçları elde etme şansına sahip olmuştur. Batı'da günümüzde hapları şekerle kaplama yaygın bir uygulamadır; fakat Müslümanlar o devirde gül suyu ve esans kullanmıştır. Eczacılar ehil ve lisanslıydılar ve dükkanları rutin olarak denetleniyordu.⁴⁶

Tıp uygulamalarıyla eczacılık arasında neredeyse hiç fark yoktu, çünkü ilaç yapımıyla ilgili eğitim, tıp eğitiminin esas gereklerinden biriydi. Pek çok hekim, meslektaşlarının faydalanabilmesi için ilaçla tedavinin kısmen de olsa ayrıntılarını yazmışlardır. Sonuç olarak kimya ve botanik ayrı bir bilim dalından çok, ilaç hazırlama alanına daha faydalı birer yan dal olarak kabul edilmiştir. Pek çok tanınmış hekim yeni ilaçlar üretmiştir.

Konunun başında değindiğimiz gibi Kindi, aynı zamanda tıp alanındaki eğitimi ve uygulamasının bir parçası olarak eczacılıkta da kapsamlı araştırmalar yapmıştır. Farmakolojiyi kendine özgü ayrı bir alan olarak ele alan kişi, 10. yüzyılda yaşayan Herat hükümdarının özel hekimliğini yapan Ebu Mansur Muvaffak'tır. *İlaçların Gerçek Özellikleri* adlı eseri, Yunan, Hint, Süryani ve Müslüman kaynaklardan elde edilen ecza bilgilerini bir araya getirmiştir. Bu sistematik çalışma 466'sı bitkilerden, 75'i minerallerden, 44'ü de hayvanlardan elde edilen 585 ilacı etkilerine göre dört sınıfa ayırdığı eseri 970 yılında yayınlamıştır. Muvaffak ayrıca genel farmakoloji kuramına bir tanım eklemiştir. Eserinde, daha sonra Paris plâsteri olarak tanınan alçının yapımı ve kullanımını anlatmıştır. Eseri aynı zamanda çağdaş Fars kültürünün ilk bilimsel incelemesi sayılmaktadır.⁴⁷

44 Campbell, age., c. 1, s. 55.

45 Browne, age., s. 15-16.

46 James & Thorpe, s. 7.

47 Sarton, age., c. 1, s. 678.

Muvaffak'ın çağdaşı Filistinli hekim Temimi, ilaçlarla deneyler yapmış ve eczacılıkla ilgili pek çok eser yazmış, yiyeceklerin insan sağlığı üzerindeki etkileri hakkında görüşlerini bildirmiştir. Aynı dönemde Tunus'un Kayravan bölgesinde yaşayan İbn Cezzar (898–980), *Seyyahın Erzağı* adlı kitabıyla meşhur olmuştur. Yolculara çok faydası olan ve bu yüzden çok ilgi gören bu kitapta, yolcuları etkileyen her türlü hastalıktan bahsedilmiş ve tedaviler önerilmiştir. Özellikle de (Mısır'daki vebanın sebepleri dahil) bulaşıcı hastalıklar hakkında geniş kapsamlı bilgi veriyor olması önemlidir. Kitabın en önemli özelliklerinden biri de, çevre ve iklim değişikliklerinin sebepleri hakkında bilgi vermesidir. Örneğin, ekilebilir toprakların bulunduğu yerlerden Mekke'ye giden hacılar, hayatlarını çekilmez hale getiren bir rahatsızlık geçirirler. Mekke'deki olağanüstü kuru hava, bugün rinit (burun nezlesi) olarak bilinen burun boşluğundaki mukoza zarının şişmesine neden olmaktadır.

O devrin bir başka seçkin farmakologu da, çalışmalarını Bağdat'ta yürüten Maseveyh el-Mardini'dir (öl. 1015). Daha sonra ölümüne kadar Mısır'da Fatımi halifesi el-Hakim'in özel hekimliğini yapmıştır. Mesleki yaşamının büyük çoğunluğunu İslami tıp araştırmalarına adanmıştır. İlk in müşil ve kusturucu ilaçlarla ilgili bir çalışma yapmış, sonra da kendi devrinde bilinen her hastalık için birer ilaç tavsiye eden bir kitap yazmıştır. En önemli eseri, tıp dünyasında çok iyi bir kabul gören ve yüzyıllar boyunca Batı'da farmakoloji alanının standart ders kitabı olarak kalan on iki bölümlük kodeksidir.⁴⁸

Simeon Seth⁴⁹ de aynı dönemde Bizans'da yaşayan bir Yahudi hekimdir ve Müslümanların tıp ve eczacılıkta gösterdikleri gelişimi örnek gösterir. Seth, Müslüman entelektüellerinin Latince'den Arapçaya çeviri geleneğini tersine çevirenlerden biridir. Arapçadan Latinceye çeviriler yapmış, özellikle de Müslüman dünyasındaki ilaçlara yoğunlaşmıştır. İlk önemli çalışması, özellikle belirli yiyeceklerin (çoğu Müslüman dünyasına, bazıları da Hindistan'a ait) iyileştirici özelliklerine değinen bir sözlüktür. Bu çalışmada Arapça kelimeleri Grek diline tanıtmıştır. Bu kelimeler aynı zamanda Batı'daki Latince çevirilerde adapte edilen kelimelerdir. Örneğin, camphor (kâfur), musk (misk), ambergis (amber), julep (şerbet),

48 Age., s. 728.

49 Simeon Seth: 11. yüzyılda yaşayan Yahudi bilgin ve doktor. Galen'i eleştirir ve Doğu tıbbını önemser. "*Yemeklerin Özellikleri*" isimli eseriyle ünlüdür. (ç.n.)

syrup (şurup) gibi. Sarton, "Bu eserde değinilen ilaç ve baharatların hepsi olmasa da çoğu, Grek dilinde ilk kez karşımıza çıkmış oluyor" der.⁵⁰ Seth ayrıca bir de botanik sözlüğü hazırlamıştır. Öyle görünüyor ki botanik, tıptan ayrı çalışılmaya başlandığı dönemde ayrı bir bilim dalı haline gelmeye başlamıştır. Bundan başka bir de Cordobalı el-Bekri'ye (1014-1094) atfedilen Müslüman İspanya'nın bitkileri ve ağaçlarıyla ilgili bir metin bulunmaktadır.

Ustalardan bilgi öğrenebilmek amacıyla çeşitli seçkin okulları gezen alimler sayesinde tıp ve eczacılık bilgisi İslam dünyasına yayılmıştır. Bir yerde doğup başka bir yerde tıp öğrenerek uygulamaya geçen, sonra başka bölgelere yerleşerek hayatını sürdüren çok yetenekli doktorlar vardı. Bazıları meslektaşlarına daha çok bilgi aktarabilmek ve iş yaşamlarında onlara destek olabilmek için kitaplar yazmışlardır. Örneğin Maseveyh el-Mardini Yukarı Mezopotamya'da doğmuş, Bağdat'da çalışmış ve daha sonra Mısır'da Fatımi halifesi Hakem'in özel hekimliğini yapmıştır. Müshiller ve kusturucu ilaçlarla ilgili kitaplar yazmıştır. Ama en önemli eseri, daha önce de belirttiğimiz gibi, Müslümanların o devirde eczacılık alanında sahip oldukları tüm bilgi birikimi içeren ansiklopedidir. İslam dünyasında büyük bir ilgiyle karşılanmış ve yüzyıllar boyunca Batı'da farmakoloji ders kitabı olarak okutulmuştur.⁵¹

Aynı bölgeden Mısır'da yaşayan başka bir hekim de Ammar b. Ali el-Mavsili (öl. 1010)'dir. Yaptığı önemli buluşlarla tanınmıştır. Sarton'a göre "Müslüman göz hekimlerinin en özgünü"dür. Göz, göz hastalıkları ve tedavileriyle ilgili yazdığı eserinin en değerli yönü, cerrahi operasyonlar hakkındadır ve bir bölümde "birisinde yumuşak katarakt tabakasını soğurma yoluyla tedavi ettiği altı başarılı katarakt operasyonu" anlatılmıştır. Ammar'ın başarılı katkısı, kendisinden daha meşhur olan Ali b. İsa tarafından aşılmıştır.⁵²

Başka önemli bir göz hekimi de Arapça yerine Farsça eser veren İbn Mansur el-Yemeni'dir. Başarısı kendisine verilen "Zerrin Dest" (Altın El) isminden anlaşılmaktadır. Tıp alanına yaptığı en önemli katkı, oftalmoloji alanında yazdığı *Nuru'l-Uyûn* (Gözlerin Işığı) adlı eseridir.

50 Age., s. 771.

51 Age., s. 728.

52 Age., s. 729.

Hasta bakımı

Müslümanlar kurdukları hastanelerle ünlüdürler. Juan Vernet hastaneyi bir “Doğu kuruluşu” olarak tanımlar. Müslümanlar her ne kadar tıbbi tedavi için bir merkez kurulması fikrini ortaya atmamış olsalar da, günümüz dünyasının bildiği şekildeki verimli hastane türünü ilk kuranlardır.⁵³ Meyerhof, Batı’nın hastaneyi Haçlı Seferleri sırasında Müslümanlardan öğrendiğini belirtir.⁵⁴ Hz. Muhammed’in vefatından altmış beş yıl sonra, 632 yılında ilk büyük Müslüman hastanesi Şam’da, Emevi halifesi Velid zamanında kurulmuştur. Abbasi döneminde Bağdat, Kahire ve Mısır’ın diğer bölgelerinde önemli hastaneler tesis edilmiştir. Adudüddavle Bağdat’ın ilk hastanelerinden birini kurmuştur. Yöresel hizmet veren, kimisi klinik veya dispanser sayılabilecek nispeten küçük pek çok kuruluş inşa edilmiştir. Bağdat’a 1160 yılında giden meçhul bir Yahudi gezgin, yalnız bu şehirde altmış tane tıp kuruluşu tespit ettiğini, çoğunda tedavi ve bakımın ücretsiz yapıldığını belirtmiştir.

Her büyük Müslüman şehrinde er ya da geç kurulmuş olan büyük hastanelerin planlanması üzerinde çok düşünülmüştür. Kahire’nin el-Mansur hastanesinde olduğu gibi, bir binadan çok tıp hizmetlerinin verildiği birer ev olarak addedilmişlerdir. Bünyesinde çeşme ve fışkiyelerin bulunduğu dört avlusu, “önemli hastalıklara” tahsis edilmiş ayrı koğuşları, kadınlar ve nekahet döneminde olanlar ve ayakta tedavi edilecekler için klinikler, “diyet mutfakları” ve bir de yetimhane barındırmaktadır. Ayrıca tam teşekküllü bir kütüphane, konferans salonları ve bir de camisi bulunmaktadır. Erkek ve bayan hemşireler istihdam edilmiştir. Hastane yetkilileri, çoğu hastanın hastaneden çıktıktan sonra hemen çalışmaya başlayamayacaklarını hesaba katarak nekahet dönemlerinde kendilerine maddi destek sağlıyorlardı.⁵⁵ Büyük hastanelerde mental hastalar için ayrı koğuşlar mevcuttu ve (hâlâ da uygulanan) en dikkat çekici olan şey, delilere karşı merhametli ve nazik yaklaşım tarzı olmuştur.⁵⁶ Daha önce de belirttiğimiz gibi, neredeyse bütün büyük hastaneler aynı zamanda birer tıp okuludur. Aralarında en ünlüsü, “Dar’ul-Hikme”, yani Hikmet

53 J. Casulleras ve J. Samso, s. 479.

54 Meyerhof, age., s. 335, 349.

55 Garrison, age., s. 136.

56 Age.; Campbell, age., c. 1, s. 56.

Evi'dir. Bu tanımlama Arapça, Farsça ve Urduca'da daha anlamlıdır, çünkü doktorlar için kullanılan "hekim" kelimesinin kökü bilgelik anlamına gelen "hikmet"ten gelmektedir.

Müslümanların başka alanlarda olduğu gibi tıp alanına yaptıkları katkıların anlatıldığı bu bölüm, Müslüman ilminin hem diğer hem de önceki (özellikle de antik Yunan) medeniyetlerin yaratıcı sentezinin bir sonucu olduğunun kanıtıdır. Bu konu aynı zamanda İslam tıbbının büyük etkisini kanıtlamıştır. Müslüman hekimlerin çoğu diğer bilim alanlarında da ünlüydüler; odaklandıkları alanlarda esaslı ve geniş kapsamlı bilgileriyle Ortaçağ döneminin İslami ilim modelini açıkça gözler önüne seren şahsiyetlerdi.

ARAP EDEBİYATI

İslam medeniyetinde iki şeye her zaman için çok önem verilmiştir. Birisi edebiyat, diğeri de onüçüncü bölümde değinilecek olan sanat. Bu iki disiplin Müslüman dünyasında İslam'dan önce de var olmakla birlikte, Müslümanların yaratıcılığının onları doruk noktasına çıkardığında şüphe yoktur. İslam edebiyatı ve sanatları, kesinlikle insanlığın bu alanda ulaştığı en yüksek mertebeye çıkmıştır.

Müslümanlar kendilerini dar bir coğrafi alanla sınırlamadıkları için İslam edebiyatı ve sanatları, Müslümanların gayrimüslim ülkelerde meydana getirdikleri eserleri de içerir. Bu ve bir sonraki bölümün İslam edebiyatının karakteristiğiyle ilgili olduğunu baştan belirtmek gerekir. Edebiyatta temel olan dildir ve daha önemlisi de, dilin nasıl kullanıldığıdır. Her kültürün kendine özgü formları, metaforları, sembolleri, motifleri

vardır ve bu, özellikle de İslam kültürünün özüdür. Bununla ilgili kişisel bir örnek vermek isterim. Batı edebiyatını, özellikle İngiliz ve Amerikan edebiyatını incelediğimde, kuvvetli bir Yahudi-Hristiyan-Greko-Romen mirasının yansıtıldığını fark ettim. Detaya inmek gerekirse, örneğin, ateist olduğunu ısrarla belirten bir yazarın, bir romanında Hristiyan ya da Yahudi taraftarlığının izlerini görmek mümkündür.

İslam edebiyatı Müslüman dünyasının ruhunu yansıtır ve bu nedenle kendine özgü özelliklere sahiptir. Bunlardan birisi, hiç şüphesiz yazarların çocukluklarından itibaren öğrenmeye başladıkları Kur'an ve İslam bilgisidir. 20. yüzyılın sonlarına kadar bu bilgiler tam ve eksiksizdi. Diğer bir özellik ise, yegane odak noktasının birey olduğu ve toplumun hesaba katılmadığı Batı'dan etkilenen modern edebiyat hariç, toplumun bireyden daha önemli olduğu ilkesidir.

İslam öncesi Arap edebiyatı, Müslüman Arapların büyük ölçüde zengin edebi geleneklerini sürdürmelerine, özellikle de dil kullanımındaki becerilerini geliştirmelerine potansiyel teşkil etmiştir. Bu edebiyat esas itibarıyla şiir, belagat ve masaldan (genellikle de efsaneleşen kabileler tarihi) oluşuyordu; kabile kültürüyle şekillenmiş ve belirli temalarla sınırlandırılmıştı. Neredeyse bütün konuların ortak bir noktası vardı: Genellikle erkek olan olağanüstü bir karakterin başka bir erkeği, düşman bir kavmi, bir kadını ya da üçünü birden yenmesi. Başka ortak bir nokta da pek çok kahramanlık hikayesinde yer alan intikam temasıdır.

Pek çok hikaye ya da şiirde tarihi karakter, ana karakter veya yazarın ikinci benliği, sonunda kazanan kişi olmak için zekice bir oyun planlanmıştır. Bu tavır *Binbir Gece Masalları* ve Nasreddin Hoca hikayelerinin merkezinde yer alan edebiyat geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Bu geleneği takip eden hikayeleri içeren, Rene R. Khawam'ın çevirip hazırladığı *İnce Aldatmaca: Arap Bilgeliği ve Kurnazlığı*¹ adlı antolojik eser, bu gerçeği en iyi kanıtlayan örneklerdendir. Bu koleksiyon halifeler, krallar, sultanlar, valiler, kadılar, avukatlar, şahitler ve genellikle onurlu bir amaç için hileye başvuran dindar insanlar hakkında yazılmıştır.

Tarihi bir olayın bazen efsaneye dönüşmesi bir "beceri" göstergesidir. Reynold Nicholson'un, *Literary History of the Arabs* adlı eserinde anlattı-

1 Rene R. Khawam, *The Subtle Ruse: The Book of Arabic Wisdom and Guile*, (Harpercollins, 1982) (ç.n.)

ğı bir hikaye buna iyi bir örnektir. Bu hikayede, Güney Arabistan'daki Ma'rib'den yapılan göçten bahsedilir. Göçten çok sonraları meydana gelen başka tarihi bir olay, bu göçün sebebi gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Ma'rib'de bulunan bir barajın yıkılması öyle etkili olmuştur ki, Araplar arasındaki üzü İslam devirlerinde de kendisini korumuştur.²

Hikaye şöyle devam eder: Ma'rib kralının eşi rüyasında barajın yıkılacağını görür. Kral başta buna pek önem vermese de, eşinin rüyasıyla barajda meydana gelen bir gelişmenin birbirine uyması onu şüphelendirir. Bölgeden ayrılmak ister ve kavminin şüphelenmemesi için bir oyun düzenler; oğluyla çekişip bozuşmuş gibi yapar. Halkın önünde yumruk yumruğa gelirler ve kral, bir oğlun babasına vurduğu bir yerde yaşayamayacağını, bu onursuzluğa katlanamayacağını söyler. Malını mülkünü satar ve ardından halkına ayrılışının gerçek sebebini açıklar. Ma'rib'den, "başını çektiği büyük bir kalabalıkla birlikte" ayrılır. Kısa süre sonra baraj yıkılır ve ülke sel altında kalır.³

Başka bir efsane de Saba Melikesi Belkis'dan söz eder. Bir başka efsane, bir oğlun intikamını almak için İran'a karşı açılan savaşın kahramanı Esed'in hikayesini anlatır. Esed Kamil ve üç cadı hikayesi; tahtını terk edip kendini Tanrı'ya adayan Numan; sevdiği kadına karşı duyduğu çığınca sevgi sayesinde kendisinden hiç hoşlanmayan bir kadını kendine aşık eden şair Adi⁴... Bu gibi tarihi gerçekler, efsanelerde zekice birer intikam aracı olarak kullanılan kahinlerle, büyücülerle bezenmiştir.

Jadhima'nın⁵ masallarda ve atasözlerinde ayrı bir yeri vardır. Bu kahraman öyle kibirliymiş ki, kendisine yalnızca gökteki iki yıldızın arkadaş olabileceğini söylemiş. Savaşlarından birinde Mezopotamya prenseslerinden Zabba'nın kocasını öldürür. Zabba böylelikle kraliçe olur. Cesur ve azimli bu kadın, kocasının öcünü almak için bir plan yapar. Jadhima'yı tuzağa düşürerek yakalatıp ölene dek bütün kanını altın bir kaseye doldurur. Bu sırada da ona bunun sebebini bir kahinin kendisine söylediğini aktararak açıklar: Onun kanının tek bir damlası bile yere dökülürse bu

2 Yazarın bahsettiği olay, büyük ihtimalle Kur'an'da da anlatılan Sebe halkının helakine neden olan Arim seli vakasıdır. (ç.n.)

3 Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, s. 15-16.

4 İlk Lahmi kralı Amr b. Adi. (268-295). (ç.n.)

5 Amr b. Adi'nin amcası ve Tanukid'in son kralı. Jadhima, bir intikam uğruna öldürülünce oğlu olmadığı için yeğeni Adi, Lahmi krallığını kurmuştur. Palmira kraliçesi Zabba (240-274) tarafından öldürülmüştür. (ç.n.)

cinayetin intikamı alınacaktır. Jadhima'nın yeğeni ve oğlu bir oyun ter-tipleyerek kraliçenin korumalarını atlatır ve kendisinin acil durumlar için yaptırdığı tünelde onu tuzağa düşürürler. Yine de intikam almış sayıla-mazlar, çünkü kraliçe yüzüğündeki zehri içerek intihar eder. Ölmeden önce, ölümünün kendi elinden olduğunu söyleyerek övünür.

Bu hikayeler, İslam'ın gelişinden yaklaşık iki asır sonra, Abbasiler dö-neminde yayınlanmıştır. Bu antolojilerin en dikkat çekici olanı, Ebülferec İsfahani'nin yirmi ciltten oluşan *Kitâbu'l-Egânî*'sidir (Şarkılar Kitabı). Bü-yük tarihçi İbn Haldun bu eserin, "Arapların şiir, tarih, müzik vs. türlerin-de kazandıkları üstünlüğü gözler önüne serdiğini" belirtir.⁶

Şiir

Bu İslam öncesi devirlerin hikaye ve efsanelerinin baş kahramanları ara-sında sadece krallar değil, kabile kahramanları da vardı. Farklılık söyleyiş biçimindeydi: Bedevi hikayeleri manzum olarak söylenmiş ve böylelikle çöl kahramanlarını öven şiirler söylemek bir gelenek haline gelmişti. İs-lam devrinde bir Bedevi, tarihi bir kahramanlık hikayesinin ciddi olarak dinlenmesi için, onu beklenildiği üzere mısralar halinde anlatırdı. Sonuç olarak şiir, kahramanlık hikayelerini desteklemek için kullanılırdı. Man-zum olarak yazılan bu otantik yapıtlı efsaneler, İslam devrinde Bağdat, Halep ve diğer şehirlerde *Eyyâm'ul-Arab* adı altında bir araya getirilmiştir.

Daha sonraki şiirlerin içeriği değişmiştir. Şiirin, şaire sihirli güçler ba-ğışlayan cin ve şeytan gibi doğaüstü güçlerle ilgili olduğu inancı yitiril-miştir. Şiir artık bir sanat sayılıyordu. Çok az örnek hariç, daha az süslü sözler kullanılıyor ve doğaüstü olana daha az dayanılıyordu. Bazı hikaye-lerde hâlâ intikam duygusu başat öğeydi. Bununla birlikte, fiziksel beceri ve kurnazlığın öneminin gittikçe artan bir rol oynadığı pek çok kabileler arası savaş yaşanmıştır. Tematik olarak erkeklik duyguların ön planda ol-duğu zaferlere de değinilmiştir.

Tuety, İslam öncesi devri "Arap şiirinin altın çağı" olarak nitelendi-rir ve MS. 500'lü yıllardan başlayarak yüz yıl sürdüğünü belirtir.⁷ Şairler, Arap kültüründe, efsaneler ve hikayelerdeki karakterleri anlatan birer ya-

6 Age., s. 323.

7 Tuety, Classical Arap Poetry, s. 3.

şayan kahraman olarak algılanmaktaydı. Nicholson, İbn Raşık'ın birbirine "bir şiirin ortaya çıkışının hazzını yaşamayı" dileyen ailelerden bahsettiğini belirtir; bütün kabilelerin yeni bir şiirin meydana gelişini coşkuyla kutladığını, "şairlerin çok şerefli bir eylemi sürdüren kişiler" sayıldığını aktarır.⁸ "Dört Büyük Şair" olarak bilinen ünlü Arap şairler İmru'l-Kays, A'şa, Nabiga ve Züheyr'dir.⁹

Bir şair için, Mekke yakınlarındaki Ukaz panayırlarında düzenlenen şiir yarışmalarında ödül kazanmak büyük bir onurdu. Bu müsabakalarda genellikle yedi şair ödüllendirilirdi ve bu şairlerin altın nakışlarla işlenen şiirleri Kabe duvarlarına asılırdı. Şiirlere en kutsal mekanda halka arz edilmesi onurunun verilmesi, Arapların kendi şiirlerine ne kadar değer verdiğinin bir göstergesi olmuştur. En seçkin hatiplerin, bu şiirleri bütün Arabistan kıtasına yaymaları sayesinde şairler ve kasideleri büyük ün kazanmıştır.

Bu şiirlerin günümüze kadar ulaşan en meşhuru *Muallakat-ı Seb'a* (Yedi Askı)'dır. Yazarları arasında İmru'l-Kays, Antere ve Lebid bulunmaktadır. Sells, bu kasidelerin üç farklı temada yazıldığını ifade eder: *Nesib* veya sevgiliyi anma, seyahat ve fahriye (övünme).¹⁰ *Muallakat*, Tennyson'a en ünlü eserlerinden biri olan "Locksley Salonu"¹¹ şiirlerinin başlangıç diyaloglarına ilham kaynağı olmuştur.¹²

Kasideler İngilizce çevirilerinde rahat okunur, çünkü dil kolay anlaşılır ve imgeler çabuk kavranılabilir. Ama şiirdeki zenginliği fark edebilmek için Arapça aslından okumak gerekir. Çünkü Charles Tuetey'in de söylediği gibi: "Zengin kelime haznesinde kendine has öyle çok anlamları vardır ki, bir kelimenin İngilizce çevirisi, koca bir cümle gerektirebilir."¹³ Arapçasının değerini anlayabilmek için bu eseri iyi bir Arap hafızdan dinlemek gerekir. Bugün bile *Muallakat*'ın tümünü ezberleyen ve dinlemek isteyen herkes için severek okuyan pek çok Arap vardır.

8 Nicholson, age., s. 71.

9 Tuetey, age., s. 21.

10 Michael A. Sells (çev.), *Desert Tracing: Six Classic Arabic Odes*, s. 4.

Nesib (teşbib): Kasidelerin kadın, doğa vs. hakkında betimleme yapıldığı giriş bölümü; Fahriye: Şairin kendini övdüğü bölüm. (ç.n.)

11 Kraliçe Victoria döneminin devlet şairi Lord Alfred Tennyson (1809-1892)'un bir dizi şiirden oluşan en önemli eseri. (ç.n.)

12 Lewis, *Islam and the West*, s. 120-121.

13 Tuetey, age., s. 8.

Tuetey, çok popüler olmasına rağmen *Muallakat*'ın İslam öncesi devrin şiirini tanıtmak için yeterli bir örnek olmadığını belirtir ve "daha üstün" başka şiirler olduğunu söyler. *Klasik Arap Şiiri* adlı eserinde de bu şiirlerden seçmeler sunmuştur. Bu şiirlerdeki dil ve kullanılan betimlemeler daha zengin, ifade biçimi daha sadedir. Çoğunlukla imaya dayanır ve seçilen konular da farklıdır. Örneğin Mütelemmis ed-Dubai, şiirinde Himyer krallarıyla yapılan eski savaşların intikamını almayı kafalarına koymuş iki kişiyi anlatır. Bu iki adam hasat zamanı bir kalenin etrafına yerleşmek isteyince, kalenin bekçileri kendilerine şöyle seslenir: "Dost olarak geldiy-seniz, bizden dostça karşılık bulursunuz. Yok, eğer öyle değilse, çok daha kötüsüyle karşılık bulursunuz."¹⁴

Ashtiany'ye göre, "Ortaçağ (Arap) şehirli edebiyatçılar Bedevi şiirini klasik miras addetmişlerdir." Ashtiany, (ikisi de Emeviler döneminde yaşayan) Cerir b. Atiye (650-728) ve Ferazdak'ı (640-730), "şiirlerini tamamen arkaik kalıpta ya da arkaik özelliklerle şekillendirmiş" şairler olarak örnek gösterir.¹⁵ Fakat zamanla Arap edebiyatı bazı değişikliklere uğramış, büyük ölçüde İslam'dan etkilenmiştir. En önemli etken Kur'an'ın diliydi. Çünkü daha önce böyle bir dil mevcut değildi. Usta bir hafızdan Kur'an dinleyen her Arap, dilinin güzelliği karşısında büyüleniyordu.

Yine de, bazılarının düşündüğü gibi Kur'an, Hz. Peygamber devrinde bile şairlerin kendilerini geliştirmelerine engel olmamıştır. Hz. Peygamber'e muhalefet eden şairler, bunu şiirleriyle yapıyordu. Peygamber (sav), Müslüman şairlerin, özellikle de hiciv sanatında en iyileri olan Hasan b. Sabit'in onlara cevap vermesini istiyordu.¹⁶ Jayyusi'ye göre ilk dört halife, özellikle de Hz. Ömer ve Hz. Ali, şiire Peygamber'den daha çok ilgi duymuş, özellikle de "asil değerler" ve İslam ahlakından beslenen eserleri diğerlerine tercih etmişlerdir.¹⁷

Emeviler dönemi, daha yaratıcı bir şiire ve daha akıcı, kolay anlaşılır bir dile geçiş süreci olmuştur. Jayyusi bunu, şiirin "henüz tam olarak Müslümanlaşmadığı" bir devirde "yerleşmiş bir hayat tarzından bağımsız ruhun hareketlerini yansıtan" "yeni bir sanatsal özgürlük" diye nite-

14 Age., s. 98.

15 Julia Ashtiany, T. Johnstone, J. Latham, R. Serjent ve G. Rex Smith (ed.), *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*.

16 Salma Khadra Jayyusi (ed.), *The Legacy of Muslim Spain*, s. 391.

17 Age., s. 387-396.

lendirir. Artık *gazel* olarak nitelendirilen yeni bir şiir türü yazılmaya başlanmıştı. Aşk şiirlerinin farklı bir biçimiydi ve zamanla İslam dünyasında en yaygın olarak kullanılan tür haline gelecekti.¹⁸

Bu sürecin başlarında serenat şiiri, kaside ismiyle farklı bir forma girmiş, hem yazıya geçirilmiş hem de ezberlenmiştir. Gittikçe sayısı artan hükümdar ve şairler arasında daha popüler olmuştur. Şiirler geçim sağlamak için methiyelere dönüşmüştü. İlk Emevi halifelerinin gözde Hıristiyan şairi Ahter (öl. 710), meşhur olmak ve yaranmak için methiye yazan şairlere örnektir.

İslam öncesinin aşk şiirleri İslam'ın gelişinden sonra da yazılmaya devam etmiş, hatta müziğin de bir parçası olmuş ve Emevilerin idaresinde kutsal şehirler Mekke ve Medine'ye ulaşmıştır. İki kadın şair Cemile ve Azze, Arap müziğini yeniden diriltten ve Arap şiirini şarkılara uyarlayan kişiler olarak itibar kazanmışlardır. Özellikle "Şarkıcıların Kraliçesi" olarak tanınan Cemile çok ünlü bir şarkıcı olmuştur. Kabe'den Medine'ye döndüğünde halk onu sokaklarda karşılamıştır.¹⁹

Yaklaşık aynı dönemde şiirler öyle belirsiz bir hal almıştır ki, bir söz, bir ifade hem edebi bir söylem olarak yorumlanabilir hem de erotik bulunabilirdi. Tuetey, Emevi dönemi şairlerinden Ömer b. Ebi Rabia'nın bir şiirinden örnek verir: "Zeynep'den, bir kırmızı kaftana beraberce girmekten başka hiçbir uygunsuz şey almadım."²⁰ Kendisine bu dizeyi açıklaması için baskı yapıldığında, Zeynep'in yanındayken yağmur başlayınca, hizmetçisinden bir kaftan getirmesini istediğini söyler. Ömer b. Ebi Rabia'nın şiiri müziğe çok uygundu. Nicholson, Ömer'in şiirlerinin mütedeyyin Müslümanlar arasında "Tanrı'ya karşı işlenmiş en büyük suç" olarak yargılandığını belirtir.²¹

Daha sonra, Emevi saraylarında aşk ve eğlence şiirleri belirsizlikten kurtulmuştur. Sarayın dışında da şairler müstehcen şiire düşkün hale gelmiş, ağır hakaretler edilmiş, keskin hiciv yaygınlaşmıştır. Özellikle de hiciv, doğrudan herhangi bir şiir için olumsuz bir şey söylemeye kalkışan kişiye yönelik olmuştur. Birbirlerine duydukları husumeti şiirlerinde acı

18 Age., s. 396-399.

19 Tuetey, age., s. 30-35.

20 Age., s. 31, 40.

21 Nicholson, age., s. 243, 327.

sözleriyle açıkça gösteren Ferazdak ve Cerir birer örnektir. İkisi de Temim kabilesinden gelmektedirler.

Ferazdak daha kurnaz, daha inandırıcı ve davranışları çok daha sıradışı biridir. "Haşin" olarak tanımlanan kabalığı şiirlerinde kendini açıkça gösterir.²² Ferazdak, modern edebiyat eleştirmenleri tarafından çok övgü almıştır. Jayyusi onu "Emevi döneminin en başta gelen şairlerinden biri" sayar.²³ Tuetey, onun şiirinin "hicvin güzel sanatlardan biri haline gelişi" sürecinin bir parçası olduğunu ifade eder. Ferazdak'ın şiiri, büyük oranda sıra dışı yaşamı ve düşmanlarına yönelttiği küfürleri yüzünden gerçekten çok popülerdi. Örneğin, Irak valisi hakkında yazdığı şiirde, paranın sesinin bir gün aniden zincirin sesine dönüşebileceğini söylemiştir.²⁴ Ferazdak Hicaz valisini de, ona sığınan karısını kendisine teslim etmek yerine "aslanı sopayla dövmeye çalıştığı" için uyarır. Bu evlilik tam bir skandaldı. Ferazdak, bir oyun oynayarak kuzeni Nevvar'ın, başkasıyla evliliğine engel olup kendisiyle evlenmesini sağlamıştır. Bitmek bilmeyen tartışmalarının sonucunda Nevvar Mekke'ye kaçmıştır. Sonunda Ferazdak karısını boşanmış ama bir süre sonra pişman olmuştur. Bu evliliğin öncesinde ve sonrasında hep Nevvar ile ilgili şiirler yazmıştır.

Ferazdak'ın zıt kutbu ise kibar, mütedeyyin ve mütefekkir bir aşk şairi olan Cerir b. Atiye'dir. Gazelleri tutkudan yoksun olsa da, onun hicivleri zamanının en iyi şiirleri arasındadır. Ferazdak'ın Cerir'den üstün olduğunu yazan Rai el-İbil'i eleştirisinde ustalığı kendisini gösterir. Cerir, Rai ile karşılaşınca, Rai'nin oğlu Cerir için "Benu Küleyb'in köpeği" der. Cerir buna karşılık bir hiciv yazar ve Rai ile Ferazdak'a okur. Cerir, Rai'nin kabilesine hakaret eden mısralarını okumaya başladığı anda Rai arkadaşlarının yanına koşup bağıra çağıra Basra'da daha fazla kalamayacaklarını, Cerir'in kendilerini rezil ettiğini söyler. Şehirden çıkıp kabilelerinin yanına döner ve Rai'ye rezil olmalarına neden olduğu için sert bir şekilde sitem ederler.²⁵

Jayyusi'ye göre, Cerir ayrıca Emeviler döneminin konuşma diline yakın bir söyleyiş biçimi ve buna uygun bir vezin kullanmıştır. Şiirlerinin çoğunu bu "yeni dil" ile yazmıştır, fakat ne yazık ki kelime farkı çeviride

22 Age., s. 243.

23 Jayyusi, age., s. 401.

24 Tuetey, age., s. 169, 172.

25 Nicholson, age., s. 245-246.

kaybolmuştur. Jayyusi, "halk tabakası için yazan" ve hicivlerinde nükte ve mizahı kullanan Cerir'in, "bu (dil) öğeleri güncel konuşma diliyle harmanlayarak" Emevi şiirine katkıda bulunduğunu belirtir.²⁶

Jayyusi, Ferazdak ve Cerir'in popülaritesine rağmen "döneminin en önemli şairi ve Arap dilinin şüphesiz en büyük şairlerinden biri"²⁷ diye nitelendirdiği Zu'r-Rumme'yi (öl. 733) önemser. Nicholson da onu "saf Bedevi ekolünün son önemli temsilcisi" sayar.²⁸ Çünkü eski devirlerin kaside biçimiyle ve çok az methiye, fahriye ya da hiciv yazdığı için çağdaşı şairler ve kendinden sonra gelen eleştirmenler tarafından fazla ilgi görmemiştir. Tasvir ustası ve dili dahice kullanan bir şairdir.

Çölde doğan Zu'r-Rumme, Kur'an'ı ve İslam öncesi şiiri çok iyi incelemiştir. Kufe ve Basra'ya gitmiş ve burada çağdaşı şairlerle bir araya gelmiştir. Fakat şehir ortamının kendisine uygun olmadığını anlamıştır. Jayyusi, onun sahip olduğu en önemli şeylerden birinin "zarif bir şiirsel yaratıcılıkla birleşen birkaç şiirin meydana getirdiği dil zenginliği" olduğunu ifade eder.²⁹ İmgeleri çok kapsamlıdır ve çölün acı tecrübesini çok keskin bir şekilde nakleder. Onun şiiri İslam öncesi şiirden realistik anlatım biçimiyle ayrılır: Serap, susuz çeşmeler, ıssızlık, yakıcı güneş, çöldeki hiç değişmeyen hayat, insanların bitmek bilmez yorgunluğu.

Düzyazı

Nesir yazımında gelişme gösterilmişti, fakat okuryazarlığın yeni yeni yayılmaya başladığı bölgelerde halen yaygın olan ifade biçimi "hitabet"ti. Ashtiany'nin de belirttiği gibi, edebi düzyazı didaktik mektuplarla başlamıştır. Ashtiany, Emevi dönemi nesri hakkında yaptığı çalışmada birkaç nüansa değinir. Arabistan'ın sınırları dışına taşan "kompleks ve kozmopolit bir kültürün" dili olan Arapçanın etnik değil, dilbilimsel bir kimlik adedilmesi ve edebiyatın daha geniş kapsamlı bir kategori olduğunun göz ardı edilmemesi gerektiğini söyler. Bu nüans çok önemlidir; çünkü Emevi dönemi edebiyatı büyük oranda dine dayalıdır.³⁰

26 Jayyusi, age., s. 406-409.

27 Age., s. 427, 429, 432.

28 Nicholson, age., s. 246.

29 Jayyusi, age., s. 324.

30 Ashtiany, s. 197.

İlk çalışmaların çoğu tarihi olmakla beraber, eski efsaneler yazıya geçirilmişti. En yaygın hikayeler *megazi*³¹ türündeydi; bunlar İslam döneminin ilk zamanlarında, Peygamber'in de katıldığı ve çoğunlukla Mekke çevresinde yaşanan ilk savaşları konu almıştır. Bu hikayeler süslü anlatım tarzıyla kaleme alınmıştır; bazı yorumlarında ise oldukça süslü bir anlatım seçildiği görülür. Bu alanın en meşhur eseri, Vakidi'ninkidir.³²

Dönemin en seçkin çalışması İbn İshak'ın hicri 1. yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı siyer eseridir. Orijinali kaybolan bu esere İbn Hişam'ın düzenlediği şerh, İbn İshak'ın eserinin aslına en uygun nüshası olarak günümüze ulaşmıştır.³³ Bu biyografi, Hz. Muhammed hakkında akrabaları ya da ashap tarafından kuşaktan kuşağa aktarılan bilgileri bilenlerle yapılan söyleşilere dayanmaktadır. İbn İshak rivayetlerin kaynaklarını belirtmiş ve onlardan duyduklarını aynen aktardığını ifade etmiştir. Onun Peygamber'in zamanına kadar ulaşan silsile yöntemi, aynı zamanda, Müslümanlar için Kur'an'dan sonra en önemli dini kaynak olan hadislerin derlenmesinde de kullanılmıştır. En çok başvuru, en muteber iki muhaddis Buhari ve Müslim, hayatları boyunca hadislerin sahihliği üzerine çalışmışlardır. Kendilerine aktaran kişilerin güvenilirliğine dayanarak doğru rivayetleri diğerlerinden ayırt etme konusunda çok titiz bir çaba sarf etmişlerdir.

Abbasi döneminde daha fazla nesir kaleme alınmıştır. Bu, (100 yıldan daha az süren Emevi dönemine göre yaklaşık beş asır süren) Abbasi döneminin uzunluğundan değil, yeni halife tarafından oluşturulan farklı, sofistike ve kozmopolit kültürün geliştirdiği zengin nesir geleneğinden kaynaklanmaktadır. En az bunun kadar önemli olanı, düzyazının, şiirin İslam'dan önce ve İslam'ın ilk 150 yılında kazandığı statüye meydan okumuş olmasıdır. Ayrıca "adab" ya da "saf" nesir diye bilinen yeni bir edebi tür ortaya çıkmıştır. Pellat bu türü, hepsi didaktik olan üç çeşide ayırır:

31 Siyerin bir kolu. Hz. Muhammed'in savaşları ile ilgili rivayetlere verilen isimdir. Böyle rivayetleri bir araya toplayan eserlere de aynı isim verilmiştir. Megazi kitapları, dinin temeline ait kitaplardan sayılmamaktadır. (ç.n.)

32 Ömer el-Vakidi (747-823): Peygamber sonrası dönemle ilgili bilgi veren ilk kişi ve megazi türünde yazılan ilk eserin sahibidir. (ç.n.)

33 İbn İshak (öl. 768): Meşhur siyer alimi ve hadisçi. *Sîret-i Resul* adlı kitabı çok meşhurdur. Birçok tarih ve siyer alimi onun kitabını temel olarak kabul etmiştir. (ç.n.)

İbn Hişam (öl. 833): İslam'ın ilk dönemlerindeki en önemli tarihçilerden birisidir. İbn İshak'ın *Sîret*'ine yaptığı şerh ile tanınır. (ç.n.)

Biri "ahlaki ilkeleri" öğretmeyi amaçlayan, diğeri genel kültür sağlayan, üçüncüsü de çeşitli meslekten insanlar için kılavuzluk yapan.³⁴

Edebi dönemleri genellikle belirli bir zamanda yazılan edebi türlerle göre ayırmak yerine, hükümdarların devirlerine göre sınıflandırmak daha uygun bulunmuştur. Bununla birlikte diğeri bazı edebiyatlarda (örneğin İngiltere'deki Elizabeth devri) olduğu gibi, Emevi dönemi ve Abbasi dönemi Arap-İslam edebiyatı arasında bir ayırım yapılması gereklidir. Abbasi yönetimi, felsefe, fen, diğeri bilim ve sanat dallarında olduğu gibi, edebiyatta da muazzam bir değişiklik yapmıştır.

Bu durum tabii ki tüm Abbasi dönemini kapsamamaktadır. Nicholson, Abbasi Hanedanı'nı iki evreye ayırır. İkinci Abbasi halifesi Mansur'dan Vasık'a kadar süren, bir asra denk gelen ilk evrede ilim atmosferi oluşturulmuştur. Bu dönem iki tür bilimin devridir: Kur'an ve İslam kültürüyle (edebiyat dahil) bağlantılı olanlar ile "dışarıdan" gelen bilimler (felsefe, doğa ve fizik bilimleri ve tıp). Tüm bu entelektüel faaliyet, nesrin neden geliştiğini göstermektedir. Mütevekkil ile başlayan Abbasi döneminin ikinci evresi, gerileme dönemidir.³⁵

Edebi nesir, yükselen entelektüellikle birlikte egemen bir statüye gelmiş ve bilgi düzeyinin artışı ve diğeri kültürlerin (özellikle de Fars) zenginliğiyle kurulan bağlantı sayesinde yükselmiştir. Yine de İslam öncesi edebiyatının yerini alamamıştır. Öte yandan, şiir "saf" ve "klasik" özellikleri nedeniyle çok daha saygın bir konumdaydı. Bazı şairler eski kasideleri taklit ediyorlardı. Örneğin, eski şairler gibi, şiirlerine metruk ordugah betimlemeleriyle başlıyorlardı.³⁶

Abbasi döneminin başlarında daha fazla hikaye yazılmıştır. Bunlar Müslümanların fetihlerini ve başarılarını anlatan, ayrıca tarihi, biyografik sözlükleri de içeren destanlardan oluşmaktaydı. Hikayelerden bazısı Pehlevce asıllarının çevirileriydi; aralarında *Kelile ve Dimne* (Sanskritçesi *Pançatantra*–Aklın Beş Gereği), *Hudayname* (*Krallar Kitabı*) ve *Kitâbu'l-Tâc* bulunuyordu.

Bunlar arasında en meşhur olanı *Kelile ve Dimne*'ydi. Yalnızca Arapça çevirisi günümüze ulaşmıştır. Halen muteber olan bu nüsha İngilizce da-

34 Ashtiany, s. 83.

35 Nicholson, age., s. 257.

36 Age., s. 285.

hil pek çok dile çevrilmiştir. *Kelile ve Dimne* MS 300 ila 500 yılları arasında Sanskritçe yazılmıştır. Brahman'ın, toy ve tembel oğullarına hikmet öğretmek isteyen bir kral için yazdığı söylenmektedir. O yüzden bu esere masallar kitabı demek, onun önemini küçültmek olur. Anlatılan hikayeler kompleks, uzun ve felsefi analizlere materyal sağlayan bir yapıya sahiptir.³⁷

Başkahramanlar *Kelile ve Dimne* isimli iki çakaldır. İkisi etrafında memeli hayvanlar ve kuşlar hakkında pek çok hikaye anlatılmıştır. İnsan gibi davranırlar; bilge ve bazen de kurnazdırlar; çoğunlukla siyasetle ilgili ahlaki değerleri iletirler ve özdeyişler aktarırlar. Hornstein'a göre, "Ortaçağ hayvan masalları -ve dolayısıyla modern fabllar- temel olarak Hindistan geleneğinden türemiştir."³⁸

Pehleviçe metnin çevirmeni Abdullah İbn'ül-Mukaffa (720-756)'dır. Latham onu "Arap edebiyatı kroniğinin merkezi konumunda" diye niteler, çünkü Arap edebiyatının altın çağına açılan kapıyı o aralamıştır. Bu tespit İranlı İbn'ül-Mukaffa'nın geçmişi ve tahsili hesaba katıldığında daha fazla anlam kazanır. Mani dinine mensupken İslam'ı seçmiştir. Basra'da Arapça öğrenmiş ve bu dilde öyle ustalaşmıştır ki, Arapçayı düzgün kullanmayan Araplarla alay etmiştir. Pehleviçe metinleri Arapçaya çevirmeye başlayana kadar Irak hükümetinde sekreterlik pozisyonunu üstlenmiştir.³⁹

İbnü'l-Mukaffa, özgün eserler verirken, Arap diline olan olağanüstü hakimiyetini gözler önüne sermiştir. Bu ustalık, özellikle de en ünlü eseri *Edebü'l-Kebîr*'e yazdığı önsözünde açıkça görülür. Önsöz çok kısadır ve zamanının, ağırlıklı olarak eskilerin tecrübelerine dayanan ilmini yansıtır. İbnü'l-Mukaffa, eski yazarların hem bedensel hem de zihinsel olarak kendi çağdaşlarından daha üstün oldukları kanaatinde. Çağdaşı yazarların yaptığıının, esasen geçmişten miras kalan unsurların ayrıntılarına girmekten ibaret olduğunu belirtir.⁴⁰

Edeb'ül-Kebîr şehzadeler, sadrazamlar, vekiller, rehberler, saray mensupları ve diğer idarecilere hitap etmektedir. İbnü'l-Mukaffa'nın tavsiyesi çok pratiktir ve o gün hitap ettiği yöneticiler için olduğu kadar bugünküler için de uygulanabilir niteliktedir. Şehzadelere pohpohlamalara kan-

37 Schroeder, *Muhammad's People*, s. 270-271.

38 Lillian Herlands Hornstein, *The Reader's Companion to World Literature*, s. 329.

39 H. T. Norris, "Fabllar ve Efsaneler", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 48.

40 Age., s. 57.

mamalarını, “namuslu” şahsiyetlerle arkadaşlığı geliştirmeyi öğütler ve nitelikli insanların nasihatlerine talip olmaları gerektiğini söyler. Şehzadenin hizmetindekilerden, ona kendi babalarına duydukları saygıyı duymalarını ister. Arkadaş ilişkileri ve fedakarlık üzerinde önemle durmuştur. Fiziksel sağlığın korunmasıyla ilgili tavsiyesi günümüz dünyası için çok uygundur: Yeme, içme ve cinsel hayatta ölçülü olma.

İbnü'l-Mukaffa, yönetim, otorite, hukuk, cahillik ve ilimle ilgili yazılar da yazmıştır. Yazılarının çoğu veciz, bilgeliğini ve dile gösterdiği özeni kanıtlamaktadır. Yalnızca dil kullanımı göz önünde tutulduğunda bile, eserlerinin önemi azımsanamaz. İbnü'l-Mukaffa klasik ekolün, kimi kompleks olarak bilinen bütün yöntemlerini kullanmıştır. Bu yöntemlerin çoğunu açıklamak, bir gramerci için bile yorucu bir iştir. Örneğin, bir yöntem “aliterasyonlu mecazlı anlatım” olarak bilinir.⁴¹

Edebiyat sürecinin bu ilk edebi eserlerinin en popüler ve ünlü olanı *Binbir Gece Masalları*'dır. Bu muhteşem hikaye derlemesinin Suriye ve Mısır nüshaları mevcuttur. Muhsin Mehdi⁴², en güvenilir kabul edilen Suriye el yazmasından titiz bir çalışmayla eksiksiz bir nüsha ortaya çıkarmıştır. Bu eserden Hüseyin Haddavi'nin yaptığı İngilizce çeviri de modern İngilizcenin en çok okunan nüshası olmuştur. Mısır nüshasında pek çok eksiltme, değişiklik, ekleme, anekdotlar ve daha da kötüsü, çoğu Suriye nüshasının bütünlüğünü ve temasını altüst eden uydurma hikayeler mevcuttur.⁴³

Orijinal eser çok önemliydi. Hikayelerin çoğu Farsça yazılmış *Hezâr Efsâne*'den çevrilmiştir. *Binbir Gece Masalları*'na değinen her eser bu kaynaktan bahseder. Bununla birlikte, Birinci Emevi halifesi Muaviye'ye sunulanlar arasında, Güney Arabistan efsanevi hikayelerinin yanı sıra Bedevi hikayeleri ve Arap halk şarkıları da mevcuttur. *Binbir Gece Masalları*'na eklenen eski hikayelerde bir farklılık vardı, çünkü Müslümanlar için öğretici hikayeler haline gelmişti. O yüzden hikayelerin çoğu türetilmiş olsalar da nihai şekilleri, Ashtiany'ye göre, “tamamen İslamlaşmışlardı.”⁴⁴

41 Age., s. 63.

42 Muhsin Mehdi (1926-2007): Arap tarihi, filolojisi ve felsefesi konusunda önde gelen ünlü Irak asıllı Amerikalı İslam ve Arap uzmanı. *Binbir Gece Masalları*'nın Suriye ve Mısır olmak üzere iki el yazması olduğunu kanıtlamış ve Suriye nüshasını esas alarak Arapça tercümesini yapmıştır. (ç.n.)

43 Nicholson, age., s. 238.

44 H. T. Norris, age., s. 137-138.

Bu süreç taşıdıkları anlamların düzenini etkilemiş, onları yalnızca eğlence aracı olmaktan çıkararak tüm metnin ve ayrı ayrı hikayelerin nasıl tasarlanıp anlatıldığı büyük önem kazanmıştır. Etkileyici olmalarının en önemli nedeni, insanların ve dolayısıyla bir milletin hayatını kurtarmaktan bahsediyor oluşlarıdır.

Hikayenin çevirilerini okuyanlar bazı nüansları doğal olarak kaçırmışlar. Fakat Muhsin Mehdi bunları açıklamıştır. Örneğin, hikayelerin anlatıcısı Şehrazad'ın anlamı "asil ırk"tır. Şehrazad, yapmak istediği şey için kızkardeşi Dinazad'dan kendisine yardım etmesini ister. Dinazad'ın anlamı "yüce din"dir ve Mehdi'ye göre onun "gizli hikmete" sahip olduğu anlamına gelmektedir.

Ayrıca Şehrazad, kralı sakinleştirmek için gerekli olan "gizli bir bilgiye" sahiptir. Babasının kendisini, evlendiği her kadını öldürme kararındaki bir kralla evlenmekten vazgeçirmek için anlattığı bir hikayeye getirdiği farklı yorumla bu ilmini kanıtlamıştır. Fakat onun nihai amacı daha büyüktür. Şehrazad, kralın öfkeli kişiliğinin üstesinden gelmek için aklını kullanır, hikayeleri onun hoşuna gidecek bir şekilde, tatlı dille anlatır.

Her hikayenin daha derin anlamları bulunur. Mehdi bunları da açıklamıştır. İlk hikaye, bir cinin görünmez oğlunu hurma çekirdeği atarken kazara öldüren dindar bir tüccarla ilgilidir. Bu hikaye, bir insanın kazara neden olduğu bir ölümden ne kadar sorumlu olabileceği açmazına değinir. Hikayeler hayat kurtarmak, yalan söylemenin zararları, aldanma, gerektiğinde atik olma, gücü iyilik ya da kötülük için kullanma, dini siyasi güce alet etmek gibi konuları işler. İlk hikayelerden biri, Müslüman, Yahudi ve Hristiyanların birlikte uyum içinde yaşadığı bir krallığın yeniden kuruluşunu anlatmaktadır.⁴⁵

*Elf Leyle ve'lleyle*⁴⁶, çok zengin bir metindir; burada ancak kısaca değinilebilir. Bütün çok karmaşık edebi metinler gibi, *Binbir Gece Masalları* da hayatın içinden çıkılması güç ahlaki durumlarına eğilmiştir. Hikayeler doğaüstü olaylarla doludur, çünkü sıradan insanın algılayamadığı güçler ancak mecazlar ya da simgelerle açıklanabilir. Bütün hikayelerdeki ortak payda hikmet, yani bilgeliktir. *Elf Leyle ve'lleyle* asırlara direnmiş ve yok olmamıştır. Bu eser insanın fiziksel fonksiyonları ile cinsel ilişkilerini açık-

45 Muhsin Mehdi, 'İslam Felsefesi', *Britannica Ansiklopedisi*, Macropedia, c. 22, s. 24-31.

46 *Binbir Gece Masalları*'nın orijinal ismi. (ç.n.)

ça anlattığı için pek çok Müslüman ülkede yasaklanmıştır. İngilizce çevirileri, biri çocuklar, biri de yetişkinler için olmak üzere iki çeşittir! Bu da Müslüman toplumların şimdikilerine oranla öğrenmeye daha açık birer toplum olduğunun göstergesidir.

Olağanüstü yazarlar ve şairler

Abbasi dönemi, insanoğlunun çabaları sonucu her alanda, öncekilere göre yaratıcı sonuçların elde edildiği bir devirdir. En iyi örneklerinden biri *Elf Leyle ve'lleyle olan* edebiyat da bu alanlardan biridir. Bu konu bir tek bölümde anlatılamayacak kadar geniş olduğu için burada dönemin olağanüstü yazar ve şairleri ele alınacaktır.

Bunlardan biri olan Cahız (776–869), erken Abbasi döneminin müstesna şahsiyetlerindendir. Resmi bir okula gitmemiş olsa da, Arap nesrinin en parlak ustalarından biri olmuştur.⁴⁷ Okumayı bir medresede öğrenmiş ve ardından başıboş bir yaşam geçirmiş, ara sıra çok az bir ücret karşılığında birtakım işlerde çalışmış, ama çoğunlukla yiyecek ve barınak konusunda arkadaşlarına bel bağlamıştır. Fakat bilgiye aç oluşuyla tecrübe ve gözlemleri sayesinde çok şey öğrenmiştir. Cahız Basra'da, özellikle de cami ve etrafında yapılan sohbetleri dinlemeye çok hevesliydi. Pellat, Cahız'ın bilginin peşinden sürüklenişine çok güzel bir örnek verir. Basra'nın dışında bir ordugahta Bedevilerden dil hakkında bilgi edinen filologları dinlemiş ve bu filologların Bedevilerden öğrendiklerini derslerinde anlatışlarına şahit olmuştur. Pellat, bu okutmanlar arasında "Arap kültürünün gelişmesinde anahtar rol oynayan" alimlerin de bulunduğunu belirtir.⁴⁸

Cahız, bu entelektüel ortama katılmakla birlikte kendi halkıyla, daha alt tabakadan insanlarla, işçilerle, zanaatkarlarla ve "yeraltı dünyası" ile ilişkilerini sürdürmüştür. Dolayısıyla yazmaya başladığında Basra'daki yaşamın her boyutunu olduğu gibi anlatmıştır. Eserlerinin isimleri, içeriklerini tam olarak yansıtır: *Devlet Yönetimi Rehberi*, *Belagat ve İfade Kitabı*, *İlim Üzerine Soru ve Cevaplar*, *Hayvanlar Kitabı* ve *Cimriler Kitabı* vs. Cahız'ın günümüze kadar yalnızca 24'ü ulaşan 230 eseri bulunduğu belir-

47 Ullah, *Islamic Literature*, s. 78.

48 Charles Pellat, *The Life and Work of Jahiz: Translation of Selected Texts*, s. 78-79.

tilmektedir. Eserlerinden birinde Cahız, beyaz ırktan daha üstün bulduğu siyah ırkı över.⁴⁹ Pellat'a göre bu eserin amacı beyazları 'kötülemek' değil, yalnızca "İranlı Şuubilerin⁵⁰ Araplardan ırksal ve kültürel olarak üstün oldukları iddiasının haksızlığını ortaya çıkarmak"tır.⁵¹

Eserlerinin pek çoğu popüler olmalıydı, çünkü kendi çevresinin insanları hakkında yazıyordu ve yazdığı insanların çoğunu okuyucular tanıyordu. Hikayelerinden birisi, çok gerekli olmadığı takdirde konuşmaktan kaçınacak kadar vakur olan Basralı bir kadıyla ilgilidir. Yüksek mevkiden dolayı işaret diliyle iletişim kuran kadı, bir gün mahkeme salonu tıka basa doluyken bir sinek gelip yüzüne konar ve gezinip durur. Kadı sonunda soğukkanlılığını yitirince bütün salon kahkahaya boğulur.⁵²

Başka bir olay da, kesinlikle cimriliğe çok iyi bir örnektir. Mervli birisi, hep Basralı misafirperver bir tüccarın yanında kalıyormuş. Her ziyaretinde ona çok minnet duyduğunu ifade ediyor, "nezaketi" ve "iyiliği"ne karşılık verebilmesi için tüccarın da Merv'e gelmesini beklediğini söyleyip duruyormuş. Bir zaman sonra tüccarın yolu Merv'e düşmüş. Sürekli misafiri olan ve kendisini de hep çağıran bu adama uğramayı düşünmüş. Yolculuğu uzun ve çetin geçmiş. Evinde defalarca misafir ettiği kişinin evinde dinlenmeyi umuyormuş. Sonunda adamla karşılaştığında, onun kendisini tanımazlıktan geldiğini görünce yolculuk kıyafetlerini, ardından da sarığını ve kepini çıkarmış. Tam bu sırada adam onu durdurup, "Eğer derini bile çıkarsan, yine de seni tanımam" demiş.⁵³

Cahız, tarz ve içerik olarak *adab*'ı örnek almıştır. Haklı olarak Arap nesrinin en üstün yazarları arasında sayılır ve özellikle de duru üslubuyla tanınır. Pellat'a göre onun *adab* çalışmaları, *adab*'ın üç biçiminin gereklerini de yerine getirir. Pellat, bu kitapların "görgü ve ahlak dersi" vermeyi amaçladığını söyler. Çünkü Cahız, her tabakadan insanları analiz etmiş, eleştirilecek bir durum olduğunda hiç kimseyi kayırmamıştır. Hayatın gerçek niteliklerini tanımlamakta başarılı olduğu için, İslam düşüncesi ta-

49 Bu eser *Kitâb'üs-Sudan ve'l-Bizan*'dır. (ç.n.)

50 Şuubiye: Emeviler ve Abbasiler döneminde Arap olmayan Müslümanlar (mevali) arasında gelişen hareket. İran ve Türk kökenli Müslümanların başlattığı muhalefet hareketi Emevilerin devrilerek Abbasilerin iktidara gelmesinde büyük rol oynamıştır. (ç.n.)

51 Age., s. 87, 90-91.

52 Ullah, *Islamic Literature*, s. 79.

53 Pellat, *The Life and Work of Jahiz: Translation of Selected Texts*, s. 83, 89, 108.

rihinin en ünlü temsilcilerinden biridir. Müslüman alimler onun için “akıl ve görgü öğretmeni” sıfatını kullanırlar.⁵⁴

Başka ender rastlanan türden önemli bir nesir örneği de İbn Tufeyl’in (1105–1185) ünlü *Hayy bin Yakzan*⁵⁵ isimli felsefi alegorik romanıdır. Eserin kahramanı bir çöl adasında öylesine yalnız haldedir ki, dünyada başka insanların var olduğundan bile habersizdir. Yalnız yaşamın özel bir anlamı vardır. Tek başına kalan Hayy, “insanoğlunun kainatı çözecek derecede bütün ilimleri öğrenerek en yüksek mertebeye çıkıp ilahi vizyona ulaşacağının bir kanıtı”dır.⁵⁶ Bu eserin edebi yönünden çok felsefi yönünün ağır bastığı düşünülürse, unutulmamalıdır ki, İbn Tufeyl bir yazardan çok felsefeci olarak tanınmaktadır.

Muazzam kütüphanesiyle meşhur başka bir nesir yazarı ise Sahib b. Abbad’dır (938–995). Kitap koleksiyonu o kadar genişmiş ki, taşımak için dört yüz deve gerekiyormuş.

İbn Abbad, aslen İranlıdır ve Arap nesrinin ustası olmuştur. Dindar bir aileden geliyordu. Seçkin öğretmenlerden ve ünlü alimlerden ders almıştır. Bazı zengin kütüphaneler onun tasarrufunda olsa da ünlü koleksiyonunu oluşturan kadar kitap almaya devam etmiştir. Sarayda ve savaş alanlarında, yabancı topraklara yapılan başarılı seferlerde tecrübe edinmiştir. Bir vezir olarak büyük bir itibar kazanmıştır.

İbn Abbad’ın eserleri pek çok alanı kapsıyordu. Şiirden başka ilahiyat, tarih, filoloji ve edebi eleştiri alanında da yazmıştır. Hem resmi hem de kişisel mektuplarını bir otoriteye göre otuz, başka bir otoriteye göre de on beş ciltte toplamıştır. Babası gibi geleneksel dinle ilgilenmiş ve *kelam* (ilahiyat) ile ilgili kitap yazmıştır. Pek çok eserinde çok sert ve keskin nüktedanlığı göze çarpar. Şiirinde o devrin pek çok yazarı gibi söz oyunlarına başvurmuştur.⁵⁷

İbn Abbad, “mektub”una damga vuran nesriyle meşhurdur. Sealibi’nin pek çok eleştirmen tarafından da desteklenen görüşüne göre, Abbad’ın örnek oluşturan dil kullanımı eşsizdir. İbn Abbad aslında örnek bir yazar

54 Age., s. 81, 94-96, 109.

55 Eser, Robinson Crusoe’ya da ilham vermiştir. Eserde bir adada doğup hayvanlarla büyüyen Hayy’nın diğer bir adadan gelen Absal’la karşılaşması ve hakikate akılla ulaşmaları anlatılır. (ç.n.)

56 John McGinnis, *Classical Arabic Philosophy: An Anthology of Sources*, s. 34.

57 Pellat, “El-Sahib b. Abbad”, *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 103-105.

olarak görülmüştür.⁵⁸ Zenginlik ve siyasi güce sahip şanslı bir yazar olarak desteğe ihtiyaç duymamıştır ve vezirlik pozisyonu mektup yazımını mesleğinin bir parçası olarak sürdürebilme imkanı sağlamıştır. Abbasi döneminin başka bir ünlü nesir yazarı da Ebu Hayyan et-Tevhidi'dir (930–1023). Abbad kadar şanslı olmayan Tevhidi, hayatının son dönemlerinde İbn Abbad'ın himayesine ihtiyaç duymuştur. Hayattayken değeri pek bilinmemiş bir şahsiyettir. Beş bin sayfaya ulaşan eserleri adab, münakaşa, hat sanatı, tasavvuf ve edebi tarihle ilgilidir.⁵⁹

Tevhidi'nin eserleri edebi kalitesinin yanında, dönemin entelektüel tarihi açısından da önemlidir ve o gün olduğu gibi, bugün de yararlıdır. İdealist olmakla birlikte beslediği ideallerin kolay başarılabacak şeyler olmadığını bilecek kadar da gerçekçi birisidir. İdealist amaçlarını edebiye ta yüklemiş ve "ideal bir mektup yazarının" kalemini devlet sorunlarını çözmek ve halka yardım etmek için kullanabileceğine inanmıştır. Marc Berge onun için "Müslüman hümanist" sıfatını kullanır. Sözleriyle fiilleri birbirini tutan, vezir ya da dilenci, herkese birer insan olarak muamele eden bir şahsiyettir.⁶⁰

Tevhidi'nin eserleri açık bir şekilde ahlaki amaçlıdır. İlk kitabında sahip olduğu "bilgelik incileri"nin kaynağını sırasıyla Kur'an'a, Peygamber'in sünnetine, mantığa ve tecrübeye dayandırmaktadır. Gazalî'ye hatırı sayılır bir etkisi olmuştur. Tevhidi'nin devlet gücüyle ilgili yaptığı sıralama önemlidir. O devirde genel eğilim neredeyse bütün gücü hükümdarlara, yönetici sınıfa ve onları destekleyenlere (özellikle de orduya) teslim etmektir. Tevhidi, bunu haklı bulmakla birlikte yöneticilerin halkı da dikkate alması gerektiğini belirtmiştir. Tevhidi en çarpıcı örnek olarak halkın, hükümdarların sırlarını bildiğinden ve umumi yerlerde bunları konuştuğundan yakınan vezir İbn Sadan'ı verir.

Tevhidi, alt tabakadaki insanların içinde bulunduğu durumun nedenlerini açıklar. Bunlar günümüzde de geçerli olan sebeplerdir. Onlar hayatları boyunca "geçinmek ve yiyeceklerini nasıl elde edeceklerini aramakla" meşguldürler. "Süslenmek değil, bedenlerini örtebilecekleri bir iki çaput bulmak" onlar için büyük bir nimettir. Tevhidi, dinin toplumun ve devle-

58 Age., s. 105-106.

59 Ashtiany, age., s. 113, 119.

60 Berge, *Les Arabes*, s. 118.

tin temeli olduğunu vurgular; buna rağmen dindar insan sayısının az olmasını üzüntüyle karşılar. İlme saygı duymuş, alimler arasındaki çekişme ve ihtilafları da eleştirmiştir. Materyalizmin karşısında durmuştur. Ayrıca yaptığı toplum analizinde askeri liderleri tamamıyla yok saymıştır.

Berge, Tevhidi'nin son anlarını aktarır. Ölüm döşeğindeyken yanında bulunanlar, onun Allah'a, "herkesin içine düştüğü dehşetten kurtulması" için yakardığını belirtir. Tevhidi, "Hepiniz sanki bir asker ya da polisin önüne gidiyormuşum gibi davranıyorsunuz. Ama ben merhametli bir sahiple buluşmaya gidiyorum" der. Bunlar onun son sözleri olmuştur.⁶¹

Makamat

Düzyazıya olan ilginin artmasıyla birlikte "makamat" olarak bilinen yeni bir kompozisyon biçimi ortaya çıkmıştır.⁶² Beeston, *makamat*'ı "bir oturum" olarak tanımlayan yazarları eleştirir. Onun yerine "ayakta" sözcüğünü tercih eder, çünkü hikaye anlatıcıları seci diye bilinen üslupla anlatmışlardır hikayeleri.⁶³ "Makamat", benzersiz bir yazım türüydü ve dramatik üslubu kendi başına bir yenilikti. Eserlerin kahramanı "diyar diyar gezip belagat, şiir ve ilimdeki yeteneklerini irticalen sunarak" aldığı hediyelerle geçinen esprili bir avaredir. Bu "sunumlar" yazarın cinas, kinaye, mecaz ve diğer sözcük oyunlarında sahip olduğu marifeti göstermesi için bir fırsattır. Örneğin, adamın biri makamatın anlatıcısının yanına yaklaşır ve yanında "sarı" (ırktan) genç bir adam olduğunu söyler ve ondan "sarı" bir gelin bulmasını ister. Anlatıcı isteği yerine getirir. Beeston bu "sarı çifti" altın para olarak tanımlar. Anlatıcının rolü, farklı yerlerde geçen hikayeleri birbirine bağlamaktır. Anlatıcı farklı yerlerde kahramanla karşı karşıya gelir, ona gördüklerini ve duyduklarını bildirir.⁶⁴

Makamat'ı, Ahmed b. el-Hüseyin el-Hamedani (968–1008) bulmuştur. Buluşları arasında, bir hikaye anlatımı yöntemi olan seci; ünlü bir kişi yerine hayali bir hikaye anlatıcısının takdimi; kurmaca bir nesir yazdığını sessiz bir şekilde anlatmak bulunmaktadır. Makamat'ın ustası, Hamedani'yi

61 Age., s. 123.

62 Nicholson, age., s. 328.

63 A. F. L. Beeston, "Al-Hamedani, al-Hariri and the Maqamat Genre", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 127.

64 Age, s. 131-132.

bu türü başlatan isim olarak nitelendiren Ebu Muhammed el-Kasım'dır (1054-1122). İpek ticaretiyle meşgul olduğu için daha sonraları Hariri (*harîr*, ipek demektir) olarak tanınmıştır. Eseri kısaca *Makamat* diye bilinir, çünkü o devirde benzeri yazılmamıştır. Bu da başlı başına, Hariri'nin övgüyü hak ettiğini göstermektedir.

Makamat, Kur'an'ın ardından Arap dilinin hazinesi olarak görülür. Hariri'nin kitabı makamat türünün ana ilkelerini çerçeveleyen bir örnektir. Nicholson, "hikaye hiçbir şeydir, her şey üsluptadır" der ve başkahrâman Ebu Zeyd'in "düzenbazlıkları"nın, "espritüelliği ve bilgeliği" hatırına atfedildiğini söyler. Bunlar Arapçada her fırsatta kendini göstermiş olmalarına rağmen, Ebu Zeyd'in hayatını sürdürmek için düzenbazlık, beceri, kurnazlık, hile ve başka yollara başvurduğu hikayeleri aracılığıyla değer kazanmışlardır. Kısacası Hariri'nin *Makamat*'ı zor tanımlanabilecek bir eserdir. Eğlenmek için okunmuş ve aynı zamanda okul müfredatına sokulmuştur.⁶⁵

Makamat'a sonradan eklenen bir metinde Hariri, kitabın içeriğiyle ilgili bir liste vermiştir: "Ciddi ve aydınlatıcı bir dil... saygın bir biçim... belagat mücevheri... Kur'an'dan ayetler... mecazlar... Arap atasözleri... dilbilgisel bilmeceler... iki anlamlı kelimeler... nutuk ve hitabeler... ve eğlenceli espriler." Hariri ayrıca, eserinin "ahlaki bir niyeti" olduğunda ısrar etmiştir.⁶⁶

Hariri'nin *Makamat*'ı gerek aslı, gerekse çevirisi (İngilizcede en çok okunanı Emine Şah'inkidir) ile her kesimden okuyucuya keyif vermiştir. Edebiyat eleştirmenleri bu eserden sürekli övgüyle bahsetmişlerdir. En büyük övgü, en ünlü Kur'an müfessirlerinden Zemahşeri'nin kaleminden çıkan mısralarda ifade edilmiştir. Zemahşeri methiyesinin son beyitinde şöyle söylemiştir: "Hariri'nin *Makamat*'ı, her cümlesi altınla yazılacak kadar değerlidir."⁶⁷

Abbasi devri, nesir açısından bereketli bir dönem olmuştur. Çoğunluğu dini ve tasavvufi olanların yanında tarih, coğrafya, seyahat, felsefe ve biyografi hakkında eserler de verilmiştir. Dini çalışmalar Kur'an'dan sonra en çok hadis derlemeleri, dört fıkıh okulunun kuralları ve İmam Gazali'nin eserlerini içeriyordu. En seçkin tarihçiler Taberi (839-923) ve Mes'udi'dir

65 Nicholson, age., s. 329.

66 Age., s. 429-430.

67 Age., s. 336.

(öl. 956). Taberi, hem dini hem de tarihi eserler vermiştir. Muazzam bir Kur'an tefsiri ve birkaç ciltten oluşan tarih kitabı bulunmaktadır.

Yeni şiir

Abbasi döneminde şiir alanında da, içerik ve üslup bakımından yeni diye tanımlanabilecek pek çok eser meydana çıkmıştır. Şiir çok daha geniş konu yelpazesine sahipti; sadece coğrafi değil, felsefi olarak geniş bir perspektifi vardı. İslam dünyası, yarım kürenin Çin'den Batı Avrupa'ya kadar, bilinen en uzak noktalarına kadar uzanmıştı. Felsefi olarak, özellikle, ihtiyaç duyulan "öteki dünya" perspektifi sağlayan ve Nicholson'a göre Arap şiirine telaffuzda zarafet, hislerde derinlik, şefkat ile zengin bir düşünce dünyası getiren İran etkisi mevcuttu.⁶⁸ Farsça, Latince ve Sanskritçe'den yapılan çevirilerin çok katkısı olmuştur. Abbasi sarayının sınır tanımayan hazcı bir doğası olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Üslup olarak yeni şiirler ve teknikler ortaya çıkmıştı. Sarayın hazza düşkünlüğü şiirde *hamriye* ve *tardiye*⁶⁹ şeklinde ortaya çıkmıştır. Duygular en çok "gazel"lerde ifade bulmuştur. Başka iki tür daha çok sağduyu sahiplerine yönelikti: "Zühd" (bir tür dua mısraları) ve "bedi" (çoğu zaman kibir göstergesi olan gösterişli bir şiir).

Kaside de değişime uğramıştır. Bedevi, yeni biçimi eskisinden ayırt etmek için, "Birinci ve İkinci Kaside" tanımı getirmiştir. Farkları hakkındaki görüşü çok önemli değildir. Birinci kasidenin edebiyattan ayrı olarak bir fonksiyonu olduğunu belirtir: Bu şiir kabilelerin değerlerini kapsıyordu ve böylelikle kabile ile özdeşleşen şiir bir "ritüel" haline geliyordu. Öte yandan ikinci fonksiyonu ise edebi açıdandı. İçinde neredeyse hiç "övünme" bulunmayan, çoğunlukla "hamisini öven" bir "edebi tecrübe"ye dayanan şiirdi.⁷⁰

Burada eserleri büyük önem arz eden şu şairlere de değinmek gerekir: Muti b. İyas, Ebu Nuvas, Ebu'l-Atahiye, Ebu Temmam, Mütenebbi ve Ebu'l-Ala el-Maarri.

68 Age., s. 290.

69 Hamr (şarap) kökünden gelir. *Hamriye*, şarabı öven şiirlere verilen isimdir. *Tardiye* ise avcılıkla ilgili şiirlerdir. (ç.n.)

70 M. M. Badawi, "Abbâsî Şiiri ve Öncüleri", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 149-150.

Muti b. İyas'ın (öl. 787) bu noktada anılmasının sebebi tarihidir. İyas, Emevilerle Abbasi dönemi arasında köprü olmaktan öte bir önem taşımaktadır. Yeni şiir ekolünün ilk şarap şairi kabul edilmektedir. Bir arkadaşıyla birlikte şarap şiirlerini Bağdat'a götürmüştür. Meşk içindeki Abbasi sarayında hovarda bir şair olarak tanınmıştır. Yine de aşkı ve şarabı öven zarif şiirleri methedilmiştir.

Onun alkol, sefahat ve maskaralıktaki halefi Ebu Nuvas (öl. 813), en meşhur şairlerden biridir. *Binbir Gece Masalları*'nda halife Harun Reşid'in arkadaşı olarak nitelendirilmiştir. Abbasi döneminin bu zevki ne çok düşkün şairi için, dini bir eğitim almasına rağmen, Nicholson'un ifadesiyle "hayatındaki en önemli iş, keyif almaktır."⁷¹ Ebu Nuvas, av şiirleri, kasideler, aşk şiirleri dahil her türden şiir yazmıştır. Fakat şarap şiirleri onun meşhur olmasını ve çokça taklit edilmesini sağlamıştır. İçkiyle ilgili şiirleri onun şahsiyeti hakkında yeterli bilgiyi vermektedir. Bir insan nasıl olur da tek bir konuda bu kadar şiir yazabilir? Şarabın kendisi, şarap sunanlar (saki), içki arkadaşları, şarkıcılar ve hancılar hakkında yazmıştır. İçki içmekle ilgili hikayeler anlatmıştır. Bu hikayelerden birinde, arkadaşlarıyla birlikte bir gece alımlı bir kadın şarap satıcısıyla karşılaşırlar. Şarap almak için yeterli paraları olmadığını fark edince aralarından birini "rehin" bırakmayı önerir. Kadın onu seçer ve ebediyen tutsak edeceğini söyler.

Ebu Nuvas, Harun Reşid'in maiyetindeki bütün şairleri gölgede bırakmıştır ve Reşid'in halefi Emin'in gözde şairi olmuştur. Eserleri çok yönlüdür, hicivden şarkıya, ağıttan zühd şiirlerine kadar geniş bir alanda yazmıştır. Geleneksel kaside formunda yaptığı yenilikçi değişiklikler, Schoeler'in tanımıyla "cüretkar" dır.⁷² Aşk şiirlerinde büyük oranda tamamen mecazi tanımlamalardan oluşan metaforlara bel bağlamıştır.

Ebu Nuvas'ın hayatının sonlarına doğru pişman olduğu söylenmiştir, fakat halen samimiyeti sorgulanmaktadır. Nicholson, yaşlandığı için samimi olduğuna inandığı şairden bir mısra aktarır: "Şeytan hasta olduğunda bir keşiş olmak ister." Ebu Nuvas daha sonra "zühdiyyat"⁷³ şiirlerine yönelmiştir. Kibrin yanlışlığı üzerinde durmuş, özellikle de kendini üstün

71 Nicholson, age., s. 295, 298.

72 Schoeler, G., "Banshar b. Burd, Ebu'l-Atahiye ve Ebu Nuvas", *The Cambridge History of Arabic Literature: Abbasid Belles-Lettres*, s. 296.

73 Arapça "zehede" kökünden gelir. "Zühd" ,zevklerden uzak durmak demektir. (ç.n.)

ya da asil sayanlara karşı çıkmıştır. “Yaşayan her insan bir ölümlünün çocuğudur ve ölümlüdür” demiştir.⁷⁴

Şair Ebu'l-Atahiye (748–828) yaşama biçimiyle Ebu Nuvas'ın tam zıddıdır. Yazı hayatının başlarında aşk ve şarap şiirleri yazmış olsa da, kısa süre sonra sarayın zevk düşkünlüğünü terk etmiş ve bir zahid gibi yaşamaya başlamıştır. Serbest bir düşünür olmakla itham edilmişse de, çağdaşı şairlerin hepsinden daha çok İslam'a yakın durmuştur. Nicholson, Ebu'l-Atahiye'nin şiirinin melankolik ve kötümser atmosferinden dolayı felsefi eğilimi olduğunu belirtir. “Dünya bir yılan gibidir, yumuşaktır ama zehir püskürür” der. Dünyanın geçici ve boş olduğuna, servetin ve keyfin hiçbir önemi olmadığına inanır. Nicholson'a göre onun en büyük hüneryi, şiirlerinde sade ve sıradan bir dil kullanmasıdır. Bu eğilim eşitlikçi doğasına uygun düşmektedir. Ona göre bir insan “asilzadeliğiyle” övünebilir, fakat hiçbir şey “adalet” kadar önemli değildir.⁷⁵

Çağdaşlarının kendisine pek itibar etmiyor oluşu, onu çok da ilgilen-dirmiyordu. O orta ve aşağı tabakadaki insanlarda, onları daha ciddi ve yüce bir hayat görüşüne yönelten “dini duygular ve inançları” görmüştü. Ebu'l-Atahiye, özellikle de kafiyeli beyitlerle icra ettiği *Atasözü Şiiri*'nde diğerlerini teşvik etme ihtiyacı duymuştur. Schroeder, onu Arap didaktik şiirinin öncülerinden biri sayar.⁷⁶

Ebu Temmam (804–845) genellikle eleştirmenlerin övgüsünü alamayan bir başka şairdir. Pek çok eleştirmen onun şiirlerini değersiz bulur. Bunun sebebi de muhtemelen yeni şiirin hakim olduğu bir dönemde ısrarla klasik geleneklere bağlı kalışındır. Ebu Temmam eski Arap şiirlerini içeren ve ilk üç önemli eserden biri konumunda olan *Hamase* adlı bir antoloji hazırlamıştır. Bu eseri, kar yüzünden uzun süre mahsur kaldığı bir yerde hiç aklında yokken meydana getirmiştir. Misafir olduğu evin kitaplığında bulunan ve büyük bölümü İslam öncesi sahra edebiyatına ait olan Arap şiiri arşivinden yararlanmıştır. Seçimlerinde öyle akılcıca davranmıştır ki, bir eleştirmen onun için “*Hamase*'de kendi şiirinde olduğundan daha iyi bir şairdir” demiştir.⁷⁷ Ebu Temmam'ın *Hamase*'yi meydana getirme amacı, “Arapların en çok değer verdikleri erdemleri” gözler önüne sermektir.⁷⁸

74 Age., s. 270.

75 Nicholson, age., s. 298-303.

76 Schroeder, *Muhammad's People*, s. 290.

77 Nicholson, age., s. 129-130.

78 Age., s. 79.

Bununla birlikte, mecazi anlatımı takdir eden diğer eleştirmenler Ebu Temmam'ın şiirini övmüşlerdir. Tuetey, "Bir saray şairi olan Ebu Temmam, şiirini güçlendirmek için mecazlarda hüner gösterme yoluna başvurmuştur" der.⁷⁹ Bedevi, Ebu Temmam'ın üslubunu "genel olarak arkaik, biçimsel ve yüksek ifade gücüne sahip" diye nitelendirir. Ebu Temmam, mecazlı anlatıma düşkün biriydi. Şiirlerinden birinde, okuyuculardan "düşüncede ustalaşmış biri tarafından şekillendirilen sanatın ve doğanın bu inci gerdanlığını" kabul etmelerini ister.⁸⁰ Burada gerdanlık onun şiirini sembolize etmektedir. İlginç bir ifadeyle başlayan bir başka şiirinde de, "Kılıç, hakikate ilişkin olarak kitaplardan daha çok şey söyler"⁸¹ demiştir. Burada gereğinden fazla mecazi bir dil kullanmasına rağmen, bir şehrin fethine ilişkin çarpıcı derecede canlı bir tablo çizmiştir. Ebu Temmam'ın etkisi en çok bedi ve rumiyyat alanında ve dil kullanımında olmuştur. Tuetey, Ebu Temmam'ın rumiyyat alanında "kendinden sonraki hiçbir şairin görmezden gelemeyeceği bir üslup" oluşturduğunu belirtir.⁸²

Her devirde büyük övgüleri almış ve "en büyük" şair sıfatına layık görülmüş şairler çıkmıştır. Devirler ayrı ayrı incelendiğinde "en büyük" unvanına sahip pek çok şair bulunduğu görülür. Abbasi devrinde en çok övülen iki şair, Mütenebbi ve Maarri'dir. Mütenebbi ismiyle tanınan Ebu Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin (öl. 965), Bedeviler arasında yaşamış ve böylelikle saf Arapça hakkında derin bilgi sahibi olmuştur. Hami arayışının sonucunda Halep'de Seyfüddevle'nin sarayına ulaşmıştır. Hükümdar ile şair pek çok konuda örtüşen görüşler taşıyorlardı, çünkü ikisi de çölde yetişmiş insanlardı ve hem entelektüel hem de askeri konulara ilgi duyuyorlardı. Mütenebbi, Seyfüddevle'de Arap ideallerine bağlı bir kahraman özelliği bulmuştu: Kendini kütüphanedeyken evinde hisseden bir entelektüel ve savaş meydanında kontrolü elinde bulunduran, adamlarıyla birlikte omuz omuza çarpışan bir savaşçı. Mütenebbi, Seyfüddevle'nin bu özelliğini yalnızca gözlemlemekle kalmamış, savaşlarda onun yanında yer almıştır.

Şair ile hükümdar arasındaki ilişki himayenin ötesine geçmiştir. Çünkü Mütenebbi hakikaten Seyfüddevle'yi sevmiştir. Onun maiyetindeyken

79 Tuetey, age., s. 73.

80 M. M. Bedevi, *A Short History of Modern Arabic Literature*, s. 156.

81 Age., s. 159-161.

82 Tuetey, age., s. 240.

yazdığı şiirleri, saraydan ayrıldıktan sonra yazdıklarından daha üst düzeydedir. Fakat hükümdarla arasını bozmaya uğraşan pek çok rakibi ve düşmanı yüzünden sarayı terk etmek zorunda kalmıştır. Mütenebbi yine durmadan yer değiştirmeye başlamıştır. Bir süre sonra Seyfüddevle onu yeniden yanına davet etmiş, fakat şair geri dönmemiştir. Sonunda oğluyla birlikte bir Bağdat seyahatinde öldürülmüştür.

Mütenebbi yetenekleri ve başarılarının farkında olan ve bunlarla övünen, gururlu birisiydi. Aynı zamanda kendisine atılan altınları toplamak için yerlerde süründüğü de bilinmekteydi. Bir suçunun oğlu olduğunu ve bununla gurur duyduğunu açıkladığı bir şiirinde, "Şanım kendime ait; atalarımın gelmiyor" demiştir. İnsanlara "şan cehennemde bile olsa peşinden gitmeli; gurursuzluk cennette bile olsa terk edilmeli" tavsiyesinde bulunur. Kendisini övdüğü şiirlerinde halkı küçümsediğini de açığa vurmaktadır.⁸³ Yine de Mütenebbi kendisi için yapılan pek çok övgüyü hak etmektedir. Hayranlarından çoğu, şairin kendisi hakkındaki düşüncesine katılır ve onun bir peygamber gibi ilahi bir ilham yeteneği olduğuna inanırlar. Bu yüzden ona "el-mütenebbi"⁸⁴ sıfatından başka bir lakap bulunamamıştır.

Diğer büyük şair Maarri, Mütenebbi'nin şiirini ilerletmeyi denediğini, ama başaramadığını itiraf etmiştir. Bir sonraki yüzyılın münekkidi Sealibi ise, Mütenebbi'nin şiirinin hem alimlerin hem de sıradan okuyucuların hoşuna gittiğini ifade etmiştir. Mütenebbi'nin şiirlerinde bir zayıflık olduğuna işaret etse de, şairin üslubunun kendine has özelliklerine değinmiştir. Nicholson bu nitelikleri şu şekilde özetler: "Zarif ifade, sözcüklerin narin birleşimi, hayalperest betimleme, nüktedan bir kibir ve sanatsal söyleyişlerin çarpıcı kullanımı." Ayrıca Reiske'nin⁸⁵, popüler felsefenin ustalarından saydığı Mütenebbi'yi, ahlak öğretmenliği bakımından Euripides'e benzettiğini belirtir.⁸⁶

Tuetey'e göre, Mütenebbi'nin şiirlerinde, özellikle de Seyfüddevle'ye hitaben yazdıklarında, "yüksek bir onur duygusu"na sahip olduğu açıkça görülmektedir. Tuetey, bu şiirlerden birinin "daha sonraları Batı'da 'şövalyelik' olarak anılmaya başlanacak olan değerleri ifade ettiğini" belirtir. Bunun

83 Ullah, age., s. 59.

84 "Mütenebbi", peygamberlik taşıyan anlamına gelmektedir. Fakat burada "peygambere benzeyen" anlamında kullanılmıştır. (ç.n.)

85 Alman bilgin Johann Jakob Reiske (1716-1774). (ç.n.)

86 Nicholson, age., s. 311-312.

muhtemel sebebi de, çoğu kimsenin “bütün şairlerin en büyüğü” olarak nitelendirdiği Mütenebbi’nin Arap ideallerini en etkili şekilde anlattığıdır.⁸⁷

Diğer bir büyük şair de Ebu’l-Ala el-Maarri’dir (973–1057). O da Mütenebbi gibi halkı küçümser, fakat onunki tamamen farklı bir nedene dayalıdır. Halk, Abdurrahman’ın⁸⁸ ifadesiyle, “uyuşuk sorumsuzluk zinciriyle bağlanmaktan memnundur”.⁸⁹ Bu türden ifadeler eleştirmenlerin Maarri’nin inancından şüphe etmesine yol açmıştır. Acı dolu bir yaşamı olduğuna şüphe yoktur. Daha dört yaşındayken çiçek hastalığından dolayı kör olmuş ve kadere küsmüştür. Şiirlerinden birinde, bir mısradaki babasını suçladığı hissedilir. Başka bir şiirde hiç doğmamış olmayı dilediğini söyler. En sert mısralarında, bütün insanların kötü olduğunu ve “insanlık için en büyük umut olarak evrensel yok oluşu” gördüğünü ifade eder.⁹⁰

Kendi dönemindeki pek çok şair gibi Maarri de sarayda daha iyi bir hayata kavuşma umuduyla Bağdat’a gitmiştir. Ama bunun, onun gibi biri için çok zor olan böyle bir yolculuğa değip değmeyeceğinden emin değildir. Yine de şöhreti, kendisinin önüne geçmiştir. Şiirleri Mansur Camii’nde ve bir medresede okunmuş, kendisi de bilgili kimselerce hoş karşılanmıştır. Zihnini geliştirmeye can atan birine göre Bağdat’da bulunmak için en uygun zamandı. Burada dünyanın pek çok yerinden gelen, aralarında Budist, Zerdüş, Yahudi ve Hristiyanların da olduğu farklı dinden insanlar ve felsefeciler bulunuyordu. Bağdat’da yalnızca bir buçuk yıl kalmasına rağmen, burada yaşadığı tecrübeler hayatında muazzam bir değişikliğe neden olmuştur.

Maarri, annesinin ölüm döşeginde olduğunu duyduğunda ayrılmıştır Bağdat’dan. Fakat evine dönmeden önce annesinin hayatını kaybetmesi onun acılarına bir yenisini eklemiştir. Ona göre kimse annesinin nezaketi ve şefkatiyle boy ölçüşemezdi. Maarri bundan sonra inzivaya çekilmiş, bir zahid gibi yaşamış, vejetaryen olmuş, hayatını tefekkür ve şiir yazmakla geçirmiştir. Ama tamamen münzevi olmamıştır. Dünyanın dört bir yanından misafirler ve öğrenciler düzenli olarak ziyaretine gitmiştir. Ünlü İranlı şair Nasır Hüsrev, ziyaretine gittiğinde dünyanın çeşitli bölgelerin-

87 Tuetey, age., s. 80, 84.

88 Aişe Abdurrahman (1913-1998): Mısırlı yazar ve edebiyat profesörü. (ç.n.)

89 Ashtiany, age., s. 333.

90 Nicholson, age., s. 317; Phillip Khurri Hitti, *Islam: A Way of Life*, s. 147.

den gelen yaklaşık iki yüz kişinin Maarri'nin şiir hakkındaki konuşmasını dinlemekte olduğunu anlatmıştır.

Maarri'nin en önemli şiiri *Lüzûmiyyât*'ın (kafiye düzeni) hem olumlu hem de olumsuz anlamda büyük bir etkisi olmuştur. Bu eser hakkında yapılan başlıca olumsuz eleştiri, şüphe ve ümitsizlik dolu olmasıdır. Eleştirmenlere göre bu eser okuyuculara hayatın anlamsız olduğunu aşılacaktır. Tuetey'in ifadesiyle "tutkuyla hakikati arayan zihnin" anlayışı hakimdir.⁹¹ Abdurrahman, Maarri'nin eserlerini onun en önemli şiirini açıklayarak özetler: "Bu şiir Arap dilini çok önemseyen bir insan, yazar, fikir adamı ve alim olan Maarri'nin kişiliğinin tüm yönlerini içermektedir."⁹²

Pek çokları Maarri'nin Müslümanlığından da şüphe etmiştir. Dinini iyi bilen biri idi; Kur'an'ı yaşadığı şehrin önde gelen alimlerinden, hadisleri de babası ve diğer otoritelerden öğrenmiştir. "İslami bilimlerde öyle ustalaşmıştır ki"⁹³, ilimde ilerlemek için Halep'e gönderilmiştir. Allah'a olan inancını hiçbir zaman yitirmemiştir; fedakarlık ve dindarlığından şüphe edilmemiştir. Maarri'nin yaptığı şey Müslümanları eleştirmektir. Bu da, günümüzde haklı eleştirilere sinirlenenler gibi, o devirdekileri de sinirlendirmiştir. Maarri, şiirlerinden birinde eleştirisini hiç sakınmadan dile getirmiştir. "Allah'a şükredin ve ibadet edin. Yedi kez değil, yetmiş kez Kabe'yi tavaf edin, sonra da Allah'a saygısızlık edin..." demiştir. Dinin "siyasi amaçlar için değiştirilip kullanıldığını" ve diğer dinler gibi İslam'ın da basite indirgenerek sosyal bir gelenek haline getirildiğini belirtmiştir. Haksızlığın "en büyük suç" olduğunu söylemiştir. Ona göre eğer nefret ve kin "insanlığın doğal parçası" olmasaydı, cami ve kiliseler yan yana inşa edilirdi.⁹⁴

İngilizceye çevrilen şiirleri en az günümüzde yazılan şiirler kadar canlı ve yenidir:

*uykuya dalmış sevgilileri ziyaret ettim
ayların sürüklediği geçmişin perdeleri ve gözyaşları
Yaşamın parlak bir gülümseyişle taciz ediciliği
sonunda meydan okuduğu gölgeleri yenecektir.*

91 Tuetey, age., s. 86.

92 Aîşe Abdurrahman, *Risaletü'l-Gufrân*, s. 335.

93 Age., s. 328.

94 Tuetey, age., s. 87.

Şu mısralar da sanki bizlere seslenmektedir:

*Hakikat gölgelerin düştüğü yerlere çok yakındır
tıpkı yalanın halk meydanlarında yürüdüğü gibi
Toplum idaresinde önce menfaat var,
sonra yersiz bir kibir ve sahte bir şükür.*

Maarri, zaman zaman üslubunu sertleştirse de, asla ümitsizliğe kapılmamıştır. Tuetey'e göre "şiiirlerinden kesinlikle anlaşılmaktadır ki, adalet ve hoşgörü gibi yüksek ideallere bağlı kalmıştır."⁹⁵ İnsanlığın diğer bütün canlıları da göz önünde bulundurarak eğitilmesini amaç edinen bir şairdir. "Ahlaki öğretisinin ana fikri en ulvi görev olarak kişinin, tüm canlılara karşı samimiyet ve muhabbetle sorumluluklarını yerine getirmesi bilinci- ni aşılaktır."⁹⁶

Kadın şairler

İslam öncesi dönemde de, Arap İslam Hilafeti süresince de pek çok kadın şiir yazmıştır. Fakat bunlar ya önemsizdir veya hiçbir zaman kayıt altına alınmadan kalmıştır. Yine de bazı şiirler hikaye etme geleneğinin bir sonucu olarak hayatta kalabilmiştir. Meysuna, sekizinci bölümde değinildiği üzere, şairliğinden çok şiirlerinden birinin etkileyciliğiyle ünlüdür. İlk Emevi halifesi Muaviye'nin sarayında bir kraliçe olarak çöle olan hasretini dile getiren bir şiir yazmıştır ve halife onun dileğini yerine getirmiştir.

Şiirleriyle itibar kazanan, geniş kitlelerce tanınan ve bugün hâlâ ünlü olan kadın şairler vardır. Hansa Hatun⁹⁷, İslam öncesi ile İslam devri arasında bir köprü vazifesi görmüş, "en büyük Arap kadın şairlerinden biri" unvanını kazanmıştır. En ünlü ve en çok okunan şiiri, bir savaşta öldürülen erkek kardeşi için yazdığı ağıttır. Dili, ölçülü ve etkileyicidir. Hansa Hatun, "yardım etmek için can atan bir yüreğe sahip" kardeşinin cömertliği ve onurlu ölümü üzerinde durur. Mekke yakınlarında geleneksel olarak düzenlenen bir panayırda ağıtını okuduğu zaman, dönemin en

⁹⁵ Age., s. 90.

⁹⁶ Nicholson, age., s. 323.

⁹⁷ El-Hansa: 7. yüzyıl Arap şairi. Hz. Muhammed'in sahabelerinden bir kadın şair. Kahramanlık şiirleri ve gazelleriyle meşhur. (ç.n.)

çarpıcı şairlerinden Nabiga⁹⁸ kendisini ve şiirini çokça övmüştür. İslam'ın doğuşuyla Müslümanlığı seçmiştir.⁹⁹

Emeviler döneminde iki önemli kadın şair daha ortaya çıkmıştır: Hümejde ve Leyla el-Ahleliyye.¹⁰⁰ Hümejde, Muaviye'nin Kufe valisi Numan b. Beşir'in kızıdır. Kendi evliliğini safkan bir kısrığın bir katır-la birleşmesine benzeten dokunaklı şiiriyle ünlüdür.¹⁰¹ Leyla el-Ahleliyye ondan daha ünlü olmuştur. Şiirleri ve hayatıyla ilgili ayrıntılar antolojilerde yer almıştır. Halife Abdülmelik'in sarayının müdavimlerindendir. En ünlü şiiri, bir savaşta ölen, aşık olduğu şair Tevbe b. Humeyyir'e yazdığı ağıttır. Babası onu adı kötüye çıkmış biriyle evlenmeye zorlamasına rağmen hayatının sonuna kadar Humeyyir'i sevmeye devam etmiştir.¹⁰²

Abbassiler döneminde daha fazla kadın şair çıkmıştır. Bir halife ile kadın şairin irticalen şiir yazma yarışına girmesi, saygın bir eylem haline gelmiştir. Halife genellikle ilk beyti söyler ve kadın şairin devamını getirmesini beklerdi. Şiirin konusu, kelime seçimi, genel kültür, tarih, edebi gelenek ve biçim, nükteli cevap yeteneği, kafiye düzeni ve simgesel dil... Bütün bunlar savaşta kullanılacak silahlardı. Fakat bu kazananın olmadığı, iki yarışmacının da yüceltildiği bir mücadeleiydi. Bu Abbasi dünyasının entelektüel hayatına ve kültürüne uygun bir uygulamaydı.

Bu şekilde ortaya çıkan şiirlerden bazıları tarihin bir parçası olarak kayıt altına alınmıştır. Sarayda ve sarayın dışında, olağanüstü yaratıcılıklarıyla edebiyat dünyasına giren ve şiirleri günümüze ulaşan kadın şair sayısı çok azdı. En önemli kadın şairler, kısaca ilk adlarıyla tanınan Leyla, Mahbube, Fadl ve Vellade b. Müstekfi'dir. Leyla iki bakımdan, askeri ve edebi yönden müstesna bir kadındır. Kardeşi Velid b. Tarif, Haricilerin usta komutan Yezid'in imparatorluk ordusuna karşı ayaklanmasını sağlamış ve savaşta öldürülmüştür. Leyla, kardeşinin ölümünden sonra onun yerine geçmiş, adamlarını düşman karşısında iki kez savaştırmış, ardından kendi kabilesinin zorlamasıyla görevini bırakmıştır. Kardeşi Velid için alışılmadık türde bir methiye yazmıştır. Bu şiir, Tuetey'in ifadesiy-

98 Nabiga ez-Zübyani (535-604): İslam öncesi devrin son şairlerinden biri sayılır. Hz. Peygamber'in de sevdiği önemli bir şairdir. (ç.n.)

99 Tuetey, *Classical Arap Poetry*, s. 18.

100 Leyla el-Ahleliyye (öl. 705): Meşhur aşk hikayelerinden birinin kahramanı olan ve mersiyesiyle tanınan (Bedevi değil) şehirli bir Arap şairi. (ç.n.)

101 Age., s. 184.

102 Ullah, age., s. 40.

le, "Bedevi geleneğine uygun olarak imparatorluk ihtişamının çöküşünü betimlemektedir."¹⁰³ Şiirinde kendi halkına ısrarla "felaketin üstüne basıp yükselin" demiş ve "büyük" düşmanların ölümünü önceden sezmiştir.¹⁰⁴

Fadl ve Mahbube, Halife Mütevekkil'in himayesinde yaşamışlardır. Fadl, Bağdat'da şiir aşığı özgür bir ruha sahip birisidir. İranlı şair Sa'id b. Hamid'e olan aşkıyla bilinir. İkisi de birbirlerine şiirler yazmışlardır. Fadl'ın çarpıcı şiirlerinden birisi, ölüm döşeğindeki Sa'id'e olan özlemini dile getirir. Mahbube ise şarkı yazma konusunda da çok yetenekli bir şairdir ve şarkılarını sarayda ve Bağdat'ın çeşitli bölgelerinde seslendirmiştir. Necibullah onun trajik hayatını eserinde anlatmıştır. Halifeye aşık olan Mahbube, onun ölümüne öyle çok üzülmüştür ki, hayatı boyunca yasını tutmaya devam etmiştir. Bu aşk yeni halifeyi öfkelen-dirmiş, Mahbube'yi Türk bir idareciyle evlendirmiştir. Şairin şehirden kaçacağını anlayan Türk idareci onu azat etmiştir. Mahbube gizlice Bağdat'a geri dönmüş ve burada "tamamen meçhul" bir şekilde hayata veda etmiştir.¹⁰⁵

Edebiyat aşkı

Abbasi dönemi aynı zamanda Arapça yazan pek çok mutasavvıf şair yetiştirmiştir. Eserlerinin yüksek kalitesi ve hacimli oluşuyla ünlüdürler; halen de hem tasavvufun hem de tasavvuf şiirinin üstatları kabul edilmektedirler. Aralarından en önemlileri şunlardır: Rabia el-Adeviyye, Hallac-ı Mansur, İbn Bürd, Rakkaşi, Cüneyd-i Bağdadi, İbn Ata, Şibli, Abdülkadir Geylani, Nuri, Zünnun Mısri, Hasan Basri, İmam Gazali, İbn Arabi, İbn Farid, Fahreddin-i Razi, Ebu Nuvas, Sealibi, İbn Mutazz ve Hasan el-Süşteri.

Halifeler ve büyük şehirlerin kültür adamları şair ve yazarların hamileriydiler ve edebi faaliyetlerin çoğu büyük şehirlerde gerçekleştiriliyordu. Bağdat, Abbasi halifeliğinin ilk yıllarında edebiyatın merkeziydi. (20. yüzyıla kadar İngilizce yazınının yüzde doksanı Londra'nın yaklaşık yüz kilometre kare çevresinde yazılmıştır.)

İslam medeniyetinin yayıldığı diğer bölgelerde de edebi faaliyetler hızla oluşmaya başlamıştır. Diğer şehirler Bağdat'ı geçemeseler de, pek

103 Tuetey, age., s. 65.

104 Age., s. 216.

105 Ullah, age., s. 52-53.

çok açıdan en az onun kadar önemli olmuşlardır. Arap kültürü, dili ve edebiyatının etkisi doğuya ve batıya yayılmış, böylelikle Arapçanın “bölgesel edebiyatı” oluşmuştur. En çarpıcı verimlilik Müslüman İspanya’da ki Endülüs’te ortaya çıkmıştır.

Endülüs’de güçlü bir edebiyat sevgisi oluşmuştur. Hükümdarlardan özellikle Mu’temid, çarpıcı bir örnektir. Hitti’ye göre kendisi de bir şair olan Mu’temid, “hassas ve şairane bir ruh”a sahiptir. Başka bir şair olan İbn Ammar’ı¹⁰⁶ kendisine vezir tayin etmiş ve onunla şiir atışmaları yapmıştır. Mu’temid ilk beyitleri söyleyip vezirinin karşılık vermesini beklemiştir. Bir keresinde İbn Ammar yeterince atik davranamaz. Bir akşam üzeri ikisi birlikte Vadi el-Kebir nehrinin kenarında yürürlerken, Mu’temid rüzgarın su üstünde çizdiği şekillere dalar ve o anda rüzgarı “dalgalardan bir zırh oluşturan” diye nitelediği bir beyit söyler. Vezire dönüp beyitin devamını getirmesini ister. Vezir ne söyleyeceğini düşünürken, yakınlarında nehirde çamaşır yıkayan bir kadın hızla yanlarına gelip “buz bağlamazsa hiçbir gecenin nehre zarar veremeyeceğini” söyleyen bir beyit okur. Mu’temid, genç kadından öyle etkilenir ki, onunla evlenip kendisine kraliçe seçer ve ona kendi ismine benzer (İtimad) bir isim verir.¹⁰⁷

Bu dönemde, usta bir aşk şairi olan İbn Zeydun (1003–1071), Chejne’nin ifadesiyle, Endülüs’de klasik üslupta şiir yazan en iyi yazardır.¹⁰⁸ Şiirlerinin çoğunda, kendisi de iyi bir şair olan Emevi prensesi Vellade b. Müstekfi’ye duyduğu aşkı anlatmıştır. Özgür ruhlu çok güzel bir kadın olduğu bilinen Vellade, babasının ölümünden sonra evini şair ve alimlere açmıştır.¹⁰⁹ İbn Zeydun, Vellade için pek çoklarınınca Müslüman İspanya’nın en iyi aşk şiiri, Arap edebiyatının da en bilinenlerinden birisi diye nitelenen bir şiir yazmış olsa da, ikisi hiç evlenmemişlerdir.

Ünü yüzyılları aşan başka bir yazar da İbn Hazm (994–1064)’dır. Hitti’ye göre kralları, şairleri ve dini otoriteleri eleştirmekten çekinmeyen bu şahsiyet “İspanyol Müslümanlarının en özgün düşünürü”dür. Hükümdarları “Tanrı’nın düşmanları”, askerleri de “haydut” diye nitelendirmiştir. “Eğer insanlar bir menfaat elde edeceklerini düşünselerdi, put-

106 Ebu Bekir Muhammed b. Ammar (1031-1086): Arap şair. Mu’temid’in yakın dostu ve veziri. (ç.n.)

107 Hitti, age., s. 538-540.

108 Chejne, age., s. 529.

109 Hitti, age., s. 535, 560.

lara bile taparlardı” diyecek kadar ileri gitmiştir. İbn Hazm, İslam’ın en çok eser veren yazarlarından birisidir. Din, tarih, hadis, edebiyat ve diğer alanlarda 400 eser verdiği söylenmektedir. Dönemindeki Arap asıllı alimlerin soyağacını kaydettiği eseri¹¹⁰ kendi alanında en ayrıntılı örneklerden biridir. Kendisi aynı zamanda bir şairdir. En ünlü edebi eseri *Güvercin Gerdanlığı*’dır. Chejne bu eseri “aşkın doğası olan sevinci ve ıstırapı gözler önüne seren aşka dair bir deneme” diye nitelendirmiştir.¹¹¹

Edebiyatın baharının yaşadığı diğer bir yer de İran bölgesidir. Bu süreç, tamamen ayrı bir bölümde anlatılmayı hak edecek derecede görkemli olmuştur...

110 *Cemheretü Ensâb'il-Arâb* (ç.n.)

111 Chejne, *Muslim Spain*, s. 558–559.

İRAN EDEBİYATI

İran, İslam medeniyeti ve kültürüne Arap dünyasından sonra en büyük katkıyı sağlamıştır. Sayısız alim İran kökenli ya da İran nüfuzundaki topraklarda yaşamakla birlikte, Arapça yazdıkları için, aynı zamanda Arap medeniyeti tarihi içinde yer alırlar. Bunlar arasında İbn Sina, Farabi, Razi ve Biruni bulunmaktadır. Fars dilinin yeniden dirilişinden sonra kısa zamanda itibar ve kendine özgü bir mevki kazanan bir Fars edebiyatı oluşmuştur.

Fars edebiyatının altın çağı, İran ve İslam kültür tarihinde gerçekten çok müstesna bir yere sahiptir. Rumi, Sadi ve Hafız gibi en ünlü şairlerin eserleri pek çok Avrupa dili de dahil, sayısız dile çevrilmiş, hatta Kuzey Amerika'da bile okunup takdir görmüştür. İran şiirinin sadık okuyucuları arasında Goethe, Tennyson, Gibbon, Emerson ve Thoreau da bulunmaktadır.

Arap ve İranlıların edebi mirasları arasında muazzam bir fark vardır. Arapça ve Farsça zengin birer dil olmalarına rağmen, Arap dili İslam'ın ilk devirlerinde daha çok sözlü bir edebiyata sahipken, Farsçanın zaten geniş bir yazılı edebi birikimi mevcuttu. Bu birikime İslam edebiyatının bir parçası haline gelen destan türü de dahildi.

Fars dili tarihi açıdan üç sınıfa ayrılabilir: Eski Farsça MÖ. 300 yıllarında sona ermiştir; Orta Farsça İslam'ın gelişine kadar geçerli olmuştur; Modern Farsça ise o dönemden günümüze kadar kullanılan dildir. Eski Farsça, Makedon istilasından önce değişmeye başlamıştır.¹ İlk dönem Farsça eserlerden (Zerdüştilerin kutsal kitabı *Avesta* ile kralların başlarından geçen olayları anlatan kitabeler dahil) bazıları günümüze ulaşabilmiştir.

İskender'in fetihleri İran dilinin Eski Farsçadan, Pehlevice olarak da bilinen ve pek çok lehçenin bir araya gelişi olan Orta Farsçaya geçişini hızlandırmıştır. Burada da edebi miras kitabeler, Zerdüşti eserler (çoğunlukla *Zend-Avesta*² tefsirlerinden oluşur) ve ayrıca şiirlerden oluşmaktadır. Bu farklı lehçeler, o günden beri kullanılmaya devam etmiştir.³ Aslında, Levy'ye göre, İranlılar "alışmış oldukları yaşama biçimine (Arap hakimiyeti boyunca) sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bu da konuşma dillerini korumayı nasıl başardıklarını açıklayabilecek bir unsurdur."⁴

Fakat İslam'ın gelişi Fars dilini değiştirmiştir. Arapça alfabe Pehlevi alfabesinin yerini almış ve Arapçada mevcut olmayan bazı sessiz harflerin eklenmesiyle bu alfabe gelişmiştir. Eski alfabe İran'da yok olmuş, ama Hindistan'ın Gucarat bölgesinde yaşamını sürdürmüştür. Buraya İran'dan gelip yerleşen pek çok Farisi (Zerdüştler), burada erken Fars edebiyatını yaşatmıştır. Arapça ayrıca, zengin bir kelime haznesi bulunan Farsçayı daha da zenginleştirmiştir. Aryanpur'a göre, "İran İslam edebiyatı üzerinde en büyük etkisi olan metin, şüphesiz Kur'an'dır."⁵

Müslümanlar, özellikle de Abbasiler, hem İran kültüründen pek çok şey almış hem de İran kültürüne katkıda bulunmuşlardır. Halifeler devlet yönetimi, maliye ve saraylar hakkında İranlılardan bilgi ediniyorlardı. Ardından tıp, felsefe ve fen bilimlerinde de İranlıların bilgi birikiminden

1 Manoochehr Aryanpur, *A History of Persian Literature*, s. 4, 23, 51.

2 *Zend-Avesta*: Eski İran dini olan Zerdüştlüğün kutsal kitabı. (ç.n.)

3 Age., s. 51.

4 Reuben Levy, *An Introduction to Persian Literature*, 1969), s. 15.

5 Aryanpur, age., s. 70, 72, 73.

yararlanılıyordu. İranlıların yaptığı çok değerli bir katkı da, ilk yüzyıllarda diğer dillerden Arapçaya yaptıkları çeviriler olmuştur. Bunun karşılığında Araplar da İranlılara kelime haznelerinin bir kısmını, İslam dinini ve şiir formlarını vermişlerdir.

Arapların “kaside”si, İranlılarda erken dönem methiyelerinin yazılış biçiminde hakim tür olmuştur. Bağdat’ın etkisi azaldığında kaside Farsça yazmaya başlayan İranlı şairler arasında da yaygınlaşmıştı. Diğer bir Arap şiir formu olan “Gazel”e gelince, Levy’ye göre, İranlılar bu türü “sadece ödünç almamış”, ona “ayrı bir lirik biçim kazandırmışlardır.” Bu arada gazel formatı da yaşamını sürdürmüştür.

İranlıların meydana getirdiği üçüncü bir biçim de “Rubai” ya da diğer bir deyişle “dörtlük”tür ve Ömer Hayyam’ın eserlerinin İngilizce çevirileriyle meşhur olmuştur. Dört mısra sınırlamasına rağmen, en derin İran şiirlerinden bazıları rubai şeklinde yazılmıştır. Neredeyse bütün İranlı şairler zaman zaman bu formda şiirler yazmışlardır. Edebiyat tarihçileri, bu türün yayılmasını sağlayan kişinin Ebu’ş-Şükr Belhi ya da mutasavvıf Ebu Said’den biri olduğuna işaret ederler. Ebu Said tasavvufi fikirlerini ifade etmek için Rubai’yi kullanmıştır. Bu düşünceleri nakletmek kolay olmadığı için, kendisinden sonra gelen mutasavvıf şairlerin de takip ettiği bir gelenek olan mecazi ifadelere yüklenmiştir.

Başka bir İran şiir formu olan “Mesnevi” çok daha kapsamlıdır. Birbirlerine kafiyeyle bağlı olan ve “beyit” diye nitelendirilen çift mısralardan oluşur. Mesnevi’de vezinli ve kafiyeleye beyitlerden oluşması dışında başka bir kısıtlama yoktur. Bu formda yazılan bazı eserler binlerce mısradan oluşan geniş hacimlere ulaşmıştır. Levy’e göre mesnevi “İranlılar için kendi edebiyatlarının bazı şaheserlerinin yazıldığı formdur.” Bunlar arasında en ünlüsü Mevlana’nın yazdığı ve kısaca *Mesnevi* diye bilinen eserdir.⁶

İslam’ın gelişinden sonra verilen ilk İran eserleri tamamıyla Arapça nesirlerden oluşmaktaydı. Bunlar arazi ve vergilendirmeye ilgili idari yazışmalardı ve daha sonraki yıllarda tarih alanını ilgilendiren metinler haline gelmişlerdir. Bunlarla bağlantılı konularda, özellikle de halk hakkındaki yazmaya devam edilmiştir. Bu metinler kendi çaplarında edebi değere sahiptiler ve diğer nesir ve şiirlerin bir parçası olarak destansı bir yanıları vardı. Fars edebi nesir türü, Arapçadan yapılan çevirilerle birlikte oluşma-

6 Levy, s. 36.

ya başlamıştır. Aynı zamanda vezir olan İranlı yazar Bel'ami yalnızca çeviri yapmamış, uyarlamalar hazırlamış ve *Vakâyiname* olarak bilinen Farsça bir eser meydana getirmiştir.

Bununla birlikte Farsça, şiir dili olarak kendini kanıtlamış ve böylece Fars edebiyatının altın çağına hakim olmuş ve beş asır boyunca birbirinden başarılı şairler çıkarmıştır. Bu şairlere olan büyük saygı, onların halen popüler oluşlarından açıkça görülmektedir. Eğitimli ve şehirli insanların yanında köylüler de, örneğin, Hafız ve Molla Cami'den ezbere mısralar okurlar.

İlkünlü Farsşairlerdenbiri, âmâ olan Rudegi'dir (858–941). Hindistan'ın fabl kitabı olan *Kelile ve Dimne*'nin mütercimi olarak tanınmıştır. Şiiri mükemmel, usta bir şarkıcı ve müzisyendir. Bestelerini seslendirmiş ve lavta çalmıştır. Bu olağanüstü niteliklerini bir Samani hükümdarı olan hamisi Emir Nasr'ın önünde sergilemiştir. Emir Nasr bahar ve yazları, rutin olarak krallığını baştan başa gezip başkenti Buhara'ya geri dönmüş. Bu yolculuklardan birinde Herat şehrine aşık olmuş, Buhara'ya geri dönme amacı yokmuşçasına buradan ayrılamıyormuş. Beraberindekiler eve dönmeyi çok istediğinden ordu komutanları ve saray mensupları Rudegi'ye başvurmuşlar. Rudegi, Buhara'nın güzelliklerini öven bir kaside yazmış ve ertesi sabah Emir Nasr'a okumuş. Emir Nasr öyle etkilenmiş ki, hemen atına binip şehrine doğru yola koyulmuş. Maiyetindekiler binici çizmelelerini giyebilmesi için ardından yetişmek zorunda kalmışlar.

Daha sonra şiiri okuyan insanlar, böyle sade bir şiirin başardığı şeye hayret etmiştir. Rudegi'nin şarkı ve müzikte bir araya getirdiği sadelik ve ustalık, dehasının göstergesidir. Bu yeteneği onun büyük bir servet edinmesini sağlamıştır. Aryanpur'a göre bu servet öyle büyükmüş ki, malvarlığını Herat'tan Buhara'ya taşımak için dört yüz deveye ihtiyacı olmuş. Fakat hayatının son yıllarını yoksulluk içinde geçirdiği söylenmektedir.⁷

Rudegi velut bir yazar olmasına rağmen, kendisine yaklaşık bir milyon üç yüz bin dize atfedilmesi biraz abartılıdır.⁸ Kendi beyit sayısı yüz binin biraz üstündedir.⁹ Fakat Rudegi'nin eserlerinden çok azı günümüze ulaşabilmiş olsa da, kalanlar onun Müslüman İran'ın ilk önemli şairi olarak

7 Aryanpur, age., s. 70, 72, 73.

8 A. J. Arberry, *Classical Persian Literature*, s. 34.

9 Aryanpur, age., s. 77.

meşhur oluşunun kanıtıdır. Aryanpur, Rudegi'nin şiirlerindeki başlıca temayı şöyle özetlemiştir: "İnsanın evrende kayıtsızlığa ve kaçınılmaz ölüme karşı en iyi stratejisi maddi şeylere olan ilgisizliğidir." Aryanpur, bununla birlikte Rudegi'nin kendisini "mutluluğun arayışına da adanmış" belirtir. Aryanpur'un ondan alıntılanmış mısralardan ikisi şöyledir:

Mutlu yaşa, kara gözlerle mutlu ol.

Çünkü rüzgar ve rüya hariç, dünya bir hiç.

Dört şey ölümlüleri töhmetten kurtarır:

Sağlam vücut, güzel mizaç, hikmet ve iyi bir isim.

Rudegi, İran dışında çok tanınmaz. Fakat diğer önemli İranlı şairler dünyaca meşhurdurlar. Örneğin Firdevsi (935-1020) *Şehname* adlı destanıyla ünlüdür. Bu eser, türünün ilk örneği değildir, çünkü daha önceki şairler benzer eserler yazmıştır. Bunlardan biri Ebu'l-Müeyyed Belhi'nin, hicri 3. yüzyılın sonlarında yayınlanan "kendi türünün en geniş ve en güvenilir" kitabıdır.¹⁰ Bir diğeri ise Ebu Mansur Dakiki'nin meşhur olan ama bitiremediği *Şehname-i Ebu Mansûrî* adlı eserdir. Dakiki öldürüldüğünde binin üzerinde beyit yazmıştı. Firdevsi'nin kendi eserinde alıntı yaptığı pek çok olağanüstü çalışma mevcuttur.

Firdevsi otuz yılını *Şehname*'yi yazmaya adanmıştı ve ünü tamamıyla bu esere dayanmaktadır. Ele aldığı konuları hakkıyla bildiğini kanıtlamıştır. Zira eseri dört bin yıl içerisinde (MÖ. 3600- MS. 651) yaşamış Fars hükümdarlar ve kahramanları hakkında bilgi vermektedir. Aslında bu eser bir İslam öncesi Fars tarihidir ve iki bölüme ayrılabilir. İlk bölüm antik Fars mitleri ve efsanelerini anlatır; ikinci bölüm ise İskender'in Dara'yı zapt edişinden Arapların Sasanileri yenişine kadarki tarihi olaylara odaklanmaktadır.

Tamamı yaklaşık altmış bin beyitten oluşan bu eser Fars destanlarının en iyisi olarak görülmektedir. İlk derli toplu nüshası yedi ciltten oluşur. Daha sonra yayınlanan nüshalar en iyi İranlı minyatür sanatçıları tarafından resimlendirilen el yazmalarıdır.

Firdevsi, Arapça kelime kullanmaktan mümkün olduğunca kaçınmıştır ve eseri bu yüzden ilk Farsça eserlerden biridir. İlk eser olmasa da, neredeyse bütün Farsça kelimelerin kullanıldığı bir eserdir. Rudegi ve

10 Age.

Firdevsi'nin üslubu, Dari şivesinin¹¹ "sade ve saf söyleyiş" biçiminin kullanıldığı "Horasani" olarak bilinir.¹²

Şehname, İslami bir eser olarak kabul edilmese de, Aryanpur'un ifade ettiği gibi, esere hiç şüphesiz tektanrıci anlayış hakimdir ve kahramanları da tek Tanrı'ya inanırlar. Bu destanın başlıca temalarından biri, İslam'ın insanoğluna yüklediği kötülükle mücadele sorumluluğunu yansıtır olmasıdır.¹³

Şehname'nin en trajik ve etkileyici bölümü Sührab ile babası Rüstem arasındaki mücadeledir. Sührab annesinin halkı olan Turluların başında, babası Rüstem de Fars ordusunun başında savaşı. Sührab babası olduğundan habersiz, düşmanı ile kendisi arasında fiziksel bir benzerlik olduğunu farkeder; annesinin, babası Rüstem hakkında anlattıklarını hatırlar. Böylece Rüstem'e karşı içinde birden sevgi uyanır. Fakat daha sonra babasına anlattığı üzere, yine de gözlerine inanamaz. Rüstem'le karşı karşıya geldiğinde, çatışmak yerine anlaşmayı teklif eder. Rüstem bu teklifi "kurnazlık" yaptığından şüphelenerek reddeder. Baba ve oğul güreşirler. Sührab Rüstem'i yere savurur ve âdet olduğu üzere onu öldürmek için hançerini çeker. Rüstem ölümden kurtulabilmek için, savaş geleneklerinde rakibini üç güreşten ikisinde yenenin savaşı kazandığını söyler. Sührab bunun Rüstem'in yalanı olduğunu anladığında artık çok geç olmuştur. İkinci güreşi Rüstem kazanır ve rakibini hiç düşünmeden ağır bir şekilde yaralar. Rüstem ayağa kalkıp kendisini tanıttıca, Sührab ona oğlu olduğunu açıklar; Rüstem'in annesine verdiği mücevheri çıkarıp gösterir ve: "Babamı aşkla aradım ve hasretimden öldüm" der.

Firdevsi'nin kendi hayatı da *Şehname*'ye eklenmiş olsa uygun düşerdi, çünkü en az eserinde anlattığı hikayeler kadar aydınlatıcıdır. Semerkandi (1431-1494) *Çâr Makâle* (Dört Makale) adlı eserinde Firdevsi hakkında ayrıntılar aktarır. Firdevsi, *Şehname*'yi tamamladıktan sonra Gazne'ye gitmiş ve vezirin yardımıyla yedi ciltlik eserini kendisine hami olur düşüncesiyle Sultan Mahmud'a sunmuştur. Fakat vezirin düşmanları Gazneli Mahmud'un Firdevsi'ye az bir miktar hediye vermesini sağlamışlardır.

11 Doğu Farsçası veya Afgan Farsçası olarak da bilinen bir Farsça şivesidir. Bugün Peştunca ile birlikte İran'ın resmi dilidir. Sade ve anlaşılır olduğu için Sasani döneminde sarayda kullanılan dil olmuştur. (ç.n.)

12 Age., s. 120.

13 Age., s. 91.

“Acı bir şekilde hayal kırıklığına” uğrayan şair, parayı bir tellak ile şerbetçiye vermiştir.

Firdevsi, sultanın bu davranışını hakaret olarak algılayacağını düşünerek oradan kaçmış ve Tus’a yerleşmiştir. Daha sonra *Şehname*’yi, takdimine Sultan Mahmud’u gösterdiği ilgisizlikten dolayı sert bir şekilde eleştiren yüz beyitlik bir hiciv ekleyerek Taberistan hükümdarı Şehriyar’a sunmuştur. Şehriyar kendisine, Gazneli Mahmud’un başkalarından etkilendiğini, onun aslında hicvinde anlattığı gibi biri olmadığını söylemiştir. Firdevsi’nin Sultan Mahmud hakkında yazdıklarını çıkarması şartıyla her beyitine bin dirhem vererek *Şehname*’yi satın almıştır. Firdevsi de hicvinin müsveddesini yakmıştır.

Yıllar sonra vezirinin *Şehname*’den ezbere okuduğu bir mısradan çok etkilenen Sultan Mahmud, eseri yazanın Firdevsi olduğunu öğrenince ona vermiş olduğu ödülün azlığından pişman olup bir an önce hatasını düzeltmek için harekete geçmiş. Tabii dört yıl boyunca Firdevsi’ye itibarını geri kazandırmak için elinden geleni yapan vezir buna çok sevinmiş.

Sultan Mahmud kendisine ait develerle Firdevsi’ye altmış bin dinar değerinde hediyeler göndermiş. Hediye kervanı Tus’un bir kapısından girerken, şehrin diğer kapısından Firdevsi’nin cenazesi çıkarılıyormuş. Sermerkandi hikayesini, bundan sonra meydana gelenleri anlatarak noktalar. Sultan Mahmud hediyeleri Firdevsi’nin kızına vermek ister, ama o kabul etmez. Bunun üzerine sultan paraları Tus’un yakınındaki bir hanın onarımı için kullanır.¹⁴ “Firdevsi” kelimesi, “Cennet sakini” anlamına gelmektedir.

Ömer Hayyam, okuyucular tarafından yanlış anlaşılan yazarlara iyi bir örnektir. Çünkü onun ve metinlerinin kültürel altyapısı pek bilinmemektedir. Hayyam İngilizcenin kullanıldığı ülkelerde Fitzgerald’ın *Rubâiyyât* tercümesiyle tanınmıştır. Hatta bazıları bu eseri, Hayyam’dan çok Fitzgerald’a ait zanneder. Fitzgerald’ın kendisinin de belirttiği gibi “iç ve neşelen” gibi şeyler söyleyen dörtlükleri popülerdir.¹⁵ Ömer Hayyam’ın *Rubâiyyât*’ı tabii ki bundan çok daha kompleks bir eserdir.

Hayyam okumalarında karşılaşılan en büyük problem, onun doğduğu yerde şairliğinden çok, usta bir astronom olarak tanınmasından kaynak-

14 James Kritzeck, *Anthology of Islamic Literature*, s. 180–183.

15 Levy, s. 39.

lanmaktadır. Hayyam için şiir, sanattan çok bir eğlence aracıdır.¹⁶ Uzun zaman boyunca şiirleri tek bir ciltte toplanmamıştır. Yazdığı rubailerin sayısı konusunda halen çok farklı görüşler mevcuttur. Kimi kaynaklar 81 derken, Ali Deşti¹⁷ "en az 750"yi bulduğunu belirtmektedir.¹⁸

Başka bir ihtilaf da Hayyam'ın bir mutasavvıf olup olmadığı konusundadır. Buna sebep de "ruhsal sevincin sembolü" olarak tamamen mecazi anlamda "şarap"ı kullanması gösterilir. Aryanpur, Hayyam'ın mutasavvıf olmadığını, çünkü "tüm dini oluşumlara karşı saldırgan" davrandığını, *Nevrûzname*'sinde "insanın bedeni için daha faydalı başka bir şey olmadığını" savunduğu şarabı tavsiye ettiğini belirtir.¹⁹ Levy ise şarap hakkındaki metnin Ömer Hayyam'a ait olup olmadığını sorgular.²⁰ Fakat bu şüphe Fitzgerald'ın çok popüler olan *Rubâiyyât* tercümesiyle ortadan kaldırılmak istenmiştir. Levy, Fitzgerald'ın "kendi tezini kanıtlayan rubaileri seçtiğini" açıkça ortaya koyar.²¹ Öte yandan İdris Şah, *Sufiler* adlı kitabında, *Rubâiyyât*'ın orijinalinde, "Hayyam'ın kendisini değil, bir Sufi felsefe ekolünü" betimlediğini belirtmiştir.²²

Aryanpur *Rubâiyyât*'ın, Hayyam'ın yaşam aşamalarını yansıtan özelliğinden bahseder. "Maddi amaçların reddiyle" başlar, dini inancının bozulmasıyla devam eder ve "dini küçümseme" ve "faniliğe karşı isyan", "gönlünün arzusunca eğlen" ve "herkesin yolu kendi içine varır" anlayışına ve nihayet pişmanlık hissine ulaşır. Aryanpur, Hayyam'ın hiçbir zaman "Tanrı'nın varlığını inkar etmediğini" belirtir. Aslında "ihsanı bol Tanrı'ya" olan inancını tazelemiş, O'ndan af dilemiş ve başkalarına da bu yolda "rehberlik" etmiştir. Aryanpur, şairin damadının Hayyam'ın son saatleri hakkında anlattıklarını aktarır. Hayyam bir ilahiyat eseri üzerinde çalışırken "Vahdet ve Kesret bölümüne geldiğinde" durur. Vasiyetini hazırlamış, namaz kılmış ve günün geri kalanında da yemek yememiş, su içmemiştir. Yatsı namazından sonra camiye doğru yönelmiş ve "Allah'ım, seni elimden geldiğince aradığımı biliyorsun. Senin hakkında bildiklerim,

16 Arberry, age., s. 84.

17 Ali Deşti (1894-1982): İranlı rasyonalist yazar. (ç.n.)

18 Aryanpur, age., s. 131.

19 Age., 136-137.

20 Levy, age., s. 38.

21 Age.

22 İdris Şah, *The Sufis*, s. 164.

Sana ulaşmanın tek yolu olduysa affet beni" der. Kısa süre sonra da hayata veda eder.²³

Tasavvuf şiiri

Tasavvuf şiiri bu yıllarda yükselişe geçmiş ve doruk noktasına ulaşmıştır. Bu şiirin öncüleri kendi devirlerinin seçkin (örneğin Nasır Hüsrev) mutasavvıflarıdır ve bazıları diğerlerinden daha çok rağbet görmüştür. Bunlardan biri, başlarda sarayın haz düşkünlüğüne uygun şiirler yazan Senai'dir (öl. 1131). Mutasavvıf olmasıyla birlikte, bugün bile hâlâ mutasavvıflar ve diğer okuyucular tarafından okunan zengin içerikli çok daha fazla şiir yazmıştır. *Mesnevi* ve *gazel* biçiminin mistik temalarla kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan ilk kişidir.²⁴ Senai, gelmiş geçmiş en büyük ustalardan biridir.²⁵

Arberry'nin sözünü ettiği ilk ustalardan biri de "uzun ömrü boyunca Senai'nin adımlarını takip eden" Feridüddin Attar'dır (1142/1145-1221). Attar tasavvufi alegorinin ustasıdır ve en ünlü alegorik şiiri *Mantıku't-Tayr* ile tanınmıştır. Manevi bir lideri temsil eden Hüthüt kuşu, kuşlardan oluşan meclisini toplar ve Kaf Dağı'nda bulunan Simurg adlı kralı aramaya çıkarlar. Bu, maddi dünyanın ayartmalarıyla dolu, kuşların bazılarını yoldan çıkaran tehlikeli bir yolculuktur. Bu alegori "Krallık Yolu"nun herkese, özellikle de "tembel, budala ya da yalancılara" uygun olmadığını açıkça göstermektedir. Kuşlardan bazıları devam etmemek için bahaneler üretir, kimileri ölür, kimileri de yolculuktan vazgeçilmesine uğraşır. Sonunda geriye kalan otuz kuş, ışıkla kaplı Dağ'la²⁶ karşılaşır "ve orada, ihtişamın ortasında / Kendi figürlerini görürler açıkça." Bu özel gayenin önemi, daha başlıkta olduğu gibi şiirin başından yolculuğun sonuna kadar vurgulanmıştır. Amaç, Farsça "otuz kuş" anlamına gelen Simurg'u bulmaktır. Bu otuz kuş, kendini keşfetmek olan amaçlarına ulaşırlar. Şiir elbette verdiğimiz bu özetten çok daha zengindir; eser sufilerin kendilerini gerçekleştirme yolunda edindikleri tecrübeleri anlatan ayrıntılarla doludur.

23 Aryanpur, age., s. 127, 134-142, 161.

24 Age., s. 161.

25 Arberry, age., s. 90, 129.

26 Aryanpur, age., s. 167-169.

Attar başka alegoriler de yazmıştır. Bunlardan üçü tasavvuf felsefesinin şaheserlerindendir. Attar'ın kendisi tarafından "sırların ifşası" olarak tanımlanan *İlahiname*, altı oğluna en büyük dileklerinin ne olduğunu soran bir kralın hikayesidir. Hepsinin de dilekleri yalnızca sıradan, dünyevi isteklerdir. Kral bunun üzerine oğullarına, pek çok hikaye vasıtasıyla manevi ve ebedi dünyanın çok daha değerli olduğunu öğretir.

İkinci müthiş alegorisi olan *Musibetname*, dünyanın acı tarafını anlatır. Schimmel'e göre bu eser "insan ruhunun Tanrı'ya doğru yolculuğundaki gelişimine" odaklanmıştır.²⁷ Eserin iskeleti özellikle ilgi çekicidir. Hz. Peygamber'in Mirac'da yedi göğü aşip "Allah'ın katına yaklaşması"dır. Arberry, Attar'ın kitabında "talip olan ruhun manevi yükselişte 'kırk mertebe'den geçtiğini" belirtir.²⁸

Üçüncü alegori de *Esrarname*'dir. Aryanpur bu eseri "Tasavvufi ideallerle ilgili şiirler kitabı" diye nitelendirir ve bu yüzden kısa özetinin mümkün olmadığını belirtir. Attar'ın genç Mevlana'ya sunduğu ve onun da kendi eserlerinde çok etkilendiğini ifade ettiği bir kitap olması bakımından da ayrıca önemlidir.²⁹

Attar en önemli mutasavvıflardan biridir. Tasavvufi geleneğe uygun olarak son derece alçakgönüllüdür ve hayata veda ediş şekli de bunu kanıtlar. İdris Şah, *Sufiler* adlı eserinde, Cengiz Han İran'ı istila ettiğinde Attar'ın yüz yaşını geçmiş olduğunu belirtir ve aktarır: Attar bir Moğol tarafından esir alınır; bir başkası ise kendisi için bin gümüş teklif eder. Attar mutlaka daha iyi fiyat veren birinin çıkacağını söyleyerek kendisini alıkoyan adamı satıştan vazgeçirir. Başka birinin "bir parça saman" teklifine, "İşte benim değerim budur. Bu adama sat beni" diyen Attar öfkeden deliye dönen Moğol tarafından öldürülür.³⁰

Fars edebiyatında, her şair kalemini sanki bir öncekinin yazdıklarının üzerinde gezdirmiş izlenimi veren bir süreklilik vardır. Bu en çok Nizami Gencevi'de (1141–1209) kendini göstermektedir. *Mahzen-i Esrâr* ve *Hamse* ya da *Penc Genc* (Beş Hazine) adlı eserlerinde Nizami'nin, ahlaki bir konuyu anlatmak için kullandığı etkileyici üslubunda Senai'nin "izlerini" görürüz. Bununla birlikte Nizami, yazdığı (Aryanpur'un "epik roman-

27 Annemarie Schimmel, *As Through a Veil: Mystical Poetry In Islam*, s. 53.

28 Arberry, *Classical Persian Literature*, s. 132.

29 Aryanpur, *age.*, s. 164.

30 İdris Şah, *age.*, s. 106.

lar” diye nitelendirdiği) manzum hikayelerde Firdevsi’ye layık bir varis olmaktan öteye geçmiştir.³¹

İskendername ve *Hüsrev ü Şirin*, Nizami’nin doğrudan Firdevsi’nin *Şehname*’sinden aldığı hikayelerdir. İki bölümden oluşan *İskendername*, İskender’in hayatını anlatır. İlk bölümü askeri kahramanlıklarını, ikincisi de savaşçının olağanüstü zekasını konu alır. Burada İskender üzerinde büyük etkisi olan ve eserin bir başka kahramanı olan Aristo’dan da söz edilir.

Hüsrev ü Şirin, başlığından da anlaşılacağı üzere bir aşk hikayesidir. İranlı bir hükümdar olan Hüsrev, Ermeni prensesi Şirin’e aşıktır. Hüsrev’in bir de rakibi vardır: Taş işçisi Ferhat. Şirin de Ferhat’a ilgi duymaktadır ve aşkını sınamak için ondan bir dağı delip su çıkarmasını ister. Ferhat amacına çok çok yaklaştığı bir sırada, Hüsrev’in adamları ona Şirin’in öldüğü haberini getirirler. Bu haberi alan Ferhat, dağdan aşağı atlayarak intihar eder. Hüsrev de Şirin’le evlenir. Levy, Batı geleneğinde “şairane bir adalet”in olduğuna işaret eder. Fakat Nizami gerçekçidir. Bununla birlikte onda farklı bir tür adalet anlayışı vardır. İranlılar ve daha sonra da Hintli Müslümanlar, ölümü onsuz yaşamaya tercih ettiği için Ferhat’ın Şirin’i daha çok hak ettiğini düşünmüşlerdir. Bu yüzden Şirin’in ismi, Hüsrev’den çok Ferhat’la birlikte anılır ve dolayısıyla hikaye daha çok *Ferhat ile Şirin* diye bilinir.³²

Bu bağlantı muhtemelen daha eski bir hikayeye, karşılıksız aşkların en ünlüsü olan (Nizami’nin bir başka manzum hikayesi olan) *Leyla vü Mecnun*’a dayanmaktadır. Nizami’nin kaleme aldığı bu Arap hikayesi, o dönemde Arap dünyasında çok bilinen bir aşk hikayesiydi. Mecnun kahramanın ismi değil, aklını yitiren anlamına bir sıfattır ve bir çöl şairi olan Kays’ı çok iyi tanımlar. Kays, ailelerinin birbirine düşman olması yüzünden Leyla ile evlenemez ve üzüntüsünden çöllere düşer. Babası Leyla’yı başka bir adamla evlenmek zorunda bırakır. Kocasını öldükten sonra Leyla Mecnun’la buluşur, ama sonra yine ayrılırlar. Kays hayatının geri kalanını çölde çılgınca gezecek geçirir. Leyla da kısa süre sonra ölür. Bu hikaye Nizami’nin kaleminde, her ikisinin de arkadaşı olan Zeyd, rüyasında onların “ebedi aşk”larının “mistik bir anlamı” olduğunu gördüğünde başka bir boyut kazanır.

Nizami hayatı boyunca başarılı olmuş, müreffeh bir hayat sürmüştür.

31 Aryanpur, age., s. 171.

32 Levy, 82.

Pek çok hükümdar için şiir yazmış, bir köy, beş bin altın para ve beş katır hediye almıştır.³³

Mevlana: Müslümanların büyük yazarı

Müslüman dünyasının çoğu alimi, Mevlana Celaleddin Rumi'nin (1207-1273) İslam tarihinin büyük bir yazarı olduğunda birleşirler. Mevlana sadece bir yazar değildir. Aryanpur onun için, "Yüce Mistik" nitelemesini kullanırken, Schimmel ise ona "Utkulu Aşık" der. İdris Şah onu "tasavvuf ustalarının en üst sınıfında" yer alanlardan biri sayar ve çok katı bir eleştirmen olan Samuel Johnson'un bile onun için şu ifadeleri kullanmak zorunda kaldığını belirtir: "Vahdet yolculuğundaki sırları ortaya dökmüş ezeli ve ebedi Hakikat yolunun esrarını ifşa etmiştir."³⁴ İdris Şah, Mevlana'nın eserlerinin yüz yıl içerisinde dünyanın en uzak noktalarında bile bilinir hale geldiğini belirtir. Chaucer de eserlerinde bunlara değinmiştir. Mevlana'nın *Mesnevi-i Mânevi'si*, Levy'ye göre "Fars tasavvufunun elde ettiği en büyük başarı"dır.³⁵

Bir başka açıdan da Mevlana dikkat çekicidir. Yaşamında ve eserlerinde aşkı, hayatın ve dünyanın mucizelerini, özellikle de çiçeklerin açtığı baharı, ney sesini, güneşliğini ve kalbin yükseklere, çok yükseklere çıkışını kutlamaktadır. Tam anlamıyla bütün dünya ile, özellikle de insanoğlu ve onun davranış biçimiyle yakından ilgilenmiştir. Uzun ve dikkatli bir gözlemi gerektirecek konuları bile anında kavrayabilen sezgileri kuvvetli biriydi. Mevlana dünya hakkında çokça düşünmüş, o güne dek keşfedilmemiş ve söylenmemiş şeyler söylemiştir. Mevlana Celaleddin Rumi daha çok Mevlana (*Efendimiz* anlamına gelir) diye tanınır.

Bütün bir halkın ve büyük bir medeniyetin Moğollar tarafından yok edildiği bir dönemde yaşamıştır. Buna rağmen Kur'an'ı ve İslam'ı iyi öğrenerek, babası Bahaeddin Veled, Hallac, Senai ve Attar gibi büyük alimleri çokça okuyarak, tefekkür ederek ve Müslüman dünyasını gezip tecrübe edinerek kendi medeniyetinin özü hakkında olağanüstü bir bilgiye sahip olmuştur. Ailesi Moğollardan kaçarak Belh'teki evini terk etmiştir. Onlar Müslüman topraklarında yol alırken Moğol yıkımı Belh'ten geriye hiçbir

33 Aryanpur, age., s. 171.

34 Age., s. 192; Schimmel, age, s. 83; Şah, age, s. 115.

35 Levy, s. 105.

şey bırakmamıştır. Mevlana'nın ailesi Nişabur, Bağdat, ve Mekke'ye seyahat etmiş, hacdan sonra da Şam'a gitmiştir. Nihayet Türkiye'de, Konya'ya yerleşmişlerdir.

Mevlana daha sonra hayatında çok büyük etkisi olacak olan Şems-i Tebrizi ile karşılaşmıştır. Şems-i Tebrizi'nin Konya halkı için son derece sıra dışı, hatta olumsuz görülen davranışları vardı. Tebrizi, Mevlana'nın henüz vâkıf olmadığı, kainatın bilinmeyen yönlerini göstermiş, sıradan dünyanın çok daha ötesindeki manevi mertebelere ulaşmasını sağlamıştır. Mevlana, bu en müstesna öğretmene yazdığı uzun methiyesinde de açıkça gösterdiği gibi, Şems-i Tebrizi'den ilham almıştır. Hodgson'a göre Mevlana, Şems-i Tebrizi'ye olan bağlılığında "Tanrı'ya olan aşkının bir numunesini, hayatın anlamını bulduğu o ebedi güzelliğe karşı sorumluluğundaki somut payını keşfetmiştir"³⁶

Mevlana'nın eserlerinin en zengini ve en çok okunanı, en iyi şiirlerden biri olan *Mesnevi*'dir. Zengin ve güçlü bir tasvir yeteneği vardır. *Mesnevi*'de sudaki kamışın sesine benzer bir ritim bulunmaktadır; eser boyunca hafif hafif akan bir derenin ritmi hakimdir. Her biri derin anlamlar içeren iç içe hikayelerden oluşmaktadır. Mevlana hikayesine bir nutukla ara verdiğinde, hikayelerin içerdiği anlamlar üzerinde durur. Hodgson bunu üç aşamalı bir teknik olarak niteler: "Anlatı, ahlak ve metafizik". Mevlana bir şair, hikaye anlatıcısı, ahlakçı, filozof ve bir mistik arayış lideridir. Onun eserlerini okumak İslam'ı, Kur'an'ı, sonsuz farklılıklarıyla dünyayı ve insan davranışlarını öğrenmek demektir.

Mevlana'nın insanlar hakkındaki bilgisi, hikaye anlatımında açıkça görülmektedir. Öğrencilerin hocalarını hasta olduğuna ikna edip dersi tatil etmek için yaptıkları basit maskaralıklar, kralına hayatını feda edecek kadar bağlı bir vezir, şeytanla tartışan bir halife ve benzeri şeylerin anlatıldığı bu hikayeler eğlendirici ve ilham vericidir.³⁷ Hodgson halife ile şeytanın hikayesini *Mesnevi*'nin mistik tarafına mükemmel bir örnek olarak gösterir. Şeytan Halife Muaviye'yi sabah namazını kaçırmamasın diye uyandırır. Şeytan neden böyle bir iyilik yapsın? Muaviye hemen şüphelenir ve ısrarla sebebini öğrenmek ister. Günahkar dürtülerin rolüyle ilgili soruların sorulduğu bir diyalog başlar. "Günah olgusu neden mevcuttur? Şeytan, aca-

36 Hodgson, *The Venture*, c. 2, s. 245, 246.

37 Nicholson, *Mathnawi*, 2. kitap.

ba aslında mecbur bırakıldığı kadar kötü müdür? Eğer her şey Tanrı'dan geliyorsa, insan nasıl olur da günah işler? Günah ve seçim... Şeytanın iddia ettiği gibi, o aslında 'insanların kendi hataları için seçilen bir günah keçisi' midir?" Bu diyalog böyle uzar gider. Şeytan sonunda halifeyi niye uyandırdığını itiraf eder. Şeytan onu, sabah namazını kaçırdığı zaman duyacağı pişmanlık ve edeceği tövbenin, namaz kıldığı zaman kazanacağı sevaptan çok daha fazla olduğunu düşündüğü için uyandırmıştır.

Mesnevi'nin özetini yapmak mümkün değildir. Bu edebi şaheser, Hodgson'un ifadesiyle bir "karmaşık birey"e yöneliktir ve hayatının her yönüne hitap etmektedir. Ayrıca "âdetlerin ötesine geçme çağrısı" da sayılabilir. Eserin kahramanları "bir taraftan kendi nefisleriyle, diğer taraftan da tüm evrenle" mücadele etmek zorundadır.³⁸

Mesnevi tasavvufi tecrübelerle dayanan yönüyle de büyük önem taşımaktadır. İdris Şah'a göre, Mevlana kendi eserinin "sıradan insan tecrübeleriyle herhangi bir benzerlik taşımadığını" belirtir.³⁹ Sufiler, "her insanda bulunan esas unsurları" geliştirerek sıradan olanın ötesine bir yolculuk yaparlar: Aşk, aydınlanma ve kemal erme. Mevlana bu sonuncusu için mükemmel bir örnek verir: "Yün, bilgili bir adamın elinde halıya dönüşür." Bu "bilgi" son derece önemlidir. Sıradan biri için yalnızca bir taş olan şey, kamil olan insan için bir incidir. *Mesnevi*, tasavvuf yolunda ilerleyen salıklar için paha biçilmez bir değerdedir, çünkü sufiliğin olgunlaşma sürecini gösterir.

Bununla birlikte *Mesnevi* yalnızca mutasavvıflar için değil, herkes için bir bilgi hazinesidir; insanoğlunu ve evreni daha iyi anlama konusunda ufuk açıcı bir özelliği bulunmaktadır. Burada anahtar bir kelime olan "anlama" konusunda en iyi Mevlana'dan örnek gelir: İki dilenci bir eve giderler. Dilencilerden biri bir ekmek alır ve hemen gider. Diğerine ise epey bir süre beklettikten sonra ekmek verilir. İşin esprisini anlamak için dikkatle bakmak gerekir. İlk dilenci "pek hoşnut olmadı", çünkü ona bayat ekmek verilmiştir. Diğer dilenci "sabretmek" zorunda kalmıştır, çünkü onun için taze ekmek pişirilmiştir.

Mesnevi'nin ilk cildinde yer alan ve benim de favorilerim arasında olan bir hikaye ile Mevlana konusunu kapatalım. Bağdat halifelerinin en

³⁸ Hodgson, age., s. 248.

³⁹ İdris Şah, age., s. 117-125.

cömertlerinden birinin döneminde, insanlardan uzak, kurak bir yerde yaşayan bir bedevi, hanımıyla Bağdat'a gidip halifenin cömertliğinden yararlanma konusunda tartışıyormuş. Adam sonunda karısının ısrarlarına dayanamayıp gitmeye razı olmuş. Şimdi de mesele halifeye nasıl bir hediye götüreceğiymiş, çünkü hiçbir şeyleri yokmuş. Kadın özel bir amaç için sakladıkları yağmur suyunu götürmesini teklif etmiş. Kuyulardan yalnızca acı su çıktığı için biriktirdikleri yağmur suyu ona göre daha tatlı ve dolayısıyla onlar için değerliymiş.

Bedevi suyu oraya nasıl ulaştıracağı konusunda endişe içindeymiş. Eve döndüğünde, karısını onu götürmekte başarılı olması için dua ederken bulmuş. Adam Bağdat'a ulaştığında şaşkına dönmüş. Çok kalabalık olan bu şehirde insanların fevkalade giysiler giymiş olduğunu görmüş. Nereye baksa onu hayrete düşürecek şeyler varmış. Sarayın girişinde çok değerli hediyeleriyle bekleşen pek çok insanın oluşturduğu olağanüstü manzarayla karşılaşmış. Muhafızlar onun hediyesini görünce gülmüşler, fakat yine de kibarca kabul edip halifeye sunmuşlar. Halife buna karşılık olarak fazlasıyla cömert davranmış ve bedevinin su kabını altınla doldurmuş; ayrıca başka hediyeler de vermiş. Sonra da çölden gelen bedeviyi, Dicle boyunca tekne ile geri götürme emri vermiş.

Bedevi, Dicle'nin genişliğini ve aralıksız akıntısını görünce, şöyle bir düşünür ve mütevazı hediyesine karşılık bir nehri emrine veren halifenin cömertliği karşısında hayran kalır. Tabii Mevlana bu hikayeyi çok daha ayrıntılı bir şekilde anlatır. Hikayenin can alıcı noktası, bedevi ile karısının diyalogudur. Bu diyalogda insanın yoksulluğa sabretmesi mi, yoksa ihsanı bol Yaratıcı'nın nimetlerini araması mı gerektiği sorusundan, kişinin nasıl bir hayat yaşaması gerektiğine kadar pek çok konu ele alınır.

Arberry sonucu, Mevlana'nın şu cümleleriyle açıklar:

Bilmelisin ki ey oğul, bütün bu dünya hikmet ve güzelliğiyle

Ağızına kadar dolu bir sürahiden bardağa dökülen bir damladan ibarettir.⁴⁰

Büyük bir nehirde süren bu yolculukta ara ara durup Mevlana'nın aracılığıyla su kamışının sesini dinlemeye ihtiyaç duyar insan.

40 Arberry, age., s. 64.

Sadi

Mevlana kadar sevilen ve önemsenen bir başka İranlı şair de Sadi'dir (1183–1284 ya da 1291). Aryanpur'un ifadesiyle; "Sadi, İran ve çevresinde en çok okunan, en iyi Fars şair ve yazarlarından biridir. O da Mevlana gibi, şair ve iyi bir hikaye anlatıcısıdır."⁴¹

Ne zaman Sadi söz konusu olsa, henüz genç bir delikanlı olduğum 1950'lerde yaşadığım bir anı gelir aklıma. Sadi'yi ilk kez o zaman tanımıştım. Çok az ücretle günde on saat çalıştığım bir büronun köşesine kapanmış, sayısız mektup ve belgenin üçer nüshasını çıkarmakla meşgulken biraz ara verip Sadi okumaya başlamıştım.

Anlattığı bir hikaye yıllar geçmesine rağmen hâlâ hafızamdadır. Bu hikaye, bir kaplanın saldırısına uğrayan dindar bir adam hakkındadır: Adam, aldığı yaranın acısıyla deniz kıyısında başıboş dolaşırken, dilinden sürekli şu sözler dökülüyormuş: "Allah'a şükürler olsun ki, günaha değil de kötü talihe düştüm".

Sadi pek çok ülkenin deniz kıyılarını bilen biridir. Şiraz'da doğmuş, Bağdat'da yaşayıp eğitim almış ve bir mutasavvıf sıfatıyla bugünkü Suriye, Türkiye, Arabistan, Mısır ve Libya'ya gitmiştir. Eserlerinden edinilen izlenime göre, muhtemelen Türkistan ve Hindistan'ı da görmüştür. İlim arayışıyla başlayan bu yolculuklar uzun yıllar sürmüş, sonunda yine Şiraz'a dönmüştür. Kimi rivayetlere göre hayatının son otuz yılını burada geçirmiş ve olağanüstü sayıda eser yazmıştır. Ünü, gittiği ülkeler boyunca kendisini takip etmiştir.

Yazdığı kitaplarla, özellikle de Levy'nin "mistik-etik ilmin didaktik mesnevileri" diye nitelendirdiği *Bostan* ve *Gülistan* eserleriyle ünlüdür. İkisi de sade bir dilde, eşsiz bir üslupta yazılmıştır. Sadi, anlattığı hikayelerin ahlaki açıdan taşıdığı anlamları da açıklamış ve bu hikayeleri kendi yaşadığı tecrübelerle dayanarak ele almıştır. Hikayelerin büyük kısmını mensur, bir kısmını da manzum olarak yazmıştır.⁴²

Sadi, *Gülistan*'ın başında eserini nasıl yazmaya başladığını anlatır. Bir arkadaşıyla birlikte bir bahçede dolaşıyorlarmış. Arkadaşı evine götürmek için çiçek toplamaya başlamış. Sadi, çiçeklerin birkaç gün içinde

41 Aryanpur, age., s. 208.

42 Levy, s. 117.

solup gideceğini söylemiş ve ona dünyanın hiçbir zaman solmayan çiçeklerini teklif etmiş ve böylelikle sohbetlerini sürdürmüştür.

Gülistan'da anlatılan hikayenin büyük kısmı bir hükümdarın maiyetiyle birlikte yaptığı deniz yolculuğundan bahseder. İlk kez gemiye binen kölelerden biri denizden çok korkuyormuş. Korkudan titriyor, ne hükümdar, ne de bir başkası onu yatıştıramıyormuş. Hükümdar gemideki bir "filozof"a danışmış. Filozof kölenin denize atılıp korkusundan kurtarılmasını önermiş. Bundan sonra köle sakinleşmiş. Filozof bunu şu sözlerle açıklamış: "İnsan başına bir felaket gelmeden, ondan uzak oluşuna şükretmez."⁴³

Sadi'nin anlattığı bazı hikayeler kendi tecrübelerine dayanmaktadır ve kimisi de acı vericidir. Hikayelerden birisi Şam'daki bıkkınlığını ve Haçlılar tarafından esir alındığında "hayvanlarla arkadaşlık yaptığı" Kudüs çöllerindeki gezintisini anlatır. Yahudi mahkumlarla birlikte Trablus'da kil kazma işinde çalıştırılır. Halep'in önde gelen yetkililerinden birisi onu bu halde görünce on dinar ödeyip onu kurtarır ve evine götürür. Sonra Sadi'yi kendi kızıyla yüz dinar çeyizle birlikte evlendirir. Kadın "son derece asık yüzlü, asi ve dırdırcı" bir eştir; Sadi'nin hayatını "baştan başa çekilmez" hale getirir. Kadın bir keresinde kocasına, babasının onu Frenkler arasından mı alıp getirdiğini sorar. Bunun üzerine "Evet" der Sadi; "Baban beni Frenk zincirlerinden on dinara kurtardı ve yüz dinara senin köleliğine altına soktu."⁴⁴

Bostan ise "Hikmet", "Merhamet", "Aşk", "Tevazu" gibi bölüm başlıklarından da anlaşılacağı üzere, aynı zamanda didaktik bir eser olarak kaleme alınmıştır. Bu eser başka bir açıdan da önemlidir: Sadi'nin yaşamının ilk evresi hakkındaki fikirlerini ve "ahmakça şekilde boşa harcadığı" günlerinin pişmanlığını anlatarak başlar. Bir başka üzüntüsü de yetim bir çocuk oluşu ve bu yüzden "baba himayesinden" mahrum kalışıdır.

Bostan çok övgüler almıştır. Arberry, "Hikmetle hikaye büyük bir ustalıkla birbirine bağlanmıştır" der.⁴⁵ Levy ise eseri "kolay anlaşılır ve çoğunlukla harika mısralar" şeklinde tarif eder.⁴⁶ Arberry, 18. yüzyılda İngiltere'de *Bostan*'ın "uygun bir modern versiyonu"nu hazırlama niyeti olduğunu, fakat eserin böyle bir "değişimi" kabul etmediğini belirtir. Pek

43 Sadi, *The Gulistan or Rose Garden of Sâdî*, s. 83.

44 Arberry, age., s. 189-190.

45 Age., s. 195.

46 Levy, s. 61-62.

çok İslam şiiri gibi bu eseri çevirmek de zordur. *Bostan* özellikle de çevrilmesi zor bir eser olduğunu kanıtlamıştır. Muhammed Ali Furugi *Bostan* için, “Bu kitap hem Farsça’da hem de diğer dillerde zarafet, belagat, akıcılık, incelik, hikmet ve basiret konusunda yazılmış başka hiçbir kitaba benzememektedir” der.⁴⁷

Burada adı geçen şahsiyetlerden Batı’da en çok etkili olanı Sadi’dir. İdris Şah’a göre onun eserleri pek çok Batı efsanesi ve alegorisinin kaynağı olan *Gesta Romanorum*’a⁴⁸ esas teşkil etmiştir. Sadi’nin etkisi Alman edebiyatında da kendisini göstermiştir.⁴⁹ Ayrıca Sadi’nin 19. yüzyılda Amerika’da ortaya çıkan Deneyüstücülüğün gelişimine de etkisi olmuştur. Özellikle de Emerson, Sadi’nin “durum ve olay çeşitliliği” sergilediğini ve “derin bir tecrübe”ye sahip olduğunu söyler. Emerson Farslıları “üstün zekaları”ndan ötürü över ve Sadi’yi “okuyucuya iyi bir umut aşılayan” bir şair olarak diğerlerinden ayrı tutar.⁵⁰

Umut telkini, Sadi’nin diğer şiirlerinde de kendini açıkça gösterir. Bazısı Arapça olan pek çok kaside yazmıştır. Bu kasideler hakim edebi form olan Kaside türünün son örnekleridir. Sadi, Levy’ye göre hak ettiği ilgiyi bulamayan pek çok gazel yazmıştır. Bu lirik şiirlerin büyük bir kısmı aşk ve arkadaşlıkla ilgilidir. Archer, “Gerçekten de dostluğa çok önem veren Sadi ihaneti, mutluluğu en çok tehdit eden şeylerden biri saymıştır” der.⁵¹ Sadi gazelin iki büyük ustasından biridir.

Hafız

Diğer büyük usta ise 14. yüzyılda yaşayan Hafız’dır. Aryanpur onu “tüm zamanların en büyük gazel şairi” diye nitelendirir. Şiirle ilk kez çıraklık yaptığı fırının yakınındaki bir kumaşçıda tanıştığı anlatılır. Kumaşçı şiir yazarmış ve bunları dükkanında insanlara okurmuş. Bu şiirler öylesine “hoş”muş ki, duyanlar durup dinlemekten kendilerini alamazlarmış. Bu hayran dinleyiciler arasında Hafız da bulunuyormuş.⁵²

47 Arberry, age., s. 188-202.

48 Muhtemelen 13. yüzyıl sonlarında derlenen Latin hikaye ve masal kitabı. (ç.n.)

49 Şah, age., s. 98.

50 Levy, age., s. 123.

51 G. M. Wickens, *The Nasirean Ethics* kitabına W. G. Archer’in önsözü, s. 216; Aryanpur, age., s. 219.

52 Aryanpur, age., s. 221.

Küçük yaşta yetim kalmasına ve çalışmak zorunda oluşuna rağmen Hafız, sağlam bir eğitim almıştır. İsminden de anlaşılacağı gibi Kur'an'ı ezberlemiş ve tefsir hazırlamıştır. Şairlik kariyeri birkaç yöneticinin desteğiyle başlamıştır. Fakat çok geçmeden başka bir yeteneğini, para karşılığı yapmak zorunda kaldığı hattatlığını kullanmış, uzun bir süre profesyonel olarak katiplik yapmıştır. Moğol istilasından sonraki hükümdar Hafız'ın oğlunu kendisine karşı kıskırtmıştır. Şans eseri bu hükümdar devrilmiş ve yerine sanatsever halefi geçmiştir. Fakat yine de Hafız'ın saraya kabulü kısa ömürlü olmuştur.

Muhallif gruplar Timur gelip kontrolü ele alıncaya kadar Şiraz'ın hakimiyeti için çekişmiştir. Yeni imparator önceki Moğol hükümdarlarından farklıydı. Farsça biliyordu, hatta Hafız'ın şiirlerini de okumuştur. Bu yüzden Hafız'ı sarayına davet etmiş ve onu kendi yazdığı bir beyiti okuyarak karşılamıştır:

*Eger ân Türk-i Şirazi bedest âred dil-i mârâ
Behâl-i hindüyeş bahşem Semerkand u Buharâ
(Eğer o Şirazlı Türk gönlümüzü hoşnut ederse
Yanağındaki siyah ben için Semerkand ve Buhârâ'yı veririm)*

"Hafız nasıl olur da birisi Timur'un evi olan Semerkand ve Buhara gibi iki çok önemli şehri Şirazlı bir Türk kadının yüzündeki bene feda eder?" der ve Hafız da şöyle cevap verir: "İşte bu cömertlik ve savurganlıktır beni böyle müflis hale düşüren." Timur bu nükteli cevaptan hoşlanır ve şairi ödüllendirir.

Hafız'ın ünü Türkistan ve Mezopotamya'ya kadar ulaşmıştır. Bağdat'da ve Hindistan'daki hükümdarlar onu saraylarına davet etmişlerdir. Hafız'ın ünü öylesine yayılmıştı ki, başka şairler kendi şiirlerini onun adını kullanarak ya da onun basılmamış şiirleri olduğunu söyleyerek satmışlardır. Ünü İran'ı aşip Müslüman dünyasından Avrupa'ya yayılmıştır. Şiirleri burada önce Latinceye, ardından da İngilizceye çevrilmiştir. Avrupa dillerinde yaşanan değişimlerden ötürü şiirleri her nesilde yeniden tercüme edilerek daha başarılı çeviriler elde edilmiştir. Bu çeviriler Hafız'ın Avrupa'daki tanınmışlığının göstergesi olmuş ve onu bu kıtanın edebiyat tarihinde önemli bir figür haline getirmiştir. Arberry, Fars edebiyatıyla ilgili çalışmasında, Avrupa'nın Hafız'a, başka hiçbir İranlı şaire göstermediği

kadar ilgi duyuşuna değinmiştir. Tabii Arberry'den sonra da Hafız'ın yeni çevirileri yapılmıştır.

Aryanpur'a göre, İran'da onun şiirine "ilahi bir ilham" gözüyle bakılmıştır.⁵³ Şiiri, sahip olduğu muazzam bilgiyle de zenginleşmiştir. Hocası olan ustalar arasında Senai, Mevlana ve Sadi de bulunmaktadır. Eserleri, dini ve tarihi telmihlerle doludur, tercüme edilmesini daha da zorlaştıran kendisine özgü bir sözcük kullanımı vardır.

Hafız özellikle atasözü ve deyimlerin kullanımında ustalaşmıştır. Aryanpur deyim kullanımına, bir şeyi gizli tutmanın imkansızlığını vurgulayan "davulu halının altına saklamak" örneğini verir. Hafız bir beytinde, davul ile ordu ve onun bayrağı arasında benzerlik kurar: "Gönlüm riyakarlıktan ve halı altındaki davullardan bulutlanmıştır. Meyhanenin tepesine bu bayrağı çekebilirsem ne mutlu bana." Aryanpur, Hafız'ın fahriyedeki maharetine vurgu yapar ve şu örneği verir: "Gönlümdeki ölümsüz ateş yüzünden beni de Mecusilerden sayarlar."

Halen İranlılar arasında popülerdir; onun hakkında hiçbir şair için olmadığı kadar çok kitap yazılmıştır ve yazılmaya da devam edilmektedir. Hafız çok sayıda eser kaleme almıştır; çoğu da Fars şiirinde en cazip konular olan insani ve ilahi aşk hakkındadır. Hafız'ın özelliği bundan ibaret değildir. Levy, kullandığı telmihlerden bazısının artık unutulmuş olsa da geriye "mısralarının müziği ve tılsımı" kaldığını belirtir.⁵⁴

İranlı şairlerin yanında o, yazdığı şiirlerde pek çok şiir tekniğini ve kelimeleri çok ustaca kullanmıştır. Bu, 20. yüzyıl İran şiirinin önde gelen otoritelerinden Kasım Gani ve Mirza Muhammed Kazvini arasındaki uzun görüşmeler neticesinde alınan sonuçtur. İki otorite de eğer tek bir şair seçmek gerekirse, bunun Hafız olması gerektiğinde kesinlikle hemfikirler. Kazvini ayrıca Molla Cami'nin, Hafız'ın şiiri hakkında "mucizeye yakın bir şey"⁵⁵ nitelemesine atıfta bulunur.

Molla Cami

Molla Cami (1414–1492) en önemli Fars şairlerinden biridir. Sadi, Nizami ve Hafız'ın halefi sayılır ve en az onlar kadar usta bir şair olarak

⁵³ Aryanpur, age., s. 226.

⁵⁴ Levy, s. 132.

⁵⁵ Arberry, age., s. 346-349.

kabul edilir. Fakat Cami, bir şairden daha ötesidir. İlk eğitimini kültürlü biri olan babasından almış, daha sonra da zamanının en iyi eğitim kurumu olan Timur İmparatorluğu'nun başkenti Herat'taki Nizamiye'ye gitmiştir. Olağanüstü bir alimdir ve Aryanpur'un tanımıyla "sıradışı bir manevi şevk adamı"dır.⁵⁶ Bu şevk ona tasavvufun Nakşibendi kolunun pirlerinden olmasını sağlamıştır. Babürlülerin ilk imparatoru Babür Şah, Cami'nin "methedilmeye ihtiyaç duymayacak kadar büyük olduğunu" söylemiştir.⁵⁷

Cami'nin itibarı, Timurluların son hükümdarı olan Baykara'nın sarayında da yüksek olmuştur. Baykara, Cami'nin dehasını övmüştür. Ayrıca, Baykara'nın aynı zamanda bir şair olan veziri⁵⁸ Cami'yi teşvik etmiş, onun hayatı ve eserleri hakkında bir kitap yazmıştır. Cami'nin üzü, aralarında Babür ve II. Bayezid'in de bulunduğu pek çok Müslüman hükümdara ulaşmıştır.

Cami seleflerini geçmeye çabalamıştır. *Külliyat*'ı gençliğinde, olgunluğunda ve yaşlılığında yazdığı şiirlerinden oluşan muazzam bir eserdir. Nizami beş destan yazarken, Cami yedi destan yazmıştır. Sadi ile aynı sayıda eser vermeyi tercih etmiştir. Sadi'nin *Gülistan*'ında sekiz bahçesi bulunur; Cami de benzer bir eserini sekiz konudan oluşturmuştur. Bununla birlikte Sadi'nin bahçeleriyle Cami'ninkiler arasında bir fark vardır. Cami'nin yedinci bahçesi, içinde yazarların "sivri bir dille eleştirisinin" de bulunduğu "Fars şairlerinin minyatür bir antolojisi"dir.⁵⁹ Cami'nin bir de mutasavvıfların hayatlarını yazdığı bir eseri mevcuttur.

Cami'nin destan kitabı *Heft Evreng* (Yedi Taht), en iyi eserlerinden bazılarını da içeren kompleks bir çalışmadır. İlk *Silsiletü'z-Zeheb* (Altın Silsile), "ahlaki, dini ve tasavvufi" konularla ilgilidir.⁶⁰ İkincisi *Selmân u Absâl* da "tasavvufla dolu eski bir aşk hikayesidir." Arberry, bu eserde Cami'nin "daha önce hiçbir şairin ele almadığı felsefi bir alegoriyi" konu edindiğini söyler.⁶¹ Üçüncüsü, oğluna hitaben yazdığı *Tuhfetü'l-Ahrâr* (Sufilere Armağan) ise hem bir ahlak rehberi hem de "tüm erenlere bir hediyedir." Dördüncüsü

56 Aryanpur, age., s. 243.

57 Arberry, age., s. 426.

58 Ali Şir Nevai (1441-1501). (ç.n.)

59 Age., s. 431.

60 Age., s. 430.

61 Arberry, age., s. 441.

de benzer bir eser olan *Subhatü'l-Ebrâr* (Dindarların Duaları)'dır. Bu eser de ilahiyat, ahlak ve tasavvufla bezelidir ve fıkralarla örneklendirilmiştir.

Beşincisi *Yusuf vü Züleyha* ise, Arberry'nin ifadesiyle, "İranlı yazarlar arasında popüler olan romantik bir temanın" yeniden ele alınmasıdır. Bu hikaye de *Selman* gibi "tasavvufla doludur" ve Arberry'ye göre "Cami'nin eserleri arasında haklı olarak en popüler olanıdır."⁶² Doku-naklı olayların duru ve dolayısıyla etkili anlatımı sayesinde değeri artmıştır. Altıncı destanı da Arap edebiyatının bir efsanesi olan trajik aşk hikayesi *Leyla vü Mecnun*'dur.

Yedincisi olan *Hiredname-i İskenderi*, diğerlerinden farklıdır. Arberry'nin ifade ettiği gibi, "Cami'nin dördüncü didaktik şiiri yazmak için antik İskender efsanesi kılığına girmesini"⁶³ sağlamıştır. Cami'nin eseri sınıflandırılmadan bir bütün olarak ele alınmalıdır. Çünkü olağanüstü bir üretkenlik sürecinin, Fars edebiyatının altın çağının ürünüdür. Cami, o çağın sonuncusudur. Müslüman dünyası ve İran ile Hindistan için çok büyük önemi olan 1492⁶⁴ yılında vefat etmiştir.

Hindistan'a etki

15. yüzyılın sonlarında Fars dili ve edebiyatı Hindistan'a yayılmış ve orada yaşayan Müslümanların dilini ve edebiyatını etkilemiştir. Bu etki de yeni bir Hint dili olan Urduca'nın doğmasına aracı olmuştur. Gerçi tamamen yeni bir dil değildi, çünkü temelleri Müslümanların Hindistan'a gelişinden çok öncesine dayanıyordu.

Arilerin Hindistan'a gelişiyile birlikte daha sonra Hint-Ari olarak bilinen ve büyük oranda Sanskritçeden oluşan bir dil gelişmiştir. Bu dil kuzey Hindistan'a yayılmış, yerel ağızlarda değişime uğramıştır. Her dilde olduğu gibi bu dilde de gelişim olmuştur. Başka bir forma kavuşarak *Hari Boli*⁶⁵ (Doğru Konuşma) ismini almıştır.

⁶² Age., s. 441-448.

⁶³ Age., s. 448.

⁶⁴ 1492 yılında İspanya Kralı Ferdinand uzun bir kuşatmadan sonra Emevi Sultanı Abdullah'ı yenerek Gırnata'yı ele geçirmiştir. Böylece Endülüs Emevi Devleti resmen sona ermiştir. Ayrıca yine bu yıl Kristof Kolomb Amerika'ya ayak basmıştır. (ç.n.)

⁶⁵ Babür İmparatorluğu'nun yayılmasıyla Hindular ile Müslümanların ortak dili durumuna gelen karma bir dildir. Hari Boli, Hindi ve kısmi olarak Urdu dilinin ilk biçimidir. (ç.n.)

Müslümanların kendileriyle birlikte götürdükleri ilk dil Arapçadır, fakat dilin yaşatılması için yeterli nüfusa ulaşamamışlardır. İkinci Müslüman göç dalgası İran'dan ve kuzeyden, artık Farsçayı bilen Babürlülerden⁶⁶ oluşmuştur. Bu Müslümanlar yönetimi ellerine almışlar; dolayısıyla da kullandıkları dilin sarayda ve edebiyatta tercih edilmesini sağlamışlardır. Delhi'deki Müslümanlar arasında yazı dili Farsça olurken, halkın ve İslam'ı seçen kalabalıkların konuşma dili Hari Boli olmuştur. Bu dilin bir kısmı yazılı kaynaklara da geçmiş ve böylelikle daha sonra Urduca denilecek olan dilin başlangıcını oluşturmuştur. Aslında Urduca, kendisine bu isim verilmeden uzun süre önce yavaş yavaş farklı bir dil olmaya başlamıştır.⁶⁷

Babürlüler kendi medeniyetlerini kurup zengin bir kültür oluşturdular. Bu kültürün bir parçası da kendileriyle birlikte getirdikleri edebi mirası devam ettirerek meydana getirdikleri yeni edebiyattır. Babür İmparatorluğu'nun oluşumuyla İranlı şairler himaye edilmiş, refahları artırılmıştır. İranlı şairler gelip bu topraklara yerleşmiş ve Fars edebiyatının değişimine katkıda bulunmuşlardır. Üsluplarını tasfiye ederek, Fars edebiyatında "Hint üslubu" olarak bilinen ve daha çok zekaya dayanan bir üslup geliştirmişlerdir. Bu üslubun en önde gelen uygulayıcılarından biri Bedil'dir.⁶⁸

Hindistan'daki tek Müslüman başkent Delhi değildi; Dekkan'da birkaç küçük Müslüman krallık vardı. Hükümdarları İranlı şairleri himaye etmiş, saraylarında kullanılan Urduca edebiyat dili haline gelmiştir. İlk önemli Urdu şairi Vali Muhammed (1667–1707) kariyerine Dekkan'da başlamış, daha sonra Delhi'ye gitmiştir. Bu "yeni" dilde edebiyat yapılmasını sağlayan ilk isimdir. Siyasi değişimler de buna katkı sağlamıştır. I.

66 Yazar burada Moğol anlamına gelen 'Mongol' kelimesini kullanmıştır. Fakat muhtemelen Babür anlamına gelen 'Mughal' kelimesiyle karışmıştır. (ç.n.)

67 "Urdu" kelimesi Türkçe "ordu"dan gelir ve orduda kullanılan dildir. Babür ve oğulları döneminde saray dili Türkçedir. Daha sonra Urduca olmuştur. Örneğin *Babürname* Çağatay Türkçesi ile yazılmıştır. Urduca, Ekber Şah'ın saraya topladığı değişik etnik kökenli insanlar arasında kullanılan karma bir dil olarak ortaya çıkmış ve daha sonra sarayda da kullanılır hale gelmiştir. Çoğunlukla Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerden oluşur. Urduca'nın başlangıcı hakkında muhtelif görüşler bulunmaktaysa da, ayrı bir dil haline gelişi Müslüman Türklerin yarımada geliştirenlerden sonra sahip olduğu bir gerçektir. Urduca Sanskritçe ve Hintçeden gramatikal olarak farklıdır. (ç.n.)

68 Abdülkadir Bedil (1642-1720): Bedil Dehlevi olarak da bilinir. Hindistan'da yetmiş Farslı ünlü mutasavvıf şair. (ç.n.)

Alemgir Şah'ın ölümüyle birlikte muazzam gücünü yitiren Babür İmparatorluğu küçük parçalara ayrılmıştır. Bunu kısa süre sonra İngiliz varlığı izlemiştir. Müslüman saraylarındaki edebi etkinliklerde Farsçanın yerini Urduca almış, varlıklı hanedan üyelerinin ve aristokrat hamilerin bulunduğu Lucknow şehri de Urdu şiirinin merkezi olmuştur.

Urduca zaten Müslümanlar arasında ortak kullanım dili olmuştu; kısa zaman içinde de kendisine Hari Boli'den farklı bir konum edindi. Hintçenin gramerini devam ettirmesinin yanı sıra, Farsça yazı biçimini benimsemişti; kelime dağarcığı ise çoğunlukla Farsça, Arapça ve biraz da Türkçe sözcüklerden oluşuyordu. Daha sonra Hindular kendine özgü dillerini Sanskritçenin Devanagari alfabesini ve kelime dağarcığını kullanarak oluşturdular. İlk Urdu şairlerin en önemlileri arasında Sauda, Mir ve Mir Hasan sayılabilir. Sauda, daha karmaşık olan ve pek çok şairin kaçındığı kaside biçimini tercih etmiş ve bu türün önde gelen ustalarından olmuştur. Şiirlerinin çoğu iki konuya yoğunlaşmıştır. Birincisi Delhi'nin değerini anlatan ve onu öven bir şiir serisidir. Daha gerçekçi olan hicivleri ise daha çok tercih edilir. Zeki ve keskin olan iğneleyici mısralarında ele aldığı konular arasında obur bir şarlatan hekim ve ergen bir kızla evlenmeye inat eden doksan yaşında bir ihtiyar da vardır.

Fars dili ve edebiyatı, İslam edebi sanatları geleneğine eşsiz bir katkıda bulunmuştur. İmajinatif konular ve karakterlerle önemli edebi biçimler İslam medeniyetinin bu muazzam dönemine damga vurmuştur.

SANAT

İspanya'daki en güzel anıtlar, İslam sanatının açık göstergeleridir: Kurtuba Camii ve Gırnata'daki el-Hamra Sarayı. Kurtuba Camii'nin en etkileyici yanı, özellikle de kızgın Endülüs güneşinin vurduğu zamanlarda sonsuzluğa doğru uzanıyormuş gibi görünen ikiz kemerler arasından geçen insana soğukkanlılık, sükunet ve yoğun dini duygular içinde başka bir dünyaya girdiği izlenimi veriyor olmasıdır. Bütün bu etkinin sebebi yapının sadeliğinden ileri gelmektedir.

Bugün bu Müslüman mimari yapının dış kısımları yıpranmıştır. Fakat yapının içerisinin tamamı, neredeyse yapıldığı günkü gibi durmaktadır. İçerde devasa ikiz kemerlerle dengelenen zarif sütunlar bulunmaktadır. Bu müthiş yapı, kemerlerine dokundurulan kırmızı rengin de artırdığı ferah bir atmosfere sahiptir.

Kurtuba Camii'nin sütun ve kemerli koridorunun sonu daha renkli ve aydınlıktır. Burası kıblenin bulunduğu yerdir ve zengin bir biçimde dekore edilmiştir. Arabesk çizgilerle bezeli kubbe güneşe benzer. Mihrabın kümbeti sanki altından yapılmışçasına göz kamaştırıcıdır. Arabesk oymalı ve çizimli at nalı kemeri¹ bulunmaktadır. Bütün mihrap arabesk oymalar ve çizimlerle, mavi ve altın rengiyle işlenmiş İslam hat sanatıyla kaplıdır. Cami öyle sakın ve huzurludur ki, insan buradan ayrılmakta zorlanır. Serin yere oturup sütunlardan birine yaslanır ve böylesine muhteşem eserin mimarı olan medeniyeti düşünmekten kendini alamaz.

Daha kompleks bir yapı olan el-Hamra Sarayı da muhteşemdir. Dışarıdan sanki hazineleri korumak için yapılmışçasına görkemli bir görünüme sahiptir. İçeri girildiğinde hazineler kendilerini yavaş yavaş gösterir. Eğer güzelliğin simgesi sayılacak bir yer seçilecek olsaydı, bu, huzurun mekanı el-Hamra olurdu. Arabeskler, geometrik çizimler ve duvarları süsleyen hatlar, zeminler, odaların her biri toprağın kahverengisi, sarısı ve kırmızısıyla, doğanın çeşitli yeşilleriyle ve gökyüzünün mavilikleriyle kaplı tavanları...

Her yer zarif oymalar bezeli kemerlerle doludur. Ardarda gelen kemerlerin arkasında başka bir zarif oda, başka bir ihtişamlı bölüm, yapıyı çevreleyen sayfiye manzarası bulunur. Buradaki tek ses yalnızca fısıkyeden çıkan su sesidir. Ayrıca durgun sularıyla el-Hamra'nın ihtişamını yansıtan havuzlar da bulunmaktadır. Bütün unsurlar (toprak, su, hava ve güneş), bu mekanı sanki Cennetin dünyadaki parçası haline getirmek için mükemmel bir uyumla harmanlanmıştır.

Kur'an'ın pek çok yerinde, özellikle de Araf suresinin 7. ayetinde "Allah'ın, kulları için yarattığı zineti ve temiz rızkı kim haram kılmış?" denildiği gibi, güzelliğe vurgu yapılmıştır. Yine Kur'an'da Allah'ın "çeşitli renk ve biçimlerle yarattığı şeyleri insanın hizmetine verdiği"² ve yeryüzünde "her türden harika bitkiler yarattığı"³ belirtilir. Hayvanlar çok güzel yaratılmıştır.⁴ Allah ayrıca insanlardan güzel giyinmelerini ve temiz olmalarını istemektedir.⁵

1 At nalı kemer: Sütunlar üzerine binen bölümü yarım çemberden büyük kemer. Arap mimarlığında görülen bir kemer biçimidir. (ç.n.)

2 Bkz., Nahl, 16/13

3 Bkz., Kaf, 50/7

4 Bkz., Nahl, 16/8

5 Bkz., Araf, 7/31

Müslümanlar Allah'ın kendilerine bağışladığı güzelliği kabul etmiş ve karşılık olarak O'nun Kitabı olan Kur'an'ı ve Evi olan camileri güzelleştirmişlerdir. Ardından da diğer şeyleri güzelleştirmeye geçmişlerdir. Hodgson, Müslümanların bu konuda ulaştıkları noktayı şöyle özetler: "İslam görsel sanatları, hiç şüphesiz saf görsel tasarım unsurunu hiçbir zaman görülmemiş şekilde her şeyden çok önemsemiştir."⁶

Günümüzde Müslüman dünyasında nereye gidilirse gidilsin, küçükü büyüklü güzelliklerle karşılaşılır. Rengarenk, çeşit çeşit desenli kıyafetlerle, ihtişamlı yapılardan muhteşem hat işlemelerine, girift geometrik desenler ve arabesk süslemelerden özellikle de hem kutsal hem de seküler kitaplardaki tasarımlara ve hat sanatına kadar pek çok güzellik sunulmuştur.⁷

Kitap süslemeleri

Müslümanların kitaba duyduğu olağanüstü saygı, metinleri güzelleştirmelerinden, saf altın boyası ve saf turkuaz kullanarak yaptıkları tezhiplerle zenginleştirmelerinden bellidir.

Minyatür resmi kesinlikle en mükemmel sanatlardan biridir ve İslam sanatı olarak kabul edilmiştir. Eğer minyatür sanatı daha geniş bir bağlamda ele alınacak olsa, tezhipli çalışmalar (tezhipli el yazması sayfaları) zirvedeki konumunu alır. Bu, aynı zamanda en orijinal İslami estetik form olan ve Müslümanların en eski sanatı olma özelliği taşıyan hat sanatını da içermektedir.

Genellikle gözden kaçırılan şey, kitapları süslemeye başlamadan yüz yıllar öncesinde Müslüman sanatçıların, Kur'an'ın ilk tezhipli el yazmalarını meydana getirerek mükemmel örnekler ortaya koymuş olduklarıdır. Özellikle surelerin ilk sayfaları ve bazen de Kur'an'ın tamamı harika bir şekilde süslenmiştir. Bu Müslüman dünyası için çok önemli bir konudur.

Tezhibin Fars, Babür ve Türk diye isimlendirilen en iyi minyatür resimleriyle zirveye çıkışı çok sonraları gerçekleşmiştir. Bunlar tabii ki ilk resimli sayfalar değildir. Önceleri çok titizce çizilen realist resimler, daha sonra ortaya çıkan olağanüstü minyatür sanatçılığının gölgesi altında kalmıştır. İlk resimli eserler, bilimsel incelemelerde kullanıldıkları için, estetik bir amaçla değil, bilgi verme amacıyla meydana getirilmiştir. Elimize

⁶ Hodgson, age., c. 1, s. 98.

⁷ Issam el-Said ve Ayşe Parman, *Geometric Concepts in Islamic Art*.

ulaşan en eski örnekler Abdurrahman es-Sufi'nin (903-986) sabit yıldızlar hakkında yazdığı astronomi kitabının bir parçasıdır. Yıldızların pozisyonlarını zihnin ezberlemesini sağlamak için insan figürlerinin (örneğin at sırtında bir okçu) uygun yerlerine, her biri gökyüzündeki bir yıldızı temsil eden kırmızı benekler konulmuştur.

O devirden itibaren bilimsel çalışmaların resimlendirilmesine devam edilmiştir. Başlangıçta Latineden tercüme edilen eserler vardı. Fakat Müslüman sanatçılar yalnızca Yunan kitaplarındaki resimleri kopyalamıyor, aynı zamanda kendilerine özgü resimler de çiziyorlardı. Biraz Yunan ve Bizans etkisi olsa da Müslüman eserleri farklıydı. Figürler artık üç boyut efekti vermek için ışık ve gölgeleme uygulanarak çizilmiyor, iki boyutlu bir düzlemde betimleniyordu. Özgün bilimsel buluşların sanatkarane bir şekilde anlatılması merakının artmasıyla birlikte başka bir değişiklik ortaya çıkmıştır. Gittikçe daha fazla kabiliyetli genç Müslüman ilmin hamilerine hizmetlerini sunmuş ve böylelikle sonuçta tezhip bir meslek alanı haline gelmiştir. Zamanla resim sanatı estetik bir biçime kavuşmuştur.

Resim Müslümanların çevresinde, İslam'ın gelişinden çok uzun süre önce de mevcuttu. Hz. Muhammed'in Kabe'nin içerisinde ve etrafında bulunan putları yok ederken kenara ayırdığı Hz. Meryem figürleri, daha sonra muhtemelen bir yangında yok olmuştur.

İslam tarihinin ilk yüzyıllarında, halifelerin sarayları ve zenginlerin evleri resimlerle süslenmiştir. Örneğin Samarra'daki duvarlarda freskler bulunmaktaydı. Bu çizimlerin pek çoğunda insan figürü bulunması nedeniyle, putperestlik âdetlerinin canlanmasını önlemek için İslam'la özdeşleştirilmelerine engel olunmuştur. Hanedan üyeleri ve aristokratlar estetik lükse olan tutkularını kitaplara taşımış ve böylelikle minyatür sanatı onların bu arzusunu yerine getirmek için meydana getirilmiştir. Bu da başka bir değişimi ortaya çıkarmıştır: Bilimsel çalışmalarda çizimler stilize edilmiştir; böylelikle sanatçılar yaratıcı yeteneklerini ifşa etme fırsatı buldukları için mutlu olmuşlardır. Örneğin *Kitâbü't-Tiryâk* (Panzehir Kitabı) isimli kitap, tıbbi bitkileri ve onları yetiştirme prosedürünü anlatan resimlerini içermektedir. Bir sayfada çiftlikte yapılanlar betimlenmiştir. Resimde çiftçiler toprağa ekim yaparken başında sini taşıyan bir hizmetli onlara yemek getirir. Ayrıca sırtında büyük bir çuval taşıyan eşek, eleğin başında bir adam ve ineklere yem veren bir başkası da resimde yer almaktadır.

İlk gerçek Müslüman minyatür çizimleri, 1230'lu yıllarda Hariri'nin *Makamat*'ını ve *Kelile ve Dimne*'nin Arapça tercümesini resimlendirmek için yapılmıştır. Fakat bu sanat, yalnızca imajinatif edebi eserleri resimlendirmekle sınırlı kalmamıştır. Aynı yüzyılda Mübeşşir'in "felsefi ve ahlaki kıssalar" kitabıyla İhvan-ı Safa tarafından derlenen ansiklopedinin bir baskısının başlangıç sayfasını süslemiştir.⁸ Daha sonraki yıllarda resimler tarih kitaplarında da kullanılmaya başlanmıştır. Reşidüddin Hamedani'nin çokça resimlenen *Cami'üt-Tevarih* adlı eseri buna bir örnektir. Fakat bunların daha sonraki dönemlerin olgun minyatürleri değil, resim olduğunu da belirtmek gerekir.

Makamat'daki resimler olağanüstü derecede etkili, canlıdır ve Hariri'nin yaşadığı dönemin yaşam biçimi hakkında fikir verir. Tam olarak realist olmasalar da, pek çok detay gerçek hayatı yansıtır. Suratların çoğu yuvarlaktır ve birbirlerinden ayırt edici tek yönleri takındıkları ifadedir. Develerin üzerine binmiş köylüleri sorgulayan iki kişi, bina ve fondaki caminin çizildiği realist bir resimde bunun örneğini görürüz. Başka bir resimde de, tahta çıkan bir şehzade, kendisini çevreleyen ve bedenlerinin yalnızca üst kısmı görünen kalabalığın arasında elindeki kadehle diğerlerinden ayırt edilir. Sırası gelmişken şunu da belirtmek gerekir: *Makamat* önce Arap ülkelerinde, ardından da diğer Müslüman topraklarında, baskının icadına kadar rakipsiz derecede en çok okunan eser olmasıyla diğerlerinden ayrı bir konumda olmuştur.⁹

Öncekilerden minyatürlere

Diğer sanatlarda küçük ayrıntılara dikkat edilmesi minyatür resmin başlangıcını oluşturmuştur. Madeni eşyalara, bazen altın ya da gümüşle, tokmak ve çekiçle işlenmiştir. Belki de en yaygın olarak, günümüzde İslam sanatının en popüler ürünlerinden biri olan halı işçiliğinde, ayrıca seramik ve züccaciye de kullanılmıştır.

Bu zanaatlar İslam'dan çok önceleri mevcuttu. Müslümanlar el işlerini devam ettirdiler. Burada önemli olan Müslümanların öğrendikleri tekniklerle neler yaptıklarıdır. İslam öncesi dönemle bir karşılaştırma yapılırsa,

⁸ İhvan-ı Safa, 10. yüzyılda Basra'da kurulmuş olan bir birliğin adıdır. Bu birliğin üyeleri, *Risaleler* adını taşıyan bir bilimler ansiklopedisi hazırlamışlardır. (ç.n.)

⁹ Giovanni Curatola, *The Simon and Schuster Book of Oriental Carpets*, s. 93.

sanatları zarifleştiren Müslümanların büyük bir farklılık ortaya koyduğu açıkça görülecektir.

Örneğin halının başlangıcı, İslam'ın gelişinden en az bin yıl öncesine dayanmaktadır. Örgü hasırlar hariç, halılar yalnızca saraylarda ve aristokratların evlerinde bulunuyordu. Desenler, kenar süsleri ve figürler içeriyorlardı. İslam'ın gelişile birlikte hammadde ve üretimde bir artış görüldüğü gibi, sanatçılıkta da yükseliş olmuş ve böylelikle halı herkesin ulaşabileceği bir ürün haline gelmiştir. Camilerin içi kısa sürede tamamen halılarla kaplanmaya başlamıştır. O zamanlar saraylarda ve evlerde çok az mobilya kullanılmıştır. Halife, tüccar veya çoban farkı olmadan herkesin evindeki mobilya, halılardan ve minderlerden ibaret olmuştur.

Halılardan en çok faydalananlar özellikle göçebeler olmuştur; halı, portatif evlerinin vazgeçilmez eşyalarından biri haline gelmiştir. Kendi halılarını üretmeye başlamalarıyla birlikte iplikleri geliştirmiş ve çok daha geniş renk seçeneği oluşturmuşlardır. Göçebeler, çoğu karmaşık motifler de içeren kendilerine özgü desenler meydana getirmişlerdir. Orta Asya kabileleri Türkmen ırkına bağlı oldukları için birbirine benzer amblemlere sahiptiler. Fakat bu amblemler, bağlı oldukları kabilelere göre küçük farklarla birbirlerinden ayrılıyorlardı. Giovanni Curatola, göçebe ve yarı-göçebe halklar ve kabilelerin genelde İslam sanatlarının, özelde de halı kültürünün gelişimine büyük etkisi olduğunu belirtir.¹⁰

Oryantal diye adlandırılan halılar hakkında, çoğu Müslümanlar tarafından hazırlanan çok sayıda geniş kapsamlı resimli eser yazılmıştır. Bu metinler çeşitli dokuma, iplik, model ve desenleri ve bunların sembolik anlamları ile ilgili bilgiler vermektedir. Örneğin üç tür iplik "düğüm" sisteminden bahsedilmektedir: Fars, Türk ve Arap-İspanyol. Ayrıca yirmi farklı kenar süsü çeşidi bulunmaktadır. Otoriteler neredeyse tarih boyunca kullanılan iplik boyalarında özel bir nitelik keşfetmişlerdir. Çoğunluğu hayvani ya da nebatidir. Bunlar 18. yüzyıl ortalarında üretilmeye başlanan sentetik boyalardan çok daha üstündür. Daha önceki boyaların çok daha fazla renk seçeneği bulunmaktaydı. Öte yandan, sentetik boyalar daha çabuk solmaya eğilimliydi. Dokunulan yere bağlı olarak halıların desenlerinde de farklılıklar görülmekteydi. Türk-Kafkas halıları büyük ölçüde geometrik desenler ihtiva ederken, Fars halıları çiçek desenleriyle bezeliydi.

¹⁰ Age., s. 106.

Halıların en ilginç ve karmaşık özelliği, onların sembolizmidir. Bazı sembollerin anlamları, tasarımcıları onları yaparken kayıt altına alan herhangi biri olmadığı için unutulmuştur. Bazı halılar baştanbaşa karmaşık bir biçimde dokunduğu için, sembollerin anlaşılması güçtür. Bununla birlikte tanımlanabilen ortak semboller de vardır. Ağaç, örneğin, Yaşam Ağacını ya da Cennet Ağacını, servi ise yenilenme ve sonsuz hayatı temsil eder.¹¹ Güneş, ışığı temsil eder. Sembolik bağlamda, putperestliğin karanlığını dağıtan din ışığı ya da cahilliğin karanlığını yok eden ilim anlamına gelir.

Halılar kolaylıkla taşınabildiği için Müslüman dünyanın her yanına hızla yayılmıştır. Böylece sanatçıların elinde hem aynı şekilde hem de farklılaştırılan desenler yeni ürünleri süslemiştir. Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu* adlı eserinde güzel bir örnek verir. "Sanatçıların farklı teknikleri çeşitli alanlarda kullandığını" söyler ve Hirbet'ül-Minye'deki¹² mozaiklerin halı desenlerinden alındığının "dokuma tekniğinin açık belirtilerinden" anlaşıldığını ifade eder.¹³

Müslüman dünyasında halının en yaygın kullanılan biçimi seccadedir. Müslümanların yolculuk sırasında mutlaka yanında taşıdığı üç önemli şeyden (diğerleri Kur'an ve su) biriydi. Namaz seccadeleri onların nereli olduğunu gösteriyor, gittikleri hanlarda diğer insanların farklı desenleri görmesini sağlıyor ve böylelikle desenler geniş alanlara yayılıyordu.

Muhtemelen ilk seccadeler daha sade ve basit çizgilerden oluşuyordu ve camilerdeki mihrabın şeklini taklit ediyordu. Mihrap tasarımı ile halı tasarımını yapanların aynı kişiler ya da birbirine aşina insanlar olduğu ortadadır. Bu, Anadolu seccadelerinde açıkça görülmektedir. Her biri ayrı bölgeyi tanımlayan otuz iki ayrı mihrap deseni bulunmaktaydı. Bazı bölgelere ait birden fazla desen vardı. Örneğin Konya'nın iki ayrı deseni bulunuyordu. Bu türden bir seccadenin betimlendiği bir minyatürden anlaşıldığı üzere, mihrap desenleriyle kaplı seccadeler 1343-44 gibi erken bir tarihte mevcuttu.¹⁴

Farklı motifler de eklenmiştir seccadelere. Çoğu kenarlara işlenmiş

11 Age., s. 142-143.

12 Hirbet'ül-Minye, Emevi halifesi I. Velid döneminde (705-715) Antik Filistin'in Celile bölgesinde inşa edilen bir saraydır. (ç.n.)

13 Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art*, s. 192. Türkçeye Nuran Yavuz tarafından (2. Baskı, Kanat Kitap, 2010) çevrilmiştir.

14 Curatola, *The Simon and Schuster Book of Oriental Carpets*, s. 32-33.

geometrik desenleri ya da bostan desenleridir. Bahçe resimleri, Cennet bahçelerini simgeler; çünkü devamlı kılınan namaz onlara ulaşmanın vasıtalarından biridir. Farklı bir örnek de sanatçının mihraptan esinlenerek yaptığı tasarımıdır: Mihrabın kemerinden aşağı bir lamba sarkar. Burada yine bir farklılık görülür. Lambalar da sanatçının bulunduğu yere göre değişiklik gösterir. Bazı seccade tasarımcıları, lambanın altında daha fazla boşluk bırakmış ve burayı çiçek desenleriyle doldurmuşlardır. Kabe ile birlikte bazen de Medine'deki Mescid-i Nebevi'nin resimleri gibi başka motif ve desenler kemerin altına eklenmiştir.

Avrupa Rönesansı'nın başlarında Müslüman dünyasında en çok aranan ürün halı olmuştur. En çok ticaret İtalyan Cenova ve Venedik kıyıları boyunca yapılmıştır. İtalya halı ticaretinden çok istifade etmiştir, çünkü bu ülke kendi fabrikalarını kurduğunda halı tasarımcıları ithal edilen halılardaki motif ve desenleri kopyalıyorlardı.¹⁵

Avrupa'nın pek çok yerinde Müslüman halıları, üzerlerindeki motif ve desenlerin zenginliğine göre değerlendiriliyordu. Bu halıların bir kısmı, bazı önde gelen Avrupalı sanatçıların tablolarında da yer alıyordu. Jan Vermeer'in "Uyuyan Kız" tablosunda iki halı bulunur. Hans Holbein'in "Fransız Büyükelçisi" isimli tablosunda da iki büyükelçi, üstünde en ince detayına kadar işlenmiş halı bulunan bir masanın önünde dururlar. "Sahte Kufi yazı"yla¹⁶ dokunan bir haliya, Andrea Mantegna'nın "San Zeno Basilikası" isimli tablosunda, Bakire Meryem'in ayaklarının altında bulunma onuru verilmiştir. Bu halılara verilen değer bir başka göstergesi de Diego Velasquez'in "Yusuf'un Kanlı Gömleği" eserinde görülür: Hz. Yakub gömleği alırken bir Müslüman halısının üzerine basmaktadır.¹⁷

Seramik ve cam

Seramikleri tanımlarken iki türü olduğunu belirtmek gerekir. "Çini" olarak adlandırılan ilk tür, Müslüman topraklara özgüdür. Çini, dünya çapında en yaygın el sanatları arasındadır ve hiç şüphesiz en eski olanıdır. Çini işçiliğinde sanatçılık kendini göstermektedir. Bu da insanın sanata

¹⁵ Age., s. 30.

¹⁶ Sahte kûfi yazı (Pseudo-Kufic): Rönesans döneminde, Arap olmayan, özellikle de Avrupa ülkelerinde Arap alfabesini taklit eden şekillere verilen isim. (ç.n.)

¹⁷ Age., s. 42, 44, 45, 75.

olan eğiliminin en eski zamanlardan kalma kalıtsal bir özellik olduğunu kanıtlamaktadır. Diğer seramik türü ise sır ve cila ile hazırlanır.

Genel kaniya göre sırlı İslam seramiklerinin yapılış şekli Çin'den alınmıştır. Çin seramikleri konusunda bir otorite olan Manners, *Seramiklerin Kökeni* adlı eserinde bunun doğru olmadığını açıkça ortaya koyar. Müslümanların "Çin taş kapları ve porselenlerini taklit etmediğini," ama Çin'den ithal edilenlerin "kendi ürünlerinde ustalaşmaları için onları teşvik ettiğini" belirtir ve ekler: "En ilgi çekici İslami ürünler, kendi zengin ve gelişmiş sanat geleneklerinden ortaya çıkanlardır."¹⁸ Müslüman sanatçılar daha sonra Çin'deki seramik sanatına madeni sır yöntemini bu ülkeye götürerek katkıda bulunmuştur. Müslümanların kendilerine özgü yöntem geliştirdikleri ve Çin'e katkıda bulundukları gerçeği, profesyonel bir kalaylı sır çinici olan Caiger-Smith tarafından da desteklenir. Ontario Kraliyet Müzesi'ndeki bir sergide şu bilgi mevcuttur: "İslam çinilerinde kobalt mavisinin kullanımı Çin Mavisini ve Beyazının gelişiminde önemli rol oynamıştır."¹⁹

Sırlama tekniğinin esası İslam öncesi devirlere dayanmaktadır: Alkalın ve kurşun kullanımı ile cam hamurunu ısıtma tekniği çiniye sır ekleme olanağı sağlar. Eski yöntemlerle Müslümanların icat ettikleri yöntemler arasındaki fark, bisikletle otomobil arasındaki farka benzer. Manners, ayrıca Müslümanların seramik sanatına yaptığı, yalnızca Müslümanlar için değil, tüm dünya için önemli olan iki katkıdan söz eder. Bu katkılardan ilki, Manners'a ve Caiger-Smith'e göre, Müslümanların yok olan kalaylı sır yöntemini yeniden keşfetmeleridir. Avrupa kalaylı sırla tanıştıktan sonra, bu yöntem Batı'da hakim teknik haline gelmiştir.

Müslümanların keşfettiği diğer cilalama tekniği madeni sır uygulamasıdır. Başka bir eserde Caiger-Smith, Bağdat civarında bu tekniğin kullanıldığına işaret eder. Bu tarz çininin farklı olan tarafı, sonraları tek renge düşmüş olmakla beraber başlarda çok renkli oluşudur. Madeni sır, daha sonra İspanyol-Mağribi biçimini aldığı İspanya dahil, Müslüman coğrafyasında çok yaygın bir şekilde kullanılmıştır.

Müslüman sır teknikleri Avrupa'ya ilk kez İtalya yoluyla olsa da aslında İspanya vasıtasıyla girmiştir. İtalya, kendisi üretmeye başlamadan

18 Errol Manners, *Ceramics Source Book*, s. 15.

19 Alan Caiger-Smith, *Lustre Pottery, Technique, Tradition and Innovation in Islam and the Western World*; Alan Caiger-Smith, *Tin-Glaze Pottery in Europe and the Islamic World*, s. 22-23.

üç asır önce sırlı çinileri Müslüman dünyasından satın almaktaydı. İtalya özellikle Mısır ve İspanya'dan aldığı seramik levhaları kilise duvarlarını süslemek için alıyordu. İtalya'nın çiniye verdiği ilk isim İspanyolcadan türetilen *majolica*'dır. Sır teknikleri çok geçmeden Müslüman dünyasından tüm Avrupa'ya ve diğer bölgelere yayılmıştır. "Avrupa çinisi İslam'a borçludur" der Manners.²⁰

Cam ve nefes taşı (kuvars) kullanımında da Müslümanlar üstündüler. Müslüman dünyasının Ortaçağ'da yüzyıllar boyunca cam ve nefes taşından yüksek kaliteli sanatsal ürünler yapan tek medeniyet olduğunu söylemek yanlış olmaz.²¹ Müslüman dünyasına ait "tarikhlenebilen en erken cam obje" Mısır'ın Fustat bölgesinde yapılan kazı çalışmalarında keşfedilmiştir. 722 yılına ait olan bu nesne çini desenleriyle süslüdür. Bu üç kenarlı kase biçimli bir kadehtir. Bir kenarında Arap harfleri bulunur; diğeri soyut dairesel bir motifle kaplıdır; üçüncüsü ise çiçekle süslenmiştir.²²

En erken nefes taşı nesnesi ise Abbasi döneminde İran'da üretilmiş yelpaze palmyesi ile süslü bir kadehtir. Yaklaşık aynı döneme ait yine İran'da yapılmış benzer desenlerle süslü mavi bir cam kase bulunmuştur.

Cam, işlemesi daha kolay bir üründür ve bu sayede Müslüman dünyasında çok yaygın olarak kullanılmıştır. Pratik uygulamasının yanı sıra dekoratif unsur olarak kullanılıyordu. Kubbetü's-Sahra'nın pürüzsüz küplerden oluşan mozaikleri vardır. Saraylar renkli pencere camlarıyla süslüdür. Büyüklük, bir sanat ürününün seçkin bir hazine olarak değerlendirilmesinde önemli olmuştur. Tarihi bir metinde, Emevi halifesi Hişam'ın karısı Ümmü Hakim'in "olağanüstü büyüklükte, altın kulplu yeşil camdan bir kadeh"i olduğundan bahsedilir.²³

İnce uzun boyunlu cam şişeler ve cami kandilleri gibi mükemmel cam ürünler özellikle iki teknik kullanılarak yapılmıştır. Bu tekniklerin ilki, altın ve diğer değerli madenlerin kullanımıdır. Bu kullanışlı yöntem, nesneyi çok ince bir tabakayla, örneğin altınla boyama tekniğiydi. Daha karmaşık bir yöntem de camın ısıtılarak yayılmasıdır. Bir müzede sergilenen yaklaşık sekiz asır önce yapılmış kaşık ve cam kase, kırık olmalarına rağmen üzerindeki altın sırlar hâlâ dökülmemiştir.

20 Manners, *Ceramics Source Book*, s. 84.

21 Barbara Brend, *Islamic Art*, s. 38, 40.

22 Grabar, *age.*, s. 25.

23 Brend, *Islamic Art*, s. 38.

Altınla ya da altınsız uygulanan diğer bir teknik emayelemedir. Bu tekniğin ilk kez kullanılışı hicri 80 yılı civarında Mısır'da görülmüştür. En üstünü, özellikle camiler için üretilen mineli lambalarda kullanılan ve hiçbir benzerine ulaşılamayan Süryani ekolüdür. Bu cami lambalarından günümüze ulaşan bazıları müzelerde sergilenmektedir. Kahire'deki İslam Sanatları Müzesi bu alanda en geniş koleksiyona sahiptir. Mine süslemesi istenilen desenin verilebiliyor olması açısından avantajlıdır. Neredeyse bütün lambalarda karmaşık çiçekli desenlerle Arapça kutsal kelimelerin birlikteliği görülür. Bu cami lambaları mineli cam şişeler gibi Ortaçağın en sanatsal ürünleridir. Bu sanat eserlerini hakkıyla anlatabilmek mümkün değildir, ancak görerek takdir edilebilirler.

Altıncı bölümde bahsettiğimiz gibi, Suriye'deki cam işçiliği teknikleri, Müslümanlardan öğrendiklerini hâlâ uygulayan Venedikli zanaatkarlara ilham kaynağı olmuştur.

Minyatür resimleri

Bir sanat eserinin başarısı, onu seyreden insanı nasıl etkilediğine, başka bir ifadeyle onu tatmin ediş ölçüsüne bağlıdır. Uzmanlar, İslam sanatları arasında en çok Fars, Babür ve Türk eserlerinde kendini gösteren en zarif İslam minyatürlerinden hoşlanırlar. Müslümanların diğer sanatlara nazaran saf güzelliği en çok bu sanatta yakaladığı düşünülür.

Minyatür sanatının en üstün özelliği, ayrıntılı ve titiz bir şekilde yapılmasıdır. Ben bunu Fars minyatürleriyle ilgili bir slayt hazırlarken fark etmiştim. Bir minyatürde satranç oynayan bir adam resmedilmişti. Bu resimde sanatçının hiçbir ayrıntıyı atlamadığı, gelişigüzel bir çizim yapmadığı görülüyordu. Başka bir resmin küçük bir parçası ekranda büyütülünce orijinal görüntüsünü büyük oranda koruduğu görülür. Resimle uğraşan herkes, büyütülen resmin bulanıklaştığını bilir. Fakat bu, İslam minyatürleri için pek de geçerli değildir.

New York'da bulunan Metropolitan Sanat Müzesi'nde ziyaretçiler için minyatürlere yakından bakma olanağı verilmesinin sebebi de detaylarında yatan güzelliğidir. Bu sunumlar bel hizasının biraz üstünde bir yüksekliğe konulmuştur. Önlerinde ziyaretçilerin rahatça oturup ayrıntıları yakından inceleyebilmeleri için sandalyeler bulunur. Paris'teki bir müzede de benzer bir uygulamaya gidilmiş ve duvarlara yakından bakılabilmesi

için minyatür resimleri konulmuştur. Bazı Fransızlar daha ayrıntılı inceleyebilmek için yollarında büyüteçlerle giderler buraya.

Minyatürler, yapılar (özellikle cami kubbe ve minareleri), hat sanatı (kesinlikle en iyi örneklerini), bahçeler (çok çeşitli çiçek, bitki ve ağaçları), halılar (özellikle motif ve desenlerini) ve kıyafetler (tüm ihtişamlarıyla birlikte) gibi diğer İslam sanatlarına yer vermeleri açısından da değerlidir. İran minyatürleri mimariye diğerlerine göre çok daha fazla önem verir. Bu figürlerin çoğu, her ne kadar olduğundan farklı tanıtılsa da, gerçekçi bir şekilde resmedilmiştir. Minyatürler bu açıdan diğer resimlerden oldukça farklıdır.

Papadopoulo, minyatürlerin "insan merkezli olmaktan çok Tanrı merkezli" olduğunu söyleyerek bu farktan bahseder. Referansın "insanın bakış açısı yerine Tanrı'nın gözü" olduğunu belirtir. Bunun da sanatçıya "bir yapının içinde ve dışında ne olduğunu aynı anda gösterebilme" imkanı verdiğini ekler.²⁴

Bu yüzden perspektif anlayışında farklı bir tavır görülür. Bakış açısı kişiye göre değişir. Örneğin resmedilen halı ve bahçenin tamamının gösterilmesinin sebebi de budur. Çizilen objenin büyüklüğü, bulunduğu konuma göre doğru değildir. Örneğin öndeki bir ağaç arkadakinden daha küçük olabilir. Bu, sanatçının neyi vurgulamak istediğine bağlıdır. Her halükarda perspektif sınırlayıcıdır, çünkü resmin konusu tek bir görüş açısıyla sınırlıdır. Müslüman sanatçılar perspektifi gözardı ederek aslında pek çok bakış açısı bulunduğunu, yeryüzünün uçsuz bucaksız olduğunu ve bir sanat eserinin bu genişliği yansıtabileceğini ifade ederler.

Çoğu kez dekora daha fazla önem verilir. Örneğin, Behzad'ın²⁵ "Züleyha'dan Kaçan Yusuf"unu, Sadi'nin *Bostan*'ının resmini ele alabiliriz. Yusuf ve Züleyha, minyatürün beşte birinden daha az bir alanını kaplar. Geri kalan alanda zengin dekorasyon panolarıyla bir sarayın ihtişamı resmedilmiştir. Bu panoların çoğu geometrik şekillerle, bazıları çiçek motifleriyle ve beş tanesi hat sanatıyla kaplıdır. Yusuf'un yalnızca şehveti değil, serveti de reddedişinin anlatıldığı tabloya altın rengi hakimdir. Dinine bağlı kalışı yüzünden bir süre sonra hapse atılır.

Minyatürlerin yapılması için çok büyük servet harcanmıştır. Müslü-

24 Alexandre Papadopoulo, *Islam and Muslim Art*, s. 108.

25 Kemaleddin Behzad (1450-1535): İranlı minyatür sanatçısı. Minyatürcü olarak üslubu, İran minyatürünü büyük ölçüde etkilemiştir. (ç.n.)

man sanatçılar mevcut renklerle yetinmemiş, Papadopoulo'nun ifadesiyle "olağanüstü renk ustaları" haline gelmiştir. Fars minyatürcülerini renk bakımından çok över. Papadopoulo Müslüman sanatçıların renk kullanımından bahsederken empresyonist tekniklerin öncüsü olduklarını belirtir. Müslüman sanatçıların dünyaya bakış açılarını tanımlarken Papadopoulo, Gauguin'in²⁶ bir sanatçıya tavsiyesini aktarır: "Sence bu ağaç nasıl?" diye sorar Gauguin; "Gerçekten yeşil mi? Öyleyse yeşili, en iyi yeşili sür paletine. Bu gölge fazla mı mavi? Korkma, alabildiğine maviye boya." Müslüman minyatür resimlerinden bahsederken Papadopoulo şöyle der: "Böylece kusursuz renkler, renkli gölgeler ve renk tasarımı ve mantığına uygun renklere sahip olduk."²⁷

Müslüman sanatçılar minyatürlerini zenginleştirmek için göz alıcı renkler meydana getirmişlerdir. Bolca altın ve gümüş kullanmış, değerli taş tozları oluşturmışlardır. Papadopoulo'nun ifadesiyle, "mine parlaklığını" elde edebilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Minyatür resmi bittikten sonra sanatçılar daha ileri gidip başarılarının imzası olan bir tekniği uygulayarak altın ve diğer bazı renkleri cila olarak atmışlardır. En iyi örneklerden seçilen eserler Washington'daki Smithsonian Enstitüsü Sackler Galerisi'nde sergilenmiştir. Bu serginin ismi yeterince açıklayıcıdır: "Altın ve Lacivert Taşı."

Ses ve müzik

Müslümanlar, İslami olarak nitelendirilmeyi hak eden sanatların "kutsal sanatlar" olduğuna inanırlar. Bu yüzden bazı Müslümanlar, minyatürü İslami sanatlar arasında saymayı reddeder, çünkü bu sanat neredeyse sarayın lüks ve zengin hayatını temsil eder. Pek çok Müslüman, müziği de aynı şekilde İslami sanatlardan saymaz. Peygamber (sav), bazı müziklerin aleyhinde konuştuğu için, bazıları müziği tamamen hor görür. Fakat müzik yine de İslam'ın ilk zamanlarından bu yana yaşamış, İslam'ın beşiği olan Hicaz bölgesi de dahil bütün Müslüman coğrafyasında halen icra edilmektedir.

Müslümanların müziği kabullenmesinde iki etken ileri sürülmüştür. Etkenlerden biri diğer müzik türlerinden ayırt edilmesi için kulla-

26 Paul Gauguin (1848-1903): Fransız post-empresyonist (art-izlenimci) bir ressam. (ç.n.)

27 Age., s. 111, 113.

nılan *hendese es-savt* (ses geometrisi) ismi verilmesidir. Kesinlikle geçerli bir isimdir. Hz. Muhammed, Kur'an'ın güzel okunması konusuna, yani "melodi"ye çok önem vermiştir. Müslümanların ilk müziği, ilk halifelere dayanan vokaldi. Ses o kadar önemlidir ki, o zamanlar olduğu gibi bugün de, halen (daha da gelişmiş bir şekilde) sese vurgu yapan resitaller vardır; bazen sözcüğün, hatta müziğin bile bulunmadığı olur.

Müslüman dünyasında "ses geometrisi" hakkında, aralarında en ünlü ilahiyatçı Gazali'nin de bulunduğu pek çok alim tarafından kaleme alınmış büyük bir edebi birikim bulunmaktadır. Bu eserler müzik teorisi, ses notasyonu ve sistemleri, enstrümanlar ve dini törenler için yapılan seslendirmelerle ilgilidir. Teorik yönü matematik biliminin bir parçası olarak kabul edilmiştir; bu konuda eser verenler arasında Kindi, Farabi, İbn Sina ve İhvan-ı Safa gibi filozof ve bilim insanları da bulunmaktadır. Batı nota sisteminin Müslüman kaynaklardan geliyor oluşuyla ilgili tartışmalar halen çözülebilmiş değildir. Çünkü Farabi'nin *Kitâbu'l-Mûsikî* (Müzik Kitabı) adlı eserinde anlattıklarıyla tıpa tıp benzeşirler.

Diğer bir etken de müziğin yerel kültürlerle ait bir şey olması ve Müslümanların karşılaştığı halkların gelenekleriyle çatışmaması, müziği kendi haline bırakmalarıdır. Bu da meşru bir sebeptir. Müziğin yerel sesi olduğu, şarkıların ve melodilerin geleneksel açıdan değişkenliğinden ve enstrümanların farklı bölgelere göre çeşitlilik gösterişinden açıkça bellidir.

1976'da Londra'da düzenlenen İslam Dünyası Festivali'nde müzik ve müzik tartışması, müzisyenler ve müzikal aletler yer almıştır. Festivalin resmi kitabını hazırlayan Jean Jenkins ve Poul Rovsing Olsen, Çin, Hindistan, Japonya ve Moğolistan'ın yanı sıra "İslam'ın Dünya Müziğine Etkisi"ni anlatırken, Avrupa müziğinin Müslüman dünyasına "çok büyük borcu" olduğunu belirtirler.²⁸ James ve Thorpe'a göre ise Araplar lavtayı Müslüman İspanya yoluyla Avrupa'ya tanıtmışlardır.²⁹

Arap hat sanatı

"Kutsal sanatlar"ın başlangıcı ilk Müslüman topluluğun genişlemesiyle paralellik gösterir.³⁰ İslam sanatlarının en önemlilerinden olan Arap hat

28 Jean Jenkins ve Poul Rovsing Olsen, *Music and Musical Instruments in the World of Islam*, (1976).

29 James & Thorpe, *age.*, s. 166.

30 *Age.*, s. 601.

sanatının başlangıcı da aynı zamanlara denk gelir. Giovanni Curatola, "mimariyle eşit olan 'el yazısı', Müslüman dünyasında şüphesiz en değerli ve önemli sanat biçimidir, çünkü o Kur'an'dan yazılmıştır"³¹ der.

Bu dilin en erken yazılı kayıt örnekleri Nebâtîler³² dönemine ait lahitlerdeki kıldır. Bunlar taşlara kazınmıştır ve yazılar gelişigüzel yazılmış gibi görünür. O devirde yazılı dil fonksiyoneldi ve yazı gereçlerinin azlığından dolayı çok nadiren başvurulurdu. En eski yazı biçiminin yüzyıllar boyunca kullanılmaya devam etmesinin sebebi de budur. Daha sonra, adını doğduğu Kufe şehrinde alan Kufi yazı biçimi ortaya çıkar. Büyük ölçüde düzgün çizgilerden ve açılardan oluşur; yatık yazılış biçimi de vardır. Kur'an'ın ilk nüshaları bu yazı biçimiyle yazılmıştır.

Hicri 1. Yüzyıldan itibaren Mekke ve Medine'de gelişen bu yazı çeşidi, Kur'an'a özgü bir yazı biçimi halini almıştı. Kelimeler çok net, çizgiler daha düz ve kelimeler arasındaki boşluklar daha belirgin, pek çok karaktere kıvrımlar eklenmiştir. Böylece Kur'an çok güzel bir şekilde yazılmaya başlanmış, Hat bir sanat biçimi haline gelmiştir. Günümüze ulaşan bazı Kur'an nüshaları, hattatların estetik bir amaç güttüklerini açıkça ortaya koymaktadır. Mavi parşömen üzerine altın mürekkeple ve Kufi harflerle yazılan en güzel Kur'an örneklerinden biri Kuzey Afrika'da üretilmiştir.

Hz. Peygamber devrinde başka bir yazı biçimi daha vardır ki, daha sonra en yaygın olarak kullanılan biçimlerdenidir. Nesih adı verilen bu el yazısı biçiminin en büyük avantajı rahat okunabilmesidir. En eski örneklerinden biri Hz. Peygamber'in, daha erken zamanlarda Körfez'deki Hasa hükümdarına gönderdiği bir mektuptur.

Daha batıda, yani Kuzey Afrika'da Kufi yazı biçiminde değişiklik görülmüştür. Burada pek çok karakterin el yazısına dönüştüğü bir biçim almış, bazı dikey harfler satırın üstüne, bazıları da altına doğru uzamıştır. Sonuç olarak Kufi yazı doğuda ve batıda bazı farklılıklar göstermiştir.

İslami yapıların artmasıyla Kufi yazının, muhtemelen taş ve mermere oyulması rahat olduğu için, dekoratif unsur olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Hattın güzelliği çiçek, yaprak ve dal süslemeleriyle birlikte artmış ve böylelikle daha sonra "Yapraklı Kufi" adını alan tür ortaya çıkmıştır.

31 Curatola, *Book of Oriental Carpets*, s. 28-30.

32 1. yüzyılda Fırat ırmağından Kızıldeniz'e kadar uzanan ve Suriye ile Arabistan arasındaki sınır bölgesindeki "Nebate" ismi verilen alanda yaşayan kadim semitik, Güney Ürdünlü, Kenanlı ve Kuzey Arabistanlı Araplardır. (ç.n.)

Küçük bir değişiklikle dikey harflere örgüler eklenmiş ve "Örgülü Kufi" olarak bilinen tür meydana getirilmiştir.

Bütün bunlar, dekoratif Kufi'nin kitapların (geri kalan kısımları el yazısıyla kaleme alınmış olsa bile) resimlendirilen başlık sayfalarında ya da bölüm başlarında, özellikle de Kur'an'da kullanılışına yol açmıştır. Halıların kenarlarında Kufi yazı diğer şekillerle öylesine girift bir şekilde iç içedir ki, fark edilmesi çok zordur ve ne yazıldığını çözmek isteyen özel bir çaba harcaması gerekir.

Nesih yazı akıcılığı nedeniyle en yaygın olarak kullanılan yazı biçimi olmuştur. Kur'an nüshalarının büyük çoğunluğu bu yazıyla yazılmıştır. Ayrıca Sülüs, Muhakkak ve Reyhani gibi diğer yazı biçimlerinin de temelini oluşturmuştur. Bunlar da Kur'an'ın yazıldığı yazı biçimleridir. Aşağı doğru uzayan kıvrımlarıyla çok süslü, hatta etkileyici olan bir diğer biçim de *Zülf-i Arus* (gelinin saç lülesi)'dur.

Bütün yazı biçimleri kısa süre içinde kalem, kağıt ve binalardan başka yerlerde, seramik, metal, kumaş, cam, halı, mermer, gümüş, altın ve beton gibi nesneler üzerinde de kullanılmaya başlamıştır. Bunların çoğu Kur'an'dan, bazıları da şiirlerden alıntılardır. Türbelerde ve değişik yapılarda da hükümdarların ve diğer önemli şahsiyetlerin isimlerinin yazımında kullanılmıştır.

İslam hat sanatı neredeyse tamamen Arapça odaklıdır. Bunun tabii ki en önemli sebebi Kur'an'ın dili oluşu ve dolayısıyla Müslüman dünyasında en yüksek konumda bulunuşudur. *İslam Sanatı* adlı eserinde Titus Burckhard başka bir nedenini de şöyle ifade eder: "Arap dehasının temelini Müslüman medeniyetine etkili şekilde bir bütün olarak açan şey, Arap dili üzerine tefekkür etmek olmuştur."³³

Batı'daki, İslam kültürüne çok saygı duyulan bazı gayrimüslim ülkelerde Arap hat sanatı tamamıyla dekoratif unsur olarak kullanılıyordu. Papadopoulos, "Karakterler genellikle sadece sahte Kufi'dir" der. Halı ve kumaş gibi ürünler, kelimeler ve anlamları dikkate alınmadan hat sanatıyla süslenmiştir. Papadopoulos'a göre Arap yazısı "Bizans eserlerinde, eski İtalyan resimlerinde ve hatta Le Puy'da olduğu gibi Ortaçağ Fransız kiliselerinin dış cephelerinde sırf dekoratif unsur olarak" kullanılmıştır.³⁴

33 Titus Burckhardt, *Art of Islam: Language and Meaning*, s. 40-41.

34 Papadopoulos, *Islam and Muslim Art*, s. 165.

James ve Thorpe da, "Bugün bile bazı kiliselerde üzerinde Arapça 'La ilahe illallah' ibaresi yazılı olan ipek örtüler bulunduğunu" belirtir.³⁵

Daha sonra İran'da Arap alfabesinin benimsenmesiyle 9. yüzyıl başlarında Tâlik adı verilen diğer bir hat biçimi gelişmiştir. Yaklaşık yüz yıl sonra Tebrizli ünlü bir hattat olan Mir Ali, Nesih ve Tâlik yazıyı birleştirerek harflerin daha zarif ve ince olduğu, Nestalik adı verilen bir yazı biçimi meydana getirmiştir. Hindistan'ın Müslüman hükümdarları Farsçayı kullandıkları için bu yazı biçimini Hint Yarımadasına taşımışlar, böylelikle zaman içinde Müslüman-Hint dili olan Urduca'nın da yazı biçimi olmasını sağlamışlardır.

Hat sanatının, mimarinin estetik bir parçası olarak ilk kez kullanımı Kubbetü's-Sahra'da karşımıza çıkar. Bu sanatla güzelleştirilen bir sonraki eser de Mescid-i Nebvi'dir. Hazırladığı mükemmel Kur'an nüshalarıyla, şiirler ve tarih kitaplarıyla ünlü Medineli Müslüman hattat Halid Ebu'l-Sayyac, Mescid-i Nebvi'nin güney duvarına altın harflerle Kur'an'daki "Güneşe ve onun aydınlığına andolsun" ayetiyle başlayan Şems suresinin tamamını yazmıştır. O zamandan beri Arap yazısı çoğunlukla camilerin ayrılmaz bir parçası olmuş, bazen de İslam'ın en temel esası olan Tevhid anlayışına uygun olarak Tanrı'nın tekliğini vurgulamak için mihrabın üzerine yalnızca "Allah" lafzı yazılmıştır.

Allah lafzı, İslam hat sanatında sayısız biçim ve süslemenin de odağı olmuştur. Sanat eserlerinin çoğunda harika harflerle sade bir şekilde sunulmuş, bazılarında da girift desenler içine işlenmiştir. İslam'ın geliştirdiği ve dünyanın bin yıl geçmeden tam olarak idrak edemediği bir tür olan soyut sanatın da odak noktası olmuştur.

Kufi yazı, Tevhid'i soyut bir şekilde ifade etmeye uygun hale gelmiş, hatta aslında bizzat soyut ifadeye yol açmıştır. İslam'ın en kutsal binası olan Kabe, bu konuda muhtemelen ilham verici olmuştur, çünkü sade bir küp şeklindedir. En başta Allah lafzı ve/veya O'nun sıfatları ile Hz. Muhammed'den başlayarak en önemli Müslümanların isimleri küp veya dikdörtgen şeklini doldurmak için kullanılmıştır. Bu aynı zamanda hat sanatını icra etmenin pratik bir yoluydu, çünkü eski camilerin çoğu tuğladan yapılmıştı. Pek çok minare yuvarlak ve soyut, dikdörtgen hat sanatı dairesel minarenin etrafına uygulanması açısından elverişliydi.

35 James & Thorpe, s. 276-277.

Geometrik tasarımlar

Müslüman sanatçıların dehası, özellikle de İslam tarihinin ilk dönemlerinde yaşayanları, kendi buluşları olan geometrik tasarımların gelişmesinde de çok etkili olmuştur. Bu dekorasyon tipi bazen “arabesk” olarak bilinen sanat biçiminde de bulunuyordu. “Arabesk”, terim olarak aslında çiçek ve bitki motifleriyle iç içe bezeli anlamına gelmekte olsa da, ben bazı İngilizce sözlüklerde daha kapsamlı olarak verilen tanımları tercih ediyorum. *The Random House Dictionary*’de “doğrusal motif”, *The American Heritage Dictionary*’de de “geometrik figürler”, tanımlara ek olarak verilmiştir.

Oleg Grabar bu “dekorasyonun soyut biçimi”ni, “eşsiz bir şekilde İslami” diye tanımlar.³⁶ Arabeskin işlendiği yerlerdeki zenginlik ve çeşitlilikte, özellikle de anlamda deha kendisini gösterir. Bu, sadelikten elde edilen zenginlikte de açık bir şekilde görülmektedir. Burada bu sadeliğe bir örnek verelim.

Sanatçı bir daire ve bunun etrafına bitişik olarak altı daire daha çizer. Bütün çemberlerin ortası düz çizgilerle birleştirilir ve sonuçta ortada bir kutu meydana çıkar. Sanatçı buradan başka kareler, üçgenler, karolar çizer ve bu şekilleri iç içe tekrar çizebilir. Daha sonra ortaya karmaşık, harika bir tasarım çıkana kadar birbirlerine bağlı soyut motifler, renkler ekler. Bunun örnekleri Kubbetü’s-Sahra’nın, el-Hamra Sarayı’nın ve Müslüman dünyasının çeşitli yerlerindeki cami ve diğer yapıların duvarlarında görülebilir.

Bu, İslami geometrik desenlerin yapılışında kullanılan birkaç yöntemden biridir. Başka bir yöntem de dikdörtgenin karelere bölünüp renklendirilmesiyle yapılan basit uygulamadır. Üçüncü bir yöntem, bu karelerin içine numaralar yerleştirilerek, karelerdeki aynı numaraların birbirlerine çizgilerle bağlanması yöntemidir. Bir başka yöntem de, beşgenlerin düzenlenmesine dayanmaktadır. En karmaşıklarından birisi ise, belirli bir alanın içinde birbirine bağlanan üçgenlerle elde edilen desenlerdir.

Geometrik desenlerin esası basit olsa da, yöntemin kendisinin giderek karmaşıklaştığı açıktır. Bu, sezgi ve hayal gücünün etkileşiminde yaratıcılığın hayati bir önem taşıdığını göstermektedir. Kareler, üçgenler ve baklava dilimleri şeklinde bunların düzenlenmesinde büyük bir yaratıcılık kabiliyeti gerekmektedir. Renk seçiminde de hayal gücü devreye gi-

³⁶ Grabar, age., s. 18.

rer. Renklerin olağanüstü bir değişim yaptığını söylemek yanlış olmaz, çünkü aynı tasarımın farklı renklerle çalışılmış örnekleri kıyaslandığında bu açıkça görülür. El-Hamra'nın duvarlarındaki girift desenlerle, Fas'taki başka cami ve binalara işlenen farklı renklerle boyanmış aynı desenler buna bir örnektir.

Geometrik desenlerin temelini oluşturan düşüncenin, Mevlana'nın anlattığı bir hikayede altını çizdiği derin bir anlamı vardır. Bir grup Yunan ve Çinli, sanattaki üstünlüklerini ortaya koymak için karşı karşıya gelirler. Sultan bir yarışma düzenlenmesine karar verir ve gruplar, birbirine açılan bir kapısı bulunan, bitişik iki odaya alınırlar. Çinli grup durmadan her türlü renkten boya isterken, Yunanlılar duvarları temizleyip parlatmaya koyulur. Çalışmalarının sonunda aralarındaki kapı açılır ve sultan ilk önce Çinlileri ziyaret ederek yaptıkları harika resimleri inceler. Fakat diğer odaya gidince, Yunanlıların parlattığı duvarda Çinlilerin boyadığı renklerin yansımaları görünür. Yansıyan renklerin "sonsuz çeşitlilikte gölgeler ve renk tonları" ile çoğaldığını görünce hayran kalır. "Aynanın saflığı, berraklığı hiç şüphesiz gök kubbeden ve yıldızlı gökyüzünden kendisine sınırsız suretler akseden gönlün vafıdır" der Mevlana ve ekler: "Gönüllerini cilalamış olanlar; renkten, kokudan kurtulmuşlardır. Her nefeste zahmetsizce bir güzellik görürler."³⁷

Bu hikaye, tasavvuf erbabının ancak nefsin tüm dünyevi arzulardan arındırılarak yaşanması mümkün olan mistik tecrübeye odaklandığını açıkça gösterir. Onu konuşturan, ilhamdır. Mevlana kendi başına bile mükemmel bir örnek değil midir zaten? Edebi şaheserlerini meydana getirmesini sağlayan ilham, bazen de kendinden geçmenin sınırında bulunuşudur.

Burada vurgulamak istediğimiz şey, İslami sanatların maneviyatıdır. Evreni, yeryüzünü ve doğayı yansıtır. Çiçekler, ağaçlar ve yaprakların çiziminin yanı sıra desenler doğrudan doğadaki nesnelerden alınmıştır. Sanat eseri geometrik ya da soyut da olsa, kişi eserin içerdiği (örneğin lale ve ayçiçeği gibi) nesneleri fark edebilir.

Bitki dünyasından seçilen nesneler metni zenginleştirmek için genellikle hat sanatıyla süslenmiştir. Burckhardt, bunun İslam'ın en etkili iki simgesi olan "yeryüzü kitabı" ve "yeryüzü ağacı" arasındaki "benzeşim"i

³⁷ Whinfield, age., s. 52.

gösterdiğine inanır ve ekler: "Kainat hem tecelli edilen bir kitap hem de dalları ve yaprakları tek bir bedenden çıkan bir ağaçtır."³⁸

Pek çok İslami geometrik sanat, yıldızları andırır. Ancak "yıldızlar", opaklaşmış biçimde değil, ötesinde ve etrafında bulunanların kendi "kanalıyla" görünebilmesini sağlamak için ana hat biçiminde işlenir. Pek çok harika Müslüman binasında buna rastlanır. Örneğin el-Hamra'da duvardaki desenlerde yakındaki bir çeşme, havuzlar, gür yeşillikler ve yer yer Gırnata şehri ve etrafındaki dağlar görülür.

Bu desenlerin özelliği, bir başlangıç ya da son gibi görünmüyor oluşlarıdır. Curatola, "sade ve mükemmel rasyonel işlemler ebediyet düşüncesini oluşturur" der. Papadopoulos'un ifade ettiği gibi "kişi, bu kainat ağının sonsuza değin sürdüğünü hisseder." Papadopoulos ayrıca bu sanatın statik olmadığını, çünkü "soyut olana paradoksal nitelik olan hareketliliğin kazandırıldığı bir tür evren" olduğunu belirtir.³⁹

Bu sanatta ayrıca özel bir ahenk bulunur. Burckhardt bunu, "ritim duygusunun görsel uygulamalara mükemmel bir şekilde aktarımı" şeklinde açıklar. Bu ahengin caminin içindeki huzurlu atmosfere büyük katkısı vardır. Desenlerdeki figürler doğrudan ya da doğal dünyadan soyutlanarak alınmıştır. Daha sonra düzenli bir evreni ya da en azından onun huzur verici bir yönünü yansıtmak için ahenk içinde bir araya getirilmiştir. Böyle bir ortamda Müslümanlar rahatça namaz kılabilir, dua edebilir ve tefekküre dalabilirler.

İslami sanatları inceleyenler, bazen bu sanatların evreni yansıtan özelliklerini tam olarak algılayamazlar ve dolayısıyla konu hakkında bilgi sahibi insanların açıklamalarına ihtiyaç duyarlar. Judson, tipik ve çok önemli bir örnek verir. 19. yüzyıl kristalograflarının "kristallerde bulunan otuz iki farklı simetri tipini" ortaya çıkarmak için onlarca yıl çalıştıklarını belirtir. Sonra bir kristalograf el-Hamra'yı incelemiş ve hepsinin bu yapının duvarlarına resmedildiğini keşfetmiştir. Judson "Müslüman sanatçılar bu temayı ele alıp pek çok çeşidinde başarılı oldukları simetri geometrisinde zirveye ulaşmışlardır" der.⁴⁰

Arabesk tarzın karmaşıklığı metale, taşa ve duvarlara kazılmış, mer-

38 Burckhardt, age., s. 51, 60.

39 Papadopoulos, age., s. 179.

40 Horace Freeland Judson, *The Search for Solutions*, s. 40.

mer ve taş duvarlara oyulmuştur. En çarpıcı örnekler cami ve diğer yapılarıdaki arabesk kafeslerdir. Bunların çoğu telkari gibi narin, kırılğan çalışmalardır. İngilizler bunların narinliğini feci bir sonuçla öğrenmiştir. Hindistan'ın Ahmedabad bölgesindeki Sidi Said Camii'nde bir ağacın yaprak ve çiçekle dolu kıvrımlı dallarını resmeden iki taş kafes bulunuyordu. Bu eserin özelliği, simetrik olmamasına rağmen, öyleymiş gibi görünmesidir. İngilizler bunlardan birini bir müzede sergilemek için İngiltere'ye götürmeye kalkışınca paramparça olmuş, yerini doldurmak zorunda kalmışlardır. Halen bir yarısı kırık ve çimento ile doldurulmuş, diğer yarısı ise doğanın güzelliğini yansıtan narin, karmaşık desenlerle ayakta durmaktadır.

İslami geometrik desenlerin bir diğer karakteristik özelliği de, her zaman için bir merkeze sahip olmasıdır. Bu İslam'a özgü eşsiz bir özelliktir, çünkü İslam, coğrafi bir manevi merkeze, Mekke'deki Kabe'ye, sahip tek dindir. Müslüman dünyasının geri kalanı Kabe'nin etrafında dönen bir dairedir; ibadet eden bütün Müslümanların yüzü oraya dönüktür. İbadet edenler, dünyanın en uzak köşelerine varıncaya kadar daire daire genişleyerek Kabe'nin etrafını çevrelerler. Bu tabloyu zihinde hayal etmeye gerek yoktur. Mekke'nin etrafındaki tepelerden herhangi birine çıkıp bakmak yeterlidir. Mekke'ye gitme imkanı bulamayanlar da hac esnasında yüksekte çekilmiş bir fotoğrafa bakıp bu tabloyu görebilirler.

Bir başka önemli sanat biçimi de Abbasi döneminde ortaya çıkmıştır. Kabe'nin, Arapça harflerin üzerine altınla işlendiği siyah bir örtüyle kaplanması geleneği bu dönem başlamıştır. Örtünün ortasından bir şerit halinde geçen yazılar Kabe'nin dört yanını çevreler ve bu şeridin altında dört tarafta da ayrıca madalyon şeklinde ayetler bulunur. Her köşede kare şeklinde hat işlemleri vardır. Gümüş ve altın ipliklerle işlenen çok daha karmaşık olanı ise Kabe'nin kapısını süsler. Kabe örtüsü, her yıl farklı ülkelerde üretilen yenisiyle değiştirilir. Kabe'nin kapısını zengin hat sanatıyla süsleyen bir parça da New York'taki Birleşmiş Milletler binasında sergilenmektedir.

İslami geometrik tasarımların bir merkeze sahip olduğu, Cenevreli bir sanatçı ve sanat profesörü olan Claude Humbert'in eserinde açıkça ortaya koyulmuştur. O, İspanya, Suriye, Mısır, Tunus, özellikle de geometrik sanat açısından çok verimli olan Fas'a seyahat etmiştir. (Fas'ın bu yönü

için André Paccard'ın *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture* adlı iki ciltlik muazzam eserine bakılabilir. Humbert binaları ve diğer sanat eserlerini incelemiş, *Islamic Ornamental Design* adlı eserinde derlediği 1001 motifi ayrıca ele almıştır). Okuyucular bu eserde örneklendirilen desenleri ve merkezlerini kendileri inceleyebilirler.⁴¹

Camiler

Coğrafi merkez Müslümanların hayatında en önemli şeydir. Cami, İslam'ın başlıca sanatlarını, özellikle de hat sanatı ve arabeski ihtiva eder. Curatola, "İslam'da her şey önemlidir, fakat Tanrı'nın evi olan camiye özel bir önem verilir" der.⁴² Camilerin süslemesi, benzer bir çabayla Kubbetü's-Sahra, el-Hamra ve Tac Mahal gibi diğer muhteşem binaların yapılışına yol açmıştır. Mimari, bir İslam sanatıdır ve bu nedenle üzerinde durulmayı hak eder.

Üçüncü bölümde değinildiği gibi Mescid-i Nebevi, bütün İslami ibadet mekanları için bir prototip olmuştur. Mihrap Kabe'ye dönük olmak zorundaydı. Her camide görülen bu kural Batı'da pek bilinmiyordu. Çünkü Avrupa'daki Müslümanlar namaz kılarken doğuya yöneliyorlardı ve kıblenin yönü Batılıların aklında doğu diye yer etmişti. Bu yüzden Haçlılar Filistin'i işgal ettikleri zaman Müslümanların güneye doğru yöneldiklerini görünce doğuya yönelmeleri gerektiğinde ısrar etmiş, hatta bazen namaz kılanları doğuya doğru çevirmeye çalışarak huzursuzluğa neden olmuşlardır.

Mescid-i Nebevi'nin Hz. Muhammed'in namaz kıldırıldığı ve vaaz verdiği kısmı korunmaktaydı. Palmiye ağaçlarından yapılmıştı ve dalları toprakla örtülüydü; kerpiç duvarlardan yapılmış basit kare bir yapıydı. Peygamber'in yaşamı boyunca Medine'de başka camiler yapılmış, bunları çok geçmeden dünyaya yayılan Müslümanların yaptığı diğer camiler takip etmiştir. Bu camiler daha uzun ömürlü yapılar olmakla birlikte ilk camiye esas model almışlardır.

Burckhardt, cami inşasında meydana gelen daha sonraki estetik gelişmelere dikkat çeker ve başlangıcından bu yana "yüzyıllar içerisinde" ta-

41 Claude Humbert, *Islamic Ornamental Design*, İngilizce çev. Alison Martin (New York: Hasting House Publishers, 1980); André Paccard, *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*, İngilizce çev. Mary Guggenheim (Saint-Jorioz, Fransa: Atelier 74, 1980).

42 Curatola, *Book of Oriental Carpets*, s. 28.

mamen inandırıcı bir biçim bütünlüğü edindiğini belirtir. Farklı biçimlere (örneğin Batı Afrika, Çin ve Endonezya'da) girmiş olsa da, bu yapıların cami olduğu belli olmaktadır. Burckhardt bu konuda en dikkate değer olan şeyin, böyle bir gelişme ve uyumun kutsal metinlere dayalı değil gibi görünmesine rağmen, inkar edilemez bir şekilde "tamamen İslami karakter"e sahip oluşu olduğunu belirtir.

Sebebi açıktır. İslam'dan önce Arap sanatı diye belirgin bir sanat oluşmamıştır. Müslümanlar özellikle Bizans, Fars ve Hint kültüründen aldıklarıyla kendi sanatlarını oluşturmuşlardır. Bu etkilenmenin boyutları nedir? Burckhardt, İslam sanatlarında "etkilenme" konusu üzerinde yürütülen tartışmalarda gözden kaçırılan bir noktaya dikkati çeker: "Diğer ülkelerin sanatları kendi hayati ihtiyaçlarına yabancıydılar." Müslümanların ödünç aldıkları şey sanat değil, uygulanan teknik ve hünerdi.⁴³

Bu, İslam mimarisinin gelişmeye başladığı ilk yıllarda açıkça görülür. Sanat tarihçileri genellikle Emevilerin Şam'da inşa ettiği ilk büyük camiye odaklanır ve onun öne çıkan niteliklerini, özellikle de Bizans dünyasından alınan mozaik panellerini anlatırlar. Ama görmezden geldikleri şey, Müslümanların Şam'daki Emevi Camii'nden yaklaşık on yıl önce tamamlanan ilk önemli İslami yapı olan Kudüs'deki Kubbetü's-Sahra'da özgün anlayışlarını ispat etmiş olduklarıdır. Burada da Bizans sanatçıları çalışmıştır. Buna rağmen bu eserin büyük bölümü açıkça İslamidir ve bu yüzden İslam mimarisinin en iyi örnekleri arasındadır.

Olağanüstü mimari eserlerin ilki neden bir cami değildir? Ve neden Kudüs'de inşa edilmiştir? İlk "cami" (Mekke'deki Kabe) zaten vardı ve Müslüman dünyanın merkeziydi. Onu süslemek için hiçbir şey yapılmamıştı, çünkü böyle bir şeye gerek yoktu. Dışına örtülen örtü dışında, sadeliği her zaman korunmuş ve korunmaya devam etmektedir. İkinci cami (Medine'deki Mescid-i Nebevi), zaten değişime uğramıştı. İlk hali, yani Peygamber'in defnedildiği kısım tamamen yeniden düzenlenirken yapının geri kalan kısmı yüzyıllar boyunca genişletilmiştir. Bu cami üzerinde çalışanların farklı stilleri yapının dört minaresine, kemerlerine, hat işlemlerine ve çinilerine yansımıştır.

Kudüs, Mekke ve Medine'den sonra hiç şüphesiz İslam dininde üçüncü kutsal mekandır. Kutsal anlamına gelen *el-kuds* ismi verilmesi de bu-

43 Burckhardt, age., s. 8, 117-174.

nun bir göstergesidir. İslam için, Kur'an'ın pek çok yerinde bahsedilen, özellikle de İbrahim, Musa, Davud, Süleyman, İsa ve diğer peygamberlerin şehridir. Onların varlığı bu şehirde, özellikle de Beytül-Mukaddes denilen bölgede halen güçlü bir şekilde hissedilir. Hz. Peygamber'in bu bölgeyle yakından ilgisi vardır, çünkü burası İsrâ ve Mirac'ın gerçekleştiği yerdir. Arabistan'ın dışındaki ilk caminin buraya, daha sonra Kubbetü's-Sahra'nın inşa edildiği yerin yanına yapılmasının sebebi de budur. Bu cami Kur'an tarafından verilen Mescid-i Aksa ismiyle bilinmektedir. Bu yapının yerini sonraları daha büyük bir cami almıştır.

Kubbetü's-Sahra'ya bu ismin verilmesinin sebebi Müslümanların bu özel kayayı (Muallak Taşı) bir kubbeyle örtmek istemesidir. Bu kaya önemini bin yılı aşkın süredir korumuştur, çünkü Hz. İbrahim'n oğlunu Allah'a kurban etmek istediği yer burasıdır. Tüm peygamberlerin ortak eylemi Allah'a kurban vermeleridir. Hz. İbrahim'in fedakarlığını hatırlatan bu kayanın, onların taş gibi güçlü ve her saldırıya karşı dayanıklı olan imanlarını temsil ediyor oluşu da dikkat çekicidir.

Kubbetü's-Sahra, Hz. İbrahim'den Hz. Muhammed'e kadar gelmiş bütün peygamberleri temsil eden bir anıttır; Kubbe de Müslümanlar açısından son derece önemlidir. İslam tarihi boyunca yapılmış en önemli iki camiden biridir. İslam toplumunun kuruluşundan yaklaşık yetmiş yıl sonra Emevi halifesi Abdülmelik, Muallak Taşı'nın üzerine bir kubbe yapılmasını istemiştir. Bugün hâlâ mevcut olan bir model bu kayanın karşısına inşa edilmiştir. Hz. Davud'un "masumların sıkıca tutunabilecekleri, suçluların el uzatamayacağı adalet zinciri" adına, bu modele Kubbetü's-Silsile ismi verilmiştir.⁴⁴ Kubbetü's-Sahra tamamlanmaya yakın, yapımı için ayrılan paradan on bin dinar kalmış. Halife bu parayı iki ustabaşıya vermek istemiş, fakat onlar kabul etmemiş. Aksine kendilerine ait mücevher ve paraları da kalan paraya eklemişler. Toplanan bütün bu altın paralar kubbenin tamamını yaldızlamak için eritilmiştir.

Kubbe, bir bakıma İslam'dan önce benzer bir tasarım olmadığı için, Müslümanların buluşu olan bir biçimdir. Bir yapının inşaatında Bizanslı sanatçılar bulunmuş olsa bile, tasarımcılar ve az önceki altın olayındaki gibi Müslüman ustabaşılar çalışmıştır. Örneğin Kubbetü's-Sahra'nın kubbesi

44 Jerry M. Landay ve Newsweek kitap bölümü editörleri, *Dome of the Rock*, s. 67.

İslam'dan önceki dönemlerde inşa edilen yapılarla karşılaştırılabilir. Roma'daki Panteon'un kubbesi MS. 120-124 yılları arasında yapılmış, birbiri üzerine yerleştirilmiş yassı disklerden oluşan bir piramide benzer. Daha çarpıcı olan şey, 532-536 yılları arasında Konstantinopol'de inşa edilen Ayasofya'nın kubbesiyle benzer yüksekliktedir. Bu kubbe muazzam bir kürenin içindeki bir kareyi andırır. Bu dikkat çekici kubbeli yapı, İstanbul'daki muhteşem camilerin pek çoğunu yapan Osmanlı'nın ünlü mimarı Mimar Sinan için bir model oluşturmıştır. Sinan taklit etmekten ziyade, Glasse'a göre, "model aldıklarından daha mükemmel geometrik biçim üretmiştir."⁴⁵

Kubbetü's-Sahra'nın kubbesi daha tombuldur ve yapının tam üstünde yüzüyor gibi görünür. Daha sonra gelen Müslüman dünyası mimarları için bir model ya da ilham kaynağı olmuştur. Kubbe neredeyse bütün önemli camilerin olduğu gibi diğer yapıların da bir parçası haline gelmiştir. Bazen neredeyse tamamen küresel olduğu görülür. Minareyle birlikte kubbe, örneğin Bağdat, Kahire, İsfahan, Lahor ve Delhi gibi Müslüman şehirlerin en yaygın karakteristik özelliklerinden biridir.

Hemen hemen bütün kubbeler olağanüstüdür ve çoğunun kendine ait özellikleri vardır. Beyaz mermerden yapıldıkları için Babür kubbeleri (mesela Lahor'daki Badşahi Camii ve Tac Mahal) özellikle de alacakaranlıkta yüzen incilere benzer. Judson İsfahan'daki Mescid-i Cuma'nın kubbesini "ilk Müslüman yapılarının en muhteşemlerinden biri" olarak gösterir. Mader-i Şah Medresesi'ni⁴⁶ ise "maneviyata doğru uzanan sivrilige dönüşmüş" bir "azametli, narin, zarif" yapı olarak tanımlar.

Judson, kubbeyi icat eden ve daha çok bilinmesi gerektiğine inandığı Müslüman mimarların dehasına dikkati çeker: "Modern matematiğin gelişmesinden yüzyıllar önce (Müslüman mimarlar) neredeyse kusursuz oranlara sahip bir kubbe meydana getirmeyi başarmışlardır." Avrupa bu başarıyı neredeyse bin yıl boyunca yakalayamamıştır.⁴⁷ Bununla birlikte kubbe, Endülüs ve Kuzey ile Batı Afrika geleneksel İslam mimarisinde pek görülmez. Ayrıca Batı Afrika'daki pek çok caminin minaresi bulunmaz; yalnızca ezanın okunduğu yüksekçe yerler bulunmaktadır.

45 Glasse, *The Concise Encyclopedia of Islam*, s. 372.

46 Safevî döneminde Sultan Hüseyin'in annesi tarafından 1706-1714 yılları arasında yapılmıştır. (ç.n.)

47 Judson, *The Search for Solutions*, s. 188.

Minare, caminin harici unsuru olarak bir başka önemli özelliğidir. Burada minarenin kilise kulelerinden örnek alınıp alınmadığı sorusu karşımıza çıkar. Medine'deki ilk camilerde minarenin temeli olan, topluluğa namaz vaktinin geldiğini duyurmak için kullanılan yerler zaten mevcuttu. Medine'deki bu camilerde ezan okunması için yüksek platformlar bulunmaktaydı. Daha sonra meydana gelen iki gelişme namaza çağrı olan ezanın duyulabilecek bir yükseklikten okunması gereğini ortaya çıkarmıştır. İlk Hz. Muhammed'in Kabe'yi putlardan temizlemesinin hemen ardından gerçekleşmiştir. Bilal-i Habeşi bu kutsal binanın üstüne çıkmış ve Kabe'de kılınacak ilk namaz için çağrıda bulunmuştur. İkinci gelişme ise Müslüman topluluğun kısa süre içinde başlayıp yüzyıllar boyunca devam eden genişlemesidir. Böylece insanların ibadete çağrıyla rahatlıkla duyabilmeleri için minare meydana getirilmiştir.

Bugünkü şekliyle ilk gerçek minare, hicretin ilk yüzyılında Şam'da inşa edilen Emevi (Ümeyye) Camii'nin yanında yükselir. Tasarımı büyük ihtimalle Batı'daki bir kiliseden, Konstantin tarafından MS. 326-333 yılları arasında inşa edilen ve bir köşesinde kulesi bulunan Roma'daki Eski Saint Peter Kilisesi'nden alınmıştır. Başka ünlü bir kilise kulesi de Justinian tarafından 526-547 yılları arasında inşa ettirilen Ravenna'daki San Vitale Kilisesi'ninkidir. Sonradan ilave edilmiş gibi görünen bu kule, minareyi andırmaktadır. Minare için model olan, fakat kısa ömürlü bir diğer yapı da Babil *ziggurat*larıdır.⁴⁸ Bu yapılar Samarra Ulu Camii'nin sarmal minarelerinden türetilmiştir. Bunun bir benzeri yalnızca Kahire'deki İbn Tulun Camii'nde kullanılmıştır. Sanat tarihçileri bu sarmal minarenin, yapının geri kalanının muhteşem mimarisiyle uyumlu olmadığına hemfikirdirler.

Her bölgenin kendine özgü ve kolaylıkla teşhis edilebilecek bir minare biçimi vardır. Mağrip'de (Kuzey Afrika ve Mısır) ve Endülüs'de minareler aşağıdan yukarıya kadar kare biçimindedir ve tepesinde küçük kubbeleri bulunur. Türkiye'deki minarelerin tepesi ise kalemin sivri ucuna benzer. Mısır'da, özellikle de Kahire'dekiler tespihteki oval boncukları andırır. İran'ın minareleri ise yukarda tombul bir biçim alırken Hint minarelerinin minyatür kubbeleri vardır.

48 Eski Mezopotamya vadisinde ve İran'da terası bulunan ve piramitlere benzeyen tapınak kulesidir. Zigguratlar Sümerlerde, Babillerde ve Asurlarda bir çeşit tapınaktır. (ç.n.)

Bazı camiler daha çok kapalı alanlardan oluşurken, bazılarının üstü açık avluları bulunur, ama hepsinin içi ortak bazı özelliklere sahiptir. Bu en önemli ortak özelliklerden birisi, camilerin ön kısmında imamların namaz kıldırmak için bulundukları Kabe'ye bakan mihraptır. Diğer de vazaların verildiği ve çoğunluğu basamaklardan oluşan açık bir kürsü olan minberdir.

Camilerin çoğunun bir diğer ortak noktası da diğer İslami sanatları içeriyor olmalarıdır. Bunlar arasında hat sanatı, geometrik desenler, ahşap işçiliği, seramik, züccaciye ve halılar bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi hat sanatıdır. Hat sanatı, tek bir isim ya da isimler grubuna hasredilmiştir. Tek isim tabii ki Allah'tır. Ardından genellikle Allah'ın peygamberi Muhammed'in ismi gelir. Şii camilerinde ise Allah'dan sonra Ali ile onun oğulları olan Hasan ile Hüseyin'in isimleri başta gelir. Sünni camilerinde ilk dört halifenin (Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali) isimleri yer alır. En çok kullanılan bir diğer hat işlemesi ise kelime-i şهادettir, yani "*La ilahe illallah, Muhammeden Resulullah*" (Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed O'nun peygamberidir) lafzıdır. Bazı camilerde ve diğer binalarda, örneğin sütunların kenarlarına Kur'an'dan uzun bölümler yazılmıştır. Tac Mahal'in girişine uygulanan hat sanatında harfler tepeye ulaşana kadar gittikçe büyüyen bir tasarımla işlenmiştir. Binanın önünde durup bakan insan, bütün harflerin aynı büyüklükte olduğu izlenimine kapılır.

Cami ve diğer binalardaki bir diğer hakim sanat biçimi ise, basitten çok karmaşığa doğru geniş bir yelpazeye sahip olan arabesktir. Müslümanların ürettiği bütün arabesk biçimlerin, neredeyse hepsinin Müslüman mimari yapılarının duvarlarında, tavanlarında, kubbe ve minarelerinde mevcut olduğu söylenebilir. Bu süslemeler, tüm Müslüman coğrafyasında bulunan sanatkar ve zanaatkarlar arasında bir iletişim ve bağ olduğunu göstermektedir. Örneğin Müslüman İspanya'daki bir bina için meydana getirilen bir tasarımın birkaç yıl sonra Kahire'deki, sonra Bağdat'daki, hatta Çin'deki bir camide uygulandığı görülmüştür.

Cam ise camilerde, pencere ve lambalarda kullanılmıştır. Pencerelerin çoğu, içerisinden havanın geçebildiği kafeslerden meydana gelmektedir. Bazı pencereler aynı şekilde arabesk desenlerle süslü vitraylardan yapılmıştır. Cami lambaları daha önce de belirttiğimiz gibi, en iyi İslami sanat eserlerinden birisidir.

Neredeyse bütün camilerin zeminleri halılarla, genellikle de en kaliteliyle kaplıdır. Burada da Müslüman dünyanın uzak köşelerinden akisler görülür. Özellikle de büyük camilerde farklı bölgelerden getirilen her çeşit halı vardır. Fakat makine halıcılığına geçilmesi bunu değiştirmiş, halıların çoğu tek tipe dönmüştür. Bununla birlikte hepsi de ibadet edenleri sert zeminden korumayı amaçlama fonksiyonlarını sürdürmektedir. Ayrıca halılar, zaten camide sessizce yürümeye dikkat eden Müslümanların ayak seslerinin en aza inmesini de sağlar.

OSMANLININ İSLAM MEDENİYETİNE KATKISI

Sanat ve Mimari

Osman Ali¹

Türk halkı, özellikle de Osmanlılar, İslam medeniyetinin daha sonraki gelişimi ve olgunlaşması sürecine büyük katkıda bulunmuştur. Bu konu Osmanlı İmparatorluğu'nun İslam medeniyetindeki, özellikle de sanat ve mimari alanındaki rolünü incelemektedir. Amaç Osmanlı cami mimarisine ve Osmanlı'nın sanat ve mimari alanında Bizans ve Avrupa Rönesansı'na etkisini anlatmaktır. Osmanlı'nın başarıları ve katkılarının çoğu 14. ile 18. yüzyıllar arasında gerçekleştiği için, bu konu Osmanlıların Batı medeniyetinin etkisine karşı koyamadığı 19. yüzyılı kapsamamaktadır.

1 Prof. Dr. Osman Ali, Ryerson Üniversitesi (Toronto, Kanada) Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde öğretim görevlisidir.

Osmanlı öncesi Türk sanatı ve mimarisi: Selçuklular (1098-1308)

Muhteşem Osmanlı mimari geleneği, 16. yüzyılda iki ana kaynaktan türetilmiştir. Biri bütün İran, Mezopotamya, Mısır ve Suriye’de oluşan yeni mimari biçimlerin oldukça karmaşık bir gelişimidir. Diğeri ise Selçukluların 14. yüzyılla 15. yüzyılın başlarında özellikle Manisa, İznik ve Bursa’da meydana getirdiği Anadolu-Bizans geleneğidir. Anadolu dışındaki bölgelerde sanat ve mimarinin gelişimi bir önceki bölümde anlatıldığı için, bu bölüm Osmanlı sanat ve mimarisinin Anadolu arka planına yoğunlaşacaktır.

İslam’ın zengin ve görkemli kültürel tarihi, Eski Dünyayı oluşturan ülkeleri engin bir okyanus gibi kaplamıştır. Müslüman ülkelerin mimarisi benzer şekilde gelişmiştir. Çok çeşitli oluşu; iklim, bölgenin sunduğu materyaller, tarihi olaylar, gelenekler ve buluşlar gibi ulusal koşullar arasındaki farklılığı yansıtır. Aynı zamanda ortak özellikleri İslam mimarisi olarak nitelendirilmelerini sağlar.²

Türklerin İslam mimarisine katkıları, Türk Beyliklerinin kuruluşuyla birlikte başlar. Orta Asya’da, merkezi kubbesi bulunan ve İslam mimarisinin esas özelliklerinden biri haline gelen mekansal düzenlemeye sahip ilk camiyi Karahanlılar yapmıştır. Müslüman Türk Beyliği İslam mimarisine, kökleri Orta Asya Türk kültürüne uzanan pek çok özellik ve buluş katmıştır.³

Müslüman Türk hanedanları bütünüyle yepyeni ve Müslüman dünyasına özgü bir minare meydana getirmiştir. Orta Asya tuğla minareleri, son derece zengin süslemeleri ve zarif desenleriyle Akdeniz Hristiyan biçimine benzeyen erken İslami dikdörtgen minarelerinden çok farklıydı. Daha sonra Selçuklu ve Osmanlı döneminde silindirik biçimli uzun, ince minare tipi çok gelişmiş ve tasarımı Avrupa’nın en uzak köşelerine kadar yayılmıştır.

Merkezi avluya ek olarak dört *eyvan* da Müslüman dünyasındaki Selçuklu türbeleri ve kervansarayları için standart bir şema haline gelmiş ve bu biçim cami mimarisine girmiştir. Kubbe ve anıtsal kübik alan, Müslüman dünyada bir yenilikti. Bunun en görkemli örnekleri İran’ın İsfahan, Zefere ve Ardistan şehirlerindeki camilerdir.

2 M. Oluş Arık, Sami Güner, Adair Mill, Maggie Quigley Pınar ve Graham Clarke, *The Turkish Contribution to Islamic Arts*, s. 19.

3 Age., s. 22.

Başka bir yenilik de, türbelerde kule biçiminin yerini günümüzdeki şeklini almasıdır. Türbelerde ve camilerde Selçuklu üslubunda blokta kubbeğe geçiş İslam mimarisine özgü yeni estetik değerlerin yükselişine yol açmıştır. Selçuklular Anadolu'nun fethinden sonra yeni gelişen İslami biçim ile antik veya Bizans kaynaklı Anadolu unsurlarını birleştirmiştir. Bunu Konya Alaaddin Camii'nde ve Mardin'deki Ulu Camii'de görmek mümkündür.⁴ Camilere ek olarak türbeler ve medreseler, dervişlerin ve diğer dini kişiliklerin kalması için *tekke* adı verilen bazı yapılar kurulmuştur. *Tekke* (ya da *zaviye*) genellikle bir cami ya da türbenin yanına yapılmıştır. Bu kompleksin tamamına *küllîye* adı veriliyordu. Bütün bu binalarda Selçukluların Anadolu'da kurduğu merkezi tasarım yapısı olan kubbe, gelişimini sürdürmüştür.

Türkler anavatanları olan Orta Asya'da doğal çevreleriyle uyumlu olan kubbe biçimli çadırlarda yaşamıştır. Bu çadırlar daha sonra Türk mimarisini ve dekoratif sanatlarını etkilemiştir. Selçuklular İran'a ulaştıklarında eski geleneklere dayanan bir mimariyle karşılaştılar. Bu mimariyle kendi geleneklerini bütünleştirerek yeni tür yapılar meydana getirdiler. Bunlar arasında en dikkate değer olanı, İslami ilahiyat okulları olan medreselerdir. Nizamiye olarak bilinen ilk medrese, 11. yüzyılın en etkin Selçuklu sultanları Alparslan ve Melik Şah döneminin meşhur devlet adamı Nizamülmülk tarafından yaptırılmıştır. En önemli örnekler Nişabur, Tus ve Bağdat'daki üç devlet medresesidir.

Selçukluların mimariye yaptığı bir başka katkı da mezar anıtları alanında olmuştur. Bunlar iki türe ayrılabilir: Mahzenler ve geniş kubbe biçimli türbeler. Selçuklu yapıları genellikle tuğladan yapılmıştır. İç ve dış duvarlar mermer, barut, kireç ve alçı karışımıyla oluşturulan bir maddeyle süslenmiştir. Anadolu Selçukluları döneminin tipik yapılarında, sütunların dekoratif yönü daha ön plandaydı ve başlıca inşaat malzemesi (kapı ve pencereler hariç) yatay serilen ahşaptı.⁵

Muhtemel olarak *medreseler*, aslında öğretmen evleriydi. Selçuklu İmparatorluğu'nun muazzam büyüklüğüne uygun olarak yeni bir düzen ihtiyacına hizmet etmeye başlaması uzun sürmemiştir. Melik Şah döne-

4 Arık, *The Turkish Contribution to Islamic Arts*, s. 23. [Bu kitap YKY tarafından 1976'da *İslam Sanatında Türkler* ismiyle yayınlanmıştır.]

5 Juan Campo, ed., *The Encyclopedia of Islam*, s. 67.

minde İslam imparatorluğunun gerçek lideri olan büyük vezir Nizamül-mülk, yönetim kadrosunun hâlâ varlığını sürdüren sapkın düşüncelere karşı mücadele edebilmesi için gereken eğitim konusunda medreselerin sahip olduğu eşsiz potansiyeli fark etmiştir. Gerçekten İslam, başlangıcından itibaren edebi ve bilgili bir medeniyet karakterine sahipti. Bilgi edinme ve iletme başlıca amaçtı, o yüzden şehir ve kasabalardaki medreseler birer eğitim araçlarıydı.

Üç eyvanlı medrese sade bir tasarımı ve Selçuklu döneminde bu türden sayısız medrese inşa edilmişti. Tipik bir örneği 1067 yılında kurulan Bağdat Nizamiyesi'dir. Şafii mezhebine ve Eşariyye ilahiyatına dayanmaktaydı. Yüzlerce hocası, altı bin öğrencisi, çok kapsamlı bir eğitim sistemi, bursları ve ileri seviyede akademik disiplinleri bulunuyordu. Yine de Bağdat'da 1234'de kurulan Mustansiriye Medresesi'nin gölgesinde kalmıştır. Dört eyvanlı medreselere örnek olarak yalnızca Bağdat'da otuz medrese bulunuyordu. Medreselere ek olarak *hankâh* yahut Sufi camileri de bulunuyordu. Abbasiler bunlardan çok sayıda tesis etmişlerdir. Her birinde dervişlerin zikretmeleri için ortada dairesel merasim salonları, üst katlarında ise müzisyenler için ayrı galeriler bulunuyordu.⁶

Erken dönem Anadolu camileri Arap mimarisini örnek alıyordu; bazıları gittikçe İran tasarımlarından, özellikle de ana kapılar ve mabet kapıları için serbest eyvan kullanımından etkilenmiştir. 13. yüzyılla birlikte tek kubbe cami mimarisinin ana özelliği olmaya başlamıştır. Selçuklu döneminde ana mimari özellik olarak kubbeye önem verilmesiyle beraber, binanın çevresiyle bütünleşmesini sağlamak için gereken görsel ahenk ortaya çıkmıştır.⁷

Osmanlı Devleti

Osmanlılar köken olarak Oğuz adı verilen Türk boyundan gelmektedir. Selçuklular döneminde (1098-1308) Anadolu'da, Batı Türkiye'de yerleşmişlerdi. Osmanlılar başta, İslam'a karşı çok saldırgan olan Bizans İmparatorluğu'na karşı savaşçılar (gazi) olarak örgütlenmiştir. Kısa süre sonra Selçuklu devletinin parçalandığı dönemde, 1300 yılında Batı

6 Arik, age., s. 38-39.

7 Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: From Its Function and Meaning*, s. 26-28.

Anadolu'da bir ordu devleti haline gelmiştir. Bu küçük devlet, birbiriyle toprak mücadelesi yapan diğer pek çok Müslüman devletlerle çatışma halindeydi. 15. yüzyılda Osmanlılar Anadolu'nun çoğunda ve hatta Doğu Avrupa, Makedonya ve Bulgaristan'ı kapsayan Bizans topraklarında nüfuzunu artırdı. Osmanlılar 1402'de başkentlerini Edirne'ye taşımış, Bizans İmparatorluğu'nun son kalesi olan Konstantinopol'ü tehdit etmeye başlamıştı. Yine de bu şehir, İslam'ın büyük ve güçlü yayılışına karşı koyabilecek gibi görünüyordu. Müslümanların ne kadar toprağa sahip olduğunun pek önemi yoktu; Konstantinopol her türlü kuşatma ve saldırıya direniyordu.⁸

Osmanlı İmparatorluğu 17. yüzyılın sonlarına kadar dünya gücü olarak kalmıştır. Gücünün zirvesinde olduğu 16. ve 17. yüzyıllarda üç kıtaya egemendi; güneydoğu Avrupa'nın büyük kısmını, Ortadoğu'yu ve Kuzey Afrika'yı yönetiyordu. Cebelitarık Boğazı'ndan (ve 1553'de Fas'ın Atlantik kıyılarından) batıda Hazar Denizi'ne ve doğuda Körfez'e kadar uzanıyordu. Kuzeyde sınırları Avusturya, Slovakya ve Ukrayna'nın bir kısmına, güneyde ise Sudan, Eritre, Somali ve Yemen'e dayanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu 29 eyaletten oluşuyor ve Moldavya, Transilvanya ve Eflak prensliklerini himaye ediyordu.

İmparatorluk altı yüz yıl boyunca Doğu ile Batı arasındaki etkileşimin merkezinde olmuştur. Pek çok bakımdan kendinden önceki Akdeniz imparatorlukları olan Roma ve Bizans'ın Müslüman halefidir. Bu yüzden Osmanlılar kendilerini hem Roma hem de Müslüman geleneklerinin varisi ve dolayısıyla kültürleri birleştiren "Evrensel İmparatorluk"un hükümdarları saymışlardır. Osmanlı devletinin, bir bakıma Bağdat'daki Abbasi Halifeliği gibi kozmopolit bir imparatorluk ve esas eğilimlerinde çok kapsayıcı sivil bir devlet olduğunu söylemek yanlış olmaz. Devletin yapısı renk, ırk, din, sınıf ve cinsiyet ayrımı yapmadan herkese kendini geliştirme ve devlete hizmet etme imkanı tanıyordu. Bu yapı devlet tarafından tesis edilen pek çok sayıda kaliteli kuruluş sayesinde oluşmuştur.

Millet sistemi, imparatorluğu dini bağlılığa dayalı topluluklara ayırmıştır. Her millete geniş bir özerklik verilmiştir. Kendi dini liderlerini

8 Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, c. 1.; *Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, s. 22-25. Kitap *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye* adıyla 1994'te E Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

seçmiş, kendi kanunlarını koymuş ve geleneklerini korumuşlardır. Dini liderler vergi ödeme gibi ayrıntılarda Sultana ya da onun temsilcilerine karşı sorumluydular. Bu farklı grupları birleştiren başka kuruluşlar da vardı. Zanaatkârların çoğunlukla din ve mekan sınırları tanımayan loncaları da ayrı bir öneme sahipti.⁹ Bu yüzden Batılı ve bazı modern Türk bilim insanları yanlış bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nu tipik Türk devleti diye nitelendirmektedir. Bu yargı doğru değildir. "Osmanlılar eğer imparatorluklarını birleştirmeyi isteselerdi, bunu çok rahat yapabilirlerdi. Aksine onlar olduğu gibi korumayı seçtiler." Yahudiler ile başka etnik ve dini azınlıklardan oluşan diğerleri devlet için tüm haklara sahip birer vatandaşlardı.¹⁰

Osmanlılar Türk, Fars, Moğol, Mezopotamya devletleri ve farklı etnik Müslüman grupların zengin siyasi geleneklerinin mirasçısı olmuştur. Osmanlı devleti de Türkler, Moğollar ve Mezopotamya devletleri gibi monarşiyeye dayalı mutlak otorite prensibine sahipti. Osmanlı otokrasisinin yapısı Batı'da büyük ölçüde yanlış anlaşılmış, özellikle de dünya tarihiyle ilgili kitaplarda yanlış yorumlanmıştır.

Osmanlı siyaset teorisinde hükümdarın ana fonksiyonu, ülke toprakları içerisinde "adalet"i sağlamaktır. Bütün otorite, hükümdarın adalet hakkındaki kişisel kararlarına dayanmaktaydı. Bu fikrin Türk-Fars ve İslami yönleri bulunmaktadır. İslam siyaset teorisinde adil yönetici modeli, Yahudi tarihindeki Süleyman (Peygamber Süleyman)'dır. Bu adalet yayılmacıdır, hak ve eşitliğe dayalı bir sistemi bulunur ve Batı'nın adalet düşüncesiyle benzeşmektedir. Ayrıca adalet geleneği Türk-Fars asıllıdır, amacı yozlaşan yağmacı yönetim hırsı karşısında çaresizleri korumaktır. Bu açıdan adalet toplumun, örneğin köylüler gibi en güçsüz tabakasını haksız vergilendirme, rüşvetçi hakimler ve haksız mahkemelerden korumayı gerektirir.¹¹

Hükümdarın birincil görevi, halkını yönetimin aşırılıklarından, yağmacı vergiler ve yozlaşmış yerel idarecilerden korumaktır. Osmanlılara göre bir hükümdar böyle bir adalet seviyesini ancak mutlak güçle

9 Seyyid Hüseyin Nasr, *Science and Civilization In Islam*, Önsöz. [Eser, *İslam'da Bilim ve Medeniyet* adıyla İnsan yayınları tarafından 2011'de yayınlanmıştır.]

10 Avigdor Levy, *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth Through the Twentieth Century*.

11 Age.

sağlayabilirdi. Mutlak güce sahip olmadığı takdirde başkalarına bağlı ve dolayısıyla yozlaşmanın kurbanı olurdu. Mutlak otorite o devirlerde adil hükümetin emrindeydi. Padişahlık, Avrupalıların tanıttığı gibi değildi; kanunlar hükümdarı hukukun üstüne çıkarmıyordu.

Askeri kabiliyetlerinin yanı sıra Osmanlılar, özel bir organizasyon yeteneğine sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonlarına doğru bu yetenekten geriye, can çekişen bir bürokrasi kalmıştır. Başlangıçta, kurumları halkın ve devletin ihtiyaçlarına karşı cevap verdiği zamanlarda Osmanlı İmparatorluğu idari verimlilik konusunda örnekti. Muhteşem Süleyman ile zirveye çıkan harikulade padişahlar serisine ve üst düzey kurumlara sahip bu imparatorluk, ancak Roma ile karşılaştırılabilir.

Dünya modeli olarak Osmanlı ekonomik sistemi

Osmanlı devleti planlı bir şekilde, sırasıyla başkent olan Bursa, Edirne (Adrianople) ve İstanbul'un gelişmesi için politika belirlemiştir. Yeni bir metropolün oluşturulmasında tüccar ve zanaatkarlar vazgeçilmez bir unsur olarak görülmüştür. Bu yüzden II. Mehmet ve halefi Bayezid, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde Hristiyanlardan eziyet görüp Osmanlı toprağına göç eden Yahudileri hoş karşılamış, hatta onları bu konuda teşvik etmiştir. Bu Yahudi muhacirler İstanbul'a ve Selanik gibi liman kentlerine yerleşmişlerdir.

Osmanlıların gösterdiği hoşgörü, muhacirleri memnun etmiştir. İmparatorluktaki en geniş Yahudi nüfusu idari, finansal ve ekonomik merkezi olan İstanbul'daydı. Yine de çoğunlukta oldukları Selanik'e oranla burada toplam nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Yalnızca İspanya'dan İstanbul'a göç eden Yahudi sayısı otuz altı bindir. Batı Avrupa'dan ve Sırbistan, Yunanistan ve Irak'taki yeni fethedilen bölgelerden yapılan göçlerle bu sayı 56.490'a ulaşmıştır. Osmanlı Yahudileri 16. ve 17. yüzyılda dünyanın yalnızca en geniş değil, aynı zamanda en başarılı topluluğuydu.

Ayrıca II. Mehmet Konstantinopol'deki yeni başkentinin dünyanın en önemli ekonomik merkezi olmasını istiyordu. Bu nedenle fetihden sonra şehirden kaçan Rumları geri çağırmış ve onlara tam özgürlük teminatı vermiştir. Fatih Sultan Mehmet yeni İstanbul'un yeni Rum Ortodoks patriğine, "Dostluğumuzdan emin, evvelki patriklerin bütün imtiyazlarına sahip,

bahtı açık bir patrik olasin” demiştir. Padişah Rum nüfusun yalnızca memnun değil, başarılı da olduğunu görmek için can atıyordu.¹² Osmanlılar serbest dünya ticaretine büyük önem veriyordu. Örneğin Sinan Paşa’nın, 15. yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı padişahına şöyle bir tavsiyede bulunduğu aktarılır: “Topraklarında tüccarlara lütufta bulun, onları her zaman koru ve kimsenin rahatsız etmesine izin verme, çünkü onların yaptığı ticaret sayesinde bu ülke başarılı olur.” Osmanlı’nın Fransa kapitülasyonu, Avrupa kapitalizminin büyümesine büyük katkı sağlamıştır.¹³

Osmanlı İmparatorluğu Batı ile Doğu arasındaki konumu itibariyle doğuya giden karayolunu kontrol altında tutarak İspanyol ve Portekizli denizcileri yeni rota arayışlarına yelken açmak zorunda bırakıyordu. İmparatorluk aynı zamanda Marco Polo’nun da kullandığı İpek Yolu’nu da kontrolünde tutuyordu. Kristof Kolomb 1492’de Amerika’ya gittiğinde Osmanlı İmparatorluğu doruk noktasındaydı, üç kıtaya hakim olan ekonomik bir güçtü. Modern Osmanlı araştırmaları Osmanlı ile Orta Amerika arasındaki ilişkilerin sebebinin yeni deniz rotalarının bulunması olduğunu ortaya koymaktadır. Doğuya giden karayollarının (Batı Avrupa’nın Ortadoğu ve Akdeniz’i atlayıp geçen okyanus rotalarını açmasıyla) önemini yitirmesinin Osmanlı İmparatorluğu’nun düşüşüyle paralel olduğunu görmek mümkündür.¹⁴

Osmanlı sanatı ve mimarisi

Osmanlı sanat ve mimarisi Asya, Fars, Arap, Müslüman ve Bizans gibi çok sayıda medeniyetin ilginç karışımını yansıtmaktadır. Bu karışım, eşsiz Osmanlı dinamizmini ve üretkenliğini ortaya çıkarmıştır. Dilleri Fars ve Arap poetik anlatım geleneğiyle ve bu dillerin kelime dağarcıyla zenginleştirilen Türkçeydi. Ayrıca etnik, ırka ya da dine dayalı olmayan imtiyazlı bir sınıf oluşmuştur. Bu sınıfın üyeleri arasında Arap, Rum, İtalyan, Yahudi, Slav, Türk ve diğerleri bulunuyordu.¹⁵

12 Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2, *Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey*.

13 Halil İnalcık, *Turkey and Europe in History*, s. 124.

14 Anthony Black, ‘The State of the House of Osman’ (Devlet-i Al-i Osman), Anthony Black, *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present* içinde, s. 199; Halil İnalcık ve Donald Quarter, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, s. 120.

15 Daniel Gorman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, s. 67.

Osmanlı'nın dini hoşgörü ve hassasiyeti, mimari alanda, cami ve üniversite binalarına yansımıştır. İslam'la olan eşsiz bağı her zaman kendini korumuştur. Camilerdeki Osmanlı desenleri, tek ve büyük kubbeler, uzun minareler ve sayvanlı (saçaklı) avlular en büyük Bizans kilisesi olan Ayasofya'dan alınmıştır. Osmanlı camileri büyük Doğu Hristiyan geleneğini taklit etmiş olsa da, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'da olduğu gibi, İslam'ın Hristiyanlığa karşı zaferini resmetmektedir.¹⁶

Erken Osmanlı dönemlerine ait sanat eserlerinden günümüze pek örnek kalmamış olsa da, ayakta kalan yapılardan Bizans, Memlük ve Fars geleneklerinin, farklı bir Osmanlı sanatı oluşturulması için birleştirildiği açıkça görülmektedir. Bizans Konstantinopolis'inde yeni bir başkent kurulmasıyla çok önemli değişiklikler ortaya çıkmıştır.

Osmanlı devrinde hat, bir İslam sanatı olarak en önemli sanatlardan biri haline gelmiştir. Padişahların (Avrupalı kralların büyük mühürlerinin benzeri) süslü imzaları olan *tuğralar*la birlikte yeni bir üstünlük daha ortaya çıkmıştır. Hat sanatı öylesine önem kazanmıştır ki, Müslümanların hayatındaki her nesnenin yüzeyini kaplar olmuştur. Miğfer, kılıç, büyütlü tılsımlı giysiler, çanak çömlek, duvarlar ve pencereler vs. hat sanatı için uygundu. Tuğralar ve dekoratif sanatlar da Bizans etkisinden gelmedir.¹⁷ Osmanlılar ve padişahları hat sanatıyla özel olarak ilgilidiler. 16. yüzyıl yazarı olan Mustafa Ali¹⁸, *Menâkıb-ı Hünerverân* (Hüner Sahiplerinin Hayatları) adlı eserinin büyük kısmını hattatlara ayırmıştır. Saraydaki resmi yetkililer sanatın¹⁹ ve sanatkarın hamisi cömert kişilerdi. M. Uğur Derman, Osmanlı'nın bu alandaki katkısını şöyle tarif eder: "... Bu İslami yazı biçiminin zahmetli ve titiz bir emek isteyen son derece ilginç sanatında yetenekli olmaları, Osmanlı Türkleri için büyük bir servetti."²⁰

Seramik ve dokumalarda Çin'den Bizans'a kadar geniş bir bölgenin etkisi sonucunda şekillenen desenler bulunurken, tablolarla açık ve net bir şekilde Herat ve diğer ekollerden gelen Osmanlı stili görülür. Örneğin merasimler için özel olarak üretilen sembolik cübbelerin yapımında

16 Lapidus, *A History of Islamic Societies*, s. 263.

17 Halil İnalçık ve Cemal Kafadar, ed., *Suleyman the Second and His Time*, s. 300-301.

18 Gelibolulu Mustafa Âlî (1541-1600): 16. yüzyılın en önemli tarihçilerinden Türk şair ve yazar. En önemli eserleri *Menâkıb-ı Hünerverân*, *Nusretname* ve *Nushatü's-Selâtin*'dir. (ç.n.)

19 Robert Irwin, *Islamic Art in Context: Art, Architecture and the Literary World*, s. 99.

20 M. Uğur Derman, *Contributions to Islamic Art*, s. 59.

kullanılan dokuma, daha cesur ve özgüvenli bir sanatın sergilenmesini sağlamıştır. Bunlar altın işlemeli mavi ve kırmızı saray üniformalarındaki Sasani ve Bizans kartallarından çok farklıdır. İki büyük usta, Abdullah ve Hafız Osman²¹ bu sanat biçiminde Kur'an'daki saflığın, sadeliğin ve ahengin karmaşık geleneğini kurmuştur.²² Erken İslam dönemine ait metal nesnelerdeki işlemlerde büyük ölçüde Sasani sanatından esinlenilmiş olsa da Orta Asya etkisi görülmektedir. O devirlerde metalleri süsleyen motiflerin çoğu Türk topraklarında ortaya çıkmıştır.

Saray, aralarında ressam, kuyumcu ve ciltçilerin de bulunduğu *ehl-i hiref* (ustalar topluluğu) olarak bilinen yüzlerce sanatçıyı istihdam ediyordu. Tasarımcıların geniş kapsamlı rolü, büyük madalyonlu Uşak halılarının tasarımında görülebilir. Çoğu Avrupa'ya ihraç edilen Osmanlı ziynet dokumalarının gelişimi, sarayın aktif rolü göz önünde bulundurulmadan anlaşılamaz.

16. yüzyıla damgasını vuran Kanuni Sultan Süleyman devri (1520-1566) hiç şüphesiz Osmanlı sanat ve edebiyatı ile İslam kültürünün altın çağı olmuştur. Onun büyüklüğü yalnızca "kanun koyucu"luk alanındaki yeteneğinde değil, "dil"e verdiği değerdedir. Bu dönemde Osmanlı, çok zengin ve güçlüdür; dünyanın en gelişmiş, manevi ve entelektüel açıdan en üstün diline sahiptir. Kanuni'nin devrinde Osmanlı sanat ve kültürü doruk noktasına çıkmıştır.

15. yüzyıl sonlarında ve 16. yüzyılda sanatın her alanında, özellikle de mimari, hat, el yazmaları, dokuma ve seramikte gelişme gösterilmiştir. İstanbul'dan başka diğer pek çok şehir de sanat ve ticaret merkezi sayılmıştır: Seramikte İznik, ipek ve dokumada Bursa, halıda Kahire ve kitap sanatlarında Bağdat önemli merkezler olmuştur. Osmanlı görsel kültürü imparatorluğun çeşitli bölgelerinde etkisini göstermiştir. Yerel farklılıklara rağmen 16. yüzyıl Osmanlı sanat geleneği mirası Balkanlardan Kafkaslara, Cezayir'den Bağdat'a, Kırım'dan Yemen'e pek çok yerde bulunan, yarıküre kubbeler, ince sivri minareler ve kubbeli revaklarla çevrili saraylar gibi karakteristik unsurlar barındıran eserlerde görülebilir.²³

21 Hafız Osman (1642-1698): Hat sanatında çığır açmış Osmanlı Devletinin en meşhur hattatı Şeyh Hamdullah Efendi'den yüz sene sonra gelip onun gibi yeni bir çığır açtığı için Şeyh-i sâni (İkinci şeyh) namıyla anılan ünlü hattat.

Yedikuleli Seyyid Abdullah (1670-1731): Hafız Osman'ın en iyi çırağı ve halefi. (ç.n.)

22 Age., s. 60-61.

23 İnalçık ve Kafadar, *Suleyman the Second and His Time*, s. 334-336.

Bu dönemin önemli edebi şahsiyetleri arasında Hayali, Mesut, Latifi, Baki ve Keşfi bulunur. Değişik etnik kökene sahip olan bu isimler, büyük tasavvuf ve aşk şairleridir. Başarıları Fars edebiyatının iki önemli edebi şahsiyeti Sadi ve Hafız'inkine benzer. Kanuni ve büyük veziri İbrahim Paşa'nın takdirini kazanmış, servet sahibi olmuş ve sarayda iyi bir itibar elde etmişlerdir. Kısacası Kanuni Sultan Süleyman'ın altın çağında sanatın, dilin, mimarinin, dekorasyonun, ilim ve efsanenin büyüyle kültürel bir olgunluk meydana gelmiştir.

Osmanlı cami mimarisinde Bizans etkisi

Osmanlı İmparatorluğu, bir bakıma kendisinden önceki İslami devlete benzer şekilde, cami inşasına özel bir önem veriyordu. Çünkü cami Osmanlı devleti ve toplumunda da önemli rol oynamaya devam ediyordu. Mitchell, klasik dönemde Müslüman toplumlarında camiye verilen önemi mükemmel bir şekilde şöyle anlatır:

"Hem coğrafi hem de manevi açıdan İslam'ın merkezinde Kabe bulunur. Her caminin *mihrab*'ı oraya bakmaktadır. Namaza duran her Müslüman, dolayısıyla bütün İslam toplumları Kabe'den büyüyen bir ışık huzmesi, bir halka gibi görünür. Fakat bu yatay eksenin yanında bir de dikey olanı vardır: Manevi halka. Müslüman dünyası, göbeği Mekke olan ve dünyanın dört bir yanındaki camilerden bu göbeğe çizgi çekilen devasa bir küre gibidir. Bu çizgilerin hepsi birbirine yaklaşarak tek şehirde birleşir. Bu şehir Mekke'dir ve çizgilerin birleşme noktası da onun merkezindeki Kabe'dir."²⁴

Osmanlılar kendi bölgelerinde mimarinin zirvesine çıkmışlardır. Çatısı hafif gibi görünen muazzam kubbelerle kapatılmış geniş mekan tekniğinde ustalaşmış, mükemmel bir iç ve dış mekan, ışık ve gölge ahengi yakalamışlardır. O zamana kadar Müslümanların dini mimarisi çok süslü basit yapılardan oluşuyordu. Osmanlılar binaları kemer, kubbe, yarım-kubbe ve sütunlardan oluşan dinamik bir mimariyle süslediler. Cami, arabeskle kaplanmış duvarların dar ve karanlık çemberinden kurtulmuş, estetik ve teknik dengesinin kurulduğu ilahi bir üstünlük hissi veren

24 George Mitchell, *Architecture Of The Islamic World: Its History and Social Meaning*, s. 123. "*Mihrab*: Gemiciler için sesi geriye yansıtmaya yarayan akustik bir araç, rezonatör. Kible ekseninin camı duvarıyla buluştuğu noktada oluşturulan yönlendirilmiş girintiye (niş) *mihrab* adı verilir."

daha zarif bir mabede dönüşmüştür. Osmanlılar kubbeyle örtülen ve yarım kubbelerle desteklenen muazzam büyüklükte merkezi olan cami anlayışını geliştirmiştir.

İstanbul'daki Sultanahmet Camii'nin yapımına 1609'da başlanmış, 1617'de tamamlanmıştır. Mabedi dört minare çevreler ve sağ avluda, lojistik olarak bir tanesi yeterli olsa da, iki taneye daha ihtiyaç duyuldu. Ön tarafta, medrese ve her Cuma günü işçilerle birlikte çalışan dindar genç sultanın türbesi bulunur. Bu devrin en dikkat çekici başarılarından biri, en ünlü Müslüman mimarlardan biri olan Mimar Sinan'ın (1490-1588) yaptığı camiler ve diğer kompleks yapılarıdır. Kanuni'nin ölümünü izleyen süreçte, mimari ve sanatsal faaliyetler hanedan üyeleri ve elit tabakanın himayesinde devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine yüzlerce kamu binası tasarlanıp yapılmış ve böylece Osmanlı kültürünün yayılması sağlanmıştır. İmparatorluk başkentinin dışında da, ülke baştan-baş pek çok dini kuruluşla donatılmıştır.²⁵

Konstantinopol'ün 1453'de alınmasıyla birlikte Osmanlı sanat ve mimarisinde Bizans etkisi başlar. Bu etki Sultan II. Mehmet ve Muhteşem Süleyman'ın öz güveni, dünya vizyonu ve halihazırda mevcut bulunan pek çok dini ve seküler yapının, özellikle de Osmanlıların Bizans İmparatorluğu'ndan miras aldığı Ayasofya Kilisesinin varlığına bağlanmıştır. Bilim adamları bu etkinin boyutu üzerinde tartışmaktadır. Türk bilim insanları Bizans arkeolojisinin Osmanlı mimarisine etkisini hafife alma eğilimindeyken, Batılı bilim insanları bunu abartma peşindedir.

1451-1481 yılları arasında Osmanlı'yı yöneten Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethiyle, hem dünyanın en önemli şehirlerinden birini elde etmiş hem de sadece halifelerin ve padişahların değil, Bizans imparatorlarının ve Sezar ile İskender'in varisi olmuştur. II. Mehmet, Rum ressamaları çalıştırmış, Rum ikonalarını toplamış, kendisine klasikleri okumaları için Rum ve Latin alimleri görevlendirmiş, şehrin kutsallığını korumak için önlemler almıştır. Bazı İtalyan sanatçıları İstanbul'da çalışmaları için desteklemiştir. Bununla birlikte Batılı sanatçıların Osmanlı sanatına etkisi

25 Age., s. 18. Mimar Koca Sinan Michelangelo (1475-1564) ve İngiliz mimar Christopher Wren (1632-1723) ile kıyaslarıdır. Mimar Sinan Orta Anadolu'da 1490'da doğmuştur. yirmi iki yaşında İstanbul'a gelmiş sarayda eğitim almıştır. 1514-1516 yılları arasında I. Selim ile birlikte seyahat etmiş, Tebriz'deki Türk ve Fars kubbeli yapılarını, Kahire'deki arabesk sanatını incelemiştir. elli iki yıl boyunca meslektaşlarıyla birlikte çalışmış ve arkasında yaklaşık 360 eser bırakmıştır.

fazla abartılmamalıdır. Uzun vadede saray atölyelerinin ve yerli çabaların yol açtığı gelişim, kesinlikle çok daha önemlidir.

Gerçekten de İslam sanatı, Batı Hristiyanlık aleminin klasik döneminin ve Bizans kültürünün halefi olarak görülebilir. Mimaride Bizans mirası büyük önem taşımaktadır. *Mihrab*'ın öncüsü Bizans seküler mimarisinde kullanılan nişlerdir. *Minber* muhtemelen Bizans *ambo*'sundan (kürsü), *maksure* de (camilerde hükümdar ve maiyetinin namaz kılması için özel alan) Bizans ateizminden ya da 'kraliyet locası'ndan örnek alınmışa benzer. Kubbenin kutsal bir mekanın onursal işareti olarak kullanımı ise, Bizans'ın son dönemlerinde kutsal alanlara vurduğu damganın taklididir.²⁶

Türk ve Batılı bilim insanlarının büyük Bizans eseri Ayasofya Kilisesi'nin Osmanlı camileri üzerindeki etkisi hakkındaki tartışmalarına dönelim. Batılı bilim insanları, fetihten sonra inşa edilen camilerin çoğunun ya Ayasofya'yı taklit ettiği veya mimari unsurlarını ödünç aldığı görüşündedirler.

Fetihden sonra Ayasofya Kilisesi şahane bir camiye çevrilmiş ve Osmanlı mimarları için ilham kaynağı haline gelmiştir. Fatih Sultan Mehmet, bu şehri tasavvur ettiği büyük dünya imparatorluğunun başkenti olarak hayal etmiş ve bu idealini gerçekleştirmek için yeniden inşa programına başlamıştır. İki sarayın (Eski ve Yeni, daha sonra Topkapı) yanı sıra eğitim verilen, dini, sosyal ve ticari fonksiyona sahip olan Mehmediye Külliyesi (daha sonra Fatih Külliyesi) diye bilinen kompleks bir yapı inşa ettirmiştir. Fatih Sultan Mehmet yararlandığı Türk, İran-İslam ve Bizans sanatsal repertuarından hoşnut olmuş, Batı Avrupa'daki gelişmelere de ilgi duymuştur. Osmanlı, Fars ve Avrupalı sanatçı ve alimler dönemin en büyük teceddüt hamilerinden biri olan Fatih'in sarayında toplanmıştır.

Konstantinopol'ün fethinden sonra, padişahın İstanbul'da görevlendirdiği cami mimarları Ayasofya'nın kiler ile iletişime geçip gemoloji ve ikonografi üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu iletişimi başlatan yapı, Fatih'in Konstantinopol'un önceki görkemini diriltme ve daha yükseğe çıkarma mücadelesinin bir parçası olan Fatih Camii'dir. Yunanlı otorite Kritovoulos, Fatih'in yeni ve önemli caminin şehrin en ünlü mabetlerine rakip olması için yapıldığını belirtir: "Sultan bizzat kendisi şehrin ortasında bir yer seçerek buraya en büyük ve en güzel mabetlerle boy ölçüşebilecek

26 Irwin, age., s. 124.

yüksek, harika ve büyük bir cami yapılmasını emretmiştir.” Daha sonra Fatih’in kubbeli türbesinin de ilave edildiği bu görkemli yapı, bitişiğinde şehrin kurucusu Konstantin’in kabrinin bulunduğu meşhur Havariyyun Kilisesi’nin yerine yapılmıştır. Fatih, inşa ettirdiği kompleksle şahane bir üslup üretmek için Roma-Bizans ve İtalyan Rönesans mimari geleneklerinden seçilmiş unsurları Osmanlı mimarisıyla bütünleştirmiştir. Bu üslup modern bir sentez olarak kabul edilmiştir.²⁷

Fatih Külliyesi’nin yapısı, verdiği hizmetler bakımından benzersizdi: Hazırlık sınıfları da bulunan sekiz *medrese*, ilkokul, kütüphane, hastane, bakımevi, misafirhane, kervansaray ve hamam... Medreselerde *ulema*, devletin idari hiyerarşisine hazırlanıyor ve padişahın mutlak iradesine teslim ediliyordu. Bu uygulama, kalabalık hacı gruplarını bir arada tutabilmek için tasarlanan muazzam meydanın ortasına yapılan ve eskiden Havariyyun Kilisesi’ne bağlı olan üniversiteden esinlenildiğini gösteriyor. Dilbilgisi, belagat, mantık, matematik, geometri, müzik ve astronomi derslerinin verildiği bu üniversite Bizans’ın başta gelen eğitim kurumlarıydı.²⁸

Fatih Sultan Mehmet, Sinan [Sinanüddin Yusuf bin Abdullah] tarafından tasarlanan ve İmparator Konstantin’in yaptırdığı Havariyyun Kilisesi’nin harabesi üzerine Fatih Camii’ni yaptırmıştır. Bu yapı Bizans’dan Osmanlı sanatına geçişi yansıtır.²⁹ İkinci bir Osmanlı cami üslubunda, değişik boyutlarda birkaç kubbe kullanılmıştır. Kubbelerin çapraz şekilli, kademeli ya da ters T biçimli geniş alanları bulunurdu. Bu özellik dikkatin, ana ekseni ve köşeleri kemerlerle çevrili olan orta kubbeye yoğunlaşmasını sağlar. Tümü üç kubbeli bir revakla çevrilidir. Bu kombinasyon, Orta Bizans dönemi kiliselerinin dış dehlizle (son cemaat yeri) tamamlanan beşli dizilişini³⁰ hatırlatır.

Bizans etkisi Osmanlı mimarisinin evrimine daha İstanbul’un fethinden önce tesir etmeye başlamış, onu yeni bir çağa getirmiştir. Osmanlı camilerinin Ayasofya’nın basit türevleri olduğunu düşünmek büyük bir yanlış olur. İstanbul’un fethinden sonra birçok küçük kubbenin çevirdiği orta kubbe sisteminden önce, mimarlar mihraplarda iki yarım kubbeyi birleştirmeye başlamışlardı. Daha büyük alanda ana özellik olarak mu-

27 Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 84-85.

28 *Age*, s. 86-87.

29 Franz Babinger, *Mehmet der Eroberer und Siene Seit*, s. 293-294.

30 İngilizcede “quincuncx” denilen bu şema, bir dörtgen içinde her köşede ve ortada birer unsurun bulunduğu yapı biçimini ifade etmektedir. (ç.n.)

azzam bir kubbe yerleştirmeye karar verildiğinde Bizans özelliklerinin benimsenmesinin yolu açılmış oldu. Eninde sonunda iç mekanların değişimi ve zenginleştirilmesi çabasına girileceği zaten belliydi. İstanbul'un alınması, cami tasarımıyla radikal değişiklikler yapılması düşüncesinin güçlenmesine yol açmıştır.³¹ Osmanlılar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Roma-Bizans klasik mirasında gözlemlenen harmana benzer bir şekilde Konstantinopol'ün görkemli kiliselerine varis olmuşlardır. Bizans mimarisinin altın çağı Osmanlılara ilk dönemlerinde imparatorluk mimari konseptini yeniden tanımlama konusunda ilham kaynağı olmuştur.³² Türk bilim insanı Ekrem Akurgal, Bizans'ın Osmanlı mimarisine olan etkisini ilk Osmanlı padişahlarının diğer kültürlerle ve pragmatik düşüncelere karşı açık fikirli ve dinamik oluşlarına bağlar. "Pragmatik yeniden yapılanma, değişim ve mevcut Bizans yapılarının kullanımı genel bir uygulamaydı. Örneğin Orhan Gazi'nin bedeni Bursa Kalesi'ndeki bir şapelin içine gömülmüştür. Orhan Gazi pek çok Hristiyan manastırının medrese ve zaviyeye dönüştürülmesini emretmiştir."³³

Büyük taş işçiliği geleneği, Osmanlı fethinin bir parçasıydı. Göçebe Türkler geniş nüfuslarını mevcut yerleşik nüfuslarla kaynaştırma ve müteahhit olarak hünerlerini kullanma kabiliyetine sahiptiler. Bu yüzden Ermeni, Gürcü ve Bizans unsurları bir dereceye kadar etkisini göstermiştir.³⁴ Pek çok Batılı bilim insanı bu etkiyi İslam dünyasının en meşhur mimarı Koca Sinan'a bağlar. Kimileri bunu Mimar Sinan'ın güya Hristiyan bir geçmişe sahip oluşuna, kimileri de Müslüman Doğu ve Bizans'taki mevcut bütün mimari gelenekleri çok başarılı bir şekilde birleştiren dinamik bir sanatçı oluşuna bağlar.³⁵ Stratton, meşhur Süleymaniye külliyesinin, Ayasofya Kilisesi'nin Mimar Sinan'a olan derin etkisini açık bir şekilde gösterdiğini belirtir:

Fakat Sinan'ın ya da Süleyman'ın, Süleymaniye Camii'ni inşa ederken Ayasofya'nın kat planını seçmesi, ne beceriksizlikten ne de hayal gücü eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Süleymaniye de, Ayasofya da bir karenin içine yerleştirilen çemberden yükselir; dört tarafa da uzanan, tepesinde ana iki di-

31 Babinger, *Mehmet der Eroberer und Siene Seit*, s. 120-121.

32 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 77.

33 Ekrem Akurgal, *The Art and Architecture of Turkey*.

34 İnalçık, *Suleyman the Second and His Time*, s. 306-307.

35 Arthur Stratton, *Sinan: The Biography of One of the World's Greatest Architects and a Portrait of the Golden Age of Ottoman Empire*, s. 120.

rekle desteklenen tek büyük kubbeleri bulunur. Dört payandanın yüksekliğine ulaşan iki yan koridorda kümbet ve kemerler mevcuttur. İki eserde de yüksek kemerler delikli kafes duvarlara kaplıdır.³⁶

Apdullah Kuran, Sinan'ın Ayasofya Kilisesi'ni taklit etmediğini, çok yaratıcı bir yolla ondan yararlandığını belirtir. İstanbul'daki II. Bayezid Camii, Fatih Sultan Mehmet'in ilk Cuma namazı kıldırıldığı yer olan Ayasofya Kilisesi'nin etkisinin ilk önemli örneğidir. Osmanlı mimarları tarafından inşa edilen ve aynı etkinin bulunduğu diğer camilerde bölmelere ayırma da, kesinlikte ve iç-dış mekan uyumunda ciddi problemler bulunmaktadır. Sinan mimari dehasıyla bu sorunları aşmıştır. Stratton şöyle devam eder:

O zamanlar her yönünde birbiriyle aynı boyutta dört küçük kubbesi bulunan cami kubbesi, düz hatlı merkezi bir ibadet alanı oluşturmak için iki yarım kubbeyle çevrilmiştir. Orantılar tam olarak Bizans usulü değildir. Çünkü cami, Osmanlı'nın büyük kilisenin ne ilk yapıldığında, ne de bin yıl içinde geçirdiği değişim sonunda sahip olamadığı kusursuzluk arzusunu gerçekleştirmek için inşa edilmiştir. Yarım kubbeler bölmelere ayrılan boşlukları birleştirmede başarısız olmuştur.³⁷

Mimar Sinan'ın, yerine getirmek zorunda olduğu iki görev bulunmaktaydı. Bunlardan ilki, klasik Osmanlı yapısını farklı unsurları birleştirerek ve iç-dış mekan ahengini yakalayarak modernleştirmektir. Bu, bunlar olmadan hiçbir kimsenin sahip olamayacağı, Osmanlı mimarisinin ruhu olan dinginliği yaratmıştır. İkinci olarak ise aklını ve zekasını didaktik kuralların ötesine geçirerek sınırlarını genişletmiş ve böylece onu zamanının ve Rönesansın adamı yapmıştır.³⁸

Türk alimler Sinan'ın sanat idealinin referans noktasının Bizans değil Osmanlı olduğunu düşünür. Büyük Osmanlı mimarları, özellikle de Sinan ve öğrencileri, Osmanlı ideallerini ve entelektüel amaçlarını mimarlık sanatına yansıtmaya çalışıyorlardı. Bu idealler cami yapılarına yansıyor. Örneğin, Osmanlı camilerinin merkezinde iç mekanı dev bir kubbenin altında birleştirme fonksiyonu bulunur. Büyük kubbe, dini boyutta

36 Age.

37 Age., s. 134.

38 İnalcık, *Suleyman the Second and His Time*, s. 310; Apdullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, s. 23.

Tanrı'nın Tekliğini; dünyevi boyutta ise Osmanlı devletinin mutlak merkeziliğini sembolize etmektedir.³⁹

Bir başka Osmanlı sanat uzmanı Behçet Ünsal, Ayasofya'nın Osmanlı mimarisi üzerindeki etkisinin abartıldığını öne sürer. Ona göre klasik dönemde inşa edilen Sultanahmet külliyesi, Osmanlı mimarlarının Bizans sanatından aldıkları unsurlarla birlikte mevcut Türk ve İslam mimari geleneklerine dayanarak çalıştıklarını kanıtlamaktadır. Ayasofya Kilisesi ve Sultanahmet Camii'ndeki bir kubbe ve iki yarım kubbenin oluşturduğu benzer düzen, Türk mimarisinin tarihsel evriminin doğal bir sonucudur. Bizans kemeri Greko-Romen geleneğine çok benzer ve Batı Asya ve Anadolu'daki erken Hristiyan dönemi kemerlerinden çok etkilenmiştir. Osmanlı Türk mimarisi, erken Uzakdoğu ve Orta Asya gelenekleriyle benzerlik göstermektedir ve yalnızca Batı Asya ve Anadolu'nun değil, Mezopotamya ve Sasani sanatından da etkilenmiştir. Bunlar birbirinden farklı kültür ve kökenlere sahiptirler.⁴⁰

Ünsal, Batılı bilim insanlarının Ayasofya Kilisesi'nin Türk mimarisine olan etkisini abarttıklarını belirtir. Bu görüşünü kanıtlamak için de aşağıda vermiş olduğumuz İstanbul'daki Sultanahmet Camii ile Ayasofya arasında bir mukayese yapar:

Sultanahmet Camii	Ayasofya Kilisesi
Plastik ve stereometrik biçim	Katı ve süssüz yığın
Dikkat çekici ve yarı küre kubbe	Alçak ve gösterişsiz dairesel kubbe
Dış formunu iç mekandan alır	Dış form payandayla hantallaşmış
Yapısal unsurlar gizlidir	
Zıt renkli çiniler	Yaldızlı mozaikler
Geometrik sütunlar ve revaklar	Sütunların üzerine oturtulmuş yuvarlak kemerler
Planda mükemmel merkezi sistem	Sivri uçlu kemerler
Genel plana aykırı orta kubbe	
Zemin birliği ve Basilika planına benzerlik	
Parsellerle bölünmeyen form	
Orta neften ayrılan yan nefler	

39 İnalçık, age., s. 320.

40 Behçet Ünsal, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times*, s. 92-93.

Osmanlılar ve Avrupa Rönesansı

Osmanlı öncesi İslam medeniyetinin Avrupa Rönesansı'na etkisi hakkında çok az kişi şüphe duyar. Bazı bilim insanları ise yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun bulunduğu etki üzerinde araştırmalar yapmıştır. Osmanlılar hem Avrupa'daki Rönesans'ı etkilemiş hem de ondan etkilenmiştir. Osmanlı haritacıları ve yazarları Avrupa Rönesans haritacılarıyla aynı kaynakları, yani klasik ilkçağ çalışmalarını, bilhassa Batlamyus'un *Coğrafya* isimli eserini kullanmışlardır.⁴¹

16. yüzyılda kısa bir süreliğine Osmanlı Türkiye'si henüz ilk yıllarında olan Avrupa Rönesansı ile aynı yönde çok olumlu bir adım atmaya oldukça yaklaşmıştı. Konstantinopol fatihi Sultan Mehmet birçok vesileyle geleneklere pek uymayan ruhu ve bilimsel konulara merakı olduğunu göstermiş, bazıları Rum olan bilim insanlarını etrafına toplamıştır. Fatih 1465'de bilim insanlarından Batlamyus'un *Coğrafya* eserini Arapçaya tercüme etmelerini istemiştir. 1475'de de Belau'un *Atlas*'ının Türkçe çevirisinin yapılmasını emretmiştir. Ayrıca 15. yüzyılda astronomi alanında çok ileri seviyede bilgi sahibi olan Semerkandlı ünlü alim Ali Kuşçu Rönesans takipçilerinin çok ötesine geçmiştir.⁴²

Osmanlı başkentini Konstantinopol'e taşımak, Roma İmparatorluğu'nun eski ihtişamının yeni bir imparatorluk vizyonu ile canlandırılmasını sağlamıştır. Konstantinopol'ü Roma ile yeniden bir araya getirme ütopyası, Osmanlılar arasında İtalya Rönesansı'ndaki sanatsal gelişmelere karşı özel bir anlayışın doğmasını tetiklemiştir. Bu projeden vazgeçilinceye kadar padişahlar, Osmanlı çok kültürlü dünya imparatorluğuna uygun bir görsel kültür geliştirmek için İtalyan sanatçı ve mimarları faal bir şekilde desteklediler. Bu hayalin gerçekleşmesi mümkün olmadığı görülünce yabancı mimarlar artık davet edilmez oldular.⁴³

İtalyan Rönesans kiliseleri ile Osmanlı camileri arasındaki paralellik, bu inşa gelenekleriyle ilgili yazılan aynı döneme ait (her biri farklı tarihsel arka plan üzerinde duran) yazılarda büyük ölçüde görmezlikten gelinmektedir. İtalyan hümanistlerin saf bir klasik şecere arayışında oluşu ve Osmanlı'nın İslam hanedanı mirasına verdiği önem, pek de ilk modern

41 İnalçık, age., s. 348.

42 Age., s. 350.

43 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 82.

duyarlılıklara ve karşılıklı değiş tokuşlara dayalı olmayan kemerler hakkındaki dışlayıcı yazıların yazılmasına yol açmıştır. Hümanizm hakkındaki yazılar özellikle bu kültürel ayrım üzerinde durur. Fakat yapılan eserler, 15. ve 16. yüzyılın Doğu Akdeniz dünyasında birbiriyle bağlantılı mimari bir kültür alemi olduğu fikrini vermektedir.⁴⁴

İtalya'da ve Osmanlı İmparatorluğunda merkezi kubbe planlı mabetlerin eşzamanlı olarak ortaya çıkışı, ortak bir Roma-Bizans mimari mirasın dirilişine bağlanabilir. İki kültürün de birbiri hakkında sahip olduğu bilginin, benzer biçimlerin ortaya çıkmasında etken olduğu göz ardı edilmemelidir. Bununla birlikte Osmanlı'nın İtalyan mimari yeniliklere karşı açık oluşunun anlaşılması, İtalyan mimarlara gönderilen davetiyelerin belgelendirilmiş olması sayesinde daha kolaydır. Mimari fikirlerde akıcı ve iki yönlü alışverişin mümkün oluşunu düşünmek, kayıtlı vakaların eksikliğinden ve İslam ve Batı mimari ekolleri arasındaki büyük ayırmadan dolayı çok zordur.⁴⁵ Osmanlı ve Rönesans İtalyası arasındaki mimari fikirlerin alışverişi çeşitli kanallarla yapılmıştır: İstanbul'daki Avrupa elçiliklerine atanan sanatçılar, Osmanlı diplomatları, Avrupa'da çalışan alimler, Osmanlı padişahlarının süper güç tesis etme ve Roma'yla Konstantinopol arasındaki bağlantıyı kurma konularında sahip oldukları vizyon, İstanbul'da büyük bir hevesle çalışma fırsatı arayan saygın ve zengin İtalyan sanatçılar. Bunlara bir örnek, Avusturya Habsburg elçiliğine atanan Danimarkalı sanatçı Melchior'dur.

İstanbul'daki elçiliklere giden sanatçılara ek olarak bazı entelektüel diplomatlar da mimari bilginin iletilmesinde rol oynamışlardır. Bunlardan biri, heykeltıraş ve mimarinin bazı alanlarında usta bir isim olan Venedikli Bailo Marcantonio Barbaro (1518-1595)'dur. Kardeşi Daniele Barbaro mimari alanında eserler vermiş ve Osmanlı veziri Sokullu ile mektuplaşmıştır. Marcantonio pek çok mektubunda Mimar Sinan'ın camilerini övmüş ve "gurur verici" diye nitelemiştir. Sinan ayrıca Marcantonio'nun tasarladığı Palladio'nun⁴⁶ Redentore Kilisesi'ne damgasını vurmuştur.

Pek çok Batılı yazar bu kilisenin iki ince kulesinin Sinan'ın minarelerinden esinlenerek yapıldığını öne sürmektedir. Osmanlılarla Venedikliler

⁴⁴ Age., s. 83.

⁴⁵ Age.

⁴⁶ Andrea Palladio (1508-1580): Batı mimarisinin en fazla örnek alınan İtalyan mimarı. (ç.n.)

arasındaki yakın ticari, kültürel ve diplomatik bağlar kesinlikle Venedikli diplomatların Osmanlı mimarisine olan ilgisini artırmış ve Mimar Sinan muhtemelen dönemin mimari araştırmalarına konu olmuştur.⁴⁷

Osmanlı egemenliği boyunca padişahlar, tecrübelerinden faydalanmak için pek çok disiplinde uzman olan Avrupalıyı davet etmiştir. 16. yüzyılda Avrupalı mühendislerden oluşan özel bir komisyon kurulmuştur. Mesela, Leonardo Da Vinci uzman olduğu yapı alanındaki tasarımlarını padişaha sunmuştur. Osmanlı sanatı 16. yüzyıla kadar Avrupa'nın en üstünüydü.⁴⁸ Kemerli altyapının üzerinde yükselen dev bir platform üzerine inşa edilen Fatih Külliyesi'nin iki yönlü simetrik eksen tasarımı, muhtemelen İtalyan Rönesansının ideal tasarım düşüncesinden esinlenilmiştir. Kompozisyonu Antonio Averlino'nun (1400-1469) eserlerinden biri olan Milano'daki Ospedale Maggiore'nun planına benzetilmektedir. Floransalı mimar Averlino, (mimarları muhtemelen İtalyan mimari alanındaki bilimsel çalışmaları ve tasarımları inceleme fırsatı bulmuş olan) Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul'u ziyaret etmeye çok hevesli olduğunu belirtmiştir. Merkezi plana sahip biçimlerle üretilen devasa kompleksler, antik Roma nüfuzunu da kapsayarak Fatih'in modernizmini ortaya çıkarmışlardır.

Fatih Sultan Mehmet'in İtalyan Rönesansına olan ilgisi, halefi II. Bayezid'e de miras kalmıştır. II. Bayezid, Michelangelo ve Leonardo Da Vinci'den Haliç'e inşa edilecek köprü için yardım istemiştir. Da Vinci kendisine bir taslak sunmuş; Michelangelo da İstanbul seyahatine büyük önem vermiştir.⁴⁹ Bu proje her ne kadar hayata geçirilmemişse de, Osmanlı padişahlarının Rönesans'a karşı tutumlarını göstermektedir.

Avrupa etkisi İtalya ile sınırlı değildi. Osmanlılar diğer Avrupa ülkelerindeki, özellikle de 17. ve 18. yüzyıl boyunca genel olarak olumlu ilişkiler içerisinde oldukları Fransa'daki sanatsal gelişmelere de açıktılar. III. Ahmet devrinde (1703-1730) ve Vezir-i Azam İbrahim Paşa'nın da çabalarıyla bir barış süreci oluşturulmuştur. Osmanlılar, Fransa'yla kurdukları ilişkiler sayesinde mimari alanda Avrupa'da yaygın olan Barok ve Rokoko üsluplarından etkilenmiştir. Barok, ilk kez Selçuklu Türkleri tarafından

47 Ag.e, s. 98-100.

48 İnalcık, *Turkey and Europe in History*, s. 58.

49 Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 86-89.

geliştirilmiş bir üslup olarak tanınmıştır. İtalya'da yeniden ortaya çıkmış ve daha sonra Osmanlı çağında Türkler arasında popüler hale gelmiştir.

Pek çok turist ve diplomat o çağın Avrupalı yaşamını ve geleneklerini öğrenmeleri için Avrupa şehirlerine, özellikle de Paris'e gönderilmiştir. Avrupa Barok ve Rokoko üslubunun dekoratif unsurları Osmanlı dini mimarisini bile etkilemiştir. Öte yandan, Fransız mimar Mellin, Yavuz Sultan Selim'in bir kız kardeşi tarafından Boğaz'ın kıyılarını ve yalıları düzenlemesi için İstanbul'a davet edilmiştir. Lale Devri'ni de kapsayan otuz yıllık süreçte Osmanlıların yüzü tamamen Batı'ya dönmüş, İstanbul çevresinde abidevi ve klasik eserler yerine villalar, köşkler ve konaklar inşa edilmiştir. Bununla birlikte Doğu Anadolu'daki İshak Paşa Sarayı'nın yapım aşaması (1685-1784) bu sürece rastlar.⁵⁰

Osmanlılar kendi Rönesans'larını daha ileriye götürmenin eşliğindeyken ilerleme durmuş, Osmanlı devleti bilimin her alanında gerileme dönemine girmiştir. Sanat ve mimari duraksamadaydı ve bu da genel olarak devletin çöküşünü ve zayıflığını yansıtıyordu.

Buna rağmen, Katip Çelebi, İbrahim Müteferrika ve Piri Reis gibi ilerlemeyi sürdürmeye çalışan birkaç reformist gelmiş, ama çabaları pek işe yaramamıştır. Bu çabalar da boşa çıktığında yaşanan askeri mağlubiyetler Osmanlılarda reform ihtiyacını doğurmuştur, fakat artık çok geçtir. Reformların başarısız olmasının en önemli sebeplerinden biri, seleflerinden miras aldıkları itikadi konuların yanlış yorumlarının yol açtığı bilgi felsefi buhrandır. Osmanlı'nın sonraki dönem devlet adamları, öncekilere göre pek dinamik ve realist bir yaklaşım tarzı benimsememişler, aksine doğruluk adına gerilemişlerdir. Sonraki padişahlar pratik sanatlar ve bilimlerle ilgilenmiş, ama kuramsal boyuta ulaşamamışlardır.

Mısır, İran ve Batı Asya'daki ünlü medreselerden geri gelen alimler, beraberlerinde İmam Gazali ve İbn Rüşd takipçilerinin iman ve akıl ilişkisi hakkında artık eskimiş olan tartışmalarını getirmişlerdir. Hayatın bilimsel gerçekleri, imanın hakikatiyle (iman ilkeleriyle) çelişir mi? Osmanlı alimleri epey bir tartışmadan sonra, Batı'daki Rönesans'a büyük etkisi olan İbn Rüşd'ün muhalif görüşleri karşısında Gazali'nin *tehâfüt* (tutarsızlık) tezinde karar kılmıştır. Görüldüğü kadarıyla Sultan, bu durumu kabullendiği

50 Ernest Kühnel, *Islamic Arts*, s. 133-134.

için, bu ülke hukuku haline gelmiştir. Bu da bütün bilimsel araştırmaların ve yerleşmiş geleneksel Sünni inancına uymayan ya da tamamen aykırı görünen düşüncelerin sonunu getirmiştir.

Osmanlı devleti, sözde sapıklık ve irtidat alanlarındaki pek çok genç ve yetenekli insanı cezalandırmıştır. Bununla birlikte şu psikolojik faktör göz ardı edilmemelidir: 19. yüzyıldan önce Osmanlılar Batı'nın çok ilerisinde olduklarını hissediyorlardı. Lewis bu tavrın acı gerçeği, düşüşe geçtiklerini ve Batı'nın Rönesans ve Aydınlanma çağına girdiğini görmelerini engellediğini belirtir. Kendi kendisini yetiştiren bir bilim insanı olan Katip Çelebi, çağının ilerisinde ve neredeyse tek başına Osmanlı Rönesans ve Aydınlanması için mücadele eden bir şahsiyettir.⁵¹ Düzinelerce kitabı arasında, 15.000 maddeden oluşan açıklamalı, ansiklopedik bir eser olan *Keşfü'z-Zünûn* en tanınanıdır. Rasyonel siyaset ve Şeriat arasındaki ayrımı ortaya koymuştur. Rasyonel bir bakış açısına sahip olmakla birlikte Şeriat karşıtı gibi görünmekten çekinmiş, bu konuda hassas davranmıştır. Kimya, biyoloji, matematik, coğrafya ve tabiat bilimine çok önem vermiş, eğitimde orijinal kaynakların önceliği üstünde çok durmuştur. Aristo'nun "altın kuralı"nı andıran bir şekilde aşırılık ve çatışma yerine, ılımlılık ve uzlaşma tavsiyesinde bulunmuştur. Medreselerdeki "yararlı bilimleri" (Arapça öğretme) eleştirmiş ve bunun yerine temel bilimlerin eğitiminin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Muhtemelen temelleri birbirleri üstüne atılan çağdaş bir "bilim piramidi" tahayyül ediyordu.⁵²

İbrahim Müteferrika savaşta esir alınmış Macar bir Üniteryandır⁵³ ve Müslüman olmuştu. 1727'de Türkiye'yi baskı makinesiyle tanıştırmış ve ilk matbaayı kurmuştur. Yahudiler (1492'den beri), Gürcüler (1567'den beri) ve Ortodoks Rumlar (1627'den beri) kendilerine ait baskı makinelerine sahiptiler, fakat Müslümanlar bu gelişmeyi reddetmişlerdi. Müteferrika, bu gecikmenin ana nedeninin gericilik olduğuna inanmıştır. 1689'da Viyana'da bozguna uğrayan Osmanlı gücü artık çöküşe geçmiştir. İbrahim Müteferrika ilk kez, hem de Lale Devri'nde medrese öğrencileri için Türkçe-Arapça sözlükleri, doğa ve sosyal bilimlerle ilgili metinleri

51 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 50-51.

52 E. Birnbaum, *The Questioning Mind: Katip Çelebi 1609-57*, s. 45.

53 Üniteryanizm: Teslise karşı çıkan ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olmadığına, yalnızca peygamber ve bir insan olduğuna inanan Hristiyan mezhebi. (ç.n.)

basmıştır. Müteferrika'nın becerikli ve ileri görüşlülüğüne rağmen, ilk yüzyıl boyunca yalnızca 180 adet kitabın basılabilmiş olması, çöküşün bir başka göstergesidir.⁵⁴

Bu düşünürlerden başka iki önemli bilim insanı daha vardır. Biri 16. yüzyılın başlarında en mükemmel dünya haritasını çizen haritacı Amiral Piri Reis'dir. Bir deniz savaşını kaybettikten sonra idam edilmiştir.⁵⁵ Doğa tarihçisi Erzurumlu İbrahim Hakkı (1703-1780), *Marifetname* (1756) adlı eserinde Darwin'den önce evrim teorisiyle ilgili düşüncelerini açıklamış ve bu konuda şu uyarıyı da eklemeyi unutmamıştır: "Böyle bir bilgiyi reddedenler, aslında kendi inançlarına karşı bir suç işlemiş olurlar." Bu kitabın ilk kez 1835'de Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği sırasında Kahire'de basılmış olması, ilk zamanlar değerinin anlaşılmamış olduğunu ve yazarın düşüncelerinin pek tutulmadığını göstermektedir.⁵⁶ O yüzden bu çabalara doğruluk ve inancın korunması adına sekte vurulduğunda Osmanlılar, Tanzimat'la birlikte kendilerine dayatılan Batılılaşmaya teslim olmak zorunda kaldılar. Bütün bunlar sonuçta devletin önlenemez gerileyişi ve düşüşüne yol açmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı sanatı ve mimari araştırmaları Türk halklarının, özellikle de Selçuklu ve Osmanlıların İslam sanatlarının gelişimi üzerinde derin etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Üstün oldukları İslam sanatlarında, özellikle de mimaride büyük katkılarda bulunmuşlardır. Bu da Osmanlı katkısının İslam medeniyetine yalnızca askeri alanda olduğu şeklindeki basmakalıp görüşleri boşa çıkarmaktadır. Osmanlı sanatı ve mimarisi, İslam ideallerine dayalı, diğer kültürlerle açık, evrensel ve doğası itibarıyla kapsayıcı bir İslam medeniyetinin kurulmasına yardımcı olmuştur. Osmanlı, elde ettiği başarılarla şüphesiz Rönesans'a damga vurmuş ve daha sonra ondan önemli derecede etkilenmiştir.

54 Stefan Reichmuth, *Lale Devri'nde İslami Reformist Söylemler*, s. 12-15; Ali Çaksu, ed. *Osmanlı Tarihi Çalışmaları ve Kaynakları Dizisi*, 6, s. 149-161.

55 Svatopluk Soucek, ed., *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, s. 192-195.

56 Berna Kılınç, ed., *Ottoman Science Studies: A Review*; Robert S. Cohen, Jürgen Renn, Kostas Gavroğlu, Gürol Irzık ve Güven Güzeldere, *Turkish Studies in the History and Philosophy of Science*, böl. 244, s. 251-263.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Padişahları

Osman Gazi	(1299-1324/26)
Orhan Gazi	(1324/26-1360)
I. Murat	(1360-1389)
Yıldırım Bayezid	(1389-1403)
I. Mehmet	(1403-1421)
II. Murat	(1421-44 ve 1446-51)
Fatih Sultan Mehmet	(1444-46 ve 1451-81)
II. Bayezid	(1481-1512)
Yavuz Sultan Selim	(1512-1520)
Kanunî Sultan Süleyman	(1520-1566)
II. Selim	(1566-1574)
III. Murat	(1574-1595)
III. Mehmet	(1595-1603)
I. Ahmet	(1603-1617)
I. Mustafa	(1617-18 ve 1622-23)
II. Osman	(1618-1622)
IV. Murat	(1623-1640)
İbrahim	(1640-1648)
IV. Mehmet	(1648-1687)
II. Süleyman	(1687-1691)
II. Ahmet	(1691-1695)
II. Mustafa	(1695-1703)
III. Ahmet	(1703-1730)
I. Mahmut	(1730-1754)
III. Osman	(1754-1757)
III. Mustafa	(1757-1774)
I. Abdülhamit	(1774-1789)
III. Selim	(1789-1807)
IV. Mustafa	(1807-1808)
II. Mahmut	(1808-1839)
Abdülmecit	(1839-1861)
Abdülaziz	(1861-1876)
V. Murat	(1876)
II. Abdülhamit	(1876-1909)
V. Mehmet	(1909-1918)
VI. Mehmet Vahdettin	(1918-1922)

İSLAM'IN RÖNESANSA ETKİSİ

Tarih ironilerle doludur. İslam'ı ve Müslüman alemini yok etmek isteyen Avrupalı Hristiyanlar, yine İslam medeniyetinin başarılarından en çok faydalananlar olmuştur. Daha da ironik olanı, İslam dünyasını viraneye çeviren ve Haçlıların İslam'ı yok etme çabalarında yardımlarına ihtiyaç duyduğu Moğolların durumudur. Fakat Moğollar aksine Müslüman olmuş ve İslam medeniyetini birkaç yüzyıl daha devam ettirmişlerdir. Bağdat'ı yerle bir ettikten sonra, kendi İslami kurumları ile Müslüman şehirler kurdular. Bir diğer Müslüman devlet olan ve Avrupalı sömürgecilerin ortaya çıkışına kadar varlığını sürdüren, Osmanlılar ve Safevilerle beraber İslam medeniyetini günümüze kadar sürdüren Babür İmparatorluğu'nu da onlar kurdular.

Tıp alanındaki etki

Müslümanların tıp alanındaki katkılarını onuncu bölümde ele almıştık. Bu bölüm, sadece İslam tıbbının Avrupa Rönesansı'na etkisinin kısa bir incelemesi niteliğindedir. Avrupa, başta tıp ve müsbet ilimler olmak üzere İslam medeniyetinden çeşitli alanlarda faydalanmıştır. Batı tıbbı, yüzyıllar boyunca İslam tıbbının devamı niteliğindedir. Campbell'e göre "İslami *tıp literatürü*, Avrupa'nın tıp sisteminin yeniden doğuşuna öncülük etmiştir". Müslümanlar tarafından yazılarak Arapçadan Avrupa dillerine çevrilen çok sayıda tıp kitabı vardır. "Onlar, 12. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Batılı düşünürlerin zihinlerine hükmeden etkiyi oluşturan çalışmalardı" diyor Campbell. Bu tercüme çalışmalarının çoğu tıp alanındaki kitaplarla ilgiliydi ve tercüme edilen kitapların büyük çoğunluğu da ünlü tıp alimleri tarafından yazılan eserlerdi. Cambell, "Ortaçağ Avrupa tıbbı, münferit olarak da Roger Bacon (1214-1294), Guy de Chauliac (1300-1368) ve pek çok Arap dili uzmanı üzerinde İbn Rüşd ve Zehravi'nin büyük etkisi olduğunu" ekler.¹

Tıp tarihinde Müslüman bilginlerin başarıları göz ardı edilemez. Paris Üniversitesi Tıp Fakültesi'nin büyük salonunda tıp ilmine en büyük katkısı sağlayan Razi ve İbn Sina'nın portreleri sergilenmektedir.²

"Araplar tıp mesleğini sıradan bir uğraş olmaktan çıkararak, üzerinde ilim yapılan bir meslek mertebesine yükseltiler ve ona itibar kazandırdılar" der Campbell ve Müslümanların, "Hipokrat'ın ve Galen'in bazı çalışmalarının korunmasında" da payları olduğunu belirtir. Ne yazık ki, çevirilerin en akıcı olanlarının, Huneyn b. İshak'ın, özellikle de Galen'den Arapçaya çevirdiği metinlerin hiçbir zaman Batı'ya ulaşmadığını belirten Campbell, bunun nedenini belirtmemiştir.³

Arap tıbbı konusunda otorite olan Fransız hekim Le Clerc'e göre, Arapçadan Latinceye yapılan diğer çeviriler zayıftı. Le Clerc'in bu tercümeleleri "Barbarca Latin versiyonları" olarak tanımladığını aktaran Campbell, "Arap tıbbını Latin metinleri üzerinden yargılayacak olursak, kaçınılmaz olarak onu küçümsemiş ve büyük bir haksızlık yapmış oluruz"⁴ diye ekler.

1 Campbell, *Arabian Medicine*, c. 1, s. 155-156, xii, 43.

2 Hitti, *History of the Arabs*, s. 365.

3 Campbell, *age.*, c. 1, s. xiv, 14, 62.

4 *Age.*, s. 118.

Avrupa'nın yüzünü doğruca Galen'e çevirmesinin sebebi muhtemelen budur. Büyük ihtimalle Yunancadan yapılan ilk Latince çeviri 1476'da ortaya çıkmıştır. Orijinal Yunanca metin, isteyenler için elli yıl sonra Venedik'de basılmıştır. Anlaşılmaz olan şey, Galen'e üşüşenlerin ondan sonra tıptaki gelişmeleri, özellikle de Müslümanların attığı olağanüstü adımları görmezden gelmiş olmalarıdır. Boorstin bunu, *The Discoverers* (Kaşifler) adlı eserinin bir bölümüne verdiği başlıkta "Galen'in Zulmü" olarak niteler. Galen'in kitapları Boorstin'e göre "kutsal bir kitap" haline gelmiş ve "Galenizm doktorlar için en önemli dogma" olmuştur.⁵

Yine de Avrupa'daki tıp uygulaması büyük ölçüde İslam tıbbına dayanmaktaydı. Boorstin ayrıca Haçlı Seferleri'ne çıktıklarında "Avrupalı Hristiyan doktorların bütün hastalıkları modern Müslüman ve Yahudi doktorların bilgeliğiyle tedavi ettiklerini" de belirtir.⁶ Batı, Müslüman dünyasından elde ettiği tıp bilgisini, sözlü olarak inkar etmesine rağmen, Müslümanlardan öğrenmeyi sürdürmüştür.

Bu olgu genellikle görmezden gelinmiştir. Buna bir örnek de 16. yüzyıl doktorlarından "şarlatan" olarak da tanınan Paracelsus'dur (1493-1541). Tıpta "hayalperest" reformlar peşinde koşan biri olarak tanınmıştır. Amacının Galen'in eserlerini ve İbn Sina'nın *Kanun*'unu yok saymak olduğunu ilan etmiştir. Kitaplarının aslında babasına ait olduğu iddia edilmiştir. Babası nitelikli bir doktordur ve muhtemelen Galen ile İbn Sina'dan, hem öğrencilik yıllarında hem de pratisyenliği sırasında çok faydalanmıştır.

Paracelsus Avrupa tıbbının yönünü değiştirmede, bu iş yıllarını alsa da başarılı olmuştur. Bu arada, Campbell'e göre, 17. yüzyıla kadar Razi, İbn Sina ve Zehravi, İbn Zühr ve İbn Rüşt'ün eserleri Hipokrat ve Galen'inkilerden daha fazla ilgi görmüştür. İbn Sina'nın *Kanun*'unun Latince de en az otuz farklı baskısı yayınlanmıştır.⁷ Ayrıca o zamanlar Batı'da (Roma'da) orijinal Arapça baskısı da yapılmıştır.

Çok geçmeden, Arapça eserlerin değerini anlayan ilk şahsiyet olan İspanya'daki Başpiskopos I. Raymond'un çabalarıyla daha mükellef çeviriler yapılmıştır. James Burke'ye göre Toledo'nun fethiyle Hristiyanlar "hayal bile edemedikleri derecede büyük bir edebi hazine" bulmuşlardır.

5 Daniel J. Boorstin, *The Discoverers*, s. 344-347.

6 Age., s. 347.

7 Campbell, age., c. 1, s. 167, 121.

Başpiskopos Raymond, kütüphanenin zenginliğinden faydalanmak için “bir çevirmen topluluğu” tesis etmiştir.⁸ Bu topluluğun üyeleri Arapçayı en iyi bilen ve Latince karşılığı olmayan Arapça kelimeleri en iyi şekilde bu dile sokmayı başaran insanlardan oluşmaktaydı.

Toledo’ya Avrupa’nın diğer bölgelerinden başka alimler de gelmekteydi. Bunlar arasında en meşhurları Britanya’dan gelen Bathlı Adelard, Chesterli Robert ve Michael Scot’tur. Scot ayrıca, maiyetinde çalışanları Aristo’nun doğa tarihi hakkındaki eserlerini İbn Rüşd ve İbn Sina yorumlarıyla birlikte çevirmekle görevlendiren II. Frederick için çalışmak üzere Sicilya’ya da gitmiştir. Hristiyanlar Toledo’yu ele geçirerek Müslümanlardan, “bütün Latin Batı için bir işaret fişeği olan Grek-Arap-İbrani kültürünü” miras almışlardır.⁹

İslam dünyasının sahip olduğu tıp bilgisinin Batı’ya aktarıldığı başka çok önemli bir yer de Salerno Tıp Okulu’dur. Sarton’a göre “Müslümanların etkisi başlarda tesadüfidir.”¹⁰ Salerno’da Arapça öğretmenleri vardı ve Arapça metinlerin Latince çevirileri oldukça faydalı oluyordu.

Sarton’a göre, daha sonra Müslümanların etkisi “Afrikalı Konstantin’in faaliyetleri sayesinde oldukça çoğalmıştır.” Öte yandan Campbell, pek çok Latince çevirinin Afrikalı Konstantin’den çok daha önce Salerno’ya ulaştığını belirtmektedir. Yine de Afrikalı Konstantin, İslam kültürü konusunda çok bilgili olduğu için kesinlikle çok önemli bir değişim meydana getirmiştir.¹¹

Salerno Okulu’nda Müslümanların önemli bir etkisi olduğu gerçeği yadsınamaz. Sarton bu etkinin boyutlarını “Arap eserlerinde yatan muazzam tıp tecrübesi” sayesinde “Latin okuyucuların cerrahlığın varlığından haberdar” olduğunu açıklayarak ortaya koyar. Arapçada mevcut tıp bilgisinin özümsemesine ihtiyaç olduğunu belirten Sarton, bu bilginin “Salernolu pratisyenlere 100 yıldan fazla çalışma enerjisi veren” şey olduğunu ifade eder. Daha sonra, Afrikalı Konstantin’in çevirileri sayesinde Müslümanların uyguladığı cerrahi bilgi öğrenilmiştir. “Salerno’nun ilk ve en önemli cerrahı” olan Roger, bütün bu faaliyetler sayesinde

8 James Burke, *The Day the Universe Changed*, s. 36.

9 Francesco Gabrieli, “The Transmission of Learning and Literary Influences to Western Europe”, *The Cambridge History of Islam* içinde, s. 853.

10 Bkz. Sarton, *Introduction to Science*, c. 1, s. 725, 742, 73.

11 Campbell, *age.*, c. 1, s. 121.

“gerçekten de Avrupa’nın ilk cerrahlık eseri” olan kendi cerrahlık kitabını yazabilmiştir.¹²

Haçlı Seferleri Salerno Okulu’nun İslam tıbbından daha fazla yararlanılmasına imkan vermiştir, çünkü Haçlılar şehirde merkezi hastanelerini kurmuştur. Salerno ve Müslümanlarla sağlanan diğer iletişim kanalları İslami tıp biliminin Avrupa’da “yayılmasına katkı sağlamıştır.”¹³

IV. Henry 1194’de Salerno’yu talan ettikten sonra onun yerini başka üniversiteler aldı: Başta II. Frederick tarafından 1224’de kurulan Napoli Üniversitesi, Ortaçağ’da bir Arap dili ve edebiyatı merkezi olan Palermo ve Montpellier Üniversiteleri. Aynı yüzyılda 1088’de “İbn Sina’nın öğretileri üstüne kurulmuş”¹⁴ olan Bologna Üniversitesi, tıp alanında üstün birer kurum olarak ortaya çıkmışlardı. Bir asır sonra, müfredatına İbn Sina ve Razi’nin eserlerini de dahil eden Tübingen Üniversitesi’ne İslam tıbbı egemen olmuştur. Daha sonra Paris’de de üniversiteler açılmış, ardından bunları Oxford ve Cambridge takip etmiştir. Bütün bu enstitüler, Antik Yunan kültürüne ulaşmanın tek yolu olan Arapça kaynaklardan yararlanmışlardır.¹⁵

İslam tıbbı Oxford’a Paris yoluyla ulaşmıştır. Paris’deki öğrenciler Oxford’a taşınmış ve daha sonra Oxford’dakiler de Cambridge’e göç etmiştir. İngiliz bilim insanları bu üniversitelerde edindikleri eğitimlerin çok faydasını görmüş ve kendi eserlerini vermişlerdir. 14. yüzyıl doktorlarından Ardenli John’un yazdığı tıp ve cerrahlık kitaplarının kaynakları İslam tıbbıdır. Bu, John’un çağdaşları Bernard de Gordon, Gilbertus Anglicus ve Gaddesdenli John’un eserleri için de geçerlidir. Campbell onların kitaplarını “Arabist” olarak tanımlar.

İslam tıbbı, İngilizce konuşan dünyada edebi açıdan da takdir edilmiştir. Chaucer, *The Canterbury Tales* (Canterbury Hikayeleri) adlı eserinde “Fizik Doktoru”nu tanımlarken, iyi bir “doktor”un tüm bildiklerini öğrendiği Müslüman otoriteleri sıralar: İbn Sina, İbn Rüşd ve Razi. Shakespeare de özellikle *Othello*’sunda Müslümanların ilaçla tedavi yöntemlerine göndermelerde bulunur. Campbell’e göre İslam eczacılığı “en uzun süre uygulanan” yöntemdir.

12 Sarton, age., c. 2, s. 72-73.

13 Browne, *Arabian Medicine*, s. 26.

14 Campbell, age., c. 1, s. 159.

15 Age., s. 203-206.

16. yüzyıl sonlarına doğru eczacılıkla ilgili Müslüman eserleri Latinceden başka diğer Avrupa dillerine de tercüme edilmeye başlanmıştır. Bu etki halen devam etmektedir, çünkü günümüz kodeksleri Müslüman hekimlerin uygulama biçimlerini örnek alarak oluşturulmuştur. İbn Sina ile doruk noktasına çıkan İslam tıbbı “Rönesans’ın son yıllarına kadar Batı teorisi ve pratiğinin en güvenilir kaynağı” olmuştur.¹⁶

Felsefe ve çeviri

Bazı otoriteler, Roger Bacon da dahil, Avrupa’nın Yunan felsefesini de İslam medeniyetinden aldığı fikir birliği içindedir. Müslüman alimlerin yorumları çok önemliydi. Bu alimlerin felsefeye olan dikkate değer ilgisi, Kur’an’ın Müslümanlara akıllarını kullanmaları gerektiği yolundaki sıkça tekrarlanan tavsiyesinden kaynaklanmaktadır. Müslümanlar felsefe ve tıp arasındaki yakın ilişki konusunda çok düşünülmüşlerdir.

Fikri söylem, Hz. Peygamber’in sahabeleri, eşi Ayşe, evlatlığı, damadı ve dördüncü halife Hz. Ali arasında başlamıştır. Şerif’e göre onlar, “aklın ışığında dini öğretilerin pratik yansımaları” konusunu tartıştılar.¹⁷ Şunu da belirtmek gerekir ki, fıkıh okullarından birinin kurucusu olan Ebu Hanife, aynı zamanda ilim arayışına devam edilmesini ve Müslümanların diğer kültürlerin, özellikle de Yunan’ın bilgisine “açık” olmasını sağlamıştır. Mehdi, Kindi’nin “insanın çeşitli bilimsel araçlarla, matematik ve mantık gibi ilimleri öğrenerek daha önceki düşünürlerin katkılarını da özümseyerek her şey hakkında bilgi sahibi olabileceğinde ısrar ettiğini” ifade eder.¹⁸

Bu düşünürler arasında, yaptığı katkılar Bizans tarafından reddedilen Yunan filozoflar da vardır. Emile Brouniet, *Histoire de la Philosophie* adlı eserinde, “(Roma) İmparatorluğun yeni başkenti (Konstantinopol) felsefe çalışmaları için neredeyse hiç uygun değildi... 6. ve 7. yüzyıllara muazzam bir sessizlik hakimdi” der. Fakat sadece Bizans değildi bu durumda olan.¹⁹ Sarton’a göre 9. yüzyılın başlarında, “Batı, bilginin Yunan kaynağıyla bağını peyderpey kaybetmişti.” İslam medeniyeti Batı’nın bilime

16 Gabrieli, age., s. 862.

17 Sharif, *Islamic Philosophy*, s. 1.

18 Mehdi, “İslam Felsefesi”, *Britannica Ansiklopedisi*, c. 22, , s. 24.

19 Papadopoulos, *Islam and Muslim Art*, s. 33.

olan ilgisini yeniden canlandırmış ve sonuçta Batı, Müslüman dünyasından destek almıştır.²⁰

Farabi, araştırmalarıyla Batı'ya dikkate değer ölçüde yardımcı olmuştur. Büyük başarısı Müslümanlar arasında, Mehdi'nin ifadesiyle, "Aristo'dan sonra en büyük felsefi otorite" unvanı almıştır.²¹ Yahudiler ve Hristiyanlar gibi Müslümanlar da felsefenin inceliklerini çözme zorluğundan kurtulmak için çalışmışlardır.

Farabi aslında Aristo'yu en iyi bilenlerden biridir ve bu Yunan filozofun eserlerini defalarca okumuştur. Shustery, onun Aristo'nun *Fizik*'ini 400, *Ruh Üzerine* adlı eserini de 200 defa okuduğunu bildirir.²² Ayrıca idealist biridir, özellikle de siyasette.

Farabi *Akıl Üzerine Mektup* adlı eserinde, altı çeşit "akıl"ı ayrıntılarıyla açıklar. Netton'un Farabi hakkında yazdığı kitabının özeti şöyledir: Birincisi, herkesin günlük işlerinde kullandığı "sıradan" akıldır. İkincisi alimlerinki; üçüncüsü "bazı evrensel ve zorunlu gerçek ilkelerin" kesinliğini fark eden; dördüncüsü "deneyimlerden [türetilmiş]... ruhun bir parçası" olan "vicdanın gelişmiş sesi"dir. Beşincisi, Farabi'nin dört türe ayırdığı en karmaşık olanıdır: Potansiyel Akıl, Aktüel Akıl, Kazanılan Akıl, Etken ya da Aktif Akıl. Altıncısı ise Allah'a ait olan İlahi Akıl'dır.²³

Farabi'nin Batı düşüncesine etkisi oldukça önemlidir. Daha az bilineni ise Hristiyanlığa yaptığı İslami katkıdır. Kur'an'ı temel alan eserleri Albertus Magnus ve St. Thomas Aquinas'ı etkilemiştir. Magnus ders ve konferanslarında kaçınılmaz olarak çoğunlukla Farabi'nin eserlerinden faydalanmıştır. Bu da Magnus'un öğrencilerinden Thomas Aquinas'ı derinden etkilemiştir. İkisi de Farabi'nin Aristo ve İslam felsefesini Hristiyanlıkla uzlaştıran eserlerini kullanmışlardır.

Hammond, *The Philosophy of al-Farabi and Its Influence on Medieval Thought* (Farabi Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi) adlı kitabında, St. Thomas Aquinas'ın *Summa Theologia* ve *Summa Contra Gentiles* adlı eserlerinin doğrudan Farabi'den alınmış unsurlar, hatta bazen kelimesi kelime-

20 Sarton, age., c. 2, s. 559.

21 Mehdi, age., c. 22, s. 24-25.

22 Shustery, *Outlines of Islamic Culture*, s. 325.

23 Richard Netton, *Al-Farabi and His School*, s. 43-47.

sine tekrarlar içerdiğini belirtir. Hammond (Myers'in aktardığına göre)²⁴ buna bazı örnekler verir:

Farabi	Akinolu Thomas
Yaratılmamış varoluş ebedidir	Varoluşun kendisi, mutlak sonsuz olarak kabul edilir.
İlk sebep olarak Tanrı mutlak faildir	Tanrı mutlak fail olmalıdır
Pasif akıl, potansiyel olarak her şeyi akledebilir	İnsan aklı potansiyel olarak her şeyi akledebilir

Akinolu Thomas'ı etkileyen başka bir Müslüman filozof da, Roger Bacon ve Albertus Magnus ile diğer bazı Hristiyan ve Yahudi alimleri de etkileyen İbn Rüşd'dür. İbn Rüşd'ün eserleri Latinceye ve İbraniceye çevrilmiştir. Urvoy'a göre Yahudiler onun metinlerini "Arapça, İbrani harflerle yazılmış Arapça ve İbranice çeviriler"le saklamışlardır. Urvoy, "İbn Rüşd'ün (Yahudiler arasındaki) etkisi, İbn Meymun'unkiyle eşdeğerdeydi" der.²⁵ Akinolu Thomas, açık ve net bir şekilde 503 kez İbn Rüşd'den alıntı yapmıştı ve bu yüzden Averroist²⁶ (yani İbn Rüşdçü) olmakla suçlanmıştır.²⁷ Palacious "İbn Rüşd ve Akinolu Thomas'ın inanç ve akıl arasındaki büyük uyum hakkındaki yaklaşımlarının aynı" olduğunu belirtir.²⁸ Aristo ve İbn Rüşd'e karşı güçlü Hristiyan muhalefetine olduğu dönemde Hristiyan bilginler bu iki filozof için "benzer şeytanlar" sıfatını kullanmıştır.²⁹ Papalar ve piskoposların yürüttüğü karalama kampanyalarına rağmen, Latin dünyası İbn Rüşd'ü hem Aristo'nun yorumcusu hem de kendine özgü bir düşünür olarak görmüştür.

İslam felsefesi bir bütün olarak ele alındığında, Müslüman filozofların "akılla imanın, dinle bilimin uzlaştırılmasında" büyük bir başarı gösterdi-

24 Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 30.

25 Dominique Urvoy, *Ibn Rushd (Averroes)*, s. 124-125.

26 İbn Rüşd Latince Averroes diye bilinir. Felsefe ekolü de Averroizm olarak adlandırılır. (ç.n.)

27 Age., s. 127.

28 Age.

29 Myers, age., s. 48-49.

ğini söyleyen Hitti'ye göre, "Latin Batı'ya aktarılan" sentez de budur. Hitti daha da ileri gider ve şöyle der: "Yeni fikirler bütününün, özellikle de felsefi boyutta, (Müslüman dünyasından) Batı içine akışı, 'Karanlık Çağ'ın sonunu başlatmış ve skolastik dönemin şafağının sökülüşünü sağlamıştır."³⁰

Artık diğer dillerden (o zamanlar Müslümanların dili olan) Arapçaya yapılan çeviriler, yerini Müslüman dünyasından diğer kültürlere, özellikle de Batı'ya yapılan çevirilere bırakmıştı. Burada şunu da vurgulamak gerekir: Batı yüzyıllar boyunca Müslüman dünyasından bilimi öğrenmiştir; buna Müslüman bilim insanlarının pek çok alanda, 12. yüzyıla 15. yüzyıl arasında Batı düşüncesine egemen olan eserleri de dahildir.³¹

Batının Müslümanlardan muazzam bir bilgi mirası aldığında şüphe yoktur. Bunun en açık kanıtı, Müslüman dillerinden, özellikle de Arapçadan yapılan çevirilerin bolluğudur. "Rönesans ve Reformlara kadar Arapça, muhtemelen dünyada başka dillere en çok tercüme edilen dildi"³² ve bu çevirilerin çoğu da Latinceye yapılmıştı.

İspanya

İslam biliminin Batı'ya girişi büyük oranda Müslüman İspanya kanalıyla gerçekleşmiştir. Yüzyıllar boyunca İspanya, daha çok bir Müslüman Ortadoğu şehri gibiydi. Pek çok gayrimüslim, Müslüman ismi almış, Müslüman kıyafetleri giymiş, onların âdetlerini benimsemiş ve ayrıca hem özel yaşamlarında hem de kamusal alanda Arapçayı kullanmıştır. Müslümanlar gibi Yahudi ve Hristiyan öğrenciler de İspanya'daki İslam üniversitelerine gidiyordu. Hristiyan bir öğrenci olan ve Endülüs'de matematik ve doğa bilimleri okuyan Gerbert, daha sonra Papa II. Sylvester (946-1003) olarak tanınmıştır. İspanya'ya Müslümanlar tarafından eğitilmesi için gönderilen daha meşhur bir Hristiyan öğrenci de Roma-Cermen İmparatorluğu'nun kurucusu Şarlman'dır (742-814).³³

Aragon'un ilk krallarından I. Peter yalnızca Arap harfleriyle yazabiliyordu ve pek çok Hristiyan da Latince yazarken Arap harflerini kullanıyordu. Aynı zamanda Arap edebiyatına öyle düşkünlüler ki, Kurtubalı

30 Hitti, *age.*, s. 580-581.

31 Browne, *Arabian Medicine*, s. 118-119, 135.

32 Lewis, *Islam and the West*, s. 61.

33 Crespi, *The Araps in Europe*, s. 62.

Alvaro (öl. 861) Hristiyanları, Müslümanların kitaplarıyla çok fazla meşgul olmakla ve İncil’leri ihmal etmekle suçluyordu. Hristiyanlar Arapça kitapları okumakta direndikleri için Sevilalı John³⁴, en azından kendi dinleri hakkında biraz bilgi sahibi olabilmeleri için İncil’i Arapçaya çevirmek zorunda kalmıştır.

İslam’ın gelişinden yaklaşık beş asır sonra 12. yüzyılda Arapçadan Latinceye çevirilerin başladığı yer Müslüman İspanya’dır. Bu büyük ölçüde Segovia’nın Başdiyakozu³⁵ Domingo Gundisalvo ile yardımcısı Sevilalı John’un çabalarıyla gerçekleşmiştir. Gundisalvo’nun eserleri, (kendine ait orijinal ‘fikirler’ diye sunduğu) bilimlerin tasnifini yaptığı yazıları da dahil, aslında Müslüman alimlerden faydalanılarak yazılmıştır. Diğer Batılılar da Müslümanların eserlerini “kendilerine mâl etmiş” ve kendi isimleriyle yayınlamışlardır.

Gundisalvo’nun çevirilerini başkaları takip etmiştir. Dalmaçyalı Herman’ın (1100-1160) çevirileri genellikle bilimseldi ve Macriti’nin (950-1007) Batlamyus’un *Planisferyum* (Yıldızlar Haritası) adlı eserinin Arapça sürümünü de içeriyordu. Santallalı Hugo, Tivolili Plato gibi bilimsel eserler üzerinde yoğunlaşmıştır. Neredeyse hepsi astronomiyle ilgili olan başka pek çok çeviri de Sevilalı John’a atfedilmektedir. Aynı dönemlerde İngiliz Bathlı Adelard da tercüme faaliyetleriyle meşguldü.

İspanya’da yaşayan Pamplona Başpiskoposu İngiliz Chesterlı Robert, (Kur’an’ı karalamak amacıyla olan) Muhterem Peter’in (1092-1156) talimatıyla bilimsel eserlerin yanı sıra Kur’an’ın ilk Latince çevirisini yapan isimdir. Chesterlı Robert’in Avrupa’nın geleceği açısından hiç şüphesiz çok önemli olan bir diğer çevirisi de, Harizmi’nin cebir hakkındaki tezidir. “Bu çevirinin değeri pek anlaşılmamıştır” der Myers, çünkü “Avrupa cebirinin başlangıcına işaret ettiği söylenebilir.”³⁶

Medieval Civilization 400-1500 (Ortaçağ Medeniyeti 400-1500) adlı eserinde Le Goff, Hristiyanların Yunan felsefesi ve biliminden tutun İslam’ın tıpta ve diğer pek çok alanda yaptığı özgün katkılara kadar Müslüman İspanya’dan edindiği muazzam bilgi birikimine değinir. Le Goff, 12. yüz-

34 Johannes Hispalensis (Sevilalı John): 12. yüzyılda Toledo Çeviri Okulu’nun ilk zamanlarında Arapçadan Latince ve Kastilya İspanyolcasına çeviri yapan en önemli tercümanlarından biri. (ç.n.)

35 Başdiyakoz: Papazlardan kıdemli ve piskoposun altında bir merteye. (ç.n.)

36 Myers, *Arabic Thought and the Western World*, s. 81.

yıl İngiliz papazlarının "Arap kültürüne çok meraklı" olduklarını belirtir. Bütün Avrupa, İslam kültürüne kesinlikle çok saygı duyuyordu. Öyle ki, Le Goff'un aktardığına göre, Bathlı Adelard fikirlerini topluma kabul ettirebilmek için Araplara aйтmış gibi gösterdiğini söylemiştir.³⁷

O zamanlar çoğu Bağdat'dan ithal edilen popüler edebiyat, Batı'da Hıristiyanlar arasında çok revaçtaydı. O kadar popülerdi ki, ciddi çalışmalara bile etki ediyordu. Arapça eserlerin Latinceye tercüme edilmesi içinde kararlı olan keşişler, çevirileri savsaklamakla ve okudukları hikayelerle eğlenmekle suçlanıyorlardı. Yine de bu hikayeler etkiliydi, çünkü özellikle de "şaka yollu olarak aslının Arapça olduğu söylenen Cervantes'in kitabı *Don Kişot*, İspanyol edebiyatı için, bir modeldi."³⁸

12. yüzyılın ikinci yarısıyla 13. yüzyılın ilk yarısı çeviri faaliyetlerinin altın çağıydı. Burada sayısını veremeyeceğimiz kadar çok olan çevirilerin çoğu bilimsel çalışmalar, tıp ve felsefe alanındaydı; aynı zamanda ilahiyat da dahil, başka konularda da çeviriler yapılmıştı. Yetmiş cilt çevirisi bulunduğü belirtilen Cremonalı Gerard (1114-1187), mütercimlerin "en büyüğü" olarak kabul edilmektedir. Hitti onun için "Toledolu çevirmenlerin en üretkeni" sıfatını kullanmıştır.³⁹ Myers da onun "muhtemelen bir çeviri okulunu yönettiğine" inanır.⁴⁰ Mantık, felsefe, matematik, astronomi, tıp ve astroloji alanında çeviriler yapmıştır. Tercüme kariyeri, kendini bilime adayışı ve öğrenme aşkıyla birlikte başlamıştır. Amacı Batlamyus'un *El-Mecisti* (Büyük Bileşim) adlı eserini tercüme etmekte; bu yüzden Arapça öğrenmek için Toledo'ya gitmiştir.

Son derece önemli olan bir diğer Gerard tercümesi de İbn Sina'nın İslam medeniyetinin en büyük tıp eseri olan *Kanun*'udur. Gabrieli, Gerard'ın "Helenistik Arap biliminin bütün alanlarında" çalıştığını belirtir. Hayatının büyük kısmını Toledo'da geçirmiştir. Bu şehri, Gabrieli'ye göre, Müslüman bilimlerinin çevirisi alanında "bilim tarihinde asla yok olmayacak bir ün kazandıktan" sonra terk etmiştir.⁴¹ "Gerard'ın eserinin etkisi olağanüstüydü" der Myers, çünkü "Felsefe, matematik, astronomi, fizik, tıp ve simya alanında Yunan ve Arap hazinelerini Latin dünyaya açmış ve

37 Jacques Le Goff, age., s. 147.

38 Hitti, age. s. 559.

39 Age., s. 588.

40 Myers, , age., s. 92-93.

41 Gabrieli, age., s. 855.

üniversitelerin kuruluşuna zemin hazırlamıştır.” Her zaman vurgulandığı üzere bu tercümeler Avrupa biliminin başlangıcıdır.⁴²

Birkaç on yıl boyunca çeviriler genellikle Arapçadan Latinceye yapılmıştır. Bunlara Süryanice ve Rumcadan Arapçaya tercüme edilen ve Klasik Yunan bilgi birikimini içeren eserler de dahildi. Sonuç olarak Müslümanlar, Hristiyanların klasik eserlere karşı ilgisini uyandırmış ve Hristiyan alimlerin Rumcadan Latinceye çeviri yapmaya başlamasına vesile olmuştur.

Orijinal Arapça metinlerden İbraniceye çevirilerde de bir artış görülmüştü. Bu tercümelerin, İslam ilmini Yahudilere aktarmanın yanı sıra İbranicede bulunmayan kelimelerin Arapçalarının benimsenmesini sağlama gibi bir faydası da olmuştur. Lewis, “erken İbranice bilimsel ve felsefi kelime haznesinin bu şekilde oluştuğunu” ifade eder.⁴³

Eğer Gırata kaybedilmeseydi ve ardından Hristiyanların Müslüman ilmine verdiği değer düşmeye başlamasaydı Arapçadan Latinceye çok daha fazla çeviri yapılabilirdi. Müslümanlara karşı acımasız dini bir kampanya başlatan Kardinal Jimenez de Cisneros Arapça kitapları toplatıp yaktırmıştır. Fakat II. Philip iki bin cilt eseri kurtarmayı başarmış ve Madrid’in yakınlarındaki Escorial’da saklamıştır. Onun halefi III. Philip de İspanyol korsanlardan edindiği üç-dört bin kadar kitabı yine Escorial’e göndermiştir.

Hitti “13. (hicri 7.) yüzyılın sonlarına doğru Arap bilim ve felsefesi artık Avrupa’ya taşınmış ve İspanya’nın aracılık görevi de sona ermişti” der.⁴⁴ İspanya’daki üniversiteler İspanya’nın düşmesi ve Müslümanların bu topraklardan kovulmasından sonra hiçbir gelişme gösterememiştir.

Müslümanların ihmal edilen kitapları ve el yazmaları halen mevcuttur, ama Batı’da kilise ve devlet kütüphanelerinde kilit altında tutulmaktadır. Müslüman dünyasındaki kütüphanelerde halen ortaya çıkarılmayı bekleyen çok sayıda eser bulunmaktadır. El-Hasan ve Hill bu eserlerin sayısını, kaydedilmemiş olanları hariç çeyrek milyon olarak verir.⁴⁵ Meyerhof bu koleksiyonlar hakkında biraz bilgi verir. Yalnızca İstanbul’da “on binlerce el yazması barındıran seksenden fazla cami kütüphanesi” bulunmaktadır. Kahire, Şam, Musul ve Bağdat’da oldukça geniş koleksiyonlara

42 Myers, age., s. 96.

43 Lewis, age., s. 62.

44 Hitti, age., s. 589.

45 El-Hasan ve Hill, *Islamic Technology*, s. 21-22.

sahip kütüphaneleri listeler. İspanya'daki Escorial Kütüphanesi'ni "Batı İslam ilminin büyük bir kısmını" barındıran bir arşiv diye niteler.⁴⁶

Her çeviri, ilim için yapılmıyordu. Örneğin Dominikanlar⁴⁷, Avrupa'da bir ilk ve Hitti'ye göre tek amacı "Müslümanlar ve Yahudiler için misyonerler" eğitmek olan Oryantal Araştırmalar okulunu kurmuşlardır.⁴⁸

Hristiyanların Müslüman ilmine karşı gösterdiği tutumdaki çelişki en iyi Ramon Lull'un (1232-1315) hayatında kendini gösterir. Müslüman ilimlerini araştırdığı için, Fox'a göre, "büyücülük ve siyaha ustası" olarak nitelendirilmiştir. Fox, Lull'un Arapçayı "Arap bir köleden"⁴⁹ öğrendiğini ve Mallorca'da bir Fransiskan⁵⁰ enstitüsünde Arapça dersleri verdiğini ekler. Daha sonra Arapça bilgisini Kuzey Afrika'daki Müslümanlara Hristiyanlığı öğretmek ve vaaz vermek için kullanmıştır.

Hristiyan Avrupa, pek çok örnekte görüldüğü üzere, İslam ilimlerini kabul etme konusunda çok gönülsüzdü. En basitinden pek çok tercümenin Müslüman kaynaklardan geldiğini reddediyorlardı. Max Meyerhof "Arapçadan ziyade Yunancadan gelen" çevirileri örnek gösterir ve "ikisi arasında esas itibarıyla bir fark olmadığı halde, 'Helenizm'in 'Arabizm'in karşısında durduğunu" belirtir.⁵¹

Avrupalı Hristiyanlar hesapsız intihal de yapmıştır. Meyerhof, "hayvanbilim üzerine 1838 tarihli eski bir Alman tezi" okuduğunu ve bu eserde yer alan "gekonun (bir tür kertenkele) zehirli doğasıyla ilgili efsanelerin Dimri'nin *Hayvanlar Alemi* adlı Arapça eserinden alındığını" fakat Dimri'den hiç bahsedilmediğini açıklar.⁵² Plessner, Michael Servetus'a atfedilen "küçük kan dolaşımının" aslında İbn el-Nefis'in keşfi olduğunu söyler. En büyük intihalci, Arapçadan Latinceye pek çok çeviri yapan ve bunların kendi eserleri olduğunu iddia eden Afrikalı Konstantin olarak tanınan bir keşiştir.⁵³ Campbell'a göre o bunu "kilise baskısıyla" yapmış-

46 Max Meyerhof, "Bilim ve Tıp", Arnold ve Guillaume, ed., *The Legacy of Islam*, s. 311.

47 Aziz Dominik'in kurduğu ve Papa III. Honorius'un 1216'da onayladığı bir Katolik tarikatı. (ç.n.)

48 Hitti, age., s. 588.

49 Fox, *The Inner Sea*, s. 42-43.

50 13. yüzyıl başlarında Assisili Aziz Francesco'nun kurduğu Hristiyan tarikatı. (ç.n.)

51 Meyerhof, *Le monde islamique*, s. 346, 352-353.

52 Age.

53 Joseph Schacht ve C.E. Bosworth, ed., *The Legacy of Islam*.

tır.⁵⁴ Müslüman İspanya'da bir İslam alimi İbn Abdun (öl. 1134) Müslümanların Hristiyanlara kitap satmasına engel olmaya çalışmıştır "çünkü onlar (Hristiyanlar) bu kitapları tercüme ediyor ve kendi piskoposlarına mal ediyorlardı."⁵⁵

Batı, Müslümanların yazarlığını ve otoritesini gizlemek için başka yollara da başvuruyordu. Dokuzuncu ve onuncu bölümlerde bahsedildiği üzere Müslüman isimlerinin Latinize edilmesi ya da tamamıyla değiştirilmesi buna bir örnektir. Mesela şu Müslüman alimlerin Arapça orijinal isimlerini anlamak nasıl mümkün olabilir: Razi *Averroes*, el-Heysem *Alhazen*, Abdurrahman el-Sufi *Azophi* ve İbn Yunus *Azerquiel* şeklinde Latinize edilmiştir.

Fakat Ay'ın özellikleriyle ilgili bilime Müslümanların yaptığı katkının takdir edildiğini de vurgulamak gerekir. Önceleri ayın özelliklerine Avrupalı kralların isimleri verilmişti. Fakat 17. yüzyıl Cizvitlerinden İtalyan astronom Giambattista Riccioli, kral isimlerini değiştirerek bilime önemli katkılarda bulunan bilim insanlarının isimlerini koymuştur. Yeni isimler arasında on üç Müslüman bulunuyordu. Bu isimlerden biri de yeryüzünün ve göklerin keşfi için uygun bir çevre meydana getiren ve böylece Müslüman biliminde büyük bir adım atılmasını sağlayan Halife Me'mun'dur. Diğer on iki Müslüman isim ise konuya uygun olarak astronomlara aittir. Bütün bu on üç isim de Uluslararası Astronomi Birliği (IAU) tarafından 1935'de onaylanmıştır.

Edebiyat

İslam medeniyetinin Batı'ya en önemli etkilerinden biri de edebiyat alanında olmuştur. "Ortaçağ ve Rönesans döneminden modern çağın eşiğine doğru Hristiyan dünyasını etkileyen edebiyata değinecek olursak, şüphesiz yalnızca Arap edebiyatını ele almak bile yeterlidir" der Gabrieli ve ekler: "İlk bin yılında İslam, Avrupa'ya neredeyse tamamen Arap edebiyatı sayesinde girmiş ve yayılmıştır."⁵⁶

Gabrieli, kanıt olarak Kurtubalı Alvaro'nun "Çağdaş Hristiyanlar bıkmadan usanmadan Arap edebiyatını inceliyorlardı" sözünü örnek

54 Campbell, age., c. 1, s. 124.

55 J. Casulleras ve J. Samsó, s. 486.

56 Gabrieli, age., s. 868.

gösterir ve Arap şiirinin hatırı sayılır etkisini, bu şiirden etkilenen Dante, Goethe, Wilhelm Hauff ve Victor Hugo gibi isimleri işaret ederek ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁵⁷

Bununla birlikte bu, yine Batı'nın kendisinden çok faydalandığı Müslüman biliminin katkılarını takdir etme konusunda gönülsüz olduğu bir başka alandır. Bunu da Müslümanların bildiklerini başkalarından edindiği iddiasını öne sürme ya da başarılarını yok sayıp yalnızca savaşımlara odaklanma yoluyla yapmışlardır. Ortaçağın Batılı bilim insanlarının bu şekilde tutum sergilemesi anlaşılabilir bir şeydir, çünkü o dönemin Hristiyanlarının Müslümanlara karşı tavrı büyük ölçüde saldırgandı. İslam öğretilerini çarpıtarak başlattıkları İslam medeniyeti ve bilimini yok etme arzusunu gerçekleştirmek için yalnızca Haçlı Seferleri ile değil, ondan sonra da büyük çaba harcadılar. Haçlı Seferleri'nde başarısız olunca Müslüman dünyasını tamamen yok edebilmek ve İslam'ı ortadan kaldırmak için Moğollarla ittifak etmeye çabaladılar.

Bütün bunlara rağmen şüphesiz hiçbir bilim insanı, altyapısı ve eğitimi ne olursa olsun, İslam medeniyetinin başarılarını ve dünya tarihine yaptığı katkıları değiştirme veya yok etme kabiliyetine sahip değildir. İslam medeniyetini takip eden diğer tüm medeniyetler, özellikle de Batı, bu gelişmelerden çok faydalanmıştır. Bu kitabın pek çok yerinde vurgulandığı gibi Batı, İslam dünyasından çok şeyi ödünç almış ve aldıklarından büyük fayda görmüştür. Roberts, *History of the World* (Dünya Tarihi) adlı eserinde bunu pek çok kez vurgular. Hristiyanlık aleminin "kültürel gelişimini İslam'a borçlu" olduğunu belirtir ve ekler: "Avrupa, Ortaçağ'da başka hiçbir medeniyete İslam'a olduğu kadar borçlu olmamıştır."⁵⁸

Bu nedenle Arapçadan Avrupa dillerine yapılan çevirilerin ve Batı'nın Müslümanlardan aldığı büyük bilgi birikiminin (Antik Yunan ve Doğu biliminin aktarımı ya da gelişmiş hali de olsa) Rönesans'a ve modern Batı medeniyetinin gelişimine önemli katkıları olmuştur.

⁵⁷ Age., s. 70-71.

⁵⁸ Roberts, *History of World*, s. 365.

KAYNAKÇA

- ABU-LUGHOD, Janet L., *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350*, New York & Oxford, BK: Oxford Üniv. Yay., 1989.
- AHMAD, Aijaz, ed., *Ghazals of Ghalib*, New York & Londra: Columbia Üniv. Yay., 1971.
- AHMED, Cemil, *Hundred Great Muslims*, Karachi, Pakistan: Ferozsans, 1971
- AHMED, Ekber S., *Discovering Islam: Making Sense of Muslim History and Society*, Londra & New York: Routledge, 1988; *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, Londra & New York: Routledge, 1988.
- AJRAM, K., *The Miracle of Islamic Science*, Cedar Rapids, IA: Knowledge House Yay., 1992.
- AKHTAR, Shabir, *A Faith for All Seasons*, Chicago, IL: Ivan R. Dee, 1990.
- AKURGAL, Ekrem, *The Art and Architecture of Turkey*, New York: Rizzoli, 1980.
- ALBARN, Keith, *The Language of Pattern: An Enquiry Inspired by Islamic Decoration*, New York: Harper & Row, 1974.
- ALİ, Şevket, *Intellectual Foundations of Muslim Civilization*, Lahore, Pakistan: Publishers United, 1977.
- ANDERSON, William, "The Great Memory", *Noetic Sciences Review*, (Bahar 1992).
- ARBERRY, A. J., *Classical Persian Literature*, New York: Macmillan, 1958.

- ARIK, M. Oluş, *The Turkish Contribution to Islamic Arts*, İstanbul, Yapı ve Kredi Bankası Yay., 1976.
- ARMENTO, B. J., *Across the Centuries*, Boston: Houghton Mifflin, 1991.
- ARMSTRONG, Karen, *A History of God*, New York: Knopf, 1993. (Türkçe çevirisi: Tanrı'nın Tarihi, 2. Baskı, Ayraç Yay., Ankara 2008.
- , *Muhammad: A Western Attempt to Understand Islam*, Londra: Victor Gollancz, 1991. Türkçe çevirisi: Hz. Muhammed: İslam Peygamberinin Biyografisi, Koridor Yay., İstanbul 2005.
- ARNOLD, Sir Thomas ve Alfred Guillaume (editör), *The Legacy of Islam*, Oxford, BK: Oxford Üniv. Yay., 1931.
- ARYANPUR, Manoochehr, *A History of Persian Literature*, Tahran: Kayhan Yay., 1973.
- ASHTIANY, Julia, T. Johnstone, J. Latham, R. Serjent ve G. Rex Smith (ed.), *The Cambridge History of Arabic Literature: 'Abbasid Belles-Lettres*, Cambridge, BK: Cambridge Üniv. Yay., 1990.
- ASIMOV, Isaac, *Asimov's Chronology of Science and Discovery*, New York: Harper & Row, 1989. (Türkçe çeviri: Bilim ve Buluşlar Tarihi, Ankara: İmge Kitabevi, 200a).
- ATASOY, Nurhan, Afif Bahnassi ve Michael Rogers, *The Art of Islam*, Paris: UNESCO/Flammarion, 1990.
- BABİNGER, Franz, *Mehmet der Eroberer und Siene Seit*, çev. Ralph Manheim, ed. William C. Hickman'ın önsözüyle, 2. Basım, Princeton, NJ: Princeton Üniv. Yay., 1992). Türkçe çevirisi: Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı, İstanbul: Oğlak Yay., 2008).
- BAMMATE, Haidar, *Muslim Contribution to Civilization*, Brentwood, MD: American Trust Yay., 1993). Türkçe çevirisi: İslam'ın İnsanlık Kültürüne Katkısı, Kaynak Yay., İstanbul 2008.
- BARAKAT, Halim, *The Arap World: Society, Culture and State*, Berkeley, CA: University of California Yay., 1993.
- BARRACLOUGH, Geoffrey, *The Times Atlas of World History*, Maplewoods, NJ: Hammond, 1979.
- BILLINGS, Malcolm, *The Cross and the Crescent: A History of the Crusades*, Londra: BBC Books, 1987.
- BIRNBAUM, E., *The Questioning Mind: Katip Çelebi, 1609-57: A Chapter in Ottoman Intellectual History*, Toronto, Kanada: TSAR, 1994.

- BLACK, Antony, "The State of the House of Osman", in Antony Black *The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present*, New York: Routledge, 2002. Türkçesi: Siyasal İslâm Düşüncesi Tarihi- Peygamberden Bugüne, Ankara: Dost Kitabevi, 2010.
- BODLEY, R. V. C., *The Quest*, Londra: R. Hale; New York: Doubleday, 1947.
- BOORSTIN, Daniel J., *The Discoverers*, New York: Random House, 1983.
- BOYLE, John Andrew, *The Mongol World Empire*, Londra: Variorum Bas-kısı, 1977.
- BREND, Barbara, *Islamic Art*, Londra: British Museum Yay., 1991.
- BRIFFAULT, Robert, *Rational Evolution: The Making of Humanity*, New York: Macmillan, 1930.
- BROADHURST, R. J. C. (çev.- ed.), *The Travels of Ibn Jubayr*, Londra: Jonathan Cape, 1952.
- BROWNE, Edward G., *Arabian Medicine: Being The Fitzpatrick Lectures Delivered at the College of Physicians in November 1919 and November 1920*, yeniden basım, Lahore, Pakistan: Hijra International Yay., 1999.
- , *Literary History of Persia*, Cambridge, UK: Cambridge Ün. Yay., 1964.
- BULLIET, Richard W., *Conversion to Islam in the Medieval Period*, Cambridge, MA; ve Londra: Harvard Ün. Yay., 1979.
- BURCKHARDT, Titus, *Art of Islam: Language and Meaning*, Londra: World of Islam Festival Yay., 1976. Türkçesi: *İslâm Sanatı: Dil ve Anlam*, Klasik Yay., İstanbul 2006.
- , *Fez: City of Islam*, Cambridge, UK: The Islamic Texts Society, 1992.
- BURKE, James, *The Day the Universe Changed*, Boston, MA: Little, Brown, 1985.
- CAIGER-SMITH, Alan, *Lustre Pottery*, New York: New Amsterdam, Books, 1985.
- , *Tin-Glaze pottery*, Londra: Faber & Faber, 1973
- CAMPBELL, Donald, *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*, I. ve II. ciltler, Londra: Kegan Paul, 1926.
- CAMPO, Juan, ed., *The Encyclopedia of Islam*, New York: Facts on File, 2008.
- CANTOR, Norman F., *The Civilization of the Middle Ages*, New York: Harper-Collins, 1993.

- CANACUZINO, Sherban, ed., *Architecture in Continuity: Building in the Islamic World Today*, New York: Aperture and Islamic Yay., 1985.
- CASULLERAS, J. ve Samso J., (eds.), *From Baghdad to Barcelona: Studies in the Islamic Exact Science in Honour of Prof. Juan Vernet*, Barcelona: Barcelona Üniv., 1996.
- CHEJNE, Enver G., *Muslim Spain: Its History and Culture*, Minneapolis, MN: Minnesota Üniv. Yay., 1974.
- COHEN, Mark R., "Islam and the Jews", *Jerusalem Quarterly* (38), 1986.
- COPPLESTONE, Trewin, ed., *World Architecture*, New York: McGraw-Hill, 1963.
- CORN, Charles, *Distant Island*, New York: Viking, 1991.
- CRAGG, Kenneth ve Marston Spreight, *Islam from Within*, Belmont, CA: Wadsworth Yay., 1980.
- CRESPI YOR, Gabriele, *The Araps in Europe*, New York: Rizzoli, 1986.
- CRITCHLOW, Keith, *Islamic Patterns*, New York: Schocken, 1976.
- CURATOLA, Giovanni, *Book of Oriental Carpets*, New York: Simon and Schuster, 1982.
- CURTIN, Philip D., *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1984. Türkçesi: *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, Küre Yayınları, İstanbul 2008).
- ÇAKSU, Ali (ed.), *Studies and Sources on the Ottoman History*, 6. Dizi, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2001.
- DANIEL, Norman, *The Arabs and Medieval Europe*, 2. Baskı, Londra & New York: Longman, 1979.
- *Islam, Europe and Empire*, Edinburgh, UK: Edinburgh Üniv. Yay., 1966.
- DANNER, Victor, *Islamic Tradition: An Introduction*, Amity, NY: Amity House, 1988.
- DERMAN, M. Uğur, *Contributions to Islamic Art*, İstanbul 1976.
- DUNCAN, Alistair, *The Noble Sanctuary*, Londra: Ortadoğu Arşivi, 1981.
- EATON, Charles Le Gai, *Islam and the Destiny of Man*, Albany, NY: New York Devlet Üniv. Yay., 1985.
- EBAN, Abba, *Heritage, Civilization and the Jews*, New York: Summit, 1984).

- EDWARDS, Paul, ed., in cheif, *The Encyclopedia of Philosophy*, New York: Macmillan, 1967.
- EHRENKREUTZ, Andrew S., "The Silent Force Behind the Rise of Islamic Civilization", C. E. Bosworth vd. (ed.), *The Islamic World içinde*, Princeton, NJ: Darwin Yay., 1989.
- EMBREE, Ainslee, *Alberuni's India*, New York: W.W. Norton, 1971.
- , "Foreign Interpreters of India: The Case of al-Biruni", Peter J. Chelkowski baskısı, *The Scholar and the Saint*, New York: New York Ün., 1975.
- ESED, Muhammed, *The Message of the Qur'an*, Gibraltar: Dar al-Andalus, 1980. Türkçesi: *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 2002.
- ESPOSITO, John L., *The Islamic Threat: Myth or Reality?*, New York & Oxford, UK: Oxford Ün. Yay., 1992.
- EYRE, Ronald, *Ronald Eyre on the Long Search*, New York: William Collins, 1979.
- FEHMİ, Ali Muhammed, *Muslim Sea-Power in the Eastern Mediterranean*, Kahire: National Publication & Printing House, 1966.
- FARUKİ, İsmail Raci el-, *The Great Asian Religions*, New York: Macmillan, 1969). Türkçesi: *Asya Dinleri*, çev. Abdullah Davudoğlu, İnkılab Yay., İstanbul 2002.
- FERRIS, Timothy, *Coming of Age in the Milky Way*, New York: William Morrow, 1988.
- FLETCHER, Sir Bannister, *A History of Architecture*, 17. baskı, New York: Charles Scribner's Sons, 1961.
- FLETCHER, Richard, *The Quest for El Cid*, Londra: Hutchinson, 1989.
- FOX, Robert, *The Inner Sea: The Mediterranean and its People*, New York: Alfred A. Knopf, 1993.
- FRANCK, Irene M., ve David M. Brownstone, *To The Ends of the Earth: Great Travel and Trade Routes of Human History*, New York: Facts on File, 1984.
- FREEMAN-GRENVILLE, G.S.P., *The Muslim and Christian Calenders*, Londra: Rex Collings, 1977.

- FRYE, Richard N., *The Golden Age of Persia*, New York: Harper & Row, 1975.
- GABRIELI, Francesco, "The Transmission of Learning and Literary Influences to Western Europe", in P. M. Hold, *The Cambridge History of Islam* içinde, 2 cilt, Londra: Cambridge Üniv. Yay., 1970.
- GARRISON, Fielding H., *An Introduction to the History of Medicine*, Philadelphia, PA & Londra: W.B. Saunders, 1929.
- GEARING, Loyd, *Faith's New Age*, Londra: Collins, 1980.
- GENDERS, Roy, *Perfume Through the Ages*, New York: G.P. Putnam, 1972.
- GIBB, H. A. R., çev. ve ed., *The Travels of Ibn Batutah*, 3 Cilt., Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1958, 1959 ve 1971. Türkçesi: *İbn Batuta Seyahatnamesi*, 2 cilt, Haz. A. Sait Aykut, 4. Baskı, YKY, İstanbul 2010.
- GLASSE, Cyril, *The Concise Encyclopedia of Islam*, San Francisco, CA: Harper & Row, 1989.
- GOLDSTEIN, Thomas, *Dawn of Modern Scienc*, Boston, MA: Houghton Mifflin, 1980.
- GOODMAN, Lenn E., *Avicenna*, Londra & New York: Routledge, 1992.
- GORMAN, Daniel, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 2002.
- GRABAR, Oleg, *The Formation of Islamic Art*, New Haven, CT & Londra: Yale Üniv. Yay., 1973. Türkçesi: *İslâm Sanatının Oluşumu*, Çev. Nuran Yavuz, Kanat Yay. İstanbul 2010.
- GRAHAM, William, *Beyond the Written Word*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1987.
- HADDWY, Husain, (çev.), *The Arabian Nights*, New York: Norton, 1990.
- HART, Michael H., *The One Hundred: A Ranking of History's Most Influential Persons*, New York: Citadel Press, 1987. Türkçesi: *Dünya Tarihine Yön Veren 'En Etkin 100'*, Kitap Yay., İstanbul 2008.
- HASSAN, Ahmed Yusuf el-, *Islamic Technology: An Illustrated History*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1986.
- HILLENBRAND, Robert, *Islamic Architecture: From Its Function and Meaning*, New York: Columbia Üniv. Yay., 1994.
- HITTI, Philip Khuri, *History of the Arabs: From the Earliest Times to the*

Present, 9. basım, Londra: Macmillan; & New York: St. Martin Yay., 1968. Türkçesi: *Siyasal ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, M.Ü. İlâhiyat Vakfı Yay., İstanbul 2011.

—, *Capital Cities of Islam*, Minneapolis, MN: Minesota Üniv. Yay., 1973.

HODGSON, Marshall G. S., *The Venture of İslam*, 3 cilt, Chicago, IL & Londra: Chicago Üniv. Yay., 1974, Türkçesi: *İslâm'ın Serüveni*, çev. Kurul, İz Yay., İstanbul 2000.

HORNSTEIN, Lillian Herlands, *The Reader's Companion to World Literature*, New York: New American Kütüphanesi, 1956.

HORRIE, Chris ve Peter Chippindale, *What is Islam?*, Londra: Virgin Books, 1991.

HOURLANI, Albert, *A History of the Arab Peoples*, Cambridge, MA: Harvard Üniv. Yay., Belknap Yay., 1991. Türkçesi: *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, 9. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2009).

HUMBERT, Claude, *Islamic Ornamental Design*, İngilizce çev. Alison Martin, New York: Hasting House Publishers, 1980.

HUSSEIN, Muhammad A., *Origins of the Book*, Greenwich, CT: New York Graphic Society, 1972.

İBN EL-ARABİ, Muhyiddin, *What the Seeker Needs*, ed. Shaikh Tosun Bayrak el-Halveti ve Rabia Terri Haris, Putney, VT: Threshold Books, 1992.

İKRAM, S. M., *Muslim Civilization in India*, (New York & Londra: Columbia Üniv. Yay., 1964).

İNALCIK, Halil ve Donald Guarter, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1300-1914*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1971. Türkçesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yay., İstanbul 2007.

—, *Turkey and Europe in History*, Eren, İstanbul 2006.

—, ve Cemal Kafadar, ed., *Suleyman the Second and His Time*, İsis Yay., İstanbul 1993.

İKBAL, Muhammed, *Javid-Name*, A. J. Arberry'nin önsözü ve notlarıyla, Londra: Allen & Unwin, 1966. Türkçesi: *Câvidnâme*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2008.

IRWIN, Robert, *Islamic Art in Context: Art, Architecture and the Literary World*, New York: Harry N. Abrams, 1997.

- JAYYUSİ, Salma Khadra, *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden, Hollanda; New York; Cologne: E.J. Brill, 1992.
- JELLICOE, Geoffrey and Susan, *The Landscape of Man*, New York: Thames & Hudson, 1987.
- JENKINS, Jean ve Poul Roving Olsen, *Music and Musical Instruments in the World of Islam*, Londra: World of Islam Festival Yay., 1976.
- JOHNSON, Paul, *Civilizations of the Holy Land*, New York: Atheneum, 1979.
- JUDSON, Horace Freeland, *The Search for Solutions*, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1980.
- KABBANI, Rana, *Europe's Myths of the Orient*, Bloomington, IN: Indiana Üniv. Yay., 1986, Türkçesi: *Avrupa'nın Doğu İmajı*, Çev. Serpil Tuncer, Bağlam Yay., İstanbul 1993.
- KASSIS, Hanna E., *A Concordance of the Qur'an*, Berkeley, CA: California Üniv. Yay., 1983.
- KAUFMANN III, William J., *Universe*, New York: W.H. Freeman, 1991.
- KEEN, Maurice, 'Robin Who?', *The New York Review of Books*, 9 Mayıs 1985.
- KENNEDY, Paul, *Preparing for the Twenty-First Century*, New York: Random House, 1993. Türkçesi: *Yirmi Birinci Yüzyıla Hazırlanırken*, çev. Fikret Üçcan, Türkiye İş BankasıYay., İstanbul 2000.
- KHATIBI, Abdelkebir ve Mohammad Sijelmassi, *The Splendor of Islamic Calligraphy*, Londra: Thames & Hudson, 1976.
- KHAWAM, Rene R., çev., *The Subtle Ruse: The Book of Arabic Wisdom and Guile*, Londra & The Hague: East-West Yay., 1976. Türkçesi: *Hileler Kitabı & Arap Kültüründe Siyasi Stratejiler*, Kırmızı Kedi Yay., İstanbul 2011).
- KING, David A., *Islamic Astronomical Instruments*, Londra: Variorum Reprints, 1987.
- KRAMERS, J. & H., ed., *Shorter Encyclopedia of Islam*, Ithaca, NY: Cornell Üniv. Yay., 1953.
- KRITZECK, James, *Anthology of Islamic Literature*, New York: Holt, Rinehart & Winston, 1964.
- KURAN, Aptullah, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago, IL: Chicago Üniv. Yay., 1968.

- KÜHNEL, Ernest, *Islamic Arts*, çev. Katherine Watson, Londra: G. Bell, 1970.
- LANDAY, Jerry M. ve Newsweek kitap bölümü editörleri, *Dome of the Rock*, New York: Newsweek, 1972.
- LANE-POOL, Stanley, *The Moors in Spain*, Lahore, Pakistan: Publishers United, 1953.
- LAPIDUS, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1988. Türkçesi: *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.
- LE GOFF, Jaques, *Medieval Civilization 400-1500*, çev. Julia Barrow, Oxford, UK: Basil Blackwell, 1988. Türkçesi: *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yay., İzmir 1999.
- LEVY, Reuben, *An Introduction to Persian Literature*, New York & Londra: Columbia Üniv. Yay., 1969.
- LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra: Oxford Üniv. Yay., 1961. Türkçesi: *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK Yayınları, Ankara 1984.
- , *Islam and the West*, New York & Oxford, UK: Oxford Üniv., 1993.
- LEWIS, I. M., ed., *Islam in Tropical Africa*, Oxford, UK: Oxford Üniv., 1966.
- LICHTENSTADTER, Ilse, *Introduction to Classical Arabic Literature*, New York: Schocken Books, 1976.
- LLOYD, Seton, *World Architecture*, McGraw-Hill, 1963.
- LOMBARD, Maurice, *The Golden Age of Islam*, Amsterdam, ve Oxford, UK: North-Holland Yay., 1975.
- LOPEZ, Robert S. & Irving W. Raymond, "Muslim Trade in the Mediterranean and the West", Archibald Lewis, ed.), *The Islamic World and the West 622-1492 A.D.* içinde, New York: Wiley, 1970.
- MABRO, Judy, *Veiled Half-Truths: Western Travellers' Perceptions of Middle Eastern Women*, Londra & New York: I.B. Tauris, 1991.
- MAHDI, Muhsin, "Remarks on the 1001 Nights", *Interpratation*, 2 (2-3), Winter 1973.
- , "Islamic Philosophy", *The New Encyclopædia Britannica, Macropedia*, c. 22, Chicago, 1987.

- MAHMUD, Seyyid Feyyaz, *A Short History of Islam*, Karachi, Pakistan: Oxford Üniv. Yay., 1960.
- MALIK, Hafeez, ed., *Iqbal: Poet-Philosopher of Pakistan*, New York & Londra: Columbia Üniv. Yay., 1971.
- MANN, Vivian B., ed., *Convivencia: Jews, Muslims and Christians in Muslim Spain*, New York: George Braziller, 1992.
- MANNERS, Errol, *Ceramics Source Book*, Secaucus, NJ: Chartwell Books, 1990.
- MANTRAN, Robert, ed., *Les Grandes Dates de l'Islam*, Paris: Larousse, 1990.
- MASUD-ul-Hasan, *History of Islam*, Lahore, Pakistan: Islamic Publications, c. 1, 1987; c. 2, 1988.
- , *Life of Iqbal*, 2. kitap, Lahore: Pakistan: Ferozsons, 1978.
- MATTHEWS, D. J., ed., *Urdu Literature*, Londra: Third World Foundation, 1985.
- MCNEILL, William, *The Rise of the West*, Chicago, IL: Chicago Üniv. Yay., 1963.
- MCPHEE, John, 'Oranges', Donald Hall (ed.), *The Contemporary Essay*, New York: St. Martins, 1984.
- MERNISSI, Fatima, *The Forgotten Queens of Islam*, Minneapolis, MN: Minnesota Üniv. Yay., 1993.
- MEYERHOF, *Le monde İslâmique*, Paris: F. Rieder, 1926.
- MIDDLETON, Christopher ve Leticia Garza-Falcon, çev., *Andalusian Poems*, Boston, MA: David R. Godine, 1993.
- MINAI, Naila, *Women in Islam: Tradition and Transition in the Middle East*, New York: Seaview Books, 1981.
- MIRZA, Muhammed R. ve Muhammed İkbâl Sıddıkî, ed., *Muslim Contribution to Science*, Lahore, Pakistan: Kazi Publications, 1986.
- MITCHELL, George, *Architecture Of The Islamic World: Its History and Social Meaning*, Thames and Hudson, yeni basım, 1995.
- MORGAN, David, *The Mongols*, Oxford, UK: Basil Blackwell, 1986.
- MOSTYN, Trevor, ed., *The Cambridge Encyclopedia of the Middle East and North Afrika*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1988.

- MOYNIHAN, Elizabeth B., *Paradise as a Garden: In Persia and Mughal India*, New York: George Braziller, 1979.
- MYERS, Eugene A., *Arabic Thought and the Western World*, New York: Frederick Ungard Yay., 1964.
- NEDİM, İbn Ebi Yâkub el-, *The Fihrist of al-Nedim*, editör ve çev. George Bayard, 2 cilt. New York ve Londra: Columbia Üniv. Yay., 1970.
- NAGEL, Thomas, *What Does It All Mean?*, New York, & Oxford, UK: Oxford Üniv. Yay., 1987.
- NASR, Seyyed Hossein, *The Encounter of Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man*, Londra: Allen & Unwin, 1968. Türkçesi: *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991.
- , *Science and Civilization In Islam*, New York: New American Kütüphanesi, 1968. Türkçesi: *İslâm'da Bilim ve Medeniyet*, çev. Ahmet Ünal, Kasım Turhan, Nabi Avcı, İnsan Yayınları, İstanbul 2011)
- NECIPOĞLU, Gülru, *The Age of Sinan*, Londra: Reaction Yay., 2005.
- NETTON, Ian Richard, *Al-Farabi and His School*, Londra & New York: Routledge, 1992.
- NICHOLSON, Reynold A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1966.
- , *Mathnawi of Jalauddin Rumi*, Lahore, Pakistan: Sang-e-Meel Yay., 2005.
- , *Translations of Eastern Poetry and Prose*, Londra: Curzon Yay.; NJ: Humanities Yay., 1987.
- NICOLE, David, *The Armies of Islam: 7th-11th Centuries*, Londra: Osprey Yay., 1982.
- NULAND, Sherland B., *The Doctors: The Biography of Medicine*, New York: Alfred A. Knopf, 1988.
- NUMANİ, Şibli, *Al-Farooq: Life of Umar the Great*, Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Eşref, 1939.
- PACCARD, Andre, *Traditional Islamic Craft in Moroccan Architecture*, İngilizce çev. Mary Guggenheim, 2 cilt, Saint-Jorioz, Fransa: Atelier 74, 1980.
- PAPADOPOULOU, Alexandre, *Islam and Muslim Art*, çev. Robert Erich Wolf, New York: Harry N. Abrams, 1979.

- PETERS, F. E., *Allah's Commonwealth*, New York: Simon & Schuster, 1973.
- , *Jerusalem*, Princeton, NJ: Princeton Üniv. Yay., 1985.
- , "Science, History and Religion: Some Reflections on the India of Rayhan al-Biruni", *The Scholar and the Saint*, New York: New York Üniv. Yay., 1975.
- QADIR, C. A., *Philosophy and Science in the Islamic World*, Londra & New York: Routledge, 1988.
- RAHMAN, Fazlur, "Islamic Philosophy", Paul Edwards (ed.), *The Encyclopedia of Philosophy*, c. 4 içinde, New York: Macmillan, 1967.
- REICHMUTH, Stefan, *Islamic Reformist Discourse in the Tulip Period (1718-30)*, İstanbul, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi, 1999).
- RICE, David Talbot, *Islamic Art*, Londra & New York: Thames & Hudson, 1975).
- ROBERTS, J. M. *The Pelican History of the World*, Harmondsworth, Middx, UK: Penguin Books, 1980. Türkçesi: *Dünya Tarihi*, 2 cilt, çev. İdem Erman, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.
- ROBINSON, Francis, *Atlas of the Islamic World Since 1500*, New York: Facts on File, 1982.
- , *The Cambridge Encyclopedia of India, Pakistan, Bangladesh, Bhutan and the Maldives*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1989.
- RONAN, Colin A., *Science: Its History and Development among the World's Cultures*, New York: Facts on File, 1982. Türkçesi: *Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi*, çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun, Tübitak Yayınları, Ankara 2003.
- ROSETHAL, Franz, *Knowledge Triumphant*, Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1970.
- RUSSELL, Ralph ve Khurshidul Islam, *Three Mughal Poets*, Cambridge, MA: Harvard Üniv. Yay., 1968.
- SACHAU, Edward C., *Alberuni's India*, Yeni Delhi: Mushiram Manoharilal Yay., 1992.
- SADIK, Muhammed, *A History of Urdu Literature*, Delhi: Oxford Üniv. Yay., 1984.

- SADİ, *The Gülistan or Rose Garden of Sa'di*, çev. Edward Rehatsek, Londra: Allen & Unwin, 1964.
- SAFADİ, Y. H., *Islamic Calligraphy*, Boulder, CO: Shambhala, 1979.
- SAİD, Issam el-, ve Ayşe Parman, *Geometric Concepts in Islamic Art*, Londra: World of Islam Festival Yay., 1976.
- SAİD, Edward, *Culture and Imperialism*, New York: Knopft, 1993. Türkçesi: *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmye Alpay, Hil Yayınları, 2004).
- , *Orientalism*, New York: Pantheon Books, 1978. (Türkçesi: *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner, Metis Yayınları, 1999).
- SARTON, George, *Introduction to the History of Science*, 3 cilt, c. 1, *From Homer to Omer Khayyam*, Baltimore, Washington DC: Carneige Intitution of Washington, 1927.
- , *From Rabbi Ben Ezra to Roger Bacon*, c. 2, bölüm 1 ve 2, 1931.
- SAVORY, Roger, *Iran under the Safavids*, Cambridge, UK: Cambridge Ün. Yay., 1980.
- SCHACHT, Joseph ve C. E. Bosworth, *The Legacy of Islam*, 2. basım, (Oxford, UK: Clarendon Yay., 1974).
- SCHIMMEL, Annemarie, *As Through a Veil: Mystical Poetry in Islam*, New York: Columbia Ün. Yay., 1982.
- SCHROEDER, Eric, *Muhammad's People*, Portland, ME: Bond Wheelwright, 1955.
- SELLS, Michael A. çev., *Desert Tracing: Six Classic Arabic Ode*, Middletown, CT: Wesleyan Ün. Yay., 1989.
- SETTLE, Mary Lee, "A Sacred Spa Where Sultans Led an Empire", *The New York Times*, 8 Temmuz, 1990.
- SHAH, Idries, *The Sufis*, New York: Doubleday, 1964.
- SHARIF, M. M., *Islamic Philosophy*, Londra: Octagon Yay., 1982.
- SHAW, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, 2 cilt, c. 1: *Empire of Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280-1808*, Londra, Cambridge Ün. Yay., 1976.
- , *History of the Ottoman Empire and Turkish Republic*, c. 2., Londra & New York: Macmillan Yay., 1977.

- SHEIKH, M. Saeed, *Islamic Philosophy*, Londra, The Octagon Press, 1982.
- SHUSTERY, A. M. A., *Outlines of Islamic Culture*, Lahore, Pakistan: Sh. Muhammed Eşref, 1976.
- SOUCEK, S., (ed.) *Piri Reis and Turkish Mapmaking after Columbus: The Khalili Portolan Atlas*, Londra: Nour Foundation ve Azimuth; Oxford, UK: Oxford Üniv. Yay., 1996.
- SOUTHERN, R. W., *Western Views of Islam in the Middle Ages*, Cambridge, MA; ve Londra: Harvard Üniv. Yay., 1962. Türkçesi: *Ortaçağ Avrupasındaki İslâm Algısı*, çev. Ahmet Aydoğan, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000.
- STRATTON, Arthur, *Sinan: The Biography of One of the World's Greatest Architects and a Portrait of the Golden Age of Ottoman Empire*, Londra: Macmillan, 1972.
- TEMPLE, Robert, *The Genius of China*, New York: Simon & Schuster, 1986.
- TRACHTENBERG, Marvin ve Isabelle Hyman, *Architecture: From Prehistory to Post-Modernism/The Western Tradition*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall; ve New York: Washington Square Yay., 1963.
- TUETHEY, Charles Grevil le, çev., *Classical Arap Poetry*, Londra: KPI Ltd., 1985.
- ULLAH, Necib, *Islamic Literature*, New York: Washington Square Yay., 1963.
- UNSWORTH, Barry, *Sacred Hunger*, New York: Random House, 1992.
- URVOY, Dominique ve Olivia Stewart, çev., *Ibn Rushd (Averroes)*, Londra & New York: 1991.
- ÜNSAL, Behçet, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071-1923*, Londra: St. Martin's Pres, 1973.
- VAHID, Seyyid Abdul, *Iqbal: His Art and Thought*, London: John Murray, 1959.
- VOEGELIN, Eric, *The Ecumenic Age*, c. 4: *Order and History*, Baton Rouge, LA: Louisian Devlet Üniv., 1974.
- VON GRUNEBAUM, Gustave E., *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientalism*, 2. baskı, Chicago, IL: Chicago Üniv. Yay., 1954.
- WADDY, Charis, *Women in Muslim History*, Londra & New York: Longman, 1980.

- WADE, David, *Pattern in Islamic Art*, Woodstock, NY: The Overlook Yay., 1976.
- WALDHORN, Arthur, ed., *Good Reading*, 22. baskı, New York: New American Kütüphanesi, 1985.
- WALTHER, Wiebke, *Women in Islam*, Montclair, NJ: Abner Scram; & Londra: George Prior, 1981.
- WATSON, Andrew M., *Agricultural Innovation in the Early Islamic World*, Cambridge, UK: Cambridge Üniv. Yay., 1983.
- WELCH, Anthony, *Calligraphy in the Arts of the Muslim World*, New York: The Asia Society, 1979.
- WELCH, Stuart Cary, *Persian Painting*, New York: George Braziller, 1976.
- WILFORD, John Noble, *The Mapmakers*, New York: Alfred A. Knopf, 1981.
- WOODMAN, Dorothy, *The Republic of Indonesia*, Londra: Cresset, 1955.

Dizin

- Abbasi(ler) 47, 61, 64, 75, 89, 92, 99, 100, 105, 121, 122, 141, 144, 156, 161, 166, 172, 173, 177, 178, 180, 182-184, 186, 191, 192, 196, 228, 239, 250, 251
Halifeligi 75, 99, 251
Abdullah İbn'ül-Mukaffa Bkz. İbnü'l-Mukaffa
Abdullatif Bağdadi 152
Abdurrahman, III. 54, 80, 153
Abdurrahman es-Sufi 222
Abdurrahman Hazini 129
Abdülkadir Geylani 192
Abdülmelik b. Kurayb el-Esmâi 156
Adelard 94, 126, 274, 280, 281
Adem 25, 30
Adil yönetici 252
Adudüddavle Fena Hüsrev 147
Aeginalı Paul 141
Afrika Boynuzu 72
Afrikalı Konstantin 274, 283
Ağlama Duvarı 45
Ahmedabad 239
Ahmed b. el-Hüseyn el-Hamedani 181
Ahmed el-Taberi 154
Ahmed Yusuf el-Hasan 78, 91
Ahmet, III. 266, 270
Ahter 169
Akhtar, Shabir 30
Akka 59
Alamut Kalesi 133
Albertus Magnus (Büyük Albert) 94, 277, 278
Alemgir Şah 218
Aletria 87
Algoritma 126
Ali (Hz.) 26, 168, 276
Ali b. el-Abbas el-Mecusi 147
Ali b. İsa 160
Ali b. Musa 123
Ali b. Rabban el-Taberi 129, 144
Ali Deşti 202
Ali el-Mesudi 135
Ali ibn Ahmed 108
Ali ibn Halef 123

- Ali, Mustafa 255
 Ali, Şevket 111
 Alkol 93, 96, 157, 184
 Alparslan 39, 249
 Ammar b. Ali el-Mavsili 160
 Amonyak tuzu 125
 Anadolu Selçukluları 249
 Anen bin David 39
 Anglicus, Gilbertus 275
 Antere 167
 Antimon 125
 Aquinas, Thomas 107, 277
 Aragon 279
 Aragonalı II. James 91
 Arabistan 34, 71, 95, 103, 165, 167, 171, 175, 210, 233, 242
 Arap(lar) 18, 21, 25, 26, 31, 34, 42, 49, 54, 57- 59, 61- 63, 70-72, 76, 78, 85, 87-89, 96, 97, 102, 105, 107, 121, 123, 127, 130, 135, 136, 140, 141, 144, 146, 153, 164-169, 171, 173-175, 177-179, 182, 183, 185, 186, 188-191, 193-197, 205, 216, 220, 223, 224, 226, 228, 232, 234, 235, 241, 250, 254, 272, 274, 275, 279, 281-285, 288, 291-293, 297, 298
 ülkeleri 18
 Arberry 198, 202-204, 209, 211-216, 292
 Archer 212
 Arculf 64
 Arkaik Yunan 101
 Armstrong, Karen 14, 34
 Aryanpur 196, 198-200, 202-206, 210, 212, 214, 215
 Asabiyye 111
 Ashtiany 168, 171, 173, 175, 180, 188
 Asimov 58, 77, 101, 119, 124, 125, 287
 Asoka 101
 Asurlular 71
 A'şa 167
 Averlino, Antonio 266
 Avesta 196
 Avignon 60
 Avrupa 9-11, 15, 16, 18, 19, 23, 26, 27, 45, 48, 54, 59-66, 73, 75, 77-83, 89-91, 93, 95, 96, 100, 101, 104, 107, 124, 125, 130, 138, 140, 146, 147, 149, 150, 153-155, 158, 183, 195, 213, 226-228, 232, 240, 243, 247, 248, 251, 253, 254, 256, 259, 264-267, 272-276, 280-285, 292, 293
 medeniyeti 19
 Rönesansı 12, 81, 226, 247, 264, 272
 Ay 127, 284
 takvimi 127
 Ayasofya 243, 255, 258-263
 Kilisesi 259, 261-263
 Azerquiel 123, 284
 Aziz Billah 47, 64
 Aziz Willibard 64
 Babil 42, 54, 117, 244
 zigguratları 244
 Babür 49, 52, 215-218, 221, 229, 243, 271
 İmparatorluğu 52, 216-218, 271
 Babür Şah 215
 Bacon, Roger 94, 126, 130-132, 272, 276, 278, 297

- Badşahi Camii 243
 Bahaeddin Veled 206
 Baharat Yolu 64, 66, 70-72
 Baki 257
 Bakire Meryem 226
 Bakü petrolü 94
 Bali 51
 Barbaro, Bailo Marcantonio 265
 Barbaro, Daniele 265
 Barış Şehri *Bkz.*, Medinetü's-Selam
 Barok 266, 267
 Basil, II. 43
 Basra 26, 45, 86, 105, 121, 131, 170, 171, 174, 177, 223
 Bathlı Adelard 94, 126, 274, 280, 281
 Batı
 Asya 263, 267
 dünyası 11
 medeniyeti 13, 14, 247, 285
 Batlamyus 65, 118-120, 128, 129, 131, 133-135, 264, 280, 281
 Battani 119
 Baybars, Zahir 47
 Bayezid (II) 215, 253, 262, 266, 270
 Camii 262
 Baykara 215
 Bedil 217
 Beeston 181
 Bel'ami 198
 Belau 264
 Belh 206
 Benin 73
 Benu Küleyb 170
 Benu Musa 92, 102, 103, 128
 Berberiler 44
 Berge, Marc 180, 181
 Beyaz Nil 72
 Beytül-Hikme 46, 103, 134
 Beytül-Mukaddes 242
 Bilal-i Habeşi 33, 244
 Bilgi 17, 24, 25, 27, 39, 40, 57, 63- 65, 71, 82, 87, 99, 106-108, 114, 119, 130, 135-138, 143, 145, 150, 152, 153, 155-157, 159, 160, 172, 173, 177, 186, 196, 199, 208, 221, 227, 238, 264, 267, 274, 276, 279, 280, 282, 285
 Bingazi 73
 Biruni 64, 65, 113, 119, 123, 132, 135, 136, 195, 290, 296
 Bitrucci 120
 Bizans(lılar) 19, 37, 42, 43, 57, 59, 63, 66, 70, 71, 81, 121, 159, 222, 234, 241, 247-251, 254-263, 265, 276
 İmparatorluğu 121, 250, 251, 258
 ordusu 42
 Bodley, R. V. C. 38
 Bolognalı Theodoric 158
 Bologna Üniversitesi 275
 Boorstin 273
 Browne 144, 146, 151, 158, 275, 279
 Brouniet, Emile 276
 Budist 101, 188
 Buhara 148, 198, 213
 Buhara kütüphanesi 148
 Bulgaristan 43, 251
 Bulgarlar 43
 Bulliet, Richard W. 50
 Burckhard, Titus 234
 Burke, James 273, 274
 Bursa Kalesi 261
 Burzuya 140
 Büveyhoğulları 147

- Cabir b. Hayyan 93, 123
 Cabir bin Eflah 120
 Cahız 26, 106, 177, 178
 Caiger-Smith 227
 Cambridge 168, 174, 179, 181, 183,
 184, 274, 275, 287-289, 291-
 293, 295-298
 Campbell 81, 101, 103, 107, 144, 145,
 150, 153, 158, 161, 272-275,
 283, 284
 Cantor, Norman F. 44, 54
 Castrogiovanni 60
 Cebelitarık 59, 60, 251
 Boğazı 251
 Cebrail b. Bahtışu 142, 144
 Cemile (Muaviye'nin eşi) 169
 Cengiz Han 46, 204
 Cenova 82, 226
 Cerir b. Atiye 168, 170
 Chang-an 75
 Chaucer 206, 275
 Chauliac, Guy de 272
 Chejne 111, 112, 136, 137, 193, 194
 Cheng Ho 76
 Chesterli Robert 274, 280
 Chola bölgesi 76
 Cihad 32, 33
 Cisneros, Jimenez de 282
 Coon, Carlton S. 108
 Cordobalı el-Bekri 160
 Cremonalı Gerard 125, 131, 281
 Curatola, Giovanni 223-225, 233, 238,
 Curtin 50-52, 68, 72-76, 78
 Cündişapur 100, 101, 118, 121, 140-
 142
 Cüneyd-i Bağdadi 192
 Cürcis b. Bahtışu 141
 Çin 8, 23, 24, 41, 46, 50, 59, 63, 64, 66,
 67, 74-76, 78-80, 82, 86-90, 93,
 96, 107, 113, 136, 140, 141, 157,
 183, 227, 232, 241, 245, 255,
 298
 porseleni 67
 Çini 226
 Dalmaçyalı Herman 280
 Damıtma 93, 94
 Dante 83, 285
 Dârâ 199
 Dari şivesi 200
 Darü'l-Hikme 122
 Darwin 269, 290
 David bin Abraham 26
 Davud Mabedi 44
 Dekkan 217
 Delhi 217, 218, 243, 296
 Demokritos 117
 Denizci Sinbad 63
 Derbent 94
 Derman, M. Uğur 255
 Derne 73
 Deşti, Ali 202
 Devanagari alfabesi 218
 Dimri 283
 Dinazad 176
 Doğu
 Afrika 67, 72, 86-88
 Asya 38, 88
 Avrupa 251
 Roma İmparatorluğu 261
 Donaldo, Enrico 101
 Donatistler 43
 Dördüncü Haçlı Seferi 101

- Dört Halife dönemi 26
 Draper, John William 131
 Durban 74
 Dünyevi 20, 116, 204, 237, 263

 Eban, Abba 45, 53
 Ebu Bekir (Hz.) 43, 193
 Ebu Bekir Muhammed b. Ammar 193
 Ebu Dülef 136
 Ebu Hanife 39
 Ebu Hayyan et-Tevhidi 180
 Ebu İmran b. Meymun 155
 Ebu'l-Atahiye 183, 184
 Ebu'l-Ferec 92, 104, 127
 Ebu'l-Vefa el-Buzcani 127
 Ebu Mansur Dakiki 199
 Ebu Mansur el-Harezmi 123
 Ebu Mansur Muvaffak 158
 Ebu Muhammed el-Kasım 182
 Ebu Nuvas 183-185, 192
 Ebu Said el-Siczi 123, 129, 197
 Ebu'ş-Şükr Belhi 197
 Ebu Temmam 183, 185, 186
 Ebu Yusuf Yakub b. Ahi Hizam 156
 Ebu Zeyd 135, 182
 Ebü'l-Esved 104
 Ebü'l-Kasım Zehravi 153
 Edirne 251, 253
 Eflak 251
 Egica 52
 Ehl-i hiref 256
 Ehrenkreutz, Andrew S. 69, 70
 El-Hamra Sarayı 219, 220, 236
 Emerson 195, 212
 Emevi (Ümeyye) Camii 244
 Emin 184
 Emir Mansur 150, 151
 Emir Nasr 198
 Endonezya 18, 41, 50, 51, 67, 76, 77, 79, 241, 299
 Endülüs 54, 80, 89, 106, 111, 130, 136, 153-155, 193, 216, 219, 243, 244, 279
 Enuşirvan, 140
 Eritre 251
 Ermeni 103, 205, 261
 Ermenistan 46
 Erzurumlu İbrahim Hakkı 269
 Escorial Kütüphanesi 283
 Esed, Muhammed 24-26, 38, 110, 116
 Eş'ariyye 250
 Eşitlikçilik 33
 Etiyopya 73, 103
 Euripides 187
 Evliya Çelebi 138
 Eyvan 248, 250
 Ezher üniversitesi 36, 47, 103, 109,

 Fadl 191, 192
 Fahreddin-i Razi 192
 Fahriye 167, 171
 Farabi 195, 277, 278, 295
 Farmakoloji 126, 130, 132, 157-160
 Fars 19, 46, 48, 57, 58, 68, 70, 108, 112, 121, 138, 140, 146, 157, 158, 173, 195-200, 206, 210, 213-218, 221, 224, 229, 231, 241, 252, 254, 255, 257-259, 298
 Fatıma 35, 48, 294
 Fatımi 131, 159, 160
 Ferazdak 168, 170, 171
 Fergani 129

- Ferhat 205
 Feridüddin Attar 203
 Ferris, Timothy 119, 120, 126
 Fes 45, 47, 67, 155
 Feth bin Hakan 106
 Filistin 42, 109, 155, 225, 240
 Fitzgerald 201, 202
 Fizyolojik optik 130
 Fox, Robert 52, 70
 Fransisken 283
 Franz 23, 260, 288, 296
 Frederick, II. 61, 62, 91, 107, 274, 275
 Fukeyhe 37
 Furugi, Muhammed Ali 212
 Fustat 228

 Gaddesdenli John 275
 Galen 142, 144, 148, 157, 159, 272, 273
 Galileo 118
 Gana 72
 Gani, Kasım 214
 Garon Vadisi 60
 Gauguin 231
 Gazali 14, 33, 36, 46, 108-110, 112, 180, 182, 192, 232, 267
 Gazel 197
 Gazne 200
 Gazneli Mahmud 65, 200, 201
 Gazze 89
 Gelgit 130
 Gibbon 195
 Girit 59
 Glasse 66, 124, 129, 243
 Goethe 195, 285
 Gordon, Bernard de 275

 Göçebe 224
 Graham, William 25
 Gucarat 79
 bölgesi 196
 Gundisalvo, Domingo 280
 Gur 95
 Güney İtalya 59
 Gürcüler 268

 Habeş el-Hasib 129
 Hac 65, 67, 72
 Haçlı Seferleri 58, 76, 81, 95, 139, 140, 161, 273, 275, 285
 Haddavi, Hüseyin 175
 Hafız 195, 198, 212-214
 Hafız Osman 256
 Hainan adası 75
 Hakem, II. 106, 153
 Hakim 47, 54, 104, 122, 131, 159, 228
 Haliç 266
 Halid bin Velid 43
 Halid Ebu'l-Sayyac 235
 Halife Hakim 122
 Halil bin Ahmed 26
 Hallac-ı Mansur 33, 192
 Haly, Jesu 143
 Hamid b. Ali 123
 Hansa Hatun 190
 Hapsburg 265
 Harezmi 123, 126, 127, 129, 135
 Hariciler 191
 Hariri 182, 223
 Haris b. Keled 121, 140
 Harran 127
 Harun Reşid 64, 92, 99, 102-105, 147, 184

- Hasan Basri 192
 Hasan b. Sabit 168
 Hasan el-Süştəri 192
 Hasday b. Şaprut 54, 153
 Haşhaşiler 133
 Hatice (Hz.) 31, 71
 Hauff, Wilhelm 285
 Havariyyun Kilisesi 260
 Helenizm 101, 283
 Hemedani 104
 Henry IV. 275
 Heraclius 42
 Herat 158, 198, 215, 255
 Herodot 66, 135
 Hristiyan 27, 30, 37, 42-44, 50, 52, 53, 61, 66, 70, 71, 73, 77, 80, 81, 88, 100, 107, 136, 139, 140, 143, 150, 154, 164, 169, 248, 255, 261, 263, 268, 273, 278, 279, 282-284
 Bizans 43
 Hicaz 170, 231
 Hiciv 168-171, 201
 Hicret 31
 Hikmet Evi 46, 104, 161
 Hindistan 18, 23, 44, 46, 50, 51, 57, 59, 63-67, 76-78, 82, 86-90, 96, 101, 113, 120, 121, 140, 157, 159, 174, 196, 198, 210, 213, 216, 217, 232, 235, 239, 292
 Hindu 51, 65, 113, 121
 Hinduizm 19, 51
 Hipokrat 142, 144, 148, 157, 272, 273
 Hira Mağarası 20
 Hirbet'ül-Minye 225
 Hişam 99, 172, 228
 Hitti, Philip Khuri 37, 42, 44-48, 53, 58-63, 81, 83, 89, 96, 100, 102, 103, 105, 107, 110, 113, 120, 126, 130, 132, 146, 147, 152, 154, 155, 188, 193, 272, 279, 281-283
 Holbein, Hans 226
 Hornstein 174
 Hoşgörü 14, 90, 253, 255
 Hourani, Albert 50, 70
 Hugo, Victor 285
 Huneyn b. İshak 142, 144, 145, 272
 Hülagü 46, 120, 133
 Humbert, Claude 239, 240
 Hümejde 191
 Hüsrev, Nasır 140, 147, 188, 203, 205
 İttriya 87
 İbn Abbad 179, 180
 İbn Abdülhakem 99
 İbn Abdun 284
 İbn Abi 141
 İbn Ammar 193
 İbn Ata 192
 İbn Batuta 65-67, 291
 İbn Bürd 192
 İbn Cezzar 159
 İbn Cübeyr 65-67
 İbn Dureyd 26, 104
 İbn Ebed 104
 İbn el-Nedim 105, 106
 İbn el-Vafid 157
 İbn Hamdis 62
 İbn Havkal 61

- İbn Hazm 193, 194
İbn Heysem 120, 131, 132
İbn Hişam 99, 172
İbn Hurdabih 135
İbn İshak 99, 102, 106, 172
İbn Mansur el-Yemeni 160
İbn Mutazz 192
İbn Müberrid 89
İbn Nagdela (Samuel ben Nagdela) 53
İbn Nuh el-Kumri 148
İbn Rüste 135
İbn Rüşd 112, 154, 155, 267, 272-275, 278
İbn Sadan 180
İbn Sa'id 130
İbn Serabi 157
İbn Serefyyun 135
İbn Sina 95, 126, 145, 147-152, 155, 195, 272-276, 281
İbn Tufeyl 179
İbn Tulun Camii 244
İbn Usal 141
İbnü'l-Mukaffa 100, 174, 175
İbn Vehb 63, 136
İbn Yunus 26, 123, 284
İbn Zeydun 193
İbn Zühr 154, 155, 273
İbrahim 33, 71, 110, 123, 127, 137, 242, 257, 266-270
İbrahim el-Fezari 123
İbrahim el-Hamevi 137
İbrahim Müteferrika 267, 268
İdrisi 136, 137
İdris Şah 202, 204, 206, 208, 212
İhvan-ı Safa 223, 232
İksir 125
İmam Gazali Bkz. Gazali
İmam Malik 102, 103
İmbik 125
İmru'l-Kays, 167
İndus vadisi 88
İnfantisid 34
İpek Yolu 75, 96, 254
İran(lılar) 18, 42, 49, 50, 58, 75, 77, 87, 93-95, 100, 108, 118, 121, 129, 133, 140, 152, 165, 178, 183, 194-200, 204, 205, 210, 213, 214, 216, 217, 228, 230, 235, 244, 248-250, 259, 267
İsfahan 46, 128, 243, 248
İshak Paşa Sarayı 267
İskender'in fetihleri 196
İskenderiye 37, 61, 64, 89, 100, 118
İskenderiye Kütüphanesi 118
İslam Dünyası Festivali 232
İslam
 medeniyeti 11-15, 18, 19, 25, 39, 45, 46, 61, 69, 70, 72, 81, 83, 94, 99, 113, 114, 138, 192, 195, 218, 247, 264, 269, 271, 276, 281, 284, 285
 Sanatları Müzesi 229
İsmail el-Faruki 15
İspanyol 48, 54, 193, 224, 227, 254, 281, 282
 engizisyonu 48
İsra 242
İstanbul 29, 66, 89, 101, 243, 253, 256, 258-263, 265-267, 282, 287-293, 295, 296
İtalya 59, 60, 81, 83, 87, 89, 96, 113, 132, 226-228, 264-267
 Rönesansı 264
İznik 248, 256
Jacobitler 43

- James ve Thorpe 64, 78, 92-94, 103, 104, 128, 129, 232, 235
- Janet Abu-Lughod 89
- Jayyusi 168, 170, 171
- Jenkins, Jean 232
- Jinekoloji 146, 153
- John, Ardenli 275
- Johnson, Paul 43, 45
- Johnson, Samuel 206
- Judson 238, 243
- Junior, Serapion 157
- Justinian 43, 100, 244
- Kabe 32, 167, 189, 222, 226, 235, 239-241, 244, 245, 257
- Kaf Dağı 203
- Kafkas Dağları 133
- Kahire 25, 36, 45, 47, 53, 64, 76, 94, 109, 122, 131, 152, 155, 156, 161, 229, 243-245, 256, 258, 269, 282, 290
- Kalesi 47
- Kalikut 76
- Kanton 74, 75
- Kanuni Sultan Süleyman 256, 257
- Karahanlılar 248
- Karanlık oda 132
- Karaviyyin 48
- Kaside 183, 212
- Kastilyalı Alfonso 133
- Katip Çelebi 267, 268
- Kaufmann, William J. 122
- Kavalalı Mehmet Ali Paşa 269
- Kayravan 45, 47, 159
- Kays 58, 167, 205
- Kennedy, Hugh 100
- Kepler, Johann 132
- Keşfi 257
- Keşif 65
- Kiptiler 37
- Kırmızı zırnık 125
- Kilva (Tanzanya) 74
- Kindi 46, 95, 130, 131, 143, 158, 232, 276
- Kitre 157
- Klasik dünya 12
- Kongo 72, 73
- Konstantin 244, 260, 274, 283
- Konstantinopol 243, 251, 253, 259, 261, 264, 265, 276
- Konya 207, 225, 249
- Alaaddin Camii 249
- Kra Isthmus 76
- Kraliyet Müzesi 227
- Kristof Kolomb 216, 254
- Kritovoulos 259
- Kubbetü's-Sahra 228, 235, 236, 240-243, 255
- Kubbetü's-Silsile 242
- Kubilay 75
- Kûfe 45, 96, 121, 171, 191, 233
- Kuo Shou-Ching 128
- Kurtuba 45, 47, 54, 59, 80, 107, 153-155, 219, 220
- Camii 219, 220
- Kurtubalı Alvaro 279, 284
- Kuşçu, Ali 264
- Kutsal Kabir Kilisesi 44
- Kutsal Şehir 44
- Kutsal Topraklar 64, 86
- Kuzey Afrika 12, 18, 41, 47, 61, 69, 72, 77, 80, 86-88, 94, 99, 154, 233, 244, 251, 283

- Külliye 249
Küresel trigonometri 134
- Lale Devri 267-269, 296
Latham 168, 174, 287
Latifi 257
Lebid 167
Le Clerc 272
Le Goff 280, 281
Leon 103
Leonardo da Vinci 131, 132
Levy 196, 197, 201, 202, 205, 206, 210-212, 214, 252
Lewis 46, 50, 51, 72, 167, 268, 279, 282, 294
Leyla 191, 205, 216
Londra 192, 232, 287-299
Ludal 125
Lull, Ramon 283
Lübnan 64
- Maarri (Ebu'l-Ala el-) 183, 187-190
Madden, Thomas F. 139
Mader-i Şah Medresesi 243
Maggiore 266
Mağrip 86, 87, 244
Mahbube 191, 192
Mahmud, Seyyid 75
Maimonides 54, 155, 156
Makamat 181, 182
Makedon istilası 196
Makedonya 101, 251
Maksure 259
- Mali 72, 73
Mallorca 283
Manisa 248
Manners 227, 228
Mansa Musa 73
Mansur 33, 45, 100, 108, 120, 121, 123, 141, 142, 148, 150, 151, 155, 158, 160, 161, 173, 188, 192, 199
Camii 188
Mantegna, Andrea 226
Mann, Vivian B. 54
Marco Polo 63, 74, 94, 254
Mardin Ulu Camii 249
Maseveyh el-Mardini 159, 160
Maveraünnehir 75, 150
McNeill, William 101
Mecnun 205, 216
Mecriti 130
Medeniyetler çatışması 13
Mediastinit 149
Medine 26, 27, 31, 33, 45, 65, 68, 77, 102, 103, 110, 169, 226, 240, 241, 244
Medinet'ün-Nebi 31
Medinetü's-Selam 45
Medrese(ler) 27, 249, 250
Megazi 172
Mehdi, Muhsin 112, 175, 176
Mehmet, II. 253, 258
Mekkari 152
Mekke(liler) 20, 26, 31, 32, 34, 35, 65-68, 71-73, 77, 89, 91, 103, 110, 122, 137, 159, 167, 169, 170, 172, 190, 207, 239, 241, 257
kabileleri 31
Melaka 76

- Melik Şah 249
 Mellin 267
 Memluk 47
 Me'mun 47, 92, 99, 102-104, 127, 134, 284
 Merv 46, 103, 178
 Mescid-i Nebevi 226, 235, 240, 241
 Messina 60
 Mesudi 65, 66, 104, 135
 Mesut 257
 Meteoroloji 130
 Methiye 169, 171, 191
 Mevlana Celaleddin Rumi 33, 116, 197, 204, 206-210, 214, 237
 Mezopotamya 23, 90, 160, 165, 213, 244, 248, 252, 263
 Mısır 23, 43, 46, 50, 54, 57-59, 62-64, 69, 71, 76, 77, 81, 86, 87, 89, 90, 94, 99-101, 113, 117, 152, 157, 159-161, 175, 210, 228, 229, 239, 244, 248, 267
 Mısri 192
 Michael Scot 63, 274
 Michelangelo 258, 266
 Mihrab 257
 Mimar Sinan 243, 258, 261, 265, 266
 Mine süslemesi 229
 Mirac 204, 242
 Mir Ali 235
 Mir Hasan 218
 Mirza Muhammed Kazvini 214
 Mistrata 73
 Mitchell 257
 Moğol(lar) 41, 46, 52, 66, 67, 74, 106, 112, 137, 206, 252, 271
 istilası 120
 yıkımı 206
 Moğolistan 232
 Mohenyo-Daro medeniyeti 88
 Molla Cami 198, 214
 Monofizitler 43
 Montpelier Üniversiteleri 275
 Morosini, Gianfrancesco 104
 M. Said Şeyh 111
 Muallakat-ı Seb'a 167
 Muallak Taşı 242
 Muaviye 100, 104, 141, 175, 190, 191, 207
 Muhterem Peter 280
 Muhteşem Süleyman 253, 258
 Muktedir (Halife) 144
 Mütevekkil (Halife) 142, 192
 Musa b. Ezra 54
 Musa b. Meymun 54, 152, 155
 Musevilik 19
 Mustafa el-Meragi 78
 Mustansırıye Medresesi 250
 Musul 93, 282
 Mu'temid 193
 Mutezid 156
 Muti b. İyas 183, 184
 Mübeşşir 223
 Müslüman dünyası 11, 39, 49, 52, 64, 66, 69, 123, 136, 137, 141, 156, 158, 164, 206, 228, 236, 239, 257
 Müslüman İspanya(sı) 53, 54, 63, 67, 76, 80, 81, 86, 89, 93, 95, 107, 112, 113, 120, 121, 130, 144, 152, 153, 157, 160, 193, 216, 221, 232, 243, 245, 279, 280, 284, 292
 Müstain 97
 Mütelemmis ed-Dubai 168

- Mütenebbi 183, 186-188
 Mütevekkil 89, 142, 144, 173, 192
 Myers 145, 278, 280-282
- Nabiga ez-Zübyani 167, 191
 Napoli 60, 63, 107, 275
 Üniversitesi 63, 107, 275
- Nasır 188
 Nasr, Seyyid Hüseyin 29, 119, 252
 Nasturiler 100, 101, 118
 Natal 74
 Nebatiler 233
 Necef taşı 228
 Necibullah 192
 Needham, Joseph 93
 Nesih 233, 234, 235
 Nestalik 235
 Netton 277
 Neuberger, Max 146
 New York 75, 94, 100, 239, 240, 287-299
 Nil 64, 72, 73, 88, 131
 Ninova 42
 Nişabur 109, 207, 249
 Nizami 204, 205, 214, 215
 Nizamiye Medresesi 46, 109
 Nizamülmülk 109, 128, 129, 249
 Nuh b. Mansur 148
 Numan b. Beşir 191
- Oftalmoloji 143, 146, 160
 Oleg, Grabar 225, 228, 236, 291
 Olsen, Poul Rovsing 232, 292
 Ontario Kraliyet Müzesi 227
- Optik 130-132, 134
 Orhan Gazi 261, 270
 Orta Asya 66, 67, 87, 89, 224, 248, 249, 256, 263
 Ortaçağ 18, 27, 44, 62, 63, 69, 92, 100, 126, 128, 136, 139, 153-155, 162, 168, 174, 234, 272, 275, 277, 280, 284, 285, 293, 297
 Ortadoğu 12, 37, 88, 247, 251, 254, 279, 290
 Ortodoks Rumlar 268
 Osler, William 149
 Osman (Hz.) 58, 245
 Osmanlı 89, 138, 243, 247, 248, 250-270, 292, 296-298
 Türkleri 89, 255
 Ospedale 266
 Oxford 18, 141, 275, 287, 290, 293-297
 Üniversitesi 18
- Öklid 65, 127, 131
 Ömer (Hz.) 37, 44, 168 197, 201, 202, 245
 Ömer Hayyam 128, 129, 197, 201, 202
 Özgül ağırlık 130
- Paccard, André 240
 Pakistan 88, 287, 288, 293-297
 Palermo 61, 275
 Papadopoulos 44, 230, 231, 234, 238, 276
 Paraboller 128
 Parakou 73
 Pellat 172, 177-179
 Peloponez Savaşı 90

- Peter, I. 279
 Peter Jennings 12
 Peters 34
 Philip, II. 282
 Philip, III. 282
 Philip Curtin 50, 51, 72
 Philoponus, John 123
 Pirene Dağları 60
 Pires, Tom 76
 Piri Reis 267, 269, 297
 Pithagoras 117
 Pusula 58, 123

 Rabat 73
 Rabbi Moses bin Samuel bin Tibbon 155
 Rai el-İbil 170
 Rakkaşı 192
 Ravenna 244
 Raymond, I. 273
 Razi 24, 38, 125, 126, 145-148, 150, 151, 155, 192, 195, 272, 273, 275, 284
 Regiomontanus 133
 Reşidüddin Hamedani 223
 Riccioli, Giambattista 284
 Roberts, J. M. 18, 19, 27, 51, 60, 61, 74, 75, 82, 83, 101, 107, 118, 285
 Rodos 59
 Rokoko 266, 267
 Roma 19, 23, 42, 43, 60, 62, 63, 68, 90, 100, 112, 243, 244, 251, 253, 260, 261, 264-266, 273, 276, 279
 Ronan 58, 107, 118-120, 123-126, 128, 129, 131, 136
 Rosenthal 23, 24

 Rönesans 14, 19, 81, 119, 126, 133, 138, 226, 260, 264-269, 276, 279, 284, 285
 İtalyası 265
 Rubai 197
 Rudegi 198, 199
 Rumi 33, 116, 145, 195, 206, 295
 Rüstem 42, 200

 Saba Melikesi 71, 165
 Sabii(ler) 123, 127
 Sabit b. Kurra 127, 144
 Sadaka 36, 37, 67, 73, 110
 Sadi 95, 195, 210-212, 214, 215, 230, 257
 Sa'diye bin Joseph 26
 Safiye 35
 Sahib b. Abbad 106, 179
 Sahra Çölü 67, 72
 Sa'id b. Hamid 192
 Saint Peter Kilisesi 244
 Sakson 45
 Salerno Okulu 274, 275
 Samani 106, 198
 Samarra 94, 222, 244
 Ulu Camii 244
 Santallalı Hugo 280
 San Vitale Kilisesi 244
 Sardunya 59
 Sarton, George 39, 54, 58, 80, 103, 106, 111, 123, 125, 126, 128, 130, 135-137, 143, 148, 150, 156, 158, 160, 274-277
 Sasani 200, 256, 263
 Sauda 218
 Schimmel 105, 204, 206

- Schoeler 184
 Schroeder 37, 43, 104, 174, 185
 Sealibi 179, 187, 192
 Sebokht, Seberus 123
 Segovia 280
 Sehl bin Mesliye 26
 Selanik 253
 Selçuklu(lar) 128, 248, 249, 266
 türbeleri 248
 Türkleri 266
 Selahaddin Eyyubi 47, 54, 62, 109, 152, 156
 Sele 73
 Sells 167
 Selman 33, 216
 Semerkandi 200, 201
 Senai 203, 204, 206, 214
 Senusilik 73
 Servetus 283
 Seth, Simeon 159
 Sevilla 59, 154
 Sevilalı John 280
 Seyfüddevle 186, 187
 Shakespeare 95, 141, 275
 Shustery, A. M. A. 105
 Sırbistan 253
 Sicilya 6, 50, 59-63, 81, 83, 88, 91, 113, 274
 Sidi Said Camii 239
 Simplicius 123
 Simurg 203
 Simyacı Cabir 123
 Sinan (Sinanüddin Yusuf bin Abdullah) 260
 Sinan Paşa 254
 Sinan ibn Sabit 144
 Sisamlı Aristarchus 118
 Smithsonian Enstitüsü 231
 Sackler Galerisi 231
 Sofala (Mozambik) 74
 Sofronius 44
 Sokullu 265
 Somali 251
 Songhai 73
 Sorgum 87
 Spagetti 87
 Sudan 72, 178, 251
 Sultan Alparslan 39
 Sultan el-Efdal 155
 Sultan II. İdris 47
 Sultan Kamil 62
 Sultan Mahmud 200, 201
 Sumatra 79
 sahilleri 79
 Sur 59, 91
 Suriye 31, 43, 50, 59, 64, 71, 77, 81, 94, 95, 100, 109, 175, 210, 229, 233, 239, 248
 Sührab 200
 Sükeyne 35
 Süleyman (Hz.) 71, 252
 Süleyman b. Cebiroğlu 54
 Şam 25, 43, 45, 49, 59, 60, 62, 64, 66, 67, 71, 77, 89, 91, 95, 103, 110, 121, 152, 157, 161, 207, 211, 241, 244, 282
 halkı 43
 Şapur 95
 Şarlman 92, 279
 Şehrazad 176
 Şehriyar 201
 Şems-i Tebrizi 207

- Şibli 192, 295
 Şiir 35, 166, 183, 203, 297
 Şiraz 210, 213
- Taberi 104, 129, 144, 154, 182, 183
 Tac Mahal 240, 243, 245
 Tâlik 235
 Tanca 73
 Tang Hanedanı 75
 Tanjant 128
 Tanzimat 269
 Tarık bin Ziyad 59
 Tarım 85
 Tasavvuf 19, 203
 şiiri 203
 Tekke 249
 Temimi 159
 Tennyson 167, 195
 Tevbe b. Humeyyir 191
 Teveddüd 143
 Thales 101, 117
 Theodore Zeldin 69
 Theophrastus 117
 Thoreau 195
 Thorpe 64, 78, 92-94, 103, 104, 128,
 129, 158, 232, 235
 Tibet 136
 Timbuktu 45, 73
 Tivolili Plato 280
 Toledo 59, 130, 273, 274, 280, 281
 Tonkin Körfezi 74
 Toulouse 60
 Trablus 73, 211
 Transilvanya 251
 Tria 87
 Tudelalı Benjamin 63
- Tuetey 31, 166-170, 186-192
 Tuğluk Şah 67
 Tunus 45, 47, 50, 62, 155, 159, 239
 Turkuaz 221
 Tus 109, 201, 249
 Tusi 120, 133, 134
 Türbeler 249
 Türk(ler) 79, 138, 178, 192, 207, 210,
 213, 221, 224, 229, 244, 248-
 250, 252, 254-256, 258, 259,
 261, 263, 267, 269, 297, 298
 Türkistan 210, 213
 Türkiye 250, 268, 292-294, 297
 Türkmen 224
- Ukaz 167
 Ukrayna 251
 Urdu şairi Vali Muhammed 217
 Usturlap 58, 123
- Üç eyvanlı medrese 250
 Ümmü Hakim 228
 Ünsal, Behçet 263
 Üsame b. Münkız 140
- Vadi el-Kebir nehri 193
 Vakidi 172
 Velasquez, Diego 226
 Valencalı Balansi 130
 Vaux, Carra de 120, 127, 128, 133, 134
 Veda Hutbesi 34, 35
 Velid b. Tarif 191
 Vellade b. Müstekfi 191, 193
 Venedik 81, 82, 95, 101, 104, 226, 273

- Vergi 36
 Vermeer 226
 Vernet, Juan 120, 161, 289
 Vikingler 59
- Walcher pozisyonu 154
 Watson, Andrew M. 85-87, 91, 122, 293
 William, II. 62
 Witelo 130, 131, 132
 Woodman 51, 76
- Yahudi(ler) 26, 27, 35, 39, 42, 47, 48, 52-55, 63, 64, 70, 77, 83, 120, 129, 153, 159, 161, 164, 176, 188, 211, 252-254, 268, 273, 277-279, 283, 294
 Yakın Doğu 66, 72, 80, 87, 94, 96, 113
 Yakub (Hz.) 226
 Yakut 137
 Yarı-göçebe 224
 Yavuz Sultan Selim 267, 270
- Yemen 71, 251, 256
 Yermuk Savaşı 42
 Yesrib 31
 Yuhanna b. Mesaveyh 144, 147
 Yunanistan 18, 63, 90, 140, 157, 253
 Yunnan 75
- Zehravi 153, 154, 272, 273
 Zekeriya el-Razi (Ebu Bekir Muhammed b.) 125, 245
 Zemaşeri 24, 38, 182
 Zend-Avesta 196
 Zenzibar 72, 76
 Zerdüş 188
 Zerdüştiler 196
 Zerkali 123, 130
 Zeynep 35, 141, 169
 Zimbabve 74
 Zululand 74
 Zu'r-Rumme 171
 Züheyr 167
 Zünnun 192

Prf. Dr. AHMED İSA

Hindistan'ın Jodiya bölgesinde dünyaya gelen Prof. Dr. Ahmed İsa ilk yaşlarını Güney Afrika'nın Durban, Pietermaritzburg bölgesinde geçirdi.

İngilizce lisansüstü eğitimini tamamladığı Güney California Üniversitesi'nde Master ve doktorasını yaptı. Kariyerine 1967'de profesör olarak Nevada Üniversitesi'nde devam eden yazar, kültürler arası edebiyat ve yaratıcı yazarlık dersleri verdi. Apartheid (ayrılıkçı) sistemle yönetilen Güney Afrika'da yaşadığı tecrübeleri kendisine ilham kaynağı oldu. Afrika ve Ortadoğu edebiyatı alanlarında uzman olarak tanındı.

1960'da birkaç üyeye sahip bir grup olan ve kuruculuğunu yaptığı Kuzey Nevada Müslüman Topluluğu'nu günümüzde binlerce üyesi olan dev bir organizasyon haline getirdi. 2003'te Uluslararası Kuzey Nevada Merkezi tarafından "Nevada'yı ve kültürel çeşitliliğe sahip nüfusunun ulusal ve uluslararası topluluklarla birleştirdiği için" Dünya Vatandaşı Ödülü'nü aldı.

Pek çok yeteneğinin yanı sıra fotoğrafçılıkta da başarılı olan Prof. Dr. Ahmed İsa, 15 Haziran 2008'de hayata veda etti.

Prof. Dr. Ahmed İsa

MÜSLÜMANLARIN RÖNESANSA KATKISI

Batı kaynaklı eserlerden beslenen toplumlarda, kendi birikimleri ve potansiyelleri hakkında olumsuz düşünceler egemendir. Onları besleyen kaynaklarda İslam, ancak bir parantez veya dipnot olarak yer alır. Onlar da kendilerini "kendileri" olarak değil, orada yer aldıkları gibi, yani dünyanın sığıntıları, edilgen varlıklar, ya da yaşam hakkı olmadığı halde Batı'nın lütfuyla buna kavuşmuş kimseler olarak algılamaya başlarlar. Kuşkusuz bu duruma gelmiş bir toplum donmuş, kurumuş, artık canlılığını yitirmiştir. Bu halde kaldığı sürece, ne kendisine faydası vardır, ne de kimseye verecek bir şeyi...

Halbuki Batı, İslam dünyasından çok şeyi ödünç almış ve aldıklarından da büyük fayda görmüştür. Roberts, Dünya Tarihi adlı eserinde bunu pek çok kez vurgular. Hristiyanlık aleminin "kültürel gelişimini İslam'a borçlu" olduğunu belirtir ve ekler: "Avrupa, Ortaçağ'da başka hiçbir medeniyete İslam'a olduğu kadar borçlu olmamıştır."

Ahmed İsa'nın Müslümanların Rönesansa Katkısı adlı kitabı, hiçbir komplekse düşmeden Müslümanların insanlığa olan bilimsel katkısını oldukça güzel bir şekilde özetleyen, onların ilgi alanlarının genişliğini ortaya koyan, Batı'nın ise faydalandığı ve yararlandığı halde, kabullenmeye bir türlü yanaşmadığı bu büyük medeniyetin gelişim seyrini anlatan ve mutlaka okunması gereken bir kitap...

www.mahyayayincilik.com.tr

ISBN 978-605-62894-4-6

9 786056 289446